

Лауреат Загальнонаціональної громадської акції «Флагмани освіти і науки України»

Психологія і суспільство

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

Розміщений на платформі
«Наукова періодика
України»
Національної бібліотеки
України ім. В.І. Вернадського

Індексується
Index Copernicus
(ICI World of Journals),
Google Scholar

2026. № 1 (93)

Рік видання 27-й

Заснований у 2000 році

Виходить двічі на рік

Головний редактор **ФУРМАН Анатолій Васильович**

Категорія «Б» Переліку наукових фахових видань України

Кластер: **Розвиток людського капіталу, соціальні науки та журналістика**

Спеціальність: **С4 Психологія**

Ідентифікатор медіа **R-30-04424**

(Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1561 від 09.05.2024 року)

Research Organization Registry: **047988g19**

Вебсторінка журналу: **pis.wunu.edu.ua**

ISSN: **2523-4099** (Online), **1810-2131** (Print)

DOI: **https://doi.org/10.35774/pis**

Передплатний індекс Укрпошти: **21985**

ПСИХОЛОГІЯ

ψ **Проблеми
суспільствотворення**

ψ **Фундатори
українотворення**

ψ **Фундаментальні
дослідження**

ψ **Методологія як сфера
мислєдіяльності**

ψ **Професійне
методологування**

ψ **Теоретична психологія**

ψ **Історія психології**

ψ **Психософія**

ψ **Освітологія**

ψ **Теорія і технології
соціальної роботи**

ψ **Психодидактика**

ψ **Соціальна психологія**

ψ **Аксіопсихологія**

ψ **Психологія
економічного життя**

ψ **Психологія особистості**

ψ **Прикладна психологія**

ψ **Експериментальна психологія**

ψ **Психологічна практика**

ψ **Програмово-методичний
інструментарій**

Журнал входить до Переліку наукових фахових видань України категорії “Б”
у галузі психологічних наук, спеціальність — 053 Психологія
(Наказ МОН України № 1188 від 24 вересня 2020 року)

ЗАСНОВНИК ТА ВИДАВЕЦЬ:

Західноукраїнський національний університет
(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 7 від 25 березня 2026 року)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

ФУРМАН Анатолій Васильович (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет,
професор кафедри психології та соціальної роботи)

Заступники головного редактора:

БОЛТІВЕЦЬ Сергій Іванович (д. психол. н., проф., Клініка АТОС, куратор психологічних та психотерапевтичних програм)

ФУРМАН Оксана Євстахіївна (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет,
професор кафедри психології та соціальної роботи)

Відповідальний за випуск:

МОСКАЛЬ Юрій Володимирович (Західноукраїнський національний університет)

ГРНЯК Андрій Несторович (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет,
завідувач кафедри психології та соціальної роботи)

ГУЛЯС Інеса Антонівна (д. психол. н., проф., Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
професор кафедри практичної психології)

КАЛАМАЖ Руслана Володимирівна (д. психол. н., проф., Національний університет “Острозька академія”,
проректор з навчально-виховної роботи)

КАРПЕНКО Зіновія Степанівна (д. психол. н., проф., Національний університет “Львівська політехніка”,
професор кафедри теоретичної та прикладної психології)

ПАНОК Віталій Григорович (д. психол. н., проф., Український НМЦ практичної психології та соціальної роботи
АПН України, директор)

ФУРМАН Анатолій Анатолійович (д. психол. н., проф., Південноукраїнський національний університет
імені К. Д. Ушинського, директор інституту гуманітарних наук)

ХАЙРУЛІН Олег Михайлович (д. психол. н., доц., Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського, доцент інституту стратегічних комунікацій)

ШАНДРУК Сергій Костянтинович (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет,
професор кафедри психології та соціальної роботи)

ШЕВЧЕНКО Наталія Федорівна (д. психол. н., проф., Запорізький національний університет,
професор кафедри психології)

АВАНЕСЯН Грант (д. психол. н., проф., Єреванський державний університет,
завідувач кафедри психології, Республіка Вірменія)

БУЛУТ Сефа (доктор психології, Університет Ібн Халдуна, професор кафедри консультативної
психології, Турецька республіка)

ЕЛВАКІЛ Саїд Ахмад (доктор психології, Університет Фаюма, професор кафедри клінічної психології, Єгипет)

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

ДЕСЯТНЮК Оксана МIRONIVNA (голова), **КРИСОВАТИЙ Андрій Ігорович** (заступник голови),
КУЗНЕЦОВ Юрій Борисович (заступник голови), **МОВЧАН Володимир Петрович** (шеф-редактор),
ГРИЦЕНКО Павло Юхимович, **ДАНИЛЮК Іван Васильович**, **БАКІРОВ Віль Савбанович**,
М'ЯСОЇД Петро Андрійович, **ПАСІЧНИК Ігор Демидович**, **ЧЕБИКІН Олексій Якович**, **ЩЕРБАН Тетяна Дмитрівна**

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 5а
телефони: (097) 442-75-95, (0352) 51-75-52
електронна поштова скринька: a.furman@wunu.edu.ua

Онлайн версія номера: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01>

ВИДАВЕЦЬ ТА ВИГОТОВЛЮВАЧ: ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(46004, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 7284 від 18 березня 2021 року

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ: ВПЦ ЗУНУ “УНІВЕРСИТЕТСЬКА ДУМКА” (46020, Україна, м. Тернопіль, вул. Сергія Короля, 2)

Здано до набору 25.03.2026. Підписано до друку 30.03.2026. Формат 84x108 1/16. Папір офсетний. Друк на дублікаторі.

Умов. друк. арк. 20,5. Обл.-вид. арк. 20,8. Наклад 500 пр. Зам. № P004-26/1.

Ціна за передплатою Укрпошти (з урахуванням послуг): 278 грн. 00 к.

ЗМІСТ

Проблеми суспільство-творення	6	<i>Сергію Болтівцю – сімдесят!</i>
	8	<i>Сергій БОЛТІВЕЦЬ</i> Життєдайність українців наперекір і всупереч російському геноциду
	21	<i>Ірина ФАРІОН</i> Олександр Потебня у контекстах українськості та соціолінгвістики
Методологія як сфера мислєдїяльностї	30	<i>Вадим КОМІССАРОВ, Микола ЛАПОНОВ, Анатолій В. ФУРМАН</i> Наука філософії. Основи філософської методології
	66	<i>Олег ХАЙРУЛІН</i> Онтологічне моделювання як засіб модернізації наукового апарату психології
	83	<i>Інеса ГУЛЯС</i> Реплікаційна криза у психології: причини, наслідки, способи подолання
Теоретична психологія	94	<i>Андрій ЛАЗАРУК</i> “Conscious sum, ergo sum?”: феноменальні прояви самовизначення людини у свідомісному контексті
	130	<i>Оксана ФУРМАН, Арсен ЛИПКА</i> Пролегомени до філософсько-психологічного розуміння Я і Я-концепції людини
Психологія особистості	141	<i>Юлія ВАТАН</i> Психологічна концепція метакогнітивної активності особистості
	155	<i>Тетяна НАДВИНИЧНА, Олександра БАБ’ЯР</i> Психологічний зміст гедоністичної спрямованості особистості
	165	<i>Ірина МАРТИНЮК</i> Готовність особистості до самоосвітньої діяльності як психічний феномен
Теорія і технології соціальної роботи	175	<i>Алла СЕНИК</i> Трансмікація технологій у психосоціальної роботі: онтологічні імперативи та гносеологічні виміри
Теорія і практика психотерапії	187	<i>Віктор МОСКАЛЕЦЬ</i> Екзистенційний аналіз зневіри, апатії, абулії українського комбатанта

TABLE OF CONTENT

Problems of Society-Building	6	<i>Serhii Boltivets turns seventy!</i>
	8	<i>Sergii BOLTIVETS</i> The Life-Giving Vitality of Ukrainians in Defiance of and Despite Russian Genocide
	21	<i>Iryna FARION</i> Oleksandr Potebnia in the Contexts of Ukrainianness and Sociolinguistics
Methodology as a Sphere of Thought-Activity	30	<i>Vadym KOMISSAROV, Mykola LAPONOV,</i> <i>Anatolii V. FURMAN</i> The Science of Philosophy. Foundations of Philosophical Methodology
	66	<i>Oleg KHAIRULIN</i> Ontological Modelling as a Means of Modernizing the Scientific Apparatus of Psychology
	83	<i>Inesa HULIAS</i> The Replication Crisis in Psychology: Causes, Consequences, and Strategies for Overcoming It
Theoretical Psychology	94	<i>Andrii LAZARUK</i> “Conscius sum, ergo sum?”: Phenomenal Manifestations of Human Self-Determination in the Context of Consciousness
	130	<i>Oksana FURMAN, Arsen LYPKA</i> Prolegomena to the Philosophical-Psychological Understanding of the Self and the Self-Concept of the Human Being
Psychology of Personality	141	<i>Yuliia VATAN</i> The Psychological Concept of Metacognitive Activity of the Personality
	155	<i>Tetiana NADVYNYCHNA, Oleksandra BABYAR</i> The Psychological Content of the Hedonistic Orientation of the Personality
	165	<i>Iryna MARTYNIUK</i> The Personality’s Readiness for Self-Educational Activity as a Psychic Phenomenon
Theory and Technologies of Social Work	175	<i>Alla SENYK</i> Transmixation of Technologies in Psychosocial Work: Ontological Imperatives and Epistemological Dimensions
Theory and Practice of Psychotherapy	187	<i>Viktor MOSKALETS</i> An Existential Analysis of Despondency, Apathy, and Abulia in the Ukrainian Combatant

Леся УКРАЇНКА

CONTRA SPEM SPERO!*

Гетьте, думи, ви хмари осінні!
То ж тепера весна золота!
Чи то так у жалю, в голосінні
Проминуть молодії літа?

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть, думи сумні!

Я на вбогім сумнім перелозі
Буду сіять барвисті квітки,
Буду сіять квітки на морозі,
Буду лить на них сльози гіркі.

І від сліз тих гарячих розтане
Та кора льодовая, міцна,
Може, квіти зійдуть – і настане
Ще й для мене весела весна.

Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важкий підіймать
І, несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать.

В довгу, темную нічку невидну
Не стулю ні на хвильку очей –
Все шукатиму зірку провідну,
Ясну владарку темних ночей.

Так! я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Буду жити! Геть, думи сумні!

2 травня 1890 р.

* Без надії сподіваюсь! (Лат.)

СЕРГІЮ БОЛТІВЦЮ – СІМДЕСЯТ!

Болтівець Сергій Іванович (народ. 07.04.1956, м. Київ) – український психолог. Кандидат пед. наук (1991), доцент (1993). Тема канд. дисертації – «Особливості організації навчально-виховного процесу в загальноосвітніх санаторних школах-інтернатах для дітей, що страждають на психоневрологічні захворювання». Доктор психологічних наук (2005). Тема докторської дисертації «Теоретико-методичні засади педагогічної психогієни». Професор (2008).

Основні напрями наукової роботи: вікова психологія, педагогічна психологія, історія психології і педагогіки, андрагогіка, психогієна навчання і виховання, соціальна психогієна, гіпноз – загальнозміцнювальний, психогієнічний, корекційний, реабілітаційний.

Закін. Київ. держ. пед. ін-т ім. О.М. Горького (1978), здобувач Інституту педагогіки (1986-91), вчитель, вихователь, заступник директора з навчально-виховної роботи санаторної загальноосвітньої школи-інтернату №22 м. Києва для дітей з психоневрологічними захворюваннями (1982-89); заступник директора з навчально-методичної роботи Київського міського інституту удосконалення вчителів, проректор з навчальної та наукової роботи Київського міжрегіонального інституту удосконалення вчителів імені Бориса Грінченка (1989-2000). З 2000 – заступник директора з науково-експериментальної та організаційної роботи, головний наук. співробітник лабораторії вікової психофізіології Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України; професор Нац. мед. ун-ту ім. О.О. Богомольця (з 2000), завідувач Відділу психології та педагогіки «Енциклопедії Сучасної України» НАН України (з 2000), завідувач Відділу законодавчого

БОЛТІВЕЦЬ Сергій Іванович
(нар. 07.04.1956)

забезпечення сімейної та молодіжної політики Державного інституту сімейної та молодіжної політики України (з 2014), реабілітаційний психолог Клініки активної терапії особливих станів (з 2015).

Головні здобутки розроблених тем: Розроблено методичний інструментарій в галузі педагогічної психогієни, до якого належать: методика оцінки вираженості рольової поведінки учнів і її змінюваності; методика визначення коефіцієнту кваліфікаційної якості педагогічного персоналу; методика «Самооцінка

адаптивності»; тест передекзаменаційного самопочуття (ТПС); методика встановлення значень фонові психогенності; методика встановлення значень вікової психогенності; методика визначення якості психічного здоров'я; методика психогієнічного прогнозування вікової взаємоузгодженості функціонування особистості; методика оцінювання продуктів дитячої уяви (методика короткострокового прогнозування коливань динаміки психічних станів); методика оперування оціночними судженнями, що включає в себе класифікацію прийомів оперування певними типами оціночних суджень (позитивним, негативним, відкладеним на визначений термін, припорученим (делегованим), стереотипізованим, парціальним, невизначеним); методика «Потреба в самооцінці».

Голова Всеукр. координаційного бюро Міжн. громадсько-держ. програми «Освіта дорослих України», що діє за сприяння Міжнародного інституту ціложиттєвого навчання ЮНЕСКО (2000), член Європейської асоціації безпеки (European Association for Security) та голова її Наукової ради (2003), Міжнародного благодійного фонду національної пам'яті Ук-

раїни (2016). Президент Всесвітнього педагогічного музею (2001), Українського фонду психогієни (2003), Голова Спільки психологів України (2012), Голова Українського Товариства Гіпнозу (2015), Голова Всеукраїнського наукового Товариства Івана Огієнка (2015). Член науково-методичної комісії з післядипломної освіти Міністерства освіти і науки України, член Фахової ради в галузі «Державне управління» Державної акредитаційної комісії України. Науковий керівник експерименту з психологічної, медичної, педагогічної і соціальної реабілітації дітей та підлітків з девіантною та делінквентною поведінкою на базі Фонтанської загальноосвітньої школи соціальної реабілітації Одеської області (з 1997). Голова комісії з педагогіки, психології та управління загальною середньою освітою Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (з 2008 р.). Член редколегій наукових та науково-методичних журналів «Дивосвіт», «Післядипломна освіта», «Урок української», «Ринок праці та зайнятість населення», «Вісник Національного університету оборони України», «Соціальна педіатрія та реабілітологія», часопису для українського шкільництва «Жива вода», закордонних наукових журналів «INTERNAL SECURITY» (Республіка Польща), наукових зошитів «SECURITOLOGIA» (Республіка Польща), наукового журналу «EURÓPSKA VEDA Vedecký časopis» (Словацька Республіка), «Наукових записок Ширакського державного університету імені Мікаела Налбандяна» з психологічних наук (Республіка Вірменія), журналу психологічних досліджень «Psiko-humaniora: Jurnal Penelitian Psikologi» (Республіка Індонезія), «Mental Health & Human Resilience International Journal (MHRIJ) (США), «The Journal of Psychosociological Research in Family and Culture (JPRFC)» (Канада).

Заступник головного редактора фахового психологічного журналу «Психологія і суспільство», заступник головного редактора англomовного литовського наукового психологічного журналу «Problems of Psychology in 21 st Century»), редактор психологічного журналу «PERSONIFIKASI Trunojoyo University, Madura» (Республіка Індонезія). Рецензент американського журналу з психологічних і соціальних наук «Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking» («Кіберпсихологія, поведінка та соціальні мережі»), що належить до бази «Скопус».

Відмінник народної освіти УРСР (1992), Відмінник освіти України (1996). Нагороджений Почесною грамотою Академії педагогічних наук України (2002), нагрудним знаком МОН України «За наукові досягнення»

(2006), Медаллю «За сприяння Збройним Силам України» (2010), Грамотою Національної АПН України (2012). Переможець рейтингу «Кращі освітяни 2009 року». Автор і співавтор понад 600 наукових праць.

Праці: Педагогічна психогієна: теорія та методика: монографія. Київ, 2000; Навчальна програма нормативної дисципліни «Соціальна психогієна». Київ, 2000; Діти в Інтернеті: як навчити безпеці у віртуальному світі. Київ, 2010 (у співавторстві); Phenomenon of Referential Psychogenity of Human Environment asa Factor of Person's Pshological Safety. *Internal Security*. – 2010. P. 7-15; Psycho-hygiene of Family Education as a Major Condition of Preventing Family Violence. *Internal Security*. – July-december / 2011. – Publishers of the Higher Police School in Szczytno. P. 209-226; Апаратурне вимірювання психофізіологічних станів готовності військовослужбовців до діяльності в особливих умовах. Розділ підручника «Військова психологія та педагогіка: інноваційний підхід». Київ, 2012; Psycho-hygienic competence of specialists in Internet-environments use: / Problems of psychology in the 21 st century. 2012 та ін.

Про нього: Железняк М.Г. Болтівець Сергій Іванович. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2009. – 0,2; Правління Асоціації безперервної освіти дорослих. Сергія Івановича Болтівця вітаємо з ювілеєм! *Освіта*. 2006. 5-12 квітня. №14-15. – 0,15; Тимофєєва Т. Лікувальні можливості гіпнозу: інтерв'ю з головою Українського товариства гіпнозу проф. С.І. Болтівцем. *Дивосвіт*. 2015. С. 20-21; Гула Є. Сергій Болтівець. 2018. Полотно, олія. 100x90; Посвята Сергію Болтівцю. *Гула Є.П. Елегія життя*. Київ: Євген Гула, 2018. С. 22-23; Камінський М. Хист психолога. *Дивосвіт*. 2019. С. 46.

Редакція журналу «Психологія і суспільство» щиро і вітає Сергія Івановича зі знаменним ювілеєм як славного достойника вишуканої українськості, визнаного лідера громадянського суспільства, відомого педагога і талановитого психолога, теоретика і практика в одній непересічній особі й, урешті-решт, як відданого поборника – заступника головного редактора, передплатника, рецензента і постійного автора – нашого журналу. Всі ми і члени редколегії бажаємо Вам життєвої наснаги і незгасаючої креативності, любові до життя та українців, квітального суголосся із суб'єктивним довіллям і самоактуалізаційних злетів вершинної софійності, одухотвореного крокування життєвим шляхом і плідної вчинковості на шляху творчому, сподвижницькому, людинознавчому.

З повагою і любов'ю
Редакція

БОЛТІВЕЦЬ Сергій Іванович

ЖИТТЄДАЙНІСТЬ УКРАЇНЦІВ НАПЕРЕКІР І ВСУПЕРЕЧ РОСІЙСЬКОМУ ҐЕНОЦИДУ

Sergii BOLTIVETS
THE LIFE-GIVING VITALITY OF UKRAINIANS IN DEFIANCE
OF AND DESPITE RUSSIAN GENOCIDE

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.008>

УДК 314.113:341.485

Питання тисячоліть

Чи не безсвідомими є ті засоби самозбереження, які дозволяють українському народу зберігати свою життєздатність протягом тисячоліть? Які з них і наскільки усвідомлюються та передаються з покоління в покоління? Дихотомія покірності та опірності, та чи не в ній вибір між загибеллю і життям? Чи не генетично спадкованими є психофізіологічні механізми реагування на небезпеку і, якщо так, то наскільки витребуваними реаліями загроз і небезпек вони є в сучасного покоління українців? Захист себе і всіх у своїй особі чи всі разом, як захист? Самопожертва чи втеча?

Ці та безліч інших запитань виникатиме доти, доки триває філогенез кожного народу, а в умовах українського опору збройному російському нападу їх ставатиме все більше. Кожна епоха даватиме на них власні відповіді, які відображатимуть характерологію народу на певному етапі своєї боротьби за життя. Прикладом постановки цієї проблеми перед російською воєнною загрозою на початку ХХ століття є опис Софією Русовою вибору українцями власної майбутньої долі: «Життя ви-ковувало наче два різні типи українців: обидва патріоти, але один вже пристосований до найтяжчих умов життя, навіть до спільної праці з найлютішим ворогом, а другий – ще зі старими традиціями, зі старим морально-політичним кредо, з яким він їде на евакуацію, на еміграцію, аби того кредо не зректися, не зробити жодного компромісу з життям. Ці другі не

миряться з тим брудом, який революція внесла в життя, вони вірять у певність свого, витвореного в інших умовах, ідеалу. Котрий з цих двох типів більш життєвий, котрий буде визнаний за правдивий і доцільний – це покаже історія, але ця різниця страшенно вразила тоді мене» [1, с. 241-242].

Російська війна проти України, розпочата в 2014 році, ці «різні типи українців» й «обидва патріоти» переспрямувала український люд в протилежні, ніж більш як століття тому, напрямки: один з них, не роздумуючи, схопився за зброю, а за її відсутності – за те, що було під рукою, і вийшов проти наступаючих російських танкових колон, спиняючи їх навіть ціною власних життів, а другий – подався «на евакуацію, на еміграцію» разом із переважно жіночим і дитячим населенням, або ж причаївся подалі від лінії фронту на заброньованих посадах чи придатних для переховування від мобілізації до Збройних Сил України прихистках. У результаті затятих ворожих набігів на Україну протягом найбільш відомого нам останнього тисячоліття за межами наших етнічних земель опинилось більше людей, ніж мешкає на збережених українських територіях. Мрія про повернення, окрім цілеспрямованих одиничних зусиль, у своїй масі залишається нездійсненою і йде в небуття разом із мрійниками в чужоземних краях: протягом згаданого тисячоліття масового переселення українців до власної Вітчизни в українській історії ще не описано. Однак кожне нове покоління українців в Україні знову і знову береться за незавершену попе-

редніми поколіннями справу захисту українських людей та українських земель від їхніх загарбників.

Методологічні настановлення життєдайності чи позитивізму?

Визначення позитивної психології серед усталених галузей людинознавчого знання ставить передусім методологічне питання про те, що входить до її предмета, а що залишається поза її межами. Наступне, друге питання, це співвідношення обсягу того, що охоплюється предметом позитивної психології порівняно з тим, що залишається поза ним. І, на решті, по-третє, варто з'ясувати, наскільки функціональним, а отже самодостатнім для збереження життя, є становлення позитивної психології в умовах російського геноциду українців в Україні: які джерела надії на збереження людського життя в умовах постійних нічних бомбардувань осель сімей з дітьми, денних артилерійських обстрілів, згвалтувань, повішань, утоплень, спалень, поранень, розстрілів українського населення у власних домівках та під час спроб евакуації з окупованих росіянами територій.

Виходячи з окресленого, зосереджуємо свою увагу на ідеях і позиціях одного із засновників позитивної психології у США Мартіна Селігмана [2-5]. Допомога у «процвітанні», як визначає її призначення автор концепції позитивної психології, містить нове розуміння щастя і благополуччя, яке, на нашу думку, слід порівняти з існуючим розумінням, зокрема з тим, що утвердилося в масовій свідомості. Водночас розвиток концепції позитивної психології триває протягом останніх десятиліть у різних країнах та сферах застосування психологічного знання: щодо фізичної активності у вибірці підлітків Нової Зеландії [6], у міських трансформаціях індійського міста, що розширюється [7], відносно визначення майбутніх напрямків позитивної психології [8], у задоволеності життям студентів музики [9], у застосуванні піфагорійської самосвідомості як когнітивно-поведінкової техніки для фізичного та психосоціального благополуччя та якості життя при розсіяному склерозі [10] та в інших сферах людського повсякдення. Ми звертаємо увагу саме на людське життя, оскільки позитивна психологія ще не вийшла за межі вивчення благополуччя, добробуту та щастя людей з тими живими істотами, без яких останні психодуховні екзистенціали неможливі в май-

бутньому, тобто без тварин, комах та інших партнерів людини в її існуванні на планеті Земля. На нашу думку, життєдайна в українській дисциплінарній версії й позитивна в американській – це *зоопсихологія*. І порівняльна та міжвидова позитивна психологія становлять саме цю важливу перспективу, оскільки вирішує дилему співіснування: «Чи може один вид мати добробут і щастя на тлі чи за рахунок іншого життя на нашій планеті?»

Життєдайна психологія у протистоянні загарбникам

На відміну від європейського культурного процесу психологічна думка в Україні протягом останнього тисячоліття розвивалася хвилеподібно, перебуваючи у прямій залежності від ступеня захищеності чи агресивності геокультурного середовища, структурованого різними державними утвореннями, які намагалися підкорити Україну військовим шляхом, а потім утримати в колоніальному рабстві будь-якими внутрішньополітичними засобами: репресіями, геноцидом, пацифікаціями, русифікаціями, полонізаціями, германізаціями тощо. Протягом останніх десятиліть, подібно до зміни німецьких на російських окупантів за наслідками Другої світової війни, *відбувається заміна зросійщення на занейщення населення країни*. Це явище термінологічно визначене в англійській науковій літературі як «наслідки глобального домінування англійської мови, включаючи *лінгвістичний імперіалізм* і культурне присвоєння» [11].

Як відзначають Манна Дей, Денніс Релоджо-Хауелл і Рона дела Роза, «домінування англійської мови може призвести до систематичного «вилучення» місцевих мов з ужитку, що зумовить втрату мовного та культурного розмаїття і наявного потенціалу мовної та культурної гомогенізації. Домінування англійської також призводить до значної нерівності між англійською та місцевими мовами, при цьому англійська отримує непропорційну частку матеріальних ресурсів порівняно з місцевими мовами» [11, с. 8-9]. Названі загрози політичного, військового, культурного, наукового, духовного винародовлення українців посилюються географічним розташування українських етнічних земель, яке привертає корисливу увагу загарбників, так і з тим, що за геокультурною ситуацією Україна набуває цим самим властивостей зосередження різноманітних зразків переплетення європейських

і східних культур, що водночас уособлює собою поєднання традицій ісламу, християнства та багатьох інших релігій Заходу і Сходу. З одного боку, це сприяє синтезу надбань різних цивілізацій, виконанню у цьому контексті міжкультурного посередництва та об'єднувальної функції, а з іншого – протягом тривалих періодів психокультурного розвитку української нації відбувалося привласнення іншими народами надбань національної культури. Основним напрямком зусиль українського народу протягом останнього тисячоліття, а можливо й раніше, був захист своїх земель від усіяких загарбників та відновлення здатності протистояти тотальному знищенню людей на власних етнічних землях, їх поневоленню, застосування усіх доступних способів збереження людського життя. Ідея процвітання, благополуччя та щастя, яка визначає сутність і спрямованість концепції позитивної психології М. Селігмана у XX столітті, найбільш виразно виявила здатність до самовідтворення та мету спільних зусиль людей у працях Г. Кониського, його учня Г. Сковороди та інших українських мислителів XVIII століття.

За таких умов збереження етнонаціональних культурних цінностей, що відповідали природі українського менталітету, забезпечувалося національною системою освіти (див., до прикладу [22-23]). Завдяки активізації цього самозахисного суспільного організму кожна нова хвиля культурного розквіту вбирала збережене, тим самим безперервно збагачуючи світ психодуховних цінностей українського народу. Історично цей розвиток знайшов своє втілення у трипільській культурі з її ідеалами сонцепоклоніння; культурі Руської землі з центром у Києві, мистецтві Української козацької держави, в наукових здобутках доби «золотого віку» української культури другої половини XVI – першої половини XVII ст.

Фундаментальною закономірністю розвитку психологічних уявлень у ці епохи, періоди та етапи є поглиблення пізнання ідеалу людини як суб'єкта суспільного творення та оволодіння новими вимірами узагальнення, на яких позначилися надбання європейської та азійської культурних традицій. Так, за визначенням П.М. Пелеха, найдавніші погляди на щастя людини в Україні належать мислителю VII-VI століть до нашої ери Анахарзу Придніпрянському, життя якого за часів Солона подає Геродот. Український філософ і психолог Григорій Кониський, враховуючи погляди Анахарза, стверджує, що скіфи були предками

слов'ян. Суть поглядів скіфського мислителя полягає у тому, що щастя людини – це свобода, а тому щасливою може бути лише вільна людина [12, с. 5-79].

Теорія щастя, розроблена Г. Кониським, розглядає здоров'я як складову частину, як засіб досягнення вищої мети і в цьому сенсі не є кінцевою метою людини. «Мета перетворюється на засіб і навпаки», – зазначає Г. Кониський. – Наприклад, ліки для хворої людини – це засіб для вищої мети – здоров'я, а здоров'я – це засіб для ще вищої мети – освіти. Здоров'я може бути як метою, так і засобом» [Там само].

Таким чином, розгляд проблеми людського щастя в українській гуманістичній традиції включає питання, пов'язані зі здоров'ям і навчанням, хоча кожна з них не самодостатня у визначенні найвищих вимірів сенсу життя. До найдавніших уявлень про повноту життя, що визначали добробут і щастя людини, належить цілісна система вірувань українського народу, повага до якої збереглася й донині.

Основи життєдайної психології людини з давніх-давен в Україні охоплюють віру в могутність володарів світу (Сварог, Перун), сонячну силу як передумову життя (Даждьбог, Хорс), багатство і процвітання (Велес), війну і прихильність, милосердя (Стрибог), заступництво у пологах при народженні дитини (Мокоса), вірну дружину, любов і веселощі (Лада і Лад), любов узагалі (Лель, Полель), любов і пристрасть, силу і хоробрість (Ярило) та ін. Особливості саморегуляції людини у цій системі ідеалів полягають в індивідуалізації вибору цінностей відповідно до актуальних психічних потреб окремої людини. У такий спосіб розчарування через невдачу, викликану «неприятністю» одного з богів, компенсується станом надії на іншого, близького за значенням. Цим пояснюється неоднозначність, відсутність чітких меж у тлумаченні значень більшості давньоукраїнських образів богів. Спроби дослідників уточнити їх функціональну семантику можуть бути продуктивними лише за умови дотримання принципів доповнювальності, збагачення новими вимірами значень.

Узагальнення значень, яке відбулося з насадженням християнського віровчення, з одного боку, сприяло уніфікації соціально-психологічного змісту переживань, котрі зосереджувались в єдиному його джерелі, робило його однозначним, позбавленим непоясненого, однаково доступним для всіх, а з іншого – концентрувало психогенність, адже поза Богом

був тільки Диявол і вибір існував лише між спасінням і руйнуванням, райською благодаттю і пекельними муками. Так само в комуністичному втіленні християнської ідеології рушійною силою стали «товариші» і «вороги народу» з єдиною можливістю миттєвого перетворення «товаришів» на «ворогів», але ні в якому разі не навпаки. Земні страждання християн, зосереджені на боротьбі з власним тілом, доведенні його до такого виснаження, за якого воно не розкладалося б після смерті як головної ознаки святості, в наступному, комуністичному втіленні, зберігали в собі ідеал смерті – загибелі в ім'я комуністичних ідеалів, земними образами яких були живі втілення партійних божеств – Леніна, Сталіна і наступних партійних вождів.

Із запровадженням християнства, хоча серед можливих варіантів запозичення чужих релігій князь Володимир розглядав прийняття ісламу, уявлення про добробут і щастя були перенесені за межі земного світу. Душевна сила, необхідна для індивідуального вибору сенсу, таким чином була зосереджена на ідеї досконалості в образі єдиного Бога та в намаганні подолати його протипаки. Удосконалення душі як цілісний і завершений вияв душевного життя людини також переносилося за межі її фізичної буттєвості – в потойбічний світ, а психофізична гармонія буття на десять майбутніх століть набувала спеціалізованих рис самообмеження, довготерпіння, смирення.

Передумови розвитку психології людини заради її життя в XVII ст.

Протиставлення душевного і фізичного, багатоваріантність сенсу життя та його узагальнення унеобхіднили їх богословське вирішення. Ідеалом благополуччя та щастя є душевний спокій – мир, який стає можливим завдяки об'єднанню людини з єдиним Богом. Так, викладач філософії та психології Києво-Могилянської колегії Інокентій Гізель у творі «Мир з Богом людині» (1669) радить, з одного боку, звернутися до Бога для встановлення миру в душі кожної особи, а з іншого – розширює допустимі межі її діяльності, спрямованої на фізичне самозбереження. Ця межа визначається змогою людини зберегти власне фізичне існування, користуючись навіть чужими речами, якщо без них їй загрожує смерть в останній потребі, оскільки в цьому стані сутність усіх людей є спільною [13]. А це

означає, що для збереження людського життя допустима певна міра взяття і використання чужого, необхідного для його підтримання, скажімо, їжі, щоб не померти з голоду, або теплої речі, щоб не померти від холоду. Водночас усе, що перевищує цю міру, належить до поняття гріха.

Окрім розкриття моральних засад діяльності людини щодо збереження власного фізичного, а відтак і психічного життя, у цей період у лекційних курсах, які читаються в Києво-Могилянській колегії, представлено розділ, присвячений опису виражених психічних розладів. Це встановлює відмінність між станом психічного здоров'я і його розладом, а отже різними сторонами психічного функціонування людини. Так, у курсі «Психологія, або Трактат про душу», який, за свідченням П.М. Пелеха [12, с. 5-79], викладав Стефан Яворський, наведена симптоматика (symptomata) і пояснення психофізіологічних механізмів летаргії, епілепсії, апоплексії, паралічу, марення, запаморочення та інших розладів. Саме у 1691-1693 роках Яворський вводить до активного наукового вжитку поняття «психологія» (psychologia), утворивши його, ймовірно, за аналогією зі словом «фізіологія» (physiologia), що призвело до подальшого уточнення і глибшого розвитку предмета психологічного пізнання.

Теорія емоцій

До розкриття рушійних сил життя людини належить теорія емоцій, створена в 1706-1710 роках Феофаном Прокоповичем, яка була викладена у п'ятій книзі підручника «Про риторичне мистецтво» під назвою «Про тлумачення афектів душі» [12, с. 5-79]. Чуттєва душа – це здатність окремої людської душі пізнавати добро і зло, спонукуючись відповідним афектом. Тоді афект або емоція становить зворушення чуттєвої душі від думки про добро і зло. І тут головним почуттям, яке постає джерелом афектів (емоцій) є любов як схильність розумної волі особи до добра (добротою об'єкта). Мета любові подвійна: бажати добра і не бажати зла. Тому всі емоції поділяються на два типи: емоції, пов'язані з бажанням добра, та емоції, пов'язані з відразою до зла. При цьому емоції, пов'язані з бажанням добра, охоплюють:

- любов як головний потяг до добра;
- радість від досягнення цього блага;
- бажання досягти цього блага через діяння і вчинення;

– турботу про досягнення добра у здійсненні гідних справ;

– сподівання того, що добро буде досягнуто.

Емоції, пов'язані з відразою до зла, актуалізують:

– ненависть, що відвертає волю людини від зла;

– біль, який виникає тоді, коли людина відчуває присутність зла;

– страх, який з'являється, коли людині загрожує зло;

– відчай, який охоплює людину, коли вона не знає, як відвернути зло;

– гнів, обурення, сором'язливість, співчуття як види ставлення до зла і його неприйняття.

Чому люди інколи чинять зло? І тут психологічна закономірність, окреслена Ф. Прокоповичем, не порушується: люди люблять зло, стверджує він, коли вважають, що воно є добром, навіть якщо предмет любові є для них за своєю суттю лихом. Тому, як не парадоксально, людська воля може бачити добро у злі.

Дружба – один із видів любові, який становить бажання добра іншій людині. Генеза дружби полягає у ввічливості, схожості звичок і занять, красі та інших привабливих властивостях. Дружба як різновид любові має у підґрунті ту саму модель: щоб бути коханими, ми повинні спочатку самі полюбити.

Корисність любові полягає у її «вогняній» природі, яка пробуджує мужність, хоробрість людини, котра любить, під час небезпеки. А ще є шкідлива любов: батьки захищають сина, коли батьківщина в небезпеці, або син сидить біля ліжка хворого батька чи матері, нехтуючи обов'язком перед батьківщиною. Ф. Прокопович виділяє внутрішні взаємозв'язки між емоціями, що дає змогу уточнити його погляд на структуру цілісної діяльності душі здорової людини. Зокрема, емоція надії споріднена з емоцією страху на тій підставі, що надія – це стан особи, яка очікує майбутнього добра більше, ніж боїться майбутнього лиха, а страх, навпаки, – це стан особи, котра боїться майбутнього лиха більше, ніж очікує його. Страх – хворобливе почуття людини, просякнуте думкою про зло, яке вона не в змозі відвернути. Але в цій хворобливій емоції є користь, адже страх змушує особу позбутися ліні та бездіяльності. Звідси джерелять цілющі властивості страху. Ф. Прокопович першим розглядає емоцію змагання, яку він відносить до типу позитивних, а отже до притаманних життєтворчій психології людини. На відміну від змагальної емоції, емоція заздрості – це біль,

викликаний чийось володінням благом, або радість, породжена чийось нещастям. Якщо змагальна емоція напружує психічні сили людини, змушуючи її сумлінно виконувати роботу і долати небезпеку, то емоція заздрості не викликає потреби докладати власних зусиль для отримання того ж блага, що є в інших, а збуджує бажання, щоб відповідним благом ніхто інший не володів.

Крім теоретичних положень, Ф. Прокопович розкриває методику їх застосування у практичній діяльності, зокрема під час виголошення промови. Так, щоб викликати бажані емоції, потрібно, щонайменше, дотримуватися двох найважливіших правил: а) *перше*: якщо ви хочете справити враження на слухачів, розповідаючи про якийсь предмет, опишіть його так, ніби ви тримаєте його перед собою; викликаний афект буде тим більший, чим більшим є добро або зло, що його спричиняє; б) *друге*: перш ніж викликати афект у слухачів, необхідно викликати його у самому собі.

Отже, щоб пробудити надію, треба показати, що добро ближче, а зло далі. Для цього потрібно описати, яка велика підмога наближається, що ми сильніші й хоробріші за ворога, навести приклади з історії, обіцяти винагороду за хоробрість, викликати радість, збурити гнів, бо в розлюченої людини надія бере гору над страхом, а тому вона менше звертає уваги на небезпеку. Для появи змагальної емоції важливо згадати про чесноти предків, ставити їх у приклад, а щоб знищити заздрість, слушне використання іронії. Для того, щоб викликати любов, стиль оратора має бути полум'яним, жвавим, неспокійним, а мова – насиченою метафорами, алегоріями, повторами, а за потреби – паузами, вигуками, звертаннями.

Теорія душевних афектів, створена Ф. Прокоповичем, дозволила виявити як спільну основу, так і систему взаємозв'язків у прояві емоцій – діад, протилежних за своїм психологічним змістом і впливом на загальний стан людини. Водночас вона встановила межі можливих коливань кожної з емоцій під впливом зовнішніх факторів. Здатність до цих коливань, межі відновлення, гнучкість прояву є характерними властивостями емоційної сфери людини без виражених психічних розладів, а відтак психічно здорової.

Пізніше вікові особливості набуття необхідних для життя моральних навичок розкрив С. Калиновський [14, с. 123-127] у праці «Курс філософський, який читав у Києво-Могилянській академії шляхетним любителям

мудрості в 1729-1730 роках преподобний отець Стефан Калиновський». Автор порівнює вікові здібності молоді і людей зрілого та поважного віку, що дозволяє йому висновувати те, що юнацький вік більш придатний для навчання етики як «вождя і вчителя життя», якщо тільки вони вже мають мету майбутнього життя у собі. Відзначимо, що важливе психогігієнічне, а отже життєзберезувальне значення має вибір і привласнення як дитиною, підлітком, юнаком, так і дорослою людиною системи цінностей, ідеалів і цілей, що виражають сенс їхнього буття і діяльності. Усвідомлюючи це значення, С. Калиновський відзначав: «Зрештою, моральна філософія є ліками від хвороб душевних, тобто від пороків, і приборкувачем пристрастей. Тому чим більше хтось схильний до пороку, тим більше він потребує моральної підтримки» [Там само].

У такий спосіб визначається важлива місія морального виховання в забезпеченні психічного здоров'я людини та роль ціложиттєвого виховання у запобіганні «хворобам душі» шляхом регулювання («приборкання») пристрастей, відповідно до цілей майбутнього життя.

Теорія щастя

Як формуються цілі майбутнього? Відповіді на це питання розвинув мислитель Георгій Кониський, навчитель Григорія Сковороди в Києво-Могилянській академії, у своїй чи не найпершій в європейському континуумі теорії щастя. Подальша поетична і філософська творчість Г.С. Сковороди узасаднена саме на цій теорії. Професор Г. Кониський навчав: щастя полягає у здатності людини отримати саме те, чого вона хоче. Але як не помилитися у своїй волі, як це часто буває в людей? Помилка окремої людини у власному шлюбі призводить до гіркого розчарування. Її приваблює те, що здається вищим благом, але насправді це благо виявляється для неї невідповідним. Причина помилки криється в незнанні власної природи і, відповідно, у невмінні вибрати саме те, що її максимально вдосконалить.

Щастя, за визначенням Г. Кониського, є об'єктивним і формальним. Об'єктивне щастя – це предмет, володіння яким робить людину щасливою. Формальне щастя – споглядання бажаного об'єкта або процес його здобуття. Автор уточнює визначення об'єктивного та формального щастя, які відрізнялися в курсах філософії і психології, розроблених його попередниками, зокрема, таке: об'єктивне щастя

– це об'єкт щастя, матерія, а не саме щастя; формальне щастя – справжнє щастя.

Окреслене розуміння формального щастя краще було б визначити як суб'єктивне, оскільки щасливою може бути лише сама людина як суб'єкт діяльності. «Але давайте не будемо сперечатися через слова, – зазначає цей мислитель» [12]. Натомість, на його думку, варто встановити, що саме в пошуках найвищого блага людина виділяється як суб'єкт, що є кінцевою метою вчинків. Саме володіння таким предметом є найвищим щастям людини. Кожна людина у своїй уяві створює кінцеву мету (*finis ultimus*) усіх своїх дій. Якщо, скажімо, запитати селянина: – Нащо лагодити плуг? – Землю орати, – відповідь він. І ця відповідь матиме значення мети дії, але не кінцевої. Якщо знову запитати селян: – Навіщо орати землю? – Хліб сіяти – буде відповідь. У цих словах також буде зміст мети, але він не матиме остаточного значення для селянина. Якщо ми продовжимо уточнювати кінцеву мету за допомогою нового запитання: – Нащо сіяти хліб? – Щоб було чим підтримувати своє життя! – скаже селянин. Остання відповідь буде кінцевою метою, яка несе найбільше благо, найвище щастя (див. [12]).

Суттєвою ознакою, яка відрізняє людину від тварини, на думку Г. Кониського, є знання мети, на яку слід спрямовувати свою діяльність і використання засобів, які реально приведуть її до досягнення мети. Звідси очевидно, що думка навчителя Георгія Кониського – Сильвестра Кулябки – про мету-дійсність, яка існує як образ створеного майбутнього, якнайточніше вписується у психологічну теорію щастя, вибудовану талановитим учнем. Успадкування наукової традиції, яка полягала в інтелектуальному збагаченні, розширенні, поглибленні здобутків попередників, призведе в майбутньому до появи генія мудродіяння Григорія Сковороди.

Розвиваючи психологічні закономірності цілеспрямованої діяльності людини в її русі до щастя, Г. Кониський окреслює винятки, які стосуються вчинків дітей, п'яних і божевільних. Він зауважує, що їхні дії не є справжніми діями людини. Проте доцільна діяльність властива і тварині, і тварині. Людський розум має здатність пізнавати і, отже, заздалегідь визначати мету, тоді як тварина ведеться до результату силою інстинкту. Мета як цілі і засоби її досягнення, як способи діяння залишаються для тварини непізнаними і тому непередбачуваними. Тому й результати інстинктивної дії також непередбачувані.

Загалом предметами діяльності у вченні Г. Кониського є: 1) розумні люди; 2) чутливі (тварини); 3) позбавлені пізнання (інші предмети). При цьому дії, які формуються цими суб'єктами, характеризуються трьома відповідними способами руху-поступу до мети:

а) найдосконаліший спосіб: суб'єкт усвідомлює мету як благо (благодать) й опановує засоби її досягнення; така діяльність властива лише людині;

б) нижчий шлях: суб'єкт визнає мету добром (добрим), але засоби використовуються лише завдяки природному інстинкту, залишаючись невпізнаними; це характерний спосіб діяльності тварин, до прикладу, павука, який визнає мух своїм благом, але ловить їх інстинктивно, не осмислюючи засобів лову;

в) найнижчий і недосконалий спосіб: суб'єкт не знає ні мети, ні засобів, але все ж «іде до мети через природну схильність»; це стосується неживих предметів, наприклад каменю, вогню, які не знають ні місця, куди вони рухаються, ні способу, за допомогою якого відбувається їх рух [12].

Тяглість української людинознавчої думки в осмисленні мети життя живих і неживих суб'єктів найточніше, на наш погляд, у XX столітті висловив український поет з Вороніжчини Євген Плужник:

Каменя один приділ – лежати,
Вітрові один закон – лети!
Тільки я поставлений питати
Як не цілі, то бодай мети...
Та хоч як – в лица свого поті –
Зважу міру явищ і подій, –
Камінь той лежатиме і потім,
Вітер той летітиме й тоді.

(Збірка «Рівновага», 1933 р. [15, с. 295]).

Для людини мета – це те, заради чого вона діє: будь-яка мета має значення добра і будь-яке благо може бути метою. Так, багатство для людини є звичайним засобом, але для жадібної людини це – ціль, тому що вона задовольняє її бажання здобути багатство і відчутти від цього задоволення. Маємо приклад того, як засіб перетворюється на мету, що призводить до появи нижчих засобів. Отже, мета може стати засобом, а засіб – метою. Зокрема, жадібність як риса особистості, на наш погляд, становить складову тріади: «жадібність – марнотратство – бережливість», які притаманні свідомості зрілої особи як регулятор цих її інтенцій-прагнень. Зокрема, шляхом міркувань людина визначає співвідношення кожної з названих крайніх складових тріади в кожному

конкретному випадку повсякдення, а типовий спосіб дій визначає її характер як жадібної, бережливої або марнотратної особи. На противагу жадібності вже у XXI столітті українські мислителі створили визначення бережливості як риси особистості, яка виявляється в усвідомленні цінностей навколишнього світу і себе в ньому, що реалізується в ощадливості і доцільності їх дотримання. На наш погляд, у структурі особистості бережливість пов'язана з повагою до результатів праці інших людей, власної праці, усвідомленням неповторності та невідновлюваності природних ресурсів, культур, цінностей, часу їх існування та життєвого часу людини. Бережливість забезпечує збереження та передавання з покоління в покоління надбань духовної та матеріальної культури, які водночас є носіями історичної пам'яті сім'ї, нації, людства, а психологічні межі вияву бережливості окреслені усвідомленням кінцевої мети, що реалізується в ковальних сенсах оберігання, охорони, заощадження, пильнування, утримування як певних духовно-інтелектуальних або матеріальних цінностей, так і самого себе, співгромадян, об'єктів живої й неживої природи [16, с. 488].

На той час, у XVIII столітті, найбільш узагальненим значенням мети, за Г. Кониським, є *мета відволікання* – уникнути зла, і *мета погоні* – наздогнати добро, яке любить людина. Ця подвійність цілей заснована на єдиній спільності – на любові. Як слідує із цього твердження, Г. Кониський поділяє ідею взаємозалежності любові як основи схильності людини до добра та ненависті як відвернення волі від зла, обґрунтовану свого часу Ф. Прокоповичем у його теорії афектів душі. Отож укотре підтверджується, що всіляка ненависть походить від певної любові, оскільки будь-яка мета відвернення від зла належить до мети прагнення добра, яка має значення кінцевої, вирішальної. Г. Кониський зазначає, що людина ненавидить щось так само, як любить протилежне. До прикладу, такою метою, у якій прагнення до добра передбачає відвернення зла, можуть бути мета суб'єкта діяльності (діяча), моральна мета, яку суб'єкт вільно ставить перед собою, і мета дії, тобто фізична мета, до якої дія належить за своєю природою. Так, плата за лікування, яку встановлює лікар, є моральною метою, тому що це мета діяча, яку він вільно ставить перед собою. Здоров'я пацієнта, яке своїми діями відновлює лікар, є фізичною метою, оскільки за своєю органікою воно належить до цих дій.

Матеріальною причиною діяльності є фізичні рухи волі як рушійні сили дій людини, які вивчає психологія, а формальні причини, що визначають якість вчинку, його належність до певної мети, досліджуються суголосно і психологією, й етикою. Таким чином психологія та етика узасаднюють подальший розвиток психології людини. Мета і цільова причина відрізняються тим, що мета належить суб'єкту (дійовій особі), а цільова причина – самій дії. Так. Під час будівництва будинку метою архітектора є гонорар, а ідея існування будинку становить цілеспрямовану причину самої будівлі, оскільки вона визначає його існування.

Будь-яка мета, стверджує Г. Кониський, має значення блага і тому стає предметом бажання. Людина прагне тільки того, що має сенс добра. Добро – це все те, що дає людині й тварині більшу досконалість. Мислитель обґрунтовує різні види блага: істинне добро – це благо, яке вдосконалює людину з досягненням мети; зовнішнім відносним благом є багатство, оскільки воно робить людину більш досконалою не зсередини, а зовні і в ставленні до суспільства; уявне благо – добро, яке є таким лише на перший погляд, але насправді не покращує людину, скажімо, «недозволені предмети розкоші» тощо; почесне благо – благість, якої людина бажає заради себе самої. або це те, що відповідає правильно організованому розуму; приємне благо – це благодійство, яким особа володіє і яким втішається; це те, що задовольняє бажання, але не кожне приємне благо є чесним: корисне благо – це той його різновид, що становить лише засіб досягнення іншого блага – чесного чи приємного, себто те, що веде до приємного і почесного у людському повсякденні.

Свобода волі, зазначає Г. Кониський, виявляється в тому, що людина може діяти або бездіяти, ненавидіти чи бути байдужою до зла, але не може його любити. Тому воля людини спрямована лише на добро. Воднораз бажання людини визначаються її знаннями. Саме ця засаднича ідея психологічних курсів Києво-Могилянської колегії (з 1701 р. – академія), яку утвердили її викладачі в українській психологічній думці XVII-XVIII ст. Інтелектуальне пізнання людини створює можливості для досягнення мети, а відтак і для усвідомлення сенсу своєї життєдіяльності, у якій полягає справжнє щастя. Тому здоров'я, зокрема здоров'я душі, є і метою, і засобом досягнення людського щастя.

Сучасник Г. Кониського Григорій Щербацький у курсі лекцій з філософії вживає поняття «різновиди душевного стану» [17], змістовленням якого так само є знання або розуміння (*cognitio, perspicentia*). Отож, за визначенням українських мислителів цього періоду, знання становить першооснову душевного стану прагнення і досягнення мети, що сукупно ущасливорює людину.

Спадкоємність у розробці проблеми людського щастя та розвиток Григорієм Сковородою системи поглядів свого вчителя Г. Кониського, який також узагальнив психологічні досягнення своїх попередників, істотно збагативши їх, підтверджує наявність вираженої наступності української людинознавчої думки, яка, незважаючи на хвилеподібність різних її етапів, зберігала свою унікальність, розлого узмістовлюючи власні етнокультурні цінності. Так, щастя у спадщині любомудра Г. Сковороди визначається «сродною (спорідненою) діяльністю». Суть його полягає у «здоров'ї духу, душевному спокої і бадьорості серця» за умови, що людина «живе у згоді з природою» [18, с. 160-187]. Це означає, що потрібно узгоджувати справи свого життя зі здібностями і талантами. На це має бути спрямоване пізнання власної природи та використання можливостей, які вона надає. Самовдосконалення як мета пізнання людиною самої себе утворює тріаду, яка розкриває: а) риси людини, що відрізняють її від тварини; б) індивідуальні риси-властивості; в) національні особливості.

Оскільки сутність людини розкривається у її діяльності, то єдність її думок, почуттів і діяльних прагнень Г. Сковорода вбачає у людському «серці» як першоумові розуміння земного покликання людини. Причём це розуміння є «ідеальним баченням» її «спорідненості». Розвиток цієї думки дає змогу Г. Сковороді серед шерегу професій і посад – хлібороба, пастуха, воїна, купця, художника, вченого, гончара, шевця, статського радника – логічно виокремити покликання безпосереднього служіння, досконалого розуміння і любові до людини.

Воднораз, крім визнання виняткової важливості самовдосконалення людини та її покликання служити, досконало розуміти і любити ближнього має місце внутрішня спорідненість педагогічної та лікувальної праці, на якій український мислитель наголошує окремо: «учитель і лікар», «лікар і вчитель», а взагалі – «слуга природи». В контексті призначення інших посад і професій учитель і лікар ніде

більше не об'єднані і не протиставлені, оскільки підґрунтя їх унікальної «спорідненості» становить служіння природі, яка є початком усього. Інші професії, види професійного призначення людей не мають такого ж ступеня близькості до першооснови – природного ества людини. Звідси слідує, що вже в XIX столітті набуває особливого розвитку ідея людської досконалості як ціложиттєвого руху-розвитку до набуття найточнішої подоби ідеалу велемудрого Бога, відображеного у християнських джерелах, «...нагадуючи кожній людині й навчаючи кожного всякої мудрости, щоб учинити їх досконалими у Христі» [19, с. 232].

Ідея людинознавчого вдосконалення фахівців, які своєю особою справляють оздоровчий вплив на людину, стала набутком спеціалізованого обговорення у 40-х роках XIX століття і близько двох десятиліть дебатовалась в Україні на з'їздах земських лікарів. Результатом стало заснування і відкриття 21 травня 1885 року в тодішній столиці імперії Санкт-Петербурзі Імператорського клінічного інституту для удосконалення лікарів за ініціативи професора М.Ф. Здекауера та підтримки хірурга М.І. Пирогова і практичного її втілення професором-терапевтом Е.Е. Ейхвальдом, який став його першим директором. У своїй першій лекції о 10-й годині ранку 21 травня 1885 року для перших земських лікарів-курсистів інституту Едуард Едуардович Ейхвальд сказав: «Неможливо вимагати, щоб у даний час молоді лікарі залишали медичні факультети з тим запасом прикладних знань і з тією досвідченістю, які можуть бути одержані тривалою практичною, а особливо лікарняною діяльністю» [20, с. 173-175]. За цим прикладом через півстоліття шириться створення відповідних закладів для удосконалення вчителів й у такий спосіб ідея спорідненості лікарської і вчительської праці, висловлена Г. Сковородою, через століття набуває свого інституційного втілення.

Критерієм «спорідненості», за Г. Сковородою, тобто відповідності власному характеру обраної діяльності, є «духовна радість». Якщо немає такого гатунку радості, то це означає, що людина нещасна і, відповідно, це свідчить про неповний прояв інших складових людського ущасливлення – «душевного здоров'я» та «душевного спокою». Однак останні екзистенційні стани пов'язані не із розслабленням душевного стану особи, а із зусиллями щодо його досягнення. У цьому зв'язку вимоги частини сучасних психологів про важливість

створення «кімнат психологічного розвантаження» прямо суперечать наведеній методології української людинознавчої думки.

За філософським світобаченням Г. Сковородою, людські емоції та почуття мають спрямовуватись у необхідне природне русло, бо, не знаходячи належного застосування, руйнуватимуть душу і, як її відображення, – навколишній світ, якщо позбавити людину її спорідненої діяльності: «Тоді ніщо її не влаштує. Мерзотні і стан, і місце, де живе. Огидними здаються сусіди, несмачними розваги, набридливими розмови, неприємними стіни світлиці, немилі всі домашні; ніч нудна, а день прикрий; улітку шанує зиму, а взимку вихваляє лто; подобаються давно минулі Авраамові віки або Сатурнові; хотілося б повернутись із старості в молодість, із молодості у підлітковий вік, з підліткового віку в зрілість. Ганьбить свій народ і звичаї своєї країни. Паплюжить природу, обурюється на Бога і сама на себе гнівається. Те є одне солодке, що неможливе; бажане, що минуло; заздирить тому, що далеко. Там тільки добре, де її і коли її немає. Хворому будь-яка їжа гірка, послуга гидка, а постіль жорстка. Жити не може і померти не хоче. Млість у лікарів є провідницею всіх тілесних хвороб і збурень. А душевне невдоволення – це двері до всіх сердечних пристрастей і внутрішніх збурень. Не видно повітря, що хвилює море, не видно і нудьги, що тривожить душу. Не видно – а мучить. Мучить – і не видно. Вона є дух терзаючий, думка нечиста, буря люта. Все ламає і тривожить. Літає і сідає на позолочених дахах. Проникає крізь світлі палаци. Сидить на тронах сильних. Нападає на військові табори. Дістає на кораблях. Знаходить на Канарських Островах. Пірнає у глибоку пустелю. Гніздиться в душевній точці» [21, с. 664-665]. З психічного стану людини, описаного Г. Сковородою, видно всебічний душевний розлад, що позначається на всій людській діяльності, і можливість його виникнення в кожній особі, діяльність якої не відповідає її природі. Цей «мучительний дух» може охопити багатих – і можновладців, солдатів і матросів, навіть тих, хто, змінивши неприємне оточення, свою країну, опиняється «на Канарських Островах». Отже, психічне здоров'я не залежить від майнового стану, соціального становища та місця проживання людини.

Іншими словами, людина, охоплена «мучительним духом», невдоволена своїм реальним, нинішнім станом, що спрямовує її нездійснені прагнення рухатися до чогось іншого – колись,

уже відомого їй або невідомого, але омріяного. При цьому її діяльність спрямована на руйнування навколишнього світу, який завдає їй болю: стосунками з близькими людьми, сусідами, цінностями власного дому, звичаями рідної країни і насамперед власними особистісними домаганнями, собою як мірила всього цього. На думку Г. Сковороди, в такому душевному стані для людини бажане і прийнятне («солодке») неможливі. А це означає, що кожна людина сама є творцем «пекла і раю» у власній душі, оскільки в ній діалектично розгортається боротьба «архистратига із сатаною»: плотські помисли – злі духи, де ангели – чисті серце і думки».

Таким чином, розвиток життєдайності людської психології протягом століть виживання і життя української нації базувався на заохоченні всього рідного для людини – її найкращих природних задатків і здібностей, взірців їх ціложиттєвого втілення, найвищих моральних ідеалів добра і милосердя, завдяки яким тільки й можливе людське щастя.

Європейський матеріальний позитивізм: загроза власному життю через російську заздрість

Західноєвропейська філософсько-психологічна думка якщо не прямо спрямовувала, то принаймні не протистояла ідеологічній і, як наслідок, силовій, збройній експансії проти корінних народів американського континенту, а потім і народів Європи, не помічаючи зростання загрози їхньому існуванню в азійських метаморфозах перетворення Золотої Орди в Московію, з Московії в Росію, з Російської імперії в СРСР, з СРСР в Російську Федерацію. Десятки століть, що минули з часу поневолення Європи римськими завойовниками, спричинили зникнення з історичної пам'яті європейських народів гіркоти загиблих незліченних життів їх далеких волелюбних предків, які вбивали один одного в гладіаторських боях для розваги чужинців, зазнавали ними утисків. Їхні далекі нащадки були позбавлені співчуття до їх ненаситної, тепер уже неприборканої, жадоби власного ілюзорного багатства. Як результат – внутрішньоєвропейські війни, кульмінацією яких стали Перша та Друга світові війни ХХ ст., у які були втягнуті й інші континенти земної кулі.

Чи не справою західноєвропейських мислителів було застерігати своїх, виплеканих культурою Європи, завойовників чужих земель і чужих благ, руйнівників чужих культур? Про-

те гуманістичні досягнення західноєвропейської думки мало протидіяли цьому процесу порушення цілісності та здатності до співіснування в універсальній цивілізації. Причому невирішені суперечності не зникають і не трансформуються, безперервне коло проблем повертає реальність щоразу до тих самих наслідків, а людина діє відповідно до усталених моделей трафаретного мислення, які призводять до тих самих результатів, що вже зазнав Європейський континент. Така, власне, проблема морального і фізичного самозбереження народів світу в їхньому русі до незмінної мети – до *щастя*, що охоплює виправлення національного характеру і звичаїв, придушення примхливих прагнень до надмірностей, розвиток солідарності перед лицем загроз і небезпек.

Неминучий конфлікт між здобуттям і створенням, пограбуванням і збереженням результатів своєї праці, вбивством людей і захистом їхнього життя визначає нинішню війну між монголоїдною расою, яку концентрує в собі Росія, та європеїдами, до яких належать українці та їхня держава Україна, котра завжди приймала на себе перший удар від епохи Золотої Орди й донині.

Яку мету переслідують у своїх претензіях на Європу теперішні монголоїди, які неодноразово приховували свої попередні назви від «моксель», «москалі», «великороси» до сучасної самоназви «росіяни»? Чому в планах і мріях росіян народи Європи підлягають знищенню? Відповідь на це питання залишається незмінною протягом століть і в нинішніх уявленнях десятків мільйонів росіян: *ми не можемо дозволити іншим народам жити краще за нас*. Таким чином, як не парадоксально, європейський матеріальний позитивізм як умова добробуту європейської людини набуває загрозової властивості небезпеки для життя його творців.

ВИСНОВКИ

1. Європейська гуманістична культура, невід'ємною частиною якої є українська психологічна думка, на всіх етапах свого розвитку відзначається послідовним розв'язанням проблеми психічного здоров'я людини, зокрема його моральних аспектів, визначенням природо-відповідної діяльності у її русі-поступі до власного щастя.

2. Значне місце у цьому процесі належить розгляду соціальних компонентів упорядкування та регуляції індивідуальних психічних

станів, зокрема змісту колективного психічного життя, яке на різних етапах розвитку визначалося двома релігійними світоглядами – вдалими народними віруваннями та запозиченими, притаманними більш широкому об'єднанню народів (християнству, ісламу тощо).

3. На кожному з цих етапів, які супроводжувалися війнами, вбивствами та пограбуваннями, збереження життя визначалося надією на його збереження і на краще майбутнє, а отже й на безпеку і добробут.

4. Усе це визначає ґрунт, на якому постає життєдайна психологія з її вірою та обґрунтуванням можливостей творчих здібностей людини з метою покращення існуючих взаємин, умов життя та щастя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Русова С. Мої спомини. Львів: Вид. кооператива «Хортиця», 1937. 284 с.
2. Seligman Martin E.P. The Optimistic Child: Proven Program to Safeguard Children from Depression & Build Lifelong Resilience. New York: Houghton Mifflin. 1996.
3. Seligman Martin E.P. Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment. New York: Free Press, 2002.
4. Seligman Martin E.P. «Can Happiness be Taught?». *Daedalus*, Spring, 2004.
5. Seligman M. E.P. Flourish: A visionary new understanding of happiness and well-being. *Free Press*, 2011. <https://psycnet.apa.org/record/2010-25554-000>
6. Shepherd Daniel, Krdgeloh Chris, Ryan Clare, Schofield Grant. Psychological Well-Being, Self-Reported Physical Activity Levels, and Attitudes to Physical Activity in a Sample of New Zealand Adolescent Females. *Psychology*, 2012. Vol.3. No.6, June 18. DOI:10.4236/psych.2012.36063
7. Chandra Rakesh, Mukherjee Saradiya. Urban Transformations and New Dynamics of Exclusions: A Mixed Method Study of Health and Well-Being in an Expanding City of India. *Current Urban Studies*, 2015. Vol.3. No.2, June 29 DOI: 10.4236/cus.2015.32012
8. O'Brien Catherine. Sustainable Happiness and Well-Being: Future Directions for Positive Psychology, *Psychology*, 2012. Vol.3. No.12A, December 31. DOI: 10.4236/psych.2012.312A177
9. Demirbatir Erol, Helvacı Ayhan, Yılmaz Nilufer, Gul Gulnihal, Senol Ajda, Bilgel Nazan. The Psychological Well-Being, Happiness and Life Satisfaction of Music Students. *Psychology*, 2013. Vol.4. No.11A, November 29. DOI: 10.4236/psych.2013.411A004
10. Darviri Christina, Zavitsanou Chrysa, Delikou Aikaterini, Giotaki Aikaterini, Artemios Artemiadis, Anagnostouli Maria, Varvogli Liza, Vasdekis Spyros, Chrousos P. George. Pythagorean Self-Awareness Serves Successfully as a New Cognitive Behavioral-Based Technique in Multiple Sclerosis Physical and Psychosocial Well-Being and Quality of Life. *Psychology*, 2016. Vol.7. No.4, April 22. DOI: 10.4236/psych.2016.74059

11. Dey M., Relajo-Howell D., Rosa dela R. The implications of English language dominance: linguistic imperialism and cultural appropriation. *State family and youth policy: legislation, methods and practices*. 2023. 1-2(5-6). P. 106-119. <https://sj.udu.edu.ua/index.php/dsmp/issue/view/73/34>

12. Пелех П.М. З історії вітчизняної психології 17 ст. *Нариси з історії вітчизняної психології 17-18 ст.* Київ: Рад. школа, 1952. С. 5-79.

13. Грицай М.С., Микитась В.Л., Шолом Ф.Я. Давня українська література / за ред. проф. М.С. Грицай. Київ: Вища школа, 1978. 416 с.

14. Калиновський Стефан. *Антологія педагогічної думки УРСР* / упоряд. Н.П. Калениченко. М.: Педагогіка, 1988. С. 123-127.

15. Плужник Є. Поезії/ упорядк., вступна стаття і примітки Л.В. Череватенка. Київ: Рад. письменник, 1988. 415 с.

16. Болтівець С. Бережливості. *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2003. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-39252>

17. Історія філософії України. Хрестоматія: навч. посіб. / упоряд. М.Ф. Тарасенко, М.Ю. Русин, А.К. Бичко та ін. Київ: Либідь, 1993. 560 с.

18. Костюк Г.С. Психологічні погляди Г.С. Сковорода. *Нариси історії вітчизняної психології XVII-XVIII ст.* Київ: Рад. школа, 1952. С. 160-187.

19. Будьмо досконалі у Христі. *Послання св. Апостола Павла до колосян. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту* / перекл. Івана Огієнка. Без зазначення місця видання: Об'єднання біблійних товариств, 1990. 1528 с.

20. Болтівець С.І. Розвиток ідеї людської досконалості та післявузівського удосконалення лікаря і вчителя. *Неперервна педагогічна освіта: проблеми та перспективи*. Тези доп. н.-пр. конф. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут, 1993. 302 с.

21. Сковорода Г.С. Повна академічна збірка творів / за ред. проф. Леоніда Ушкалова. 2-ге вид., стереотипне. Харків: Вид. Савчук О.О., 2016. 1400 с.

22. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид. Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. 168 с.

23. Фурман А.В. Українська ментальність та її культурно-психологічні координати. *Психологія і суспільство*. 2001. №1. С. 6-73.

REFERENCES

1. Rusova, S. (1937). *Moï spomyny*[My memories]. Lviv: Vydavnycha kooperatyva «Khortytsia» [in Ukrainian].
2. Seligman, Martin E.P. (1996). *The Optimistic Child: Proven Program to Safeguard Children from Depression & Build Lifelong Resilience*. New York: Houghton Mifflin [in English].
3. Seligman, Martin E.P. (2002). *Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment*. New York: Free Press [in English].
4. Seligman, Martin E.P. (2004). «Can Happiness be Taught?». *Daedalus*, Spring [in English].
5. Seligman, M.E.P. (2011). *Flourish: A visionary new understanding of happiness and well-being*. *Free Press*. <https://psycnet.apa.org/record/2010-25554-000>

/psycnet.apa.org/record/2010-25554-000 [in English].

6. Shepherd, Daniel, Krdgeloh, Chris, Ryan, Clare, Schofield, Grant (2012). Psychological Well-Being, Self-Reported Physical Activity Levels, and Attitudes to Physical Activity in a Sample of New Zealand Adolescent Females. *Psychology*, Vol.3. No.6, June 18. DOI:10.4236/psych.2012.36063 [in English].

7. Chandra, Rakesh, Mukherjee, Saradiya (2015). Urban Transformations and New Dynamics of Exclusions: A Mixed Method Study of Health and Well-Being in an Expanding City of India. *Current Urban Studies*. Vol.3. No.2, June 29. DOI: 10.4236/cus.2015.32012 [in English].

8. O'Brien, Catherine (2012). Sustainable Happiness and Well-Being: Future Directions for Positive Psychology. *Psychology*. Vol.3. No.12A, December 31. DOI: 10.4236/psych.2012.312A177 [in English].

9. Demirbatir, Erol, Helvaci, Ayhan, Yilmaz, Nilufer Gul, Gulnihal, Senol, Ajda, Bilgel, Nazan (2013). The Psychological Well-Being, Happiness and Life Satisfaction of Music Students. *Psychology*, Vol.4 No.11A, November 29. DOI: 10.4236/psych.2013.411A004 [in English].

10. Darviri, Christina, Zavitsanou, Chrysa, Delikou, Aikaterini, Giotaki, Aikaterini, Artemios, Artemiadis, Anagnostouli, Maria, Varvogli, Liza, Vasdekis, Spyros, Chrousos, P. George. (2016). Pythagorean Self-Awareness Serves Successfully as a New Cognitive Behavioral-Based Technique in Multiple Sclerosis Physical and Psychosocial Well-Being and Quality of Life. *Psychology*, Vol.7 No.4, April 22. DOI: 10.4236/psych.2016.74059 [in English].

11. Dey, M., Relajo-Howell, D., Rosa dela, R. (2023). The implications of English language dominance: linguistic imperialism and cultural appropriation. *State family and youth policy: legislation, methods and practices*. 1-2(5-6), 106-119. <https://sj.udu.edu.ua/index.php/dsmp/issue/view/73/34> [in English].

12. Pelekh, P.M.(1952). Z istorii vitchyznianoï psykholohii 17 st. [From the history of domestic psychology of the 17th century]. *Narysy z istorii vitchyznianoï psykholohii 17-18 st.* Kyiv: Radianska shkola.. S. 5-79 [in Ukrainian]. .

13. Hrytsai, M.S., Mykytas, V.L., Sholom, F.Ya. (1978). Davnia ukrainska literatura [Ancient Ukrainian literature] / Za red. profesora M.S. Hrytsaia. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].

14. Kalynovskiy, Stefan [Kalinovsky Stefan]. *Antolohiia pedahohichnoi dumky URSR / Uporiad. N.P. Kalenychenko.* Moskva: Pedahohika, 1988. P. 123-127. [in Ukrainian].

15. Pluzhnyk, Ye. (1988). Poezii [Poetry] / Uporiadkuvannia, vstupna stattia i prymitky L.V. Cherevatenka. Kyiv: Radianskyi pismennyk [in Ukrainian]. .

16. Boltivets, S. (2003). Berezhyvist [Providence]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Elektronnyi resurs] / redkol.: I.M. Dziuba, A.I. Zhukovskiy, M.H. Zhelezniak [ta in.]; NAN Ukrainy, NTSh.* Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Rezhym dostupu: <https://esu.com.ua/article-39252> [in Ukrainian].

17. Istoriia filosofii Ukrainy [History of philosophy of Ukraine] (1993). Khrestomatiia: Navch. posibnyk / Uporiadnyky M.F. Tarasenko, M.Yu. Rusyn, A.K. Bychko ta in. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

18. Kostyuk, H.S. (1952). Psykholohichni pohliady H.S. Skovoroda [Psychological views of G.S. Skovoroda]. *Narysy istorii vitchyznianoï psykholohii XVII-XVIII st.* Kyiv:

Radianska shkola. S. 160-187 [in Ukrainian].

19. Budmo doskonali u Khrysti [Let us be perfect in Christ]. *Poslannia sv. Apostola Pavla do kolosian. Bibliia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho y Novoho Zapovitu/Perekl. Ivana Ohienka. Bez zaznachennia mistsia vydannia: Obiednannia bibliinykh tovarystv, 1990. 1528 s.* [in Ukrainian].

20. Boltivets, S.I. (1993). Rozvytok idei liudskoi doskonalosti ta pislivuzivskoho udoskonalennia i vchytelia [Development of the idea of human perfection and postgraduate improvement of doctors and teachers]. *Neperervna pedahohichna ovita: problemy ta perspektyvy. Tezy dopovidei naukovo-praktychnoi konferentsii. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi derzhavnyi pedahohichnyi instytut. S. 173-175* [in Ukrainian].

21. Skovoroda, H.S.(2016). Povna akademichna zbirka tvoriv [Complete academic collection of works]; za red. prof. Leonida Ushkalova. 2-he vydannia, stereotypne. Kharkiv: Vydavets Savchuk O.O. [in Ukrainian].

22. Furman, A.V. (2011). Psykhokul'tura ukrainskoyi mental'nosti [Psychoculture of the Ukrainian mentality]. Ternopil: Ekonomichna dumka. 168 p. [in Ukrainian].

23. Furman, A. V. (2001). Ukrain's'ka mental'nist ta yiyi kul'turno-psykholohichni koordynaty [Ukrainian mentality and its cultural and psychological coordinates]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 9-73 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

БОЛТІВЕЦЬ Сергій Іванович.

Життєдайність українців наперекір і всупереч російському геноциду.

У статті висвітлені історична методологема і теоретичні здобутки української філософсько-психологічної думки, знаннєвий ресурс якої має живодайне призначення для збереження нашої багатовікової індоєвропейської нації. Здійснено співвіднесення цієї думки-деміурга із сучасною американською методологією позитивної психології. У цьому аналітичному контексті розглянуто такі ключові питання: визначення того, що входить до предмета позитивної психології, а що залишається за його межами; співвідношення обсягу того, що охоплюється предметним полем позитивної психології, а що дотичне до нього. Основна увага зосереджена на з'ясуванні того, наскільки функціонально самодостатнім для збереження життя є становлення живодайного призначення психології в умовах російського геноциду українців в Україні: які джерела надії на збереження людського життя в умовах постійних нічних російських бомбардувань осель сімей з дітьми, денних артилерійських обстрілів, згвалтувань, повішань, утоплень, спалень, поранень, розстрілів українського населення у власних домівках та під час спроб евакуації з окупованих росіянами територій. Виходячи з пошуку відповідей на ці гострі суспільні питання, стаття обґрунтовує ідеї і позиції одного із засновників позитивної психології у США Мартіна Селігмана. Сформульована дилема співіснування: «Чи може один вид-етнос мати добробут і щастя на тлі чи за рахунок життя іншого на нашій планеті?» Зазначено, що на відміну від європейського культурного процесу, психологічна думка в Україні протягом останнього тисячоліття розвивалася хвилеподібно, перебуваючи в прямій залежності від ступеня захищеності чи агресивності геокультурного середовища, структурованого різ-

ними державними утвореннями, які намагалися підкорити Україну військовим шляхом, поєднаним з іншими засобами геноциду та асиміляції. Праобразом теорії позитивної психології є теорія емоцій, створена в 1706-1710 роках Феофаном Прокоповичем, яка була викладена в п'ятій книзі підручника «Про риторичне мистецтво» під назвою «Про тлумачення афектів душі». Відповіді на питання про щастя людини розвинули Георгій Кониський, учитель Григорія Сковороди в Києво-Могилянській академії у своїй теорії щастя, і сам Григорій Сковорода. В дослідженні стверджується, що неминучий конфлікт між здобуттям і створенням, пограбуванням і збереженням результатів своєї праці, вбивством людей і захистом їхнього життя визначає нинішню війну між монголоїдною расою, яку концентрує в собі Росія, та європеїдами, до яких належать українці та їхня держава Україна, котра завжди приймала на себе перший удар з часів Золотої Орди донині. На кожному з цих етапів розвитку людської цивілізації, який супроводжувався війнами, вбивствами та пограбуваннями, збереження життя визначалося вірою у власні сили і надією на краще майбутнє, а отже на безпеку, добробут і щастя. Усе це визначає ґрунт, на якому постає живодайне призначення психологічного знання з його здатністю реалізувати творчі здібності людини для покращення існуючих взаємин, умов життя та щастя.

Ключові слова: методологія розвитку, позитивна психологія, російський геноцид українців, джерела надії, збереження людського життя, російські бомбардування і обстріли, Мартін Селігман, Феофан Прокопович, Георгій Кониський, Григорій Сковорода, монголоїди і європеїди, збереження життя, безпека, добробут, щастя.

ABSTRACT

Sergii BOLTIVETS.

The Life-Giving Vitality of Ukrainians in Defiance of and Despite Russian Genocide.

The article presents the historical methodological principle and theoretical achievements of Ukrainian philosophical-psychological thought, whose knowledge resource has a life-giving purpose for the preservation of our centuries-old Indo-European nation. A correlation of this demiurgic thought is drawn with the modern American methodology of positive psychology. In this analytical context, the following key questions are examined: determining what is included in the subject of positive psychology and what remains outside it; the question of the ratio of the volume of what is covered by the subject field of positive psychology compared to what is adjacent to it. The main focus is on determining how functionally self-sufficient for the preservation of life the formation of the life-giving purpose of psychology is in the conditions of the Russian genocide of Ukrainians in Ukraine: what are the sources of hope for preserving human life in the conditions of constant nightly Russian bombing of homes of

families with children, daytime artillery shelling, rapes, hangings, drownings, burnings, injuries, shootings of the Ukrainian population in their own homes and during attempts to evacuate from the territories occupied by the Russians. Based on the search for answers to these pressing social questions, the article substantiates the ideas and positions of one of the founders of positive psychology in the USA, Martin Seligman. The article poses the dilemma of coexistence: «Can one species-ethnos have well-being and happiness against the background of or at the expense of the life of another on our planet?» It is noted that, unlike the European cultural process, psychological thought in Ukraine over the past millennium has developed in a wave-like manner, being directly dependent on the degree of protection or aggressiveness of the geocultural environment structured by various state formations that tried to conquer Ukraine by military means combined with other means of genocide and assimilation. The prototype of the theory of positive psychology is the theory of emotions, created in 1706-1710 by Feofan Prokopovich, which was set out in the fifth book of the textbook «On the Art of Rhetoric» under the title «On the Interpretation of the Affects of the Soul.» Answers to the question of human happiness were developed by Heorhiy Konysky, Hryhoriy Skovoroda's teacher at the Kyiv-Mohyla Academy in his theory of happiness, and Hryhoriy Skovoroda himself. The article argues that the inevitable conflict between acquisition and creation, plunder and preservation of the results of one's labor, killing people and protecting their lives determines the current war between the Mongoloid race, which is concentrated in Russia, and the Europoids, to which Ukrainians and their state Ukraine belong, which has always taken the first blow from the time of the Golden Horde to the present day. At each of these stages of the development of human civilization, which was accompanied by wars, murders and plunder, the preservation of life was determined by faith in one's own strength and hope for a better future, and therefore – for security, well-being and happiness. All this determines the ground on which the life-giving purpose of psychological knowledge is revealed, with its ability to realize a person's creative abilities to improve existing relationships, living conditions, and happiness.

Keywords: development methodology, positive psychology, Russian genocide of Ukrainians, sources of hope, preservation of human life, Russian bombings and shelling, Martin Seligman, Feofan Prokopovich, Heorhiy Konysky, Hryhoriy Skovoroda, Mongoloids and Europoids, preservation of life, security, well-being, happiness.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Віктор МОСКАЛЕЦЬ,
д. психол. н., проф. Оксана ФУРМАН.**

Надійшла до редакції 02.10.2025.

Підписана до друку 24.11.2025.

Дата публікації 30.03.2026.

Бібліографічний опис для цитування:

Болтівець С.І. Життєдайність українців наперекір і всупереч російському геноциду. Психологія і суспільство. 2026. № 1. С. 8-20. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.008>

Стаття видатної українки, мовознавиці та освітянки, науковця і політика сучасності Ірини ФАРІОН (1964 – 2024), що написана десять років тому, джерельно правдиво проливає світло істини на життєдайні перлини для світу українськості творчого шляху великого патріотомовознавця, мислителя, фольклориста, етнографа, літературознавця, педагога, громадського діяча, професора, етнічного і ментально ідентичного українця Олександра Опанасовича Потєбні (1835 – 1891). Йому, як непересічному філософу мови, випала доля працелюбно жити і геніально творити у час цілеспрямованого вбивства його нації самодержавною російською імперією – всього українського, передовсім «малоросійської мови», якої, згідно із Валуєвським циркуляром 1863 року, «не було, немає і не може бути». Він, цей мужній достойник українськості, був на десятиліття вкинтий в екзистенційну трагедію духовного розтління української нації, котру особисто сприйняв як свою власну. Потєбня став свідком зрадництва свого родоводу певною частиною української інтелігенції і зростаючого іншоментального каліцтва народної свідомості, спричинених тиском системно здійснюваної денационалізації, що дієво посилились, фактично до повної заборони публічного вживання української мови, після таємного Емського указу 18 травня 1876 року. Після цих смертоносних актів перемоги українофобської реакції мислитель «втрачає сподівання на пробудження України» й до кінця своїх днів над ним «вітає дух розчарування й гіркоти». Вочевидь сьогодні, як ніколи, в час екзистенційної війни для українського народу потрібно освіжити історичну пам'ять нації, назвавши та увіковічнивши її істинних достойників, і вкотре усвідомити її пекельних ворогів, на жаль, століттями незмінних «катів мого народу» (В. Стус).

Головний редактор

ФАРІОН Ірина Дмитрівна

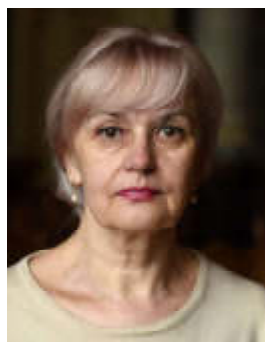
ОЛЕКСАНДР ПОТЄБНЯ У КОНТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКОСТИ ТА СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Iryna FARION
OLEKSANDR POTEBNIA IN THE CONTEXTS
OF UKRAINIANNES AND SOCIOLINGUISTICS

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.021>

УДК 316.61

“*«Без мови всі українські бажання
збудовані на піску.»
(Олександр ПОТЄБНЯ)*

ФАРІОН Ірина Дмитрівна
(29.04.1964 – 19.07.2024)

Хронологічні межі земного шляху видатного філософа мови Олександра Потєбні вписані у водночас німе і промовисте для українськомовної науки та словесности XIX століття: 10 (22) вересня 1835 року – 29 листопада (11 грудня) 1891 року. Життя наукового генія у час вбивства його нації.

Соціолінгвальне глo

На його очах через низку російських указів викорінюється відроджена українська мова і знищується перспектива розвитку української нації як самостійної культурно-політичної спільноти. Йдеться про таємний циркуляр міністра

внутрішніх справ Валуєва від 18 липня 1863 року, спровокований національно-культурним піднесенням українців та водночас атаками й доносами на український рух з боку євреїв (одеська газета «Сіон») та поляків, що напередодні свого повстання 1863 року мали намір закріпити свій вплив на етнічних українських землях. Збудником до указу була також неспинна праця українських громадських діячів та науковців, зокрема переклад від Пилипа Морачевського Євангелія українською мовою 1861 року, заснування тоді ж суспільно-політичного та літературно-мистецького журналу «Основа» (1861-1862), відкриття у підросійській Україні у 1859-1860 роках 68 недільних українських шкіл та виникнення по всій країні культурно-просвітницьких народницьких товариств «Громада» [3, с. 93-99; 2, с. 47-49].

Усе це разом з подання малоросійських одворянених пристосуванців призвело до їхнього ж формулювання у циркулярі: «Они (себто самі малороси – І. Ф.) весьма основательно доказывают, что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и не может быть и что наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык» [3, с. 94]. Отож добре знаний українцям Валуєвський циркуляр – це витвір чотирьох негативних чинників тодішнього суспільно-політичного життя українців: єврейського, польського, московського і малоросійського як символу української зради та пристосуванства. Це був діагноз політичної неспроможності тодішнього українського суспільства, у вирі якого опинився дуже талановитий науковець із самого серця України – із Полтавщини.

Характерно, що саме 1863 рік в особистій та науковій долі двадцятивосьмилітнього Олександра Потебні стає переломним. Як відстежив Юрій Шевельов, до 1863 року «бачимо енергійного, життєрадісного Потебню в проводі харківської «Громади», що в той час об'єднувала переважно студентів, нараховувала близько 80-ти членів і ставила собі за мету зблизитися з простими людьми, навчити їх грамоти, приєднати до культурного життя, для чого друкувала й розповсюджувала відповідні брошури. Алчевська так згадує про цю пору: «Мені показали кумира їхнього гуртка професора Потебню з античним, чітко витесаним профілем і світлим золотистим волоссям, з якимось натхненним поглядом голубих очей. Він притягував до себе найгарячіші симпатії

молоді; і коли розповідав нам про історичне минуле нашої Батьківщини, про нашу пісню, про нашу поезію і закликав нас вивчати і любити її, – ми захоплено слухали його цілими годинами» [9, с. 7].

Спершу він вступив на юридичний факультет Харківського університету, а з другого курсу 1852 року перевівся на історико-філологічний. Там він знову почув мову свого дитинства, зокрема на лекціях відомого українського поета і професора, автора збірника «Південноруських народних пісень» Амвросія Метлинського. Їхні погляди щодо потреби самостійного розвитку української мови цілком збігалися [7, с. 18]. Вже викладачем Харківського університету 1862 року Потебня разом із кількома товаришами відбули в експедицію до Охтирського й Полтавського повітів, щоб зібрати фольклор. Вислідом цього 1863 року стала видана збірка українських пісень, слова і мелодії яких записав Потебня. Один з молодших членів Харківської «Громади» згадує про нього: «Теплий парень, спасибі йому, ніяк не переслухаєш його, як піде балакати, і до пісень аж труситься, бо певно зна в них силу» [9, с. 7-8]. Результатом діяльності Потебні у харківській «Громаді» став також український «Буквар», створений на питомій основі: системний і доступний з вимогою викладати винятково рідною мовою. Через заборону українських недільних шкіл 1862 року «Буквар» надруковано вже по смерті у журналі «Київська старовина» аж 1899 року.

Напередодні злочасного 1863 року Потебня висловився і про знаковий для українського культурно-політичного життя журнал «Основа». Як згадує пані Соханська, Потебня говорив їй, що *інколи скаженіє від нападів консервативного «Дня» на «Основу»*. Це було ще до Валуєвського указу. Пані Соханська пише, що Потебня вірив у майбутнє української мови і мав звичку говорити: «Розвиток українського письменства буде корисним для народу, дасть йому рідну шкільну грамоту і допоможе українцям, що мають поняття краси і правди, знайти добрі шляхи і до всеросійського або великоруського письменства... адже російський літературний язык ще довго пануватиме в науковому вжитку, може років сто, а що буде далі – не варт гадати» [9, с. 8].

Переломного 1863 року він поспішно, не добувши терміну закордонного наукового відрядження у Берліні і довідавшись про трагічну загибель трьох своїх братів, що брали активну

участь в антиурядовому політичному житті країни, зокрема у польському повстанні 1863 року, повертається додому через підавстрійський Львів. Тут австрійська поліція, трактуючи його «як російського агента», змушує негайно покинути Львів у ніч з 20 на 21 липня. Характерно, що саме 20 липня Валуєв підписав свій указ про те, «чтобы в печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы; с пропуском же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так и учебных вообще назначаемых для первоначального чтения народа, приостановиться» [3, с. 96].

Звісно, Потебня не міг читати текст указу, бо указ був таємний, але він міг здогадуватися про його суть. У Росії через пресу, зокрема у «Московских ведомостях» (М. Катков), на нього чекали звинувачення у «малорусском сепаратизме», а в Харкові «розмова» з університетським начальством. Як припустив Юрій Шевельов, «Такі речі, як правило, лишають травму. А вона спричинює зміну в поведінці. З видимих наслідків можна судити про глибину пережитого. Існує різкий контраст між молодим Потебнею до 1863 року і Потебнею в зрілому віці. Зміну слід покласти на рахунок пережитого в 1863-64 роках: **загин братів, безпосереднє зіткнення з поліцією двох держав, з авторитарним тиском**. Вгадуються також відлуння загальних подій: розгром польського повстання, а отже, й втрата щільно пов'язаного з ним сподівання на пробудження України, повсюдна перемога реакції. До кінця його днів над Потебнею витав дух розчарування й гіркоти. Втрачене в житті він намагався надолужити науковою працею» [9, с. 15].

Так жорстока реальність увірвалась у його наукове життя, вплинула на світогляд та манери поведінки. Після 1864 року і до смерті – його життєпис переважно зведено до реєстрації висхідної службової кар'єри та переліку численних наукових праць. Проте його сучасники згадують: «Зникла юнацька безтурботність і веселощі, відкритість і товарицькість. Він і далі ставився приязно й доброзичливо до студентів і колег, яких уважав порядними і чесними (**і ніколи не приховував зневаги до непорядних**). На великі свята в його домі відбувалися прийняття для знайомих і шанувальників. Але поза цим **він повністю віддавався розумовій праці**, будь то наукова розвідка чи універси-

тетські лекції, про які говорять, що вони полонили слухачів блиском викладу, чародійною грою думки. А коли кінчалось буяння творчої мислі перед завороженою аудиторією, мінявся Потебня і здавався «на вигляд сухий, холодний, а почасти і різкий», «суворий щодо моралі», мовчазний і наче неприступний; тримається осторонь, «строгий і суворий і ще й до того характер прямий і незалежний» [цит. за 9, с. 11].

8 жовтня 1863 року флігель-ад'ютант полковник Мезенцов пропонував із Києва III Відділові Канцелярії: «...надлежит иметь правительству ввиду отнюдь не дозволять преподавания на малорусском наречии..., объяснять по малорусски некоторые слова было бы крайне опасно» [3, с. 97]. Вже у липні 1864 року уряд Росії прийняв новий статут про початкову школу винятково з російською мовою навчання (підтверджено у новому статуті за 1874 рік). Попри те, українці не вгавали у своєму бажанні творити свою Україну, що виявилось у їхній діяльності у Південно-Західному відділі Імператорського Географічного Товариства як осередка українського науково-культурницького життя. Проте саме ця діяльність із доносу уродженця Полтавщини, високопосадовця в царині освіти, русофіла та українофоба, а також посередника у справі субсидій царського уряду для львівської москвофільської газети «Слово» М. Юзефовича спричинилася до Емського указу від 18 травня 1876 року, який до попередніх утисків долучав заборону сценічних вистав українською мовою та текстів до музичних нот, а також закривав газету – орган київських громадівців – «Київський телеграф» і припиняв діяльність Географічного Товариства. Ця суспільно-політична трагедія була інспірована передусім зсередини: «У Харкові сама українська інтелігенція власними коштами організовує російський університет, російський жіночий інститут і російський театр. Через те цей найбільший у тих часах центр освіти на Україні, де майже чверть століття зосереджується український літературний рух, стає розсадником російської культури і одним із чинників денационалізації українців» [8, с. 137].

У цьому середовищі працював О. Потебня, де ще й на додачу наказано звернути особливу увагу на особовий склад викладачів у навчальних округах Харківщини, Київщини та Одещини з вимогою від керівників цих округів іменного списку викладачів з позначкою їхньої

надійності щодо українофільських тенденцій. Натомість ненадійних чи сумнівних слід було перевести до великоросійських губерній, а на їхнє місце скерувати росіян з Петербурзького, Казанського та Оренбурзького округів: «...перед нашими очима виринає яскрава картина всього того духового каліцтва української нації, каліцтва, викликаного натиском систематичної денационалізації, через що і такий геніальний мислитель, як Потебня не міг органічно підтримати природного розвитку українських національних сил – і всі свої твори і виклади складав чужою, російською мовою» [8, с. 92].

Маємо на меті простежити погляди Олександра Потебні у надскладних мовно-суспільних обставинах другої половини XIX століття щодо зв'язків між мовою та суспільством, які викладені у його наукових працях та листах, виявити специфіку їхньої кореляції та соціолінгвальну і соціолінгвістичну перспективу.

Мова. Народність. Націоналізм. Денационалізація

Свою українськість Потебня виписав в автобіографічному листі до Адольфа Патери у Празі 1886 року: «По происхождению с отцовской и материнской стороны я принадлежу к тому меньшинству Малороссийского козачества, которое в течение XVIII века получило права Российской дворянства»; «В раннем детстве подолгу живал на другом хуторе... в доме своей бабки по матери, где в то время говорили по Малороссийски». Про пізніші, студентські роки: «В Харькове, который был тогда городом более Малороссийским, чем теперь, я освежил впечатления своего детства». Почавши листа з наголосу на своєму українському корінні, Потебня закінчує його ще промовистіше: «Обстоятельствами моей жизни условлено то, что при научных моих занятиях исходною точкою моею, иногда заметною, иногда незаметною для других, бил Малорусский язык и Малорусская народная словесность. Если бы эта исходная точка и связанное с нею чувство не были мне даны и если бы я вырос вне связи с преданием, то, мне кажется, едва ли я стал бы заниматься наукою» [9, с. 6-7].

Водночас всі його філософські й наукові роботи **писані російською мовою**, крім поетичного перекладу українською мовою Гомерової «Одіссеї», який, звісно, не міг бути опублікований через відомі укази заборони мови. Якщо в батьківському домі мовою

щоденного вжитку була українська, то у його власному в Харкові вже стала російська. Він ніколи не цитував Тараса Шевченка, пропагуючи другорядних українськомовних авторів на зразок П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка чи І. Манжури, хоч у молодості 1861 року організував вечір пам'яті Тараса Шевченка, щоб допомогти зібрати кошти для його родини... [7, с. 38]. Попри те, як слушно зауважує Юрій Шевельов, «Не було в ті часи послідовнішої й конкретнішої програми українського націоналізму, поминаючи поезію Шевченка...» [9, с. 9].

У чому ж все-таки теоретичний мовний націоналізм О. Потебні, попри його вимушену російськомовну практику?

Історичність і символічність. Серед учителів О. Потебні був російський лінгвіст Ф. Буслаєв, що у праці «Про викладання рідної мови» (1844 р.) висловив дуже близьку і суголосну зі світоглядом О. Потебні думку: «У мові відображено все життя народу. Мова, яку зараз використовуємо, – це плід тисячолітнього історичного руху і низки переворотів. Її неможливо інакше визначити, лише як генетичним шляхом. Звідси і потреба історичного дослідження» [цит. за 7, с. 32]. Мислитель взяв цю думку на озброєння, через що його магістерська дисертація присвячена глибині народних символів, сфокусованих у словесному знакові: «Про деякі символи у слов'янській народній поезії» (1860 р.). Цю тему історичного заглиблення у психотип народу через мову, зокрема слово як мистецтво, вчений продовжує у докторській дисертації «Про мітологічне значення деяких обрядів та повір'їв» (1866 р.), яку тоді захистити не вдалося. Проте Потебня, гідно перейшовши через невдачу, взявся до найскладнішого в мові і найхарактернішого у її самобутності – порівняльно-історичного синтаксису східнослов'янських мов. 1874 року він блискуче захистив докторську дисертацію зі скромною назвою «Из записок по руській (східнослов'янській) граматиці» у двох томах (т. III, 1899 р., т. IV, посмертно 1941 р.). Термін *русская*, під яким він має на увазі *українську* (за тодішнім звичаєм – *малоруську*) та *російську* (*русский*) учений уживає як вербальне відображення політичного поглинення України Росією і перетворення її у частину російських губерній із географічною назвою «Юго-Западная Россия». Цей політично зманіпульований і неадекватний *лінгвономен* відображає повноту втрати україн-

цями своєї ідентичності, зокрема, у науковій практиці. Колоніальне буття створило колоніальний термін, у якому зникли українці як окремий народ і окрема мова. Проте О. Потебня насичує свою працю українським ілюстративним матеріалом із народної творчості та історичних пам'яток, позначаючи його як *мр.* (себто *малоруське* у протиставленні до *общерусск., ст.-русск., др.-русск., русск.* [4, с. 31, 34, 38, 44]).

Цією працею філософ-граматист і поет мови продовжив ідеї ще одного свого вчителя І. Срезневського, який висловив їх 8 лютого 1849 року у промові «Думки про історію руської мови». Учений зауважив на проблемі **зовнішніх та внутрішніх чинників**, які впливають на мову та змінюють її. Зовнішні обставини – це «зв'язки народу економічні (промислові), розумові, політичні, релігійні, кровнородинні з іншими народами», а внутрішні – це чинні в мові суперечності, які проявляються у постійній «боротьбі, постійних поступках старовини новизні» [7, с. 84]. Саме ця боротьба внутрішніх протиставлень і зовнішнього впливу визначає розвиток мови. Минуле, історія мови цікавили вченого як засіб пояснення сучасного стану мови. Водночас мислитель наголосив на невід'ємному зв'язку між історією мовою та історією літератури народу і довів це своєю поліфонійною творчістю мовознавця-філософа і літературознавця-теоретика: «Історія літератури повинна все більше зближуватися з історією мови, без якої вона так само ненаукова, як фізіологія без хемії» [6, с. 38].

Чи не найбільшу шану українській мові як знаковій української традиції та окремішності О. Потебня віддав, досліджуючи мову фольклору – прямої і символічної мови нашої землі: «Малоруська народна пісня за списком XVI ст. Текст і примітки», 1877 р., «Пояснення малоруських і споріднених народних пісень», 1883 р.; «Огляд поетичних мотивів колядок і щедривок», 1884, 1885, 1886, 1887 років.

Окремішність і самостійність. О. Потебня здійснив фонетико-діалектологічну наукову аргументацію окремішності української мови у праці «Замітки про малоруське наріччя», 1870 р. Це перше наукове дослідження у сфері східнослов'янської **діалектології і формування її як окремої дисципліни**, де визначено межі визначальних діалектних звукових явищ, а також диференційні фонетичні ознаки української мови [7, с. 64]. Зокрема, Потебня наго-

лошує, що «різниця між «русскими говорами» така велика, що сповна зрозумілі один одному лише суміжні говори, і то через звичку» [Там само, с. 128]. На кардинальних звукових відмінностях між українською та російською мовами він вказав у праці «Про звукові особливості руських (русских) наріч. З додатком зразків маловідомих малоросійських (малорусских) говорів» [Там само, с. 65]. Ще повніше цю проблематику розкрив у посмертно опублікованій праці «Загальна літературна мова і місцеві говори (наріччя)», яку можна вважати найвищою апологією діалектам, що під тиском суспільних обставин приречені стати літературними мовами: «Хіба не на очах історії розходяться між собою «руські говори»? [5, с. 134].

Мовознавець, перебуваючи у безвихідній пастці неадекватного політичного лінгвомена *русский*, намагався розмежувати поняття «русского літературного язика и русского язика в смысле совокупности русских говоров» [5, с. 125], довести право самостійного існування «малоруського наріччя», яке він водночас називає «український говор», закликаючи: «...зрозумійте силу малоруського слова...» [Там само, с. 125, 129]. В основу окремішності і самостійності мови мовознавець кладе відстані між двома найближчими мовами, їхню рівність і право кожної мови-діалекту (з огляду на політичне сприйняття свого часу) на свою літературну мову.

На особливу увагу заслуговує соціолінгвальне зауваження мовознавця: потребу створити умови для подальшого розвитку «всіх руських говорів» (звісно, що йдеться лише про українську мову, бо в поняття *русских* мовознавець вкладав сприйняття двох мов: української і російської), серед яких їхнє літературне опрацювання [Там само, с. 131, 133], а також «нерозумність» упередженого сприйняття в імперському суспільстві того «наріччя», що має право на свою літературну мову. Як приклад, він наводить творчість Г. Квітки, що, пишучи «загальнолітературною мовою» (тобто російською), виявляє себе всього лиш як посередність, натомість його твори «рідним наріччям» можна вважати безсмертними [Там само, с. 137, 134]. Мислитель окреслює єдиний шлях утвердження мови-діалекту: крім практичного використання, уважне читання з виписками таких слів і зворотів, які в літературному «общеруському язика» не трапляються [Там само, с. 64].

Такий погляд в умовах панування політичної тези про українську мову з відомого указу, що *«такого язика нет, не било і бити не может»*, засвідчував гідність і сміливість свідомого українця та поважного науковця.

Як аргумент щодо глибокої окремішності кожної мови, мислитель вдається до образного порівняння: мови – це не різні плаття, якими можна легко мінятися. Це глибоко інша система мислення зі своїм шляхом творення естетичних і моральних ідеалів [Там само, с. 84].

Свій – чужий. Свідомий – несвідомий. Зовнішню оцінку мови крізь призму **свій – чужий і свідомий – несвідомий** він найповніше дав у працях *«Народні пісні Галицької та Угорської Руси, зібрані Я. Головацьким»*, 1878 р. (рецензія на збірник пісень Якова Головацького) та у посмертно надрукованій праці *«Мова і народність»*, 1895 р., які Юрій Шевельов назвав двома точками *«на довгому шляху, що його пройшов Потебня від молодечого захоплення українством до гіркої тверезості пізніх висловлювань»* [9, с. 6]. Не менш цікаві міркування на цю тему він висловив у трьох листах до Івана Белікова та Олени Штейн у статті *«Проблема денационалізації»* та у фрагменті *«Про націоналізм»*.

Найгостріший зв'язок між мовою та суспільством, космополітизмом та націоналізмом (*загальнолюдським та народним – [5, с. 107]*) мислитель відтворює на прикладі університетського життя як мікроклітиною суспільного організму. Зауважуючи на прірві між студентами-українцями та викладачами чужинцями-росіянами, Потебня всупереч відомим приписам Емського указу про пріоритет благонадійних викладачів-росіян в українських вишах, закликає студентів віднайти своє українське Я, а відтак і університет зробити українським [Там само, с. 55]. У зв'язку з цим він порушує мегаважливу проблему української *«племінної окремішності»*, що зависла між власним недоусвідомленням і московською дистанційованістю: від свого берега відбилися – до чужого не пристали. Якщо батьки наші усвідомлювали себе мимоволі і могли ще zostаватися українцями, то ми можемо бути міцні лише *«усвідомленням своєї окремішності»* [Там само, с. 55, 63-64]. Як аргумент мислитель вдається до етнічної єдності всіх українських земель (разом з Галичиною, Волиню, Поділлям), що опинились у складі різних держав, і, як науковець, наголошує на тому, що саме етнографія *«має*

стати найпопулярнішою наукою» [Там само, с. 63].

У праці *«Мова і народність»* мислитель заглиблюється у відому хрестоматійну тезу про те, *«що ідея людства втілюється в історії окремих народів»*, буття яких визначається мовою як потоком самобутньої думки, що через мову виносить на поверхню *«всю глибину людського духу»* [Там само, с. 83, 109, 113]. У перспективі кореляцію між загальнолюдським та народним мовознавець бачить у зменшенні сили загальнолюдського у сенсі подібностей та збільшенні його у сенсі посилення взаємовпливів між окремими народами, а також у загостренні боротьби між відцентровими та доцентровими тенденціями. Народні, або національні ознаки сягають свого апогею чи навіть месіанства винятково внаслідок умов народного життя [Там само, с. 114, 100, 102]. Звісно, мислитель не називає ці умови життя *«суспільно-політичними»*, проте від цього не зникають його виразні соціолінгвальні акценти.

Винятково цікавими і повчальними є його спостереження щодо взаємин між рівноправними народами у контексті саркастично зауважених глобалізаційних процесів. За логікою космополіта, різниці межі двома сильними рівноправними народами мали б стиратися, проте, як демонструє досвід Європи, *«внутрішнє спілкування народів набагато тісніше за міжнародне спілкування»* [Там само, с. 94]. Себто кореляція внутрішньо-зовнішніх взаємин між народами має явну перевагу у внутрішньому тяжінні усередині того ж народу.

Наріжним каменем розвитку нації Потебня вважав **СВІДОМІСТЬ**, без якої не було б зв'язку між людьми (себто суспільства), ні руху вперед (прогрес, історія), *«життя людини було б вічним повторенням тісного кола явищ, встановлених зовнішніми обставинами, тобто людина була б скотиною»* [Там само, с. 58]. І ця свідомість, переходячи через посередність слова і мистецтва, вивершується національною мовою: **без знання мови всі українські бажання збудовані на піску** [Там само, с. 64]. Усвідомлення народної єдності через мову є *«глибоко давнім»* явищем і навіть неможливим для точного часу виникнення [Там само, с. 101]. Способом пробудження цієї свідомості мислитель вважав широку перекладацьку діяльність із іноземних мов на рідні: це *«могутній засіб укріплення учнів у духові і переказах рідної мови і збудження самостійної творчості тією мовою»* [Там само, с. 92].

Націоналізм і денационалізація. Розмірковуючи над поняттям націоналізму, Потебня неодноразово цитує знакові думки Л. Рюдигера про виняткову роль цієї політичної доктрини у зміні засад існування світу і трактування у цьому контексті мови. Позитив ідеї національності в тому, що вона ослабила аскетизм християнства, змінила погляди на династичні права, зруйнувала муніципальну і станову замкнутість, забезпечила перемогу демократії [Там само, с. 119, 103]. Шукаючи відповіді на запитання, що ж забезпечує єдність нації і що є її найпевнішою ознакою, Потебня формулює розлогу однозначну відповідь – мова: «...не тільки найкраща, але і найпевніша ознака, за якою ми пізнаємо народ, і разом з тим єдина, незамінна нічим і безсумнівна умова існування народу – це єдність мови» [Там само, с. 118]. На його думку, **ідея національності** – єдина, що здатна пробудити «любов до мистецтва, науки і розумні суспільні прагнення». В іншому випадкові, зокрема, університети як мікроорганізми і моделі суспільства, приречені на «тривале убозтво» [Там само, с. 56].

Окремим предметом аналізу вченого є **проблема денационалізації**, яку він розглядає у тісному зв'язку з суспільством і станом національного самоусвідомлення. Порівнюючи історичну долю «Южної Русі» з «горохом при дорозі», мовознавець серед «цілих юрб її відступників» виокремлює дві категорії: вільних і мимовільних (зрештою, у широкому сенсі вони всі мимовільні, крім самовдоволенних) і наголошує на негативній суспільній вмотивованості відступництва. Йдеться передусім про приклад суржикомовного (німецько-українського) жовніра, морально покаліченого австрійською службою, і, як наслідок, – відчуженого від рідної матері, хоч ще більшою мірою це стосується підросійської України, про що відверто автор, звісно, що писати не міг [Там само, с. 69]. У праці «Мова і народність» автор ніби побіжно зауважує, що люди зазвичай добровільно не зрікаються своєї мови, і то через «несвідомий страх перед спустошенням свідомості» [Там само, с. 98].

За мислителем, **денационалізація** – це перерваність традиції народу передусім через мову, а це, своєю чергою, ослабленість зв'язків між дорослим і юним поколінням. Інструментом знищення цього зв'язку і гармонійних взаємин між родиною та школою є характерний суспільний чинник – **чужомовна шко-**

ла, яку Потебня називає «виховним сурогатом родини» [Там само, с. 97, 89]. Так формується розумова підлеглість, що на місці витіснених форм неминуче призводить до «мерзоти запустіння». Водночас поневолений народ разом із поневоленою мовою тим швидше вносить у мову окупації розклад, що численнішим і сильнішим він є. І, звісно, навпаки [Там само, с. 97]. У листі до Олени Штейн він розширює цей аналіз із взаємин між поколіннями до зв'язків між суспільними станами і наголошує на суспільній приреченості і поневоленого, і поневолювача водночас: «Країни, де порушено зв'язок єдності між станами розірваний, самі приречені на загибель і принесуть загибель іншим. Це велике море горя» [Там само, с. 140].

Мислитель вважає денационалізацію не лише моральною хворобою (себто спідленням) з ослабленою енергією думки та втратою зв'язків поколінь і станів, але й причиною «економічної і розумової залежності» та джерелом страждань [Там само, с. 73]. Будучи високим ідеалістом за своїм світосприйняттям, Потебня завше занурювався у глибину мовно-суспільних явищ, які можна також назвати етносоціологічними явищами (йдеться про процеси мовної та культурної асиміляції і формування так званої маргінальної людини, що стоїть на межі двох світів у сенсі інтерференції та збіднення різних картин світу і спустошення психічного та етнокультурного досвіду людини) [1, с. 37-38].

Серед денационалізаційних процесів його викриття мотивів людської поведінки щодо сприйняття іноземних мов. Він категорично не поділяв суспільної тенденції навчати кількох іноземних мов у ранньому віці («...чи не дурнем є той, хто, бажаючи з дитини зробити віртуоза, буде одночасно вчити її грати на 5-ьох інструментах?» [5, с. 139]), з огляду передусім «на ницість мотивів». Ця «ницість мотивів» полягала у тому, що «росіяни дивляться на знання іноземних мов як на засіб відрізнятись від чорного люду і як на засіб взаємин із іноземцями», що не має нічого спільного з опануванням потоку мислення чужою мовою. Так через «душевне холопство батьків» творяться діти-«напів ідіоти». Водночас мовознавець негативно трактує поширення двомовності на всі стани суспільства [Там само, с. 93].

До винятково важливих позамовних чинників існування кожного народу та його мови

автор долучає інші народи і мови та їхнє обов'язкове рівноправне існування: «Для існування людини потрібні інші люди; для народності – інші народності. Послідовний націоналізм – це інтернаціоналізм» [...] «...послідовний націоналізм не хоче влади, підтримуваної насильством» [Там само, с. 70].

Післяслово: *contra spem speo*

Зосталися спогади Д. Овсянико-Куликовського з останніх років життя О. Потебні. Розмова сповнена гіркою правди, пекучою критики і національного болю... про національну недієздатність українців. Мислитель уважав, що українці не скористалися шансом історії наприкінці XVIII до половини XIX століття, як це зробили чехи, словаки, серби, що зуміли протистояти тисковим поніменням: «Проте українське суспільство виявилось не на висоті національного завдання, – і ось тепер справа дійшла до того, що саме подальше існування української національності опинилося під знаком запитання...» [Там само, с. 146]. На контраргумент Д. Овсянико-Куликовського про непоборну живучість нашої мови, літератури і культури – і, врешті, самого Шевченка як найяскравішого доказу цього Олександр Потебня відповів з гиркотою сарказму та нотками національного жалю: «Шевченко! Життєвість нації! Етнографічний матеріал, а не нація!» [Там само, с. 146].

Цієї осені минуло **190 років** від дня уродин філософа і поета **МОВИ**. Його слова хай стануть за привід до поважної наукової та політичної аналітики, за одвічне застереження правдолюбця і за керівництво до дії. Його сучасниця О. Єфименко у «Листі з хутора» 1918 року наводить іншу знаменну відповідь Потебні на запитання, чи можна вважати українську мову й український народ окремими: «**Вістимо, коли самі українці того забажають**» [8, с. 116]. Ось вона, сила українського волюнтаризму: *volo, ergo sum* («я хочу, отже, існую»). Сильні і геніальні не просто живуть своє життя – вони живуть усе життя своєї нації та мови. Тільки наша свідомість і наші дії сьогодні можуть підтвердити чи спростувати їхні вчорашні роздуми і генерувати одвічну колоніальну хворобу чи вирватися з її лещат. Зрозуміймо, ми невіддільно разом: минулі, теперішні і майбутні.

Духа не угашаймо!

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лизанчук В. Навічно кайдани кували: факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1995. 412 с.
2. Кісь Р.О. Потебня і проблематика мовного релятивізму. *Львівська Потебніана*: мат. наукових читань, присвячених 160-річчю з дня народження Олександра Потебні. Львів: «Світ», 1997. С. 30-53.
3. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). Київ: «К.І.С.», 2004. 168 с.
4. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Москва, 1968. Т. III.
5. Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація: статті і фрагменти; упорядк. і вст. ст. Ю. Шевельова. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1992. 155 с.
6. Потебня О. Думка і мова (фрагменти). Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.; за ред. М. Зубрицької. Львів: Літопис, 1996. С. 25-39.
7. Франчук В.Ю. А.А. Потебня. М.: Просвещение, 1986. 141 с.
8. Чехович К. Олександр Потебня – український мислитель-лінгвіст. Варшава, 1931. 175 с.
9. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання. Спроба реконструкції цілісного образу науковця. URL: <http://www.scribd.com/doc/31482276>. Дата звернення: 07.11.2015.
10. Слово Просвіти. Ч. 46, 19-25 листопада 2015, с. 10; Ч. 47, 26-2 грудня 2015, с. 10-11.

REFERENCES

1. Lyzanchuk, V. (1995). Navichno kaidany kuvaly: fakty, dokumenty, komentari pro russyfikatsiiu v Ukraini [Forever shackles were forged: factual, document, comments of Russification in Ukraine]. Lviv. 412 p. [In Ukrainian].
2. Kis, R. (1997). O. Potebnya i problematyka movnoho relyatyvizmu. Lvivska Potebniana: mat. nauk. chytan', prysviachenykh 160-richchiu z dnya narodzhennya Oleksandra Potebni [O. Potebnya and the problem of linguistic relativism]. Lviv: Svit. P. 30-53 [In Ukrainian].
3. Kubaychuk, V. (2004). Khronolohiya movnykh podiy v Ukrayini (zovnishnya istoriya ukrayins'koyi movy) [Chronology of linguistic events in Ukraine (External history of the Ukrainian language)]. Kyiv: K.I.S. 168 p. [In Ukrainian].
4. Potebnya, A.A. (1968). Iz zapisok po russkoi hrammatike [From notes in Russian grammar]. Moscow. Volume III [In Russian].
5. Potebnya, O. (1992). Mova. Natsional'nist. Denatsionalizatsiya: statyi i frahmenty (Yu. Shevelov, ed., intro.) [Language. Nationality. Denationalization: articles and fragments; Edited and introductory article by Yu. Shevelov]. New York. 155 p. [In Ukrainian].
6. Potebnya, O. (1996). Dumka i mova (frahmenty). Antolohiya svitovoyi literaturno-krytychnoyi dumky XX st.; za red. M. Zubrytskoyi [Thought and speech (fragments). Anthology of World Literary-Critical Thought of the 20th Century. M. Zubrytska (Ed.),]. Lviv: Litopys. P. 25-39 [In Ukrainian].
7. Franchuk, V. (1986). A.A. Potebnya [A.A. Potebnya]. Moscow. 141 p. [In Russian].

8. Chekhovych, K. (1931). Oleksander Potebnya – ukrayins'kyi myslytel'-linhivist [*Oleksandr Potebnya – Ukrainian thinker and linguist*]. Warsaw. 175 p. [In Polish].

9. Shevelyov, Yu. (2015). Oleksandr Potebnya ta ukrayins'ke pytannia. Sproba rekonstruktsiyi tsilisnogo obrazu naukovtsya [*Oleksandr Potebnya and the ukrainian question. Attempt at reconstruction image of a scientist*]. Access mode: <http://www.scribd.com/doc/31482276> [In Ukrainian].

10. Slovo Prosvity [*The Word of Prosvita*] (2015). Part 46, 19-25, november; Part 47, 26 november – 2 december [In Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

ФАРІОН Ірина Дмитрівна.

Олександр Потебня у контекстах українськості та соціолінгвістики.

Стаття присвячена висвітленню вершинних тематизмів і найяскравіших узагальнень видатного філософа мови та гідного носія української ідентичності другої половини XIX століття Олександра Потебні, який, будучи в душі і світобаченні українцем, «не міг органічно підтримати природного розвитку українських сил – і всі свої твори і виклади складав чужою, російською мовою», крім поетичного перекладу рідною мовою Гомерової «Одіссеї». В дослідженні аргументовано, що мова, національність, націоналізм, денационалізація є визначальними тематизмами у розумінні професором Потебнею суспільно-мовної дійсності тогочасної української нації, адже саме «в мові відображено все життя народу», вона становить «плід тисячолітнього історичного поступу і низки переворотів». Отож цей натхненний мудролюб постає неповторним теоретиком українського мовного націоналізму, попри його вимушене російськомовне практикування упродовж десятиріч. Засадничі постулати цього повносилого націоналізму такі: 1) історичність і символічність рідної мови, єдність зовнішніх і внутрішніх чинників її розвитку; 2) окремішність і самостійність української мови від інших мов, насамперед російської; 3) функціонування мовно-мовленевої стихії у її зовнішньому оприявленні через дихотомійний формат «свій – чужий», «свідомий – несвідомий», де свідомість народного загалу «вивершується національною мовою», тому «без знання мови всі українські бажання збудовані на піску»; 4) ідея національності, що закорінена в українській ментальності й атрибутивно наявна в мові як «найпевніший ознаці, за якою ми пізнаємо народ, і разом з тим єдина, незамінна нічим і безсумнівна умова його існування»; 5) пекельна проблема денационалізації світу українства, що характеризує, на переконання мислителя, і дефекти національного самоусвідомлення, і наявність «цілих юрб відступників» та «чужорідної школи», і «несвідомий страх перед спустошенням свідомості» та пристосуванство, і «збіднення різних картин світу та руйнація психічного й етнокультурного досвіду», і «нищівні мотиви» та «душевне холопство батьків», які творять дітей-«напів ідіотів», і врешті-решт націєтворча нездатність українців. «І ось тепер, – висновує цей яскравий філософ і поет м о в и, – справа дійшла до того, що саме існування української національності опинилося під знаком запитання...».

Ключові слова: українська нація, мова, словесність, соціолінгвістика, фольклор, розумова праця, денационалізація українців, духовне каліцтво, рідна мова, спілкування, народний говір (діалект, наріччя), лінгвономен, діалектологія, свідомість, національна мова, ідея національності, двомовність.

ABSTRACT

Iryna FARION.

Oleksandr Potebnia in the Contexts of Ukrainianness and Sociolinguistics.

The article is dedicated to illuminating the key themes and most compelling generalizations of the outstanding philosopher of language and dignified bearer of Ukrainian identity of the second half of the 19th century, Oleksandr Potebnia, who, being Ukrainian in spirit and worldview, «could not organically support the natural development of Ukrainian forces – and composed all his works and lectures in a foreign, Russian language.» with the exception of a poetic translation into his native tongue of Homer's *Odyssey*. The study argues that language, nationality, nationalism, and denationalization are the defining themes in Professor Potebnia's understanding of the sociolinguistic reality of the Ukrainian nation of his time, since it is precisely «in language that the entire life of a people is reflected» – language constitutes «the fruit of a thousand years of historical progress and a series of upheavals.» Thus, this inspired lover of wisdom emerges as a singular theorist of Ukrainian linguistic nationalism, despite his decades-long forced practice of writing in Russian. The fundamental postulates of this vigorous nationalism are as follows: 1) the historicity and symbolic nature of the native language, and the unity of its external and internal factors of development; 2) the distinctiveness and independence of the Ukrainian language from other languages, primarily Russian; 3) the functioning of the linguistic sphere in its outward manifestation through the dichotomous framework of «one's own – foreign.» «conscious – unconscious.» where the consciousness of the general population «is crowned by the national language.» and therefore «without knowledge of the language, all Ukrainian aspirations are built on sand»; 4) the idea of nationhood, rooted in Ukrainian mentality and attributively present in language as «the surest sign by which we recognize a people, and at the same time the sole, irreplaceable, and indisputable condition of its existence»; 5) the dire problem of the denationalization of the Ukrainian world, which, in the thinker's view, encompasses the defects of national self-awareness, the presence of «entire crowds of apostates» and a «foreign-born school,» an «unconscious fear of the hollowing out of consciousness» and opportunism, «the impoverishment of diverse worldviews and the destruction of psychological and ethnocultural experience,» the «baseness of motives» and the «spiritual serfdom of fathers» who raise children who are «semi-idiots,» and ultimately, the Ukrainians' incapacity for nation-building. «And now,» this brilliant philosopher and poet of *language* concludes, «things have come to the point where the very existence of Ukrainian nationhood has been placed under a question mark...»

Keywords: Ukrainian nation, language, literature, sociolinguistics, folklore, intellectual labor, denationalization of Ukrainians, spiritual mutilation, native language, communication, folk dialect (dialect, vernacular), linguonym, dialectology, consciousness, national language, idea of nationhood, bilingualism.

Реценденти:

**д. психол. н., проф. Сергій БОЛТІВЕЦЬ,
д. психол. н., проф. Анатолій В. ФУРМАН.**

Надійшла до редакції 02.09.2025.

Підписана до друку 22.12.2025.

Дата публікації 30.03.2026.

Бібліографічний опис для цитування:

Фаріон І.Д. Олександр Потебня у контекстах українськості та соціолінгвістики.

Психологія і суспільство. 2026. № 1. С. 21-29. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.021>

Методологія як сфера мислєдїяльностї

КОМИССАРОВ Вадим Олексїйович,
ЛАПОНОВ Микола Васильович,
ФУРМАН Анатолїй Васильович

НАУКА ФІЛОСОФІЇ. ОСНОВИ ФІЛОСОФСЬКОЇ МЕТОДОЛОГІЇ

Vadym KOMISSAROV, Mykola LAPONOV, Anatolii V. FURMAN
**THE SCIENCE OF PHILOSOPHY.
FOUNDATIONS OF PHILOSOPHICAL METHODOLOGY**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.030>

УДК 167/168

«Але що ж тоді саме життя? *Саме-то життя – це безглуздя, хоча в ньому є метод. І життя філософа – між безглуздям і методологією*»
(Олексій Лосєв, 1936 рік)

«Головна трудність у заняттях філософією полягає в існуванні величезної кількості філософем. Життя людського не вистачить, щоб прояснити хоча б основні з них...» Тому потрібно «*навчатися у філософів минулого взірцям їх аналітичної роботи*», адже «*головним завданням мислителя є самостійна постановка і розв'язання проблем...*» Оскільки філософія є наукою, то у філософа має бути лише одна мета – з н а н н я. Отож будь-який інший мотив філософування, до прикладу, бажання переконати у чомусь інших. Захист окремої точки зору і т. ін., не можна назвати чесним... Порада, яка становить також моральний принцип ученого, звучить так: «*у заняттях філософією керуйся лише прагненням до пізнання*». Відтак «проблеми, якими займається наукова філософія, – суть проблеми, що розв'язуються науковим способом. Вона не займається ні створенням всеохватних систем, ні екзистенційними питаннями, ані моралізуванням...». Звідси порада: «*займайся тільки найбільш абстрактними і ключовими аспектами предметів і суджень...*»
(Юзеф Бохеньський, 1992 рік)

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

Чому «замість»? Головним чином, тому що така одна з особливостей нашого нарису: в ньому дані *витоки філософії*. Отже, розмова про предмет, метод та інші відправні пункти

дослідження органічно долучається до канви *обґрунтованих*, а не декларованих думок. У цій першій частині роботи відведено місце саме таким визначенням і твердженням.

Водночас очевидно, що якийсь вступ потрібний, щоб зорієнтувати і, можливо, зацікавити читача, «натякнувши» йому про цілі наших

зусиль і максимально повно висвітлити стан справ «на філософському фронті». Адже нині маємо масовий відхід мислителів різного амплуа від марксистсько-ленінського філософсько-ідеологічного офіціозу і цілком легальне їх повернення до всієї обширної панорами історії і сучасного становища «ідеалістичної», «релігійної», «механістичної» та будь-якої іншої філософської думки.

Інтерес від подібного звернення очевидний. *По-перше*, гарненько розібравшись у цій «панорамі», кожна свідомо особа може переконатися, що у філософії є вершини не менше «сліпучі», ніж «пик» Маркса-Енгельса-Леніна. Тим самим знімається «синдром непогрішності» марксизму, як і його претензія на «остаточний вирок без оскарження» й у філософії, і в науці взагалі. Зараз уже широко відомо, як багато шкоди суспільству принесла тотальна ідеологізація пізнавальних процесів [8]: від затримки у розвитку, стагнації, до геноциду й лінвоциду (винищення народу і його мови) зокрема (див. [7; 21]).

По-друге, долається донедавна характерна для нас догматична зашореність, котра йде поряд із самовпевненою тупістю і лінощами думки. На підтвердження цього всього дві відомі цитати К.Г. Юнга: «Наше життя становить те, що роблять із нього наші думки». Проте «думати важко, ось чому більшість людей засуджують». Вочевидь, що тепер створюється сприятливе соціально-психологічне підґрунтя для здорового критицизму і невід'ємного від справжньої науки *сумніву* в досягнутому як внутрішнього стимулу наукового пошуку.

По-третьє, з втратою статусу панівної доктрини, теоретичної основи державної «релігії», філософія знаходить більш гідне її положення науки в низці інших пізнавальних систем. Відтепер філософ – це уже не «прислуга за все», він може зайнятися безпосередньо своєю справою – *вивченням предмета філософії*. Відходить у минуле й обтяжлива необхідність і в «роздвоєнні» його свідомості, і його неминучий дилетантизм, народжуваний сумнівним правом методолога «всіх наук».

Урешті-решт, *по-четверте*, філософія одержує шанс стати просто цікавою, та ще й корисною людям сферою знань, де той, хто вивчає її, і сам дослідник можуть вибирати близьке їхнім характерам, спроможностям, розуму, потребам і настроям. Інакше кажучи, тут, як і в будь-якій сфері воістину людської діяльності, повинне бути місце творчості,

самовираженню, якщо хочете, всього того, чого не буває без інтересу та екзистенційного захоплення.

Проте всі ці та інші переваги наявної ситуації не реалізуються без деяких умов. До останніх відносяться як об'єктивні, пов'язані з труднощами у процесі і самому змісті реформ, так і суб'єктивні, породжувані переорієнтацією прагнень, зміною у шкалі престижу, неприйняттям усього, що уявляється дискредитованим у недалекому минулому. Зрозуміло, що грань між двома серіями обставин може виявитися вкрай невиразною і відносною; сюди увійде і брак відповідної літератури, і відтік кадрів з філософії в політику та економіку, і зниження кваліфікації викладачів і дослідників, і багато що іншого, рядоположного з названим або похідного від нього, – тому до певного часу їх доречно розглядати сумарно.

Щонайгострішими в *навчанні* філософії стали проблеми, пов'язані з насаджуваним пріоритетом *історії* цієї науки і дефіцитом *науково-теоретичного* і навчально-методичного її «забезпечення». Надмірне переважання історії філософії у викладанні було б корисним, якби панорама вчень, що унаслідок цієї дисципліною, доповнювалася хоча б нарисом критеріїв і системних принципів, які б дозволяли філософу-початківцю розібратися в матеріалі і створити якийсь «алгоритм» відбору, а згодом і «матрицю» формування власних філософських поглядів. Подібне поповнення курсу вкрай нагальне, коли ставиться завдання осмисленого *освоєння*, а не «проходження» матеріалу в освітньому процесі. При цьому в жодному разі не обов'язково переслідувати мету ідеологічного «маніпулювання»: такого типу алгоритм, що не претендує на змістовні інтерпретації та ієрархізацію соціального значення концепцій, доктрин і вчень, залишає свободу вибору. Студент, котрий опанував таким алгоритмом, може стати і томістом, і позитивістом, й екзистенціалістом, і матеріалістом того чи іншого штибу. Але за наявності системи відбору його філософські позиції складуться *свідомо* хоча б тією мірою, щоб стати соціально плідними і щоб вивчення цього важливого курсу не було для нього пустопорожнім проведенням часу.

Ось сутнісно в цьому й полягає **головна мета** пропонованого нариса структури філософської науки. Як навчальний посібник він покликаний виявити для початківців *логічний* (на відміну від історичного) аспект розвитку

і нинішнього стану філософії. Таке завдання, проте, не вирішується без того, щоб не зіштовхнути нас з деякими теоретико-дослідницькими труднощами. Й відтак, за перебігом справи, ми хочеш не хочеш стикнемося зі святаю святих цієї сфери: *із фундаментальними питаннями наукового статусу, предмета, методу, внутрішніх джерел розвитку філософії*. Треба визнати, що в ній на сьогодні вже є більш і менш вдалі відповіді на подібні питання, але майже немає загальноприйнятих і достатньо адекватних. Це теоретично актуалізувало дану роботу і послужило одним із стимулів до її створення. Утруднення названого характеру зустрічаються у рамках деяких окремих учень і доктрин. Тому тут постали проблеми, скажімо, специфіки і структури актуальної («суспільної») свідомості, морфології відображення, структури об'єктивної істини, сутності і морфології віри, релігійного (містичного) досвіду і типології досвіду взагалі та деякі інші. Їх розв'язання, подане у цій роботі, виводить читача на вістря **сучасного філософського дослідження**, передусім у сферу теорії пізнання і логіки, праксеології і культурології, філософської психології, релігієзнавства. Перераховані сфери, окрім, мабуть, перших двох, особливо схильні до ідеологізації, тому при їх описі потрібен весь наявний арсенал теоретичних засобів, що реалізують *принцип об'єктивності* пізнання. Власне, цей тип – головний тут, оскільки автори, на відміну від деяких інших колег, **вважають філософію наукою**, а не особливою формою свідомості, світогляду чи різновидом мистецтва.

Визначаючи місце нарису в низці аналогічних за метою робіт, не можна не підкреслити, що тенденція до систематизації філософських учень з'являється у глибокі стародавні часи, періодично посилюється або слабшає від філософської школи до школи, від мислителя до мислителя. У європейській традиції вона добре помітна, наприклад, в Аристотеля, Гегеля, але сходить майже «нанівець» у Сократа або, скажімо, в Б. Рассела. У радянський період панівною точкою відліку на структуру вчень була, так би мовити, «бінарна» позиція: філософія (єдино «наукова та істинна») утворюється з діалектичного та історичного матеріалізму. Причому історичний матеріалізм, як правило, розглядався як діалектичний «у вживанні до суспільства». «Дочірніми» сферами філософії вважалися етика, естетика, логіка, релігієзнавство (науковий атеїзм), філософія

природознавства. Головним чином у період «застою» (орієнтовно 1970-1985 роки) стали включатися у «хід» марксистського (точніше, формально-марксистського) філософського мислення такі поняття, як «праксеологія», «культурологія», «філософія мови», «онтологія свідомості» і т. ін., але й ті у суто критичному контексті. Дотепер, великою мірою, відповідні вчення і концепції не «вписані» у систему філософської науки. Адже з притоком західної і східної літератури натиск такого роду ще більше зріс! І закономірно зростає потреба в освоєнні нових концептів і навіть принципів, що нині одержують загальнонауковий статус, хоча здебільшого і ведуть свою генезу зовні філософії – з математики, кібернетики, фізики, гуманітаристики та ін.

Зрозуміло, що привласнення всього цього можливе лише на фундаменті багатокомпонентної, добре організованої і в той же час відкритої *системи філософських знань*. Значною мірою цим вимогам відповідає система, а особливо **методологія Гегеля** [5; 6]. Але при найближчому розгляді, з урахуванням зазначеної критиками замкнутості й потрібності психологічної (примат мислення) інтерпретації матеріалу в гегелівській системі філософування, вона вимагає переосмислення в істотних пунктах. Перш за все це стосується **предмета філософії** у її логіко-змістовому форматі як наукового філософування, софійного чи епістемного методологування (див. [2; 14-15; 26, т. 1, с. 223-232]).

Філософія в дослідженні і навчанні гостро потребує чогось, що відіграло б роль своєрідної «періодичної таблиці Менделєєва», володіло б концептуально-демонстративною, репрезентативною, прогностично-евристичною і навіть, так би мовити, «мнемотехнічною» функціями. Інакше кажучи, нам потрібна унаочнена, оглядова, сутнісно *методологічна, схема*, що диктує напрями філософського дослідження й органічно «приймає» його результати. Вочевидь у такій схемі має бути закладено поняття «атома» або «елементу», в нашому випадку – знову ж таки предмета (філософії). Така схема повинна відповідати вимогам, що пред'являються до наукової теорії з урахуванням специфіки саме філософської сфери знання (тут принцип, до прикладу, несуперечності або відповідності інтерпретується по-своєму).

Як обґрунтування і спроба створення такої схеми у більш-менш розгорненому вигляді

й нехай буде прийнята читачем ця праця. Загалом її зміст охоплює таку загальну структуру:

РОЗДІЛ 1. ФІЛОСОФСЬКА МЕТОДОЛОГІЯ

1.1 Предмет і метод філософії.

1.2 Структура філософії.

РОЗДІЛ 2. ФІЛОСОФСЬКА СОЦІОЛОГІЯ. ОСНОВИ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

2.1 Концепція буттєво-історичної форми.

2.2 Історичний процес і формування актуальної свідомості.

РОЗДІЛ 3. ЕЛЕМЕНТИ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ

3.1 Параметричний аналіз соціальної структури.

3.2 Єдність і загальність в соціальному бутті.

РОЗДІЛ 1 ФІЛОСОФСЬКА МЕТОДОЛОГІЯ

1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ФІЛОСОФІЇ

1.1. Предметність практики та пізнання в оптиці філософської рефлексії. Особливості предмета філософії.

«Предмет» – слово (в науковому обігу – термін) багатозначне. «Предметом» називають, наприклад, шкільну дисципліну (фізика, математика, географія), можуть називати ту чи іншу річ, властивість, відношення, нарешті тему розмови. В науці під «предметом» найчастіше розуміють *те, що вивчається, пізнається, досліджується*.

У філософії є підстави виокремити *дві думки про предмет як такий*. Одні мислителі вважають, що це *зовнішнє*, незалежно від нас (нашої свідомості) існуюче, тобто *об'єкт*. Інші стверджують, що це *думка про зовнішнє*, знання, тобто щось *суб'єктивне* (внутрішнє для нас), якщо не за змістом, то принаймні за формою свого існування. Такі полярні думки. З «порогу» їх не відмітатимемо, адже тут цілком (гіпотетично) допустиме якесь їх поєднання, своєрідна «золота середина». Іншими словами, потрібен с и н т е з у Гегелівському розумінні як завершальний етап зреалізування діалектичного методу, який *знімає* (заперечує і водночас зберігає на вищому рівні) суперечність між тезою (предмет – це щось зовнішнє, об'єктивне) та антитезою (предмет є думка про об'єкт, щось внутрішнє),

поєднує їх на більш високому розумовому щаблі пізнання.

Донині відносно термінів «суб'єкт», «об'єкт», «предмет» існує невиправдана для науки довільність слововживання тобто полісемія або багатозначність. Найчастіше вона виявляється у взаємозаміні двох останніх термінів, у їх використанні як синонімів. Можна, проте, легко довести, що чітке розрізнення змісту та обсягу цих понять має конструктивний характер і є теоретично плідним.

У пізній латині «суб'єкт» та «об'єкт», – це відповідно, з одного боку, «покласти основу», «кидати вниз», «той, що лежить унизу», «підстава» і з іншого – «кидати вперед», «протиставляти», «протиставлений», «супротивний». Починаючи з Р. Декарта (XVII ст.) суб'єкт та об'єкт розглядаються як основні компоненти пізнавального процесу (в гносеології та епістемології), а ближче до нашого часу (Г.В.Ф. Гегель, Л. Фойєрбах, К. Маркс) їх стали інтерпретувати у психологічному і соціологічному контекстах. Таким чином, якщо спочатку суб'єкт – це перш за все знання (образ зовнішніх для нашої свідомості матеріальних речей, їх властивостей і відношень), то надалі його розглядають як суто внутрішнє для людини, історично оформлений і зосереджений на нашому Я (просторово-часовому Его-центрі) духовний (мисленнєвий) зміст, що постає внутрішнім підґрунтям специфічної людської *активності* (мислення і практики). Суб'єкт виявляється інтегративною тенденцією мислення, зсередини спричиненої наявністю неподільного Я, своєрідною внутрішньою «точкою відліку», а ззовні – цілісністю природного і соціокультурного оточення. Як тенденція суб'єкт – постійна величина, *константа свідомості*, і тому характеризує останню як структуроване ціле, а одночасно як інтеграл мисленнєвих актів і процесів – це динамічний, наділений джерелами саморуху і розвитку ансамбль, «внутрішній світ» людини.

Вказані термінологічні визначення і суто змістові та конотаційні ракурси слововживання вищезазначених і похідних від них понять унаочнено на *рис. 1*, що поєднує переваги мислесхеми і поняттєво-категорійної моделі як засобів компонентного методологування (див. детально [13-14; 17; 19-20; 26 т. 5; 29]).

Перша координата зіставлення *об'єкта і суб'єкта* – лінія, скажімо, суто фізичного *відображення*: це опозиція речовинних «одниць», де одна постає як своєрідна «печатка»,

Рис. 1.
Схема-модель співвідношення понять «суб'єкт», «об'єкт», «предмет»,
2001 році, друкується

«предметність» у філософсько-науковому дискурсі (автор В.О. Комісаров, створено вперше).

а інша – як «відбиток». При цьому, зрозуміло, що образ, відображений на другому з тіл не змінює його суті і речовинної природи, тобто залишається зовнішнім та може характеризуватися лише ступенем стійкості.

Інша координата виникає, коли образ «переходить усередину», набуває структурних характеристик через речовинно-енергетичні процеси і стани власного тіла-носія, коли це тіло *реагує* (змінюється, міняє траєкторію руху) не внаслідок безпосередньої дії іншого, а в результаті *відкарбування його образу*. Саме тут можна бачити зародок справжньої суб'єктивності та об'єктивності, що одержують перспективу «зняття» в інших, більш конкретних і більш прогресивних, опозиціях.

До останніх слід віднести і відношення «суб'єкт – предмет», де тіло – носій образу – зсередини характеризується вищим ступенем розвитку нервової системи, а ззовні відрізняється *свободою* рух-поступу, в ході якого перетворюється об'єктний світ, зовнішнє середовище чи соціальне довкілля. Іншими словами, така опозиція властива *людині* або ж, ширше, *соціальному буттю взагалі*.

У визначенні предмета поняття «об'єкт» і його похідні («об'єктивний», «об'єктний», «об'єктивування») одержують достатньо важливе, теоретично функціональне місце. Якщо максимально узагальнити існуючий погляд, то *предмет* постає як *те зовнішнє, на що спрямована наша діяльність*. Якнайповніше й найадекватніше таке розуміння стосується предмета фізичної праці: це завжди безумовно зовнішні, як правило, речовинні форми, які ми змінюємо безпосереднім чи опосередкованим фізичним зусиллям, і які спричинили розподіл самої праці (передусім на ментальному ґрунті реалістичної свідомості та створення тих з а с о б і в спільної (ковітальної) життєдіяльності, що характеризують *соціологічне як таке* в найширшому значенні слова (*рис. 2*)).

З переходом до більш широкого – категорійного – поняття «практика», що змістовно охоплює не тільки фізичну, але й розумову працю (у практиках навчання, виховання, наукового пізнання, художньої творчості, управління) та інші тілесні рухи людини (руйнівні й адаптивні акти), прийняте визначення перестає задовольняти. І справді, розумова праця (припустимо, читання) спрямована зовсім не на зовнішнє, а в точному сенсі на внутрішнє – на нашу власну сферу свідомості

та її самотутній життєпотік [16]. І в тому разі, коли я впливаю не на моє, а на чужу свідомість (скажімо, читаю лекцію), чи можна назвати предмет дії «зовнішнім»? Адже результат у будь-якому із згаданих варіантів тілесного, речовинного характеру не носить.

Крім того, що вкрай важливо, потрібно розрізнити схожі за засадничим змістом, але відмінні за свідомісним призначенням і значеннево-змісловим наповненням поняття «практичне», «практичність», «практизація», «практикування» від безсумнівно фундаментальної наукової і філософської категорії «практика», котра в індивідуальній і суспільній свідомості набула вагомості світоглядної універсалії. Не вдаючись до детальної аргументації важливості цього методологічного питання, вкажемо щонайменше на кілька примітних ознак того, чому надмірно широкий, майже тотально повсюдний (принаймні в інтелектуальному дискурсі та суспільному повсякденні пострадянських країн), вжиток категорії «п р а к т и к а» є часто некоректним, недоречним, або навіть помилковим:

по-перше, «універсалізація практики – негативне явище», оманлива спокуса через задіяння зворотних сил змінити навколишній світ, тому що вона: а) не вирішує екзистенційних проблем ні людини розумної, ані людини діяльної, адже в буквальному сенсі духовні стани любови, віри, свободи, творення, кохання, щастя та їм подібні екзистенціали-святості не практичні, не утилітарні й не ужитково вигідні; б) є засобом пізнання, що фіксує фрагментарність світу у її маніпуляції певною, вкрай локальною й здебільшого атомізованою частиною всеохватного універсуму; в) народжує нездоланну колізію між софійністю і практичною потребою, де мудрість діяльного думання фондується на гармонії свідомісного досвіду, вакуальнених когніціях, духовних екзистенціалах і джерельно правдивій саморефлексивності, тоді як практична нужденність вимагає підкорення особистості обставинам, обов'язку перед соціумом, суб'єктивним оточенням і перед самим собою. Врешті-решт воб'єктивування свого духу (душевних переживань, психічної енергії, здібностей тощо) у процесі і результатах своїх трудових зусиль, персонального перебігу життєдіяльності (С.Б. Кримський, див. [26, т. 1, с. 230-232]);

по-друге, не практика як категорійне поняття, що поіменовує сув'язь форм і способів людської активності, які мають суто зовнішній,

предметно-історичний і знарядцевий характер (див. *дали*), а практично як зріз буття, у якому животочить сферний потік свідомості людини, вактуальнюється її самовільна здатність уприсутнення у світі, як «усе те, що можливе через свободу», себто «все, що має зв'язок із вільною самоволею чи то як підстава, чи то як наслідок» (І. Кант [26, т. 5, с. 52-53]);

по-третє, за відомим оберненим логічним зв'язком між обсягом і змістом категорійного поняття, максимально всеосяжний інтерпретаційний обсяг категорії «практика» позбавляє її реального змісту, який мислиться мінімально локалізовано, значеннево розмито, або витлумачується неадекватно ноуменальній чи феноменально осягненій розумом дійсності; до прикладу, некоректно говорити про принцип практики, коли мовиться про основоположення чого-небудь (маємо насправді *принцип практичності*), або про наявність риси-властивості чи про характеристику особи, групи або людського загалу (виправдано казати *практичність* розуму, мислення, світобачення, особистості тощо) (А.В. Фурман [21, с. 18-19]);

по-четверте, тим більше нелогічно вживання вказаного універсального терміна стосовно перебігу процесу здійснення практики, коли йдеться про різні форми, організованості або аспекти такого здійснення; тут уповні доречно вживання терміна «*практикування*» (як до слова, й послуговування антонімом «теоретизування»); скажімо виправданим є слововжиток неологічних мовних конструктів «поведінкове, діяльнісне або вчинкове практикування», «універсальний, загальний, особливий, одиничний або конкретний (індивідуальний, ситуаційний та ін.) способи практикування», «тенденція, потенція, інтенція та екзистенція практикування» і т. п.

У будь-якому разі, спираючись на вищевикладене, є нагальна потреба подальшого *уточнення дефініції предмета*. Це досягається шляхом задіяння до неї поняття «*припущення*» у значенні, близькому до того, яке має фраза «уявимо собі» й допущення «*припустимо*», і, наближено, висловлюваному так: «я вважаю, що це існує таким чином». Припущення тут рівне утвердженню способу існування чого-небудь (наприклад, думки), байдужого до справжнього стану справ. Так, моя думка існує усередині мене як переживання, як суб'єктивність, але я можу надати їй форму «буття-поза-мною»: записати, вимовити вголос слова-

ми, намалювати відображувальну її картину і т. п. Тут припущення набуває значення уречевлення і навіть ширше – *матеріалізації*. Абсолютно ясно, що спосіб існування думки в мене у голові – один, а на папері – інший. Але і це ще не все.

Вважати внутрішнє як зовнішнє можна, виявляється, й *усередині* свідомості (в мисленні) [16; 18], якщо використовувати знакові (мовні) засоби. Цю можливість нам дає, як не парадоксально, «перенесення всередину нас» цілком зовнішнього акту – *спілкування*. Діалог з іншою людиною, який здійснюється за допомогою мови (тієї чи іншої *знакової системи*), стає *внутрішнім, інтеріоризується*, немовби проєктується в мислення і стає «діалогом із самим собою», виражаючись через внутрішнє мовлення. Оскільки суб'єктивність нормальної людини одинична, єдина і цілісна, то її «частина» (думка), котра вербалізується (вимовляється як слово), стає для мого Я зовнішнім, Ти. Завдяки цьому механізму, як і здатності абстрагуватися, так само зумовленою мовою, кожен із нас аналізує (пізнаючи), оцінює і конструює свою думку як зовнішню і чужу мені дійсність. На фундаменті зовнішнього спілкування (взаємодія двох і більше суб'єктносіїв через мову-мовлення) для людини уможлиблюється мислення, тобто діяння без тілесних рухів, передуючи тим самим зовнішньому *вчинку* його внутрішню модель, проєкт, мету як очікуваний результат. Саме на цьому підґрунті здійснюється самопізнання, самооцінка, самоконтроль, розвитково функціонує самосвідомість у цілому з її Его-центром.

Перший із способів «озовнішення» («упредметнення») мислення і його компонентів назвемо «*онтологізацією*», оскільки він пов'язаний з використанням безпосередньо буттєвих форм – речовинних та енергетичних. Другий заслуговує назви власне «об'єктивація», ґрунтуючись, як було сказано, на інтеріоризації спілкування, на *внутрішньому мовленні* особи.

Зважаючи на вище приведені міркування, **предмет пізнання і практики** визначимо як *те зовнішнє чи уявлюване як зовнішнє (онтологізоване засобами практикування і спілкування або об'єктивоване з допомогою внутрішнього мовлення), на що спрямована людська активність*.

Ті ж само міркування, роблячи явною залежність процесів «овнутрішнення» й «озовнішення» і, більше того, *об'єднуючи* їх, приводять до простого висновку: *мінючи щось,*

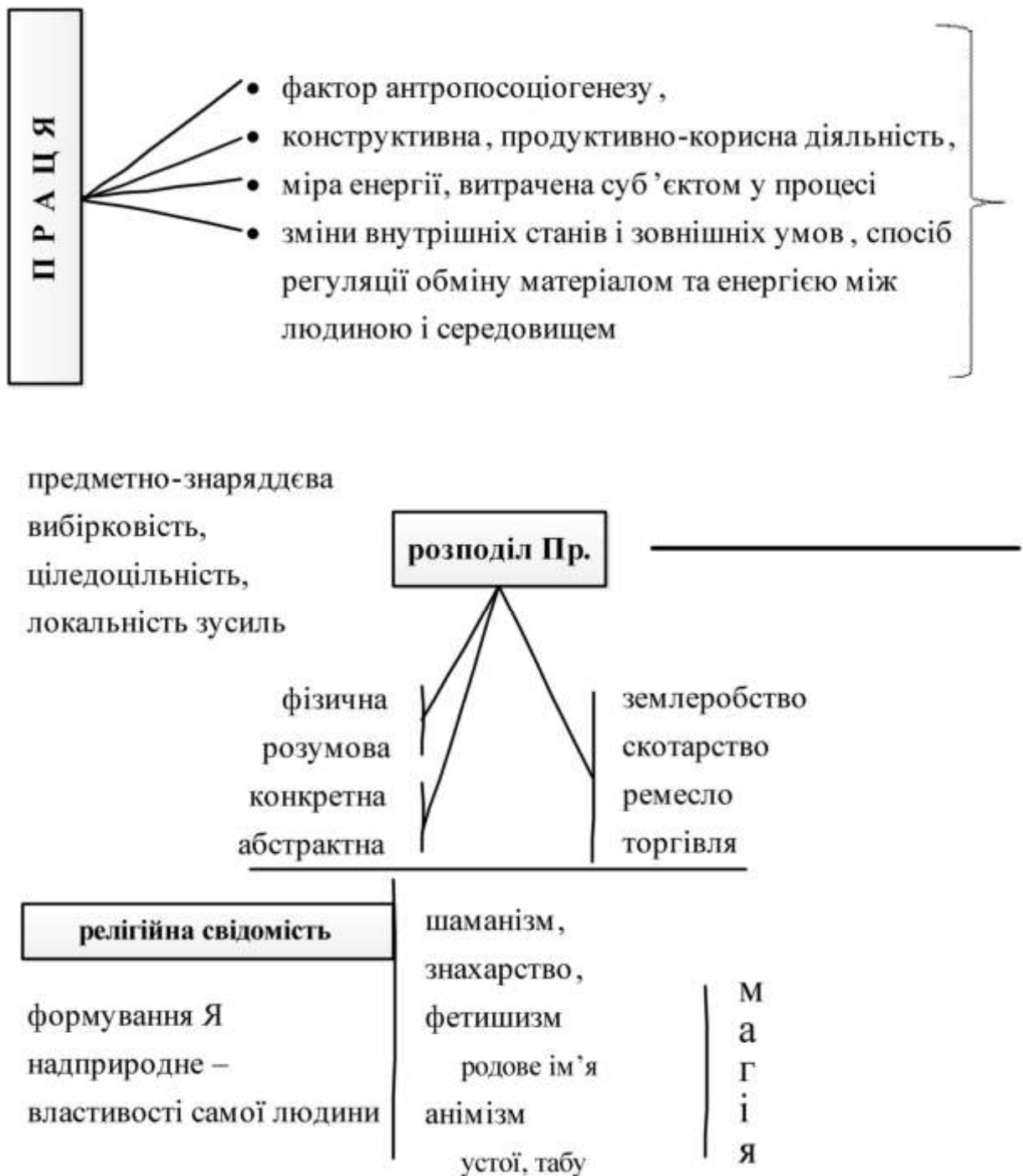
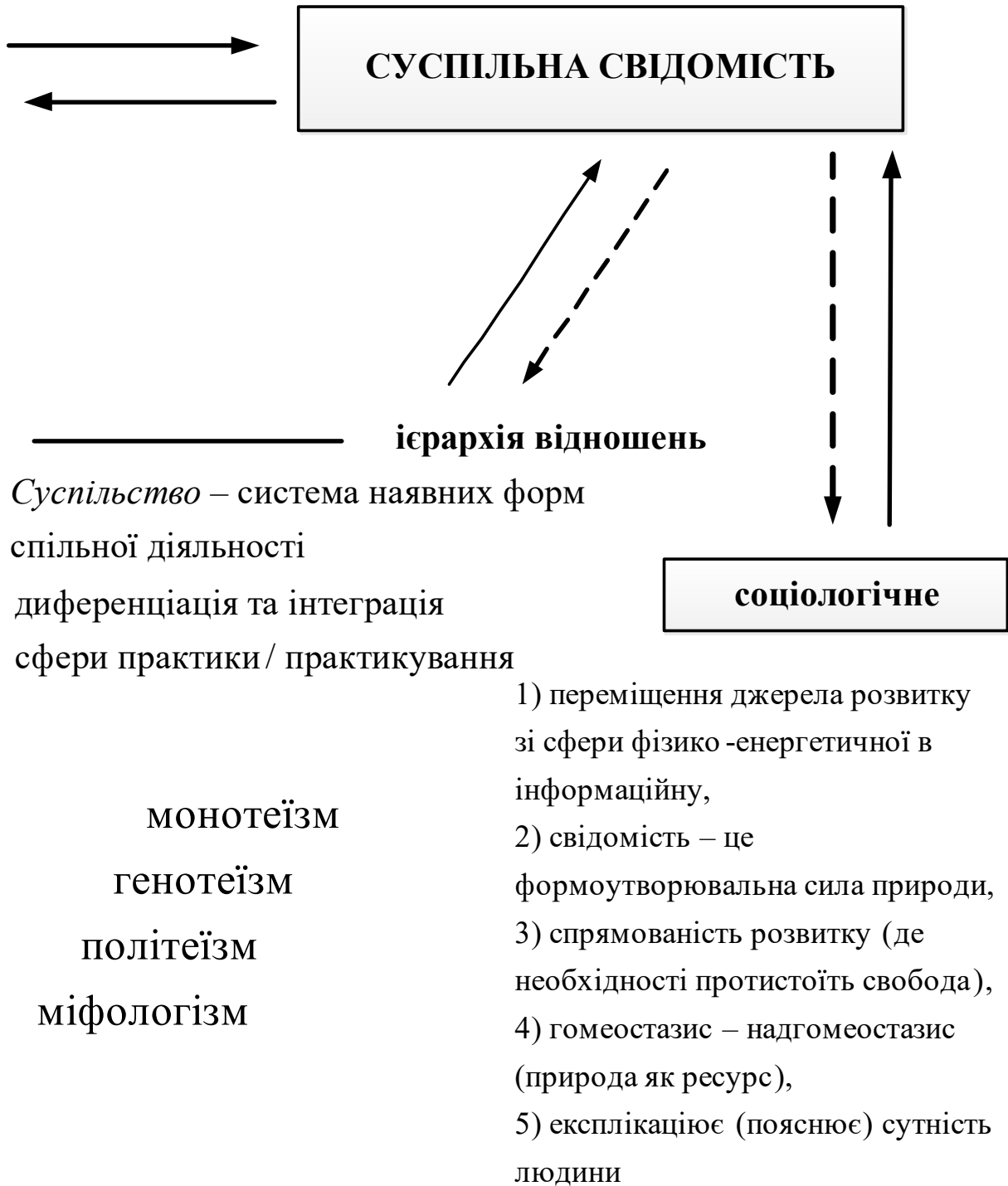

Рис. 2. Схеми атрибутів праці, інваріантні лінії її розподілу у формах відображення (автор В.О. Комісаров, створено)

реалістичної свідомості та у засобовій архітектоніці соціального в 2001 році, друкується вперше).

я змінюю себе. Іншими словами, суб'єктивно організована діяльність саме тому успішна, тобто досягає своєї мети, що *сама визначається даною або прийнятою спрямованою об'єктивністю*. Принцип організації нашого зовнішнього руху, а також і перебіг внутрішнього (мислення) виявляється однаково незалежним від нас. Відтак *предмет людської активності* у його справжньому розкриванні лише у тому разі адекватний, а його дефініції теоретично плідні, коли він містить *суб'єкт-об'єктну єдність*. Гегель свого часу відобразив це в концепції «об'єктивного духу», себто «свідомості-поза-мною». Слідом за ним сучасні математика і логіка в особі багатьох своїх представників вважають аксіоми і закони щонайменше буттєвими формами, себто онтологічними конфігураціями розвитку аналітичної думки.

Окремо зауважимо, що канонічними (взірцевими, еталонними) формами практики/практикування у буденному соціальному повсякденні людини є *діяльність і вчинення* як інтегральні мегапроцеси життєпотуку її суб'єктивності – зміни, конструювання, перетворення нею світу, найближчого довкілля і заодно самої себе (див. детально праці М.О. Бердяєва [3], М. Гайдеггера [4], В.А. Роменця [10], Ж.-П. Сартра [11], А.В. Фурмана [15; 19]).

Але про це в своєму місці (розділ Філософська психологія)

Отож, пізнання й практика предметні. Але міркування про предметність *людської активності/діяльності* виявиться незавершеним без обґрунтування тези про *відображувальну природу і предметність свідомості* в цілому.

Здатність «самовідлюднюватися», відсторонитися від власних компонентів, що властива спочатку пізнавально спрямованому мисленню, немовби дифундує у структурі мислення в цілому, вона переноситься в інші сфери, породжує *оцінювальне і цілепокладальне* думання з їх самобутніми предметами. Якщо для пізнання характерно уявити свій предмет як *об'єкт*, то ціннісна орієнтація являє собою вже *відношення суб'єкта (S) та об'єкта (O)*, цілепокладання – це суб'єкт, виражаючий у моделі потрібного майбутнього внутрішній стан людини. Так суб'єкт-об'єктна єдність дійсності (людського буття) досягає всесторонньої проявленості у предметних ареалах. Окрім того, забігаючи вперед, підкреслимо: дійсна (суспільна, зовнішньо проявлена, суто кон-

кретна) свідомість може мати справу і з складнішими суб'єкт-об'єктними структурами, справжніми ансамблями. При цьому для деяких форм свідомості, таких як наукова чи політична, характерна редуція суб'єкт-об'єктного зв'язку до окремих складових.

Було сказано, що пізнання, особливо у сфері спеціалізованого наукового пізнання, зосереджує зусилля на тому, щоб *об'єктивувати* предмет, щоб відображати *все і всяке* буття зі всіма речами, властивостями і відношеннями саме як об'єктивну реальність. Звичайно, до подібної мети воно може лише асимптотично наближатися, що витікає з тієї ж суб'єкт-об'єктної природи будь-якого предмета. І все ж об'єктивність переважає у пізнавальному підході.

Але єдність суб'єкта та об'єкта у предметі пізнання не може пояснити нам, або ж пояснює лише частково, факт внутрішньонаукової диференціації, зокрема, відмінностей між сферами, галузями, дисциплінами. До того ж існує обширний клас природничих, точних, гуманітарних, суспільних наук. Наукознавчі критерії їх розподілу (класифікації) часто штучні й поверхневі. Мабуть, найбільш прийнятний той, що спирається на *поняття предмета* (себто того, що вивчається наукою). Прикладом його використання може бути розподіл наук на механіку, фізику, хімію, біологію і соціологію (Ф. Енгельс). Тут предметами є різні «форми руху матерії». Проте у такій класифікації ми не знайдемо місця, скажімо, для математики, кібернетики, психології чи найцікавішої для нас філософії. Недолік такого варіанту класифікації, імовірно, треба шукати в невиразності розмежування самих «форм руху». Концепцію їх, незважаючи на філософічну претензійність автора доктрини, слід визнати за емпіричну, *навіть у найгіршому* сенсі «буденною», але зовсім не філософсько-теоретичною. Ф. Енгельс як автор, поза сумнівом, спираючись на традицію, яка йде від Аристотеля до Декарта і далі до нас, вважає, що раз є наука механіка, то повинна бути і відповідна «механічна форма руху матерії».

Кроком уперед треба вважати концепцію «структурних рівнів існування матерії», вже у наш час висунуту філософами на засадах приведеної вище, але доповненої критерієм *складності предмета*. Якщо у її форматі складність трактувати як «скількись разову» опосередкованість взаємодії (взаємозв'язку)

між сторонами чи компонентами предмета пізнання, то її плідність стає безперечною. Тоді ускладнення предмета можна відстежувати від безпосереднього просторового відношення двох точок (математично-кількісний параметр) до їх зіткнення (у випадку, коли вони становлять тіла – фізико-механічний параметр) і далі аж до поведінки людини, багато разів опосередкованої структурою її тіла, свідомості, як і різноманітним чинникам зовнішнього середовища. Таким чином виникає можливість розрізняти предмети наук за лінією взаємоперехідної опозиції «кількість – якість», де для предмета кожної науки визначається його *міра*, а для самої науки – ступінь *конкретності чи абстрактності* (рис. 3).

Тут ми впритул наближаємося до *розуміння предмета* як окремо наукового (позитивного, позитивно-наукового), так і науково-філософського пізнання. І там, і там предмет становить ансамбль суб'єкт-об'єктних зв'язків та описується як об'єкт. Але якщо для першого (позитивно-наукового) розуміння характерне максимальне спрощення (зрозуміло, допустиме у рамках мети даної науки), то друге, філософське, – «схоплює» предмет в усій дійсній його складності (див. до прикладу [24]). Підтвердження тому – прагнення всякої окремої (точної, природничої, гуманітарної чи суспільної) науки всіма доступними їй засобами (приладами, теоретико-методологічним і методичним апаратами, технологіями експериментування, прийомами спостереження, зняття фіксації первинних даних і результатів, способами і засобами, мовою спілкування між ученими) «вигнати» зі свого предмета суб'єкта, поставити його «поза законом» і, разом з цим і завдяки цьому, природно, спростити його. Навіть психологія на етапі свого становлення у статусі окремої науки «соромилася» суб'єкта, тобто *власне свого* предмета, віддаючи перевагу його зовнішньому кореляту – фізіології нервової діяльності. Й І. Павлов, і З. Фройд на початку «кар'єри» відштовхувалися саме від цього.

Щоправда новітні методологічні дослідження одного з авторів (А.В. Фурман) вказують на змістовно-канонічне (епістемологічне) наповнення таких основоположних параметрів дослідження, як тема, мета, об'єкт і предмет, залежно від *ідеалу/типу наукової раціональності*. Зокрема, доведено, що об'єкт і предмет аналітичного пошукування вагомо еволюціонує щонайменше за чотирма щаблями ускладнення

філософсько-наукового пізнання в історії Новоевропейської науки від XVII століття до нашого часу, характеризуючи всезростальне тенденційне переважання одного із чотирьох типів. Так, *класична наука*, котра широко присутня й сьогодні (головно природничі і технічні науки), вивчає ізольований від дослідника і часопростору *локалізований об'єкт* як просту чи навмисне спрощену систему, якій логічно відповідною є монопредметність, що здебільшого тотожна цьому простому об'єкту пошукування; *посткласична наука* із позицій системного підходу студіює більш складні *об'єктні організованості*, що мають певну структуру і виконують окремі функції, а тому закономірно виокремлює й аналізує *предметні структури*, що становить ядерний продукт цілеспрямовано здійснюваного наукового мислення; *некласична наука* інтелектуально продукує *предметні схеми* як теоретичні конструкції та інструменти мислєдіяльності, що відображає властивості вельми складного об'єкта вивчення як саморегульованої системи у вигляді ідеальної моделі імовірної реальності як сегмента окремої науково-предметної онтології, *постнекласична наука* створює *предметне поле* інтелігібельної дійсності *безмежно надскладних* (саморозвиткових, людиновимірних, психосоціальних) *об'єктів*, до характеристик якого суб'єктно та особистісно належить і сам дослідник як вирішальний чинник мислєрефлексивної роботи, що й уможливує отримання довершено цілісного знання (див. [19, с. 51-61, 72-75]).

Відтак, як першу *специфічну межу предмета філософії*, ми повинні відзначити його *всесторонність*, де серцевину становить якість відношення, на периферії котрого знаходяться як об'єктивно реальні, так і суб'єктивно дійсні явища в усьому їх *різноманітті* форм. У змістовлені, оприявлені, функції, ознаки, удетальнені.

Власне, про це відношення роздумували філософи протягом двох з половиною тисячоліть, виявляючи все нові його «складники», сторони й аспекти. В доробок Ф. Енгельсу слід поставити спробу підвести своєрідний підсумок процесу пошуку визначення предмета філософії як такого. «Своєрідність» тут бачиться в тому, що автор не говорить прямо про предмет філософії, а немов висвічує його через постановку «основного питання» про нього. Його відома позиція така: «Велике основне питання всієї, особливо новітньої, філософії є питання про відношення мислення до буття».

Рис. 3.

Схема категорійного розрізнення наук та особливості предметного поля філософії
(автор В.О. Комісаров, створено в 2002 році, друкується вперше)

Нині багато мислителів схильні вважати відношення мислення і буття, або свідомості і буття, предметом філософського дослідження. Проте єдиної думки про *характер* названого відношення не існує: чи відношення це примату одного над іншим, чи формальної відповідності, чи відображення, чи внутрішньо розчленованої єдності, чи суперечності, чи чогось іншого? Думається, до розглядуване відношення можна застосувати й названі, а також деякі інші характеристики, такі як «різноспрямованість», «різносторонність», «комплексність», «невичерпність» (у пізнавальному значенні), «нескінченне різноманіття» (в онтологічному сенсі), «взаємодія» чи «взаємопроникнення».

Друга *особливість* предмета міститься в «полюсах» досліджуваного філософією відношення – у *бутті і свідомості* (див. *рис. 4*). Поняття «буття» охоплює своїм обсягом усе, що існує, перебуває, все, що є. Воно цілком відповідає класичному філософському *принципу монізму*, що вимагає єдності пояснювального початку і моноцентризму та концентрації самого пояснювального процесу в науці, так би мовити, «монолітності» наукової теорії. У філософії, як і в будь-якій науковій сфері, зреалізування цього принципу стикається з труднощами. Подібно до того, як у фізиці вчені зіткнулися із проблемою подвійної (корпускулярно-хвильової) природи світла і деяких інших явищ мікросвіту, у філософії ми нашоуємося на проблему «*бінарних опозицій*»: буття і свідомості, матерії і духу, фізичного і психічного та ін. Щодо першої пари питання можна поставити так: якщо свідомість, як і будь-яке інше явище, *перебуває, є*, інакше кажучи, якщо *вона входить у буття*, то які ж підстави – фактичні і теоретичні – наявні для їх *протиставлення*?

У першому наближенні плідним видається зіставлення за «матрицею» «річ – властивість». У суголоссі з ним *свідомість* повинна розглядатися як *властивість буття*; тобто єдине та унікальне буття, володіє, поряд із безліччю інших, і властивістю свідомості. Такий монізм, безумовно, вигідно відрізняється від псевдомоністичної тези марксизму, що проголошує: «єдність світу – в його матеріальності»; відтак ним усувається суб'єктивна, «ідеальна» *форма існування свідомості* (мислення). Але подібне протиставлення ще має банальний характер: *будь-яку* властивість можна протиставити *будь-якій* же речі як носію та інтегралу власти-

востей. Так, зокрема, в Новий час у філософії протиставлялися субстанція та акциденція, а нині зіштовхуються, скажімо, структура (система) і функція.

Протиставлення буття і свідомості за вищевказаною лінією «річ – властивість» стане нетривіальним, якщо ми знайдемо у свідомості межу, що *відрізняє* її, по-перше, *від усіх інших властивостей* буття і, по-друге, *від протиставлення їй буття як «річ речі»*, як систему – системі. Для цього, очевидно, треба задіяти ідею *відображувальної природи* свідомості, подати її як «властивість властивостей», або як *властивість*, особливим (відображувальним) способом *поміщуваним у собі* (реально й потенційно) *всі інші властивості буття*. У такому разі протиставлення передбачає й епістемологічну рівновагомість сторін, і в той же час онтологічний *пріоритет буття*.

Наведені міркування дозволяють дати стисле, «робоче» визначення *предмета філософії*. Це – *відношення внутрішньо розчленованої єдності буття і свідомості, де пріоритет буття здійснюється через взаємодію зі свідомістю, котра не тільки відображає, а й творить його*.

Зміст історії філософської думки слушно подати як опис тих чи інших сторін, аспектів, моментів даного відношення, як більш-менш повне і послідовне вивчення і моделювання елементів, структури, внутрішньої динаміки предмета, як усе більш інтенсивне розгортання концептуальної, термінологічної, інформаційно-фактологічної основи *філософської теорії*, або як відповідні етапи становлення цієї теорії.

Запропонована теоретична схема, зрозуміло, доповнюватиметься через задіяння до аналізу нових філософських концептів і, відповідно, через його поглиблення. Поки в ній відображені лише *напрями* взаємодії буття і свідомості (логічне та історичне) та її *сторони* (онтологічна, епістемологічна, психологічна і соціологічна), що дають необхідну для початку дослідження концептуальну і *термінологічну «базу»*.

Певне смислове навантаження у схемі несуть суцільні і пунктирні лінії, що показують абсолютний і відносний *характер дій*. Пропоновану просторову схему треба оцінити як *принципову* і тому очевидно, що похідними від неї може вважатися і структура даної роботи в цілому, і ключові концепти розділів та підрозділів, що немов роз'яснюють її, або ж виявляють її додаткові варіанти або версії.

антропологічне
фізіологічне
праксеологічне
культурологічне
рівні, сфери,
процеси, стани

Гносеологічне –
Аксіологічне –
Телеологічне –

Істина – об'єктивний зміст знань, пізнані властивості і відношення предмета, форма як організація практики / практикування

**СВІДОМІСТЬ –
ВЛАСТИВІСТЬ ВЛАСТИВОСТЕЙ**

Норма – образ предмета поза присутності тих його властивостей (відношень), які викликають межові поляри оцінки (почуттєво – афекти)

Мотив – єдність знань відносно сутності предмета, його нормального стану в оцінці та у ситуації потрібного стану в меті (цілі), яка володіє енергетичним імпульсом (параметром) завдяки здійсненню у загальне інформаційне психофізичне поле людського організму

Ціль (мета) – нормативний образ предмета з наявністю таких властивостей (відношень), які загострюють існуючу потребу та інтенсифікують її безпосереднє відображення у вигляді прагнення, бажання, жадання, поривання.

Примітка: запропонована схема предмета філософії є пропедевтичною у тому сенсі, що її повний зміст буде детально висвітлений у наступних підрозділах

суб'єкт – об'єкт, суб'єкт – предмет, сутність – явище, істина – помилка ставлення, оцінки, норми, цінності, кодекси та ін.
мотив, мета, причина – наслідок, свобода – необхідність, ступінь свободи, свавілля, волевиявлення

а) відображення, що опосередковане інструментарієм універсального (актуального і потенційного), **формотворення** – людською діяльністю і мисленням;

б) внутрішня, суб'єктивно реальна активність людини чи групи, що виявляється у зліквідуванні суперечності між конкретно-чуттєвим і концептуальним рівнями пізнання посередництвом їх структурних компонентів

Рис. 4.

Схема атрибутивних ознак, похідних характеристик і змістових конотацій у предметних рамках досліджуваного філософією відношення «буття – свідомість» (автор В.О. Комісаров, створено в 2002 році, друкуються вперше)

1.2. Поняття «підхід», «метод», «спосіб» і метод філософії

У науковому – термінологічному і концептуальному – використанні три терміни, що схожі за смислом (цінністю позначуваних явищ) і значенням (за характером цих явищ). Це – «підхід», «метод» і «спосіб». Всі вони позначають *щось* у людській діяльності – практичній або духовній, фізичній або розумовій. Щоб з'ясувати собі, що вони описують, треба в найзагальніших рисах подати *структуру діяльності*, припустимо, на прикладі праці. Вона являє собою свідому, цілеспрямовану активність і, отже, першочергово передбачає наявність суб'єкта, людини з якою-небудь *потребою*, яку й повинен задовольнити продукт праці. Продукт постає тут як реалізована *мета* діяльності. У такому вигляді мета є не що інше, як змінена якість чи змінена форма предмета (матеріалу) діяльності (праці). Звідси вочевидь діяльність слід розглядати і як рух-зміну, що *перетворює предмет на продукт*. Можна також бачити в ній саморух предмета, бо, якщо в ньому не закладено тільки йому властивої тенденції (реальної можливості) перетворитися саме на *цей* продукт, то переображення (зміна форми *предмета*) не здійсниться. Проте, враховуючи різноманіття можливостей, закладених у будь-якому предметі, не можна вбачати в діяльності тільки саморух. Неодмінно встане питання про *умови*, завдяки яким «на виході» виходить продукт, тобто *ця* форма, а не яка-небудь інша з тих, що потенційно присутня у предметі. Таким чином, суб'єкт, котрий має потребу і ставить на її підґрунті *мету* – це такий компонент або складник діяльності, який не можна вивести з її складу, не втративши вірного розуміння самої діяльності як такої.

Отже, діяльність охоплює як засадничі, невід'ємні частини *суб'єкта, предмет і мету*, є рухом-поступом, що пов'язує їх воедино. Водночас *структуру діяльності*, а точніше завжди мислєдіяльності, можна подати схематично у вигляді двох понятійних гірлянд: так званого *первинного контуру* – «потреба – мотив – метавнутрішні умови» і *вторинного* – «предмет – метод і способи – засоби та інструменти – результат (продукт)» (А.В. Фурман [12; 22-23]). Однак для її належного висвітлення потрібно окреме методологічне дослідження.

Все висловлене неважко висвітлити в образній формі. Скажімо, є людина, гола лю-

дина, котра переживає природну потребу одягнутися. Ця потреба робить її суб'єктом руху, суть якого полягає у пошуку матеріалу, придатного для одягу. Зовнішній світ, природа, якщо взяти «невинний» варіант, не скупиться на пропозиції: тут і листя дерев (пригадаємо Адама після гріхопадіння) та їх кора, і трава, і тварини, «одягнені» в теплі шкури, і багато що інше. Людина повинна вибрати і, зрозуміло, вибирає. До прикладу, вона вибирає шкуру тварини (самий розбійницький, але популярний вибір). Тварина, таким чином, стає предметом зусиль людини. Мета, звісно, – шкура. Проте очевидно, що досягти мети, не діставши в руки тварину, неможливо. І для того, щоб мрія збулася, виявляються потрібними, щонайменше, дві умови. По-перше, треба знати, що це за тварина, де вона мешкає, які в неї вразливі риси вдачі, куди її ткнути гострою палицею, щоб не попусувати шкуру. По-друге, виходячи із знань про тварину, треба так *організувати* вже власні фізичні зусилля, щоб шкура фактично перейшла за «призначенням».

Буде достатньо коректним, якщо термін «підхід» ми пов'яжемо із суб'єктом, із його станом (потребою, інтересом) і відповідним вибором (але не із самим предметом). Тоді **підхід** – це завжди *спрямованість людської діяльності, зумовлена суб'єктом* (рівно потребою чи метою) як носієм різних форм активності, в т. ч. пізнавально-пошукової, самісно-світоглядної. Сутнісно мовиться про погляд чи спосіб бачення світу і людини в ньому, головним атрибутом якої є *інтенційність* свідомості/мислення на так чи інакше упредметнений об'єкт, а вторинними – сукупність ознак дослідницької діяльності. Крім того, доведено, що «про філософський або науковий як повновагому систему того чи того інтенційованого самотнього методологування є підстави вести розмову тільки тоді, коли у взаємодоповненні наявні його такі методологічні атрибути: «1) мінімум обов'язкових принципів (в ідеалі чотири плюс мінус один), 2) низка закономірностей розвиткового перебігу мислєдіяльності, 3) система норм, еталонів, канонів дослідження, 4) самотній набір поняттєво-категорійних засобів, що характеризують підхід» [19, с. 62-68. 74-75].

Той, хто трохи вдумається у ситуацію, як описану загальною, так і дану в образному вигляді, легко зрозуміє, що підхід – це не гарантія успіху: адже підходів багато, але го-

ловне – досягти мети. Ось тут-то і виявляється роль знання, так би мовити, знайомства зі встановленим (у підході) предметом. Таке знання не може бути повним: не можна знати все і про все. Але знання повинне бути достатнім, щоб, по-перше, співвіднести предмет з потрібним, тобто віднайти можливість згадуваного перетворення, а по-друге, забезпечити правильний напрямок подальшого пошуку. І тут мало знати, що у цієї тварини є шкура. Треба знати, крім усього, що це ведмідь (а він хижий, лютий, усеїдний, дуже сильний) і що він, припустимо, любить малину. Дочекавшись ведмедя в малиннику, можна постежити за ним і поглибити знання про його характер, звички, смаки, сильні і слабкі сторони. Звичайно, на підставі цього, початкового, знання не можна негайно ж вибудувати план полювання. Вочевидь таке знання конче потрібне, щоб із часом створити план успішного полювання. Знання подібного змісту будемо називати «методом» і, відповідно, пов'язувати його з предметом діяльності.

Отже, **метод** – це певна сума початкових (загальних, не уточнених) знань про предмет, які так упорядковані, що саме цей предмет знаходить у ній відображення, і до того ж ці знання задають шлях або вектор поглиблення й уточнення знань про нього. Інакше кажучи, це – система принципів, що: а) відображає сутність і специфіку предмета, б) задає спрямованість подальшого його дослідження, в) епістемологічно організується у форматі філософського чи суто наукового підходу та г) потенційно реалізується в низці способів його теоретичного осмислення, а практично здійснюється як оптимально вибраний стиль практикування, у т. ч. і як порядок виконання дослідницької або методологічної роботи, що приводить до фактичного досягнення мети.

Все інше, мабуть, належить **способу**. Кого, де і коли знайти, який інструмент застосувати, як його повернути – все це визначається, переважно, метою, передбаченою якістю, або формою продукту. Сутнісно спосіб – це організація практики-діяльності, конкретної ситуаційного практикування, що приводить до реального досягнення цілі. Підхід, метод, фігурально висловлюючись, – дід і батько способу. Син, зрозуміло, успадковує і дідові, і батьківські риси, але він усе ж таки інший: він не мерзне, він не сушить голову – він одягається в шкуру.

Отже, на основі приведених міркувань та ілюстрацій утворюється **дефініція методу**. Він

є система знань, а саме принципів, тобто знань інваріантних щодо наукового пізнання і сфери знань у цілому, що відображають найзагальніші істотні ознаки предмета та інтегрують відповідно до його специфіки визначальний розвиток даної царини знання. При цьому закон інтеграції задається у вигляді логічно вивіреної лаконічної дефініції предмета, а потім слідує її розгортання згідно із принципом сходження від абстрактного до конкретного.

Показати, що треба розуміти під методом узагалі й описати метод даної науки – споріднені, але не рівні за ступенем складності завдання. Перша вирішується набагато легше, ніж друга. Адже на перших порах ми, головним чином, лише формулюємо вимоги до побудови дійсних, працюючих у науці методів, неподільно пов'язаних із фрагментами багатоманітної предметної сфери науки загалом. Тому побудова методу, скажімо, філософії припускає знання сутності та особливостей її предмета, вміння окреслити його логічний «контур», виокремити із серії інших (із предметної сфери наук), а також обов'язковість визначити кожен межуючий контур в якомусь – хоча й цілком осяжному – списку загальних положень.

Інакше кажучи, формування методу не може співпадати ні з наявною в нашому розпорядженні сумою знань про предмет, ні з будь-яким окремо взятим принципом, ані навіть із сукупністю принципів, тобто із підходом. Адже сукупність принципів – це, образно висловлюючись, лише палітра художника, його особливе бачення фрагментованого світу. Фарби її повинні бути перенесені на полотно так, щоб вийшов упізнаваний нарис природи (предмета). На палітрі фарби невпорядковані – це просто кольорні плями, схожі на себе; на полотні фарби – це штрихи і ляпанина, що становлять фігуру, схожу, наприклад, на обличчя людини. При цьому, зрозуміло, у випадку з методом аналогія не йде далі ескізу, не припускає завершений портрет, тому що останній, разом з контурами, відображає ще багато характерних ознак природи у їх неповторному поєднанні. Завершену картину повинна давати вся система знань у даній науковій сфері, хоча, звісно, така «довершеність» умовна, оскільки у пізнанні будь-який предмет невичерпний. «Довершеність» тут, мабуть, визначається праксеологічно: докладанням теорії або її похідних до практико-технічного чи духовно-практичного сегментів суспільного життя.

Усвідомлюючи, що метод вибудовується відповідно до властивостей предмета, що він

повинен відображати якість поєднання загальних і відмітних його ознак, учений вимушений вирішувати питання і про те, як викладати *систему принципів*. Насправді це складне питання. Подібно до письменника-прозаїка або поета, теоретик використовує лише «палітру» природної мови, до того ж позбавлену «фарб», здатних адекватно виразити його емоції, мотиви, інтуїтивні образи. І все ж він може ілюструвати свою думку за допомогою креслення, схеми. Проте схема, – не портрет, тому в ній рідко присутня схожість з «персонажем». Відтак головним завданням філософа в описі методу залишається *упорядкування* принципів як їх правильної наступності. Одним з важливих пунктів цього завдання є вибір першопочаткової, основоположної засади. Цей вибір не може бути довільним. На нього чинять вплив деякі фактори, пов'язані як із властивостями предмета (філософії), так і з загальними закономірностями процесу наукового пізнання. Із цього приводу висловимо деякі міркування.

Перше торкатиметься *етапності* (або переривності) розвитку нашої системи знань. Це дозволено тлумачити і так, що створена до цього часу система наукового знання, окрім тих підсистем, які подані окремими природничими, гуманітарними, суспільними науками, охоплює також і підсистеми в кожній з окремо взятих наук. І це не тільки опрацьовані розділи, тематики (у філософії, до прикладу, онтологічна чи аксіологічна та ін.), але і *стани*, обмежені якістю, глибиною знань на тому чи іншому часовому, історичному рівні. Подібно до того, як вік і деякі інші особливості розвитку дерева унаслідок зрізу стовбура у вигляді річних кілець, «стовбур» будь-якої галузі знання на «зрізі» так само демонструє «просторову», статичну картину динаміки, нарощування знань. Тут так само є свої «річні кільця», цикли, хоча і більш розмиті та контурно нечіткі. Метод, у тому числі і філософський, доречно порівняти з подібним «циклом». Образ циклу, кола у зв'язку з визначенням початкового опертя у побудові методу «м'яко, але настійно» вимагає, щоб наступність засновків, розпочата деяким певним роздумуванням, «замикалася» на тому ж або дуже близькому за масштабами і змістом розмірковуванні. І філософський метод, таким чином, так само уподібнюється «змії, яка кусає себе за хвіст».

Друге. Предмет будь-якої науки, як уже говорилося, невичерпний за своїми власти-

востями і відношеннями, тобто, щонайменше, складний. Наприклад, у схемі предмета філософії ми виокремили чотири основних сторони, або лінії залежності. Комплексний характер предмета повинен знайти відображення у методі, а потім і в подальших «циклах» пізнання. Тому *складність предмета* вимагає всебічності, конкретності у знаннях про нього. При цьому знання про різні сторони, зв'язки, властивості мають розрізнятися природно. Іншими словами, вони повинні мати якийсь – не обов'язково весь – зміст, той, що не «пересікається» з іншим, варіативний. У формальній логіці ця вимога максимально жорстко виражена у правилах розподілу поняття. У філософії її не пред'являють так категорично. Подивимося, чому.

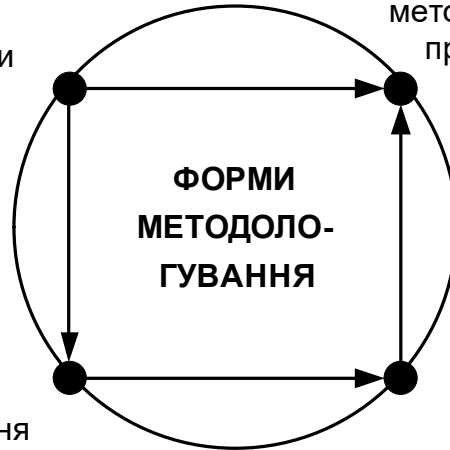
Третє. Предмет філософії – складний, але водночас і *цілісний*, комплекс, ансамбль. Усі лінії взаємодії буття і свідомості пов'язані воедино за невідомої нам поки, але цілком реальної, ознаки-підстави. Отож, при побудові методу потрібно врахувати деяку спільність властивостей, можливо, наступність, *знятість* їх у *комплексному предметному утворенні*. Як врахувати? Очевидно, тільки через певну спільність змісту і, знову ж таки, через наступність утвердження принципів.

Тут предмет філософії може бути поданий за аналогією з телескопом, де кожне подальше коліно висувається із попереднього і своєю підставою кріпиться в ньому, переймаючи («знімаючи») тим самим і водночас доповнюючи його властивості, удосконалюючи у цілому, *якість*. Але як і в прикладі із зрізом дерева, метод у даній аналогії унаслідок торцем телескопа, де коліна видні як концентричні кільця.

І, врешті-решт, найважливіше, що, звісно, у разі компетентного застосування понять «принцип», «підхід», «метод», «спосіб» як інтелектуальних засобів конкретно упредметненого пізнання / дослідження, вони набувають значущості *базових формоутворень методологування* (див. [14; 20; 22-23; 25]), позначаючи за значеннево-змістовим наповненням багато в чому схожі характеристики різноманіття людських діяльностей, проте відмінних у зміслових обсягових полях та конотаційних особливостях. Це наочно відображає мислосхема, що побудована за вимогами принципу кватерності (*рис. 5*). У такий спосіб отримуємо чотири ключових ф о р м и методологічної організації філософсько-наукової діяльності як

1 – принцип: основне, керівне положення, або засада, канон, що має самодостатню цінність як ідеальний об'єкт у самовизначенні людини

4 – спосіб: організація практики, точніше – практикування, у тому числі й стиль або порядок здійснення дослідницької чи методологічної роботи, що приводить до реального досягнення мети

2 – підхід: використання суб'єктом пізнання чи вчинення певного набору принципів і нормативів для надання спрямованості людській діяльності, спричиненої певною потребою чи метою

3 – метод: певна сума загальних початкових знань про предмет (пізнання, спілкування, вчинення), або про сутність та особливості обраного підходу у єдності із системою принципів, що у взаємодоповненні відображають специфіку предмета і спрямовують його подальше дослідження

Рис. 5.
Базові форми методологічної організації діяльності
(автор А.В. Фурман, створено 14.10.2025 року, друкується вдруге [20, с. 19])

канонічно вивіреної практики-свободи методологування в епістемологічних дискурсивних царинах розширення і збагачення об'єктно-предметного – онтологічного і феноменологічного, мисленнєвого і вчинково-діяльного, трансцендентне та іманентне – всесвіту повсякденної людської буттєвості.

Головне *призначення* будь-якого аргументованого *принципу* – мати самодостатню цінність як ідеальний об'єкт у ковітальному ось-бутті людини. А це означає, що притомний екзистенційний перебіг життя завжди так чи інакше спирається на принципи, що виробляються самими людьми і перш за все тими особистостями, котрі працюють у таких інтелегібельних сферах, як філософія, наука, мистецтво, освіта, культура. Окремий принцип спочатку становить певну знакову форму, що забезпечує конструктивну спрямованість мислєдїяльності, потім наповнюється значен-

нями/визначеннями – усвідомлюється, а згодом його напрацьований *зміст об'єктивується* з допомогою процедури об'єктивації і далі – упередметнюється завдяки здійсненню процедури упредметнення. Отож «принцип в ідеальній площині свідомості віддзеркалює певну базову ознаку чи характеристику предмета й зорієнтовує вченого в цьому контексті чи аспекті його дослідження або перетворення. Як засновок в організації певної сукупності фактів, уявлень чи знань, він становить своєрідний стартовий майданчик пояснення, керівництва до дії, самовизначення особи у повсякденних соціальних ситуаціях. Воднораз сукупність упорядкованих принципів (див. скажімо, нещодавно запропоновану Г.О. Баллом систему *принципів раціогуманізму* [2]) відображає сутність і специфіку предмета, здебільшого оргдіяльнісно здійснюється як підхід або рефлексується як метод і задає спрямо-

ваність подальшого його дослідження чи реконструювання» [20, с. 19-20].

Спираючись на ці міркування, як і на те, що було сказане раніше, як на своєрідний «метод побудови» філософського методу, спробуємо розгорнути *низку філософських принципів*. При цьому зауважимо, що згаданий «метод побудови» – не щось ззовні принесене у філософію, а частина її власного змісту. Хай дана обставина роз'яснить той самий образ змії, яка хапає себе за хвіст.

Таким чином, *метод починається і зводиться в решті-решт до загального знаменника – всестороннього визначення предмета філософії*. Формула визначення, таким чином, повинна зайняти перше місце.

1. Предмет філософії – це складна і цілісна взаємодія буття і свідомості, яка відображає його, що забезпечує джерела і форми їх історичного розвитку.

Тепер, виходячи з принципу «від загального до окремого», «від абстрактного (відстороненого, одностороннього) до конкретного (сукупного, всебічного)» спробуємо продовжити заданий ряд з допомогою суджень, які явно чи неявно містяться в даній дефініції. На черзі, очевидно, повинна бути теза, що долучає до своєї структури найбільш в логіко-гносеологічному сенсі поняття. Таким філософська традиція визнає «буття». Скажімо, Парменід у VI ст. до н. е., Гегель у XIX ст. починали із роздумів про буття і не-буття (ніщо). Зацікавлених логічною стороною справи ми відсилаємо до «Науки логіки» Гегеля. Тут же зауважимо, що опозиція «буття – ніщо» парадоксальна і науково неплідна: дослідження природи негативних розмірковувань показує, що вони носять «акцидентний» чи «атрибутивний», а не «субстанційний» характер. Воістину, на «нема» і суду нема!

Тому поняття «буття» має знайти конструктивне значення у структурі розмірковувань, що виражає *моністичний принцип*, де з ним з необхідністю ув'язується фундаментальна логіко-гносеологічна тріада «річ – властивість – відношення». Остання як «існування – володіння – вплив», або як «перебування – приналежність – дія», або як «субстанція – атрибут – акциденція», або як «субстанція – модус» вносить у роздумування концепт поліморфності, різноманіття, без чого виявляється непродуктивним саме поняття єдності, як і поняття цілісності. Отже:

2. Буття – це єдине у всьому різноманітті існуючих речей, їх властивостей і відношень.

Певною мірою конкретизує цей принцип положення про загальний (універсальний) взаємозв'язок і взаємодію. Відношення єдності внутрішньо розчленованого буття сутнісно й становить універсальний взаємозв'язок, проте різноманітність пов'язаних явищ припускає *мінливість форми* буття й, отже, наявність певного чинника передачі, накопичення і втрати властивостей тими чи іншими речами. Цей чинник – взаємодія, тобто єдність, котра передбачає зміну своїх членів. Взаємодія припускає єдність і внутрішню розчленованість буття, зміну і рух його форм, відношення тотожності (схожості) і відмінності між ними. Через взаємодію буття може характеризуватися вже *як дійсність*, а не як байдужа до своїх форм субстанція. Якщо абстрактна дія є спосіб перенесення властивостей від речі до речі, то взаємодія вирішує завдання їх взаємоформуального впливу (чи зв'язку). У такому разі:

3. Взаємодія – відношення, що спричиняє за собою взаємовідповідні зміни сторін – є універсальний спосіб формування буття, його актуалізації.

Аналіз буття як дійсності приводить до філософської класифікації взаємодії. Цілком очевидно, що існує безпосередня й опосередкована взаємодія: зіткнення двох куль, наприклад, або розмова двох людей. Не менше очевидним видається також і наявність рівновеликих і, так би мовити, акцентованих взаємодій: знову ж таки візьмемо для прикладу зіткнення двох куль (другий закон Ньютона) і, з іншого боку, відображення особи в дзеркалі. Останнє – приклад акцентованої опосередкованої взаємодії; дзеркало міняється (у світло-колірному відношенні), а обличчя – ні; посередником тут виступає світло.

Ускладнення буттєвих форм і збільшення ступенів опосередкованості взаємодії дає підстави для ще одного розподілу останньої на актуальну і потенційну. Потенційна, або затримана у часі за результируючими змінами агентів, взаємодія вносить момент дискретності у загальний взаємозв'язок, локалізуючи його за критерієм інтенсивності. Тому самі зв'язки (відношення) диференціюються на формальні, координаційні, функціональні, генетичні, каузальні. Ті ж чинники *розвитку* сприяють і зростанню внутрішньої активності агентів. Вищим її ступенем є *свідомість*, генетично і сутнісно пов'язана з одним із фундаментальних різновидів акцентованої взаємодії – з *відображенням*. Звідси закономірно, що положення

про відображувальну природу свідомості є ключовим у розв'язанні широкого класу філософських проблем, і тому філософський метод немислимий без формулювання принципу відображення.

4. Відображення – це акцентована взаємодія (з переважанням одного з агентів), у результаті якої з'являються ознаки схожості (злагодженості) – зовнішнього чи внутрішнього – між взаємодіальними речами (буттєвими формами).

Відображення, як видно, «працює» на єдність (схожість, подібність, тотожність) серед форм буття. «Зовсім» різне воно робить схожим, множинності протиставляє спільність, унікальностям – інваріанти. Його значення зумовлено, разом з іншим, і тим, що воно бере участь в *ускладненні* буттєвих форм. І справді, якщо одна форма *накладається* на іншу, то з чим ми маємо справу, як не з ускладненням, у тому числі й *ускладненням зв'язку форми і змісту*.

У сплетенні взаємодій, що становить «природне середовище» процесів відображення, воно набуває *опосередкованого характеру*. Припустимо, що серед посередницьких ланок з'являється така складноорганізована фізіологічно «складова», як тіло людини, до того ж така, що опосередковує своє відношення до середовища знаряддями праці та мовою. Чому формування буття, процес розвитку дійшов людини? Мабуть, саморух буття (природи), заснований на суперечності змісту і форми, а, крім того, на суперечностях між різними формами, повинен був підвести до появи такої форми, яка могла б зняти, розв'язати всі ці «нижчеунааявлені» суперечності у якійсь максимально «збагаченій», найбагатоманітнішій, поєднувальній усі види взаємодії. Зрозуміло, що у результаті така форма залишилася б «наодинці» з буттям як таким. Припустимо, що саме така своєрідна «мета» стояла перед процесом буттєвої трансформації, була логічним його завершенням.

У ролі «форми форм» (термін Аристотеля і Томи Аквінського), у яку, як у дзеркало, «дивиться» єдине буття, у ролі «форми форм», у якій єдине буття немов би подвоюється, постає **свідомість**, здійснювана в *діяльності* (у цілеспрямованому перетворювальному діянні) людини. Це ми і відобразимо в наступному принциповому положенні.

5. Свідомість є відображення, опосередковане інструментарієм, універсального (ак-

туального і потенційного) формотворення – людської практики-діяльності.

Врахуємо при цьому, що формотворення, або формування, на досвідомій, передлюдській стадії носило локальний, окремішний характер. Еволюційно утворені різновиди живої і неживої формацій на вищому ступені гігантського метаморфозу здатні лише *відтворювати* види: дуб народжує дуб, із зерна пшениці виростає винятково зерно пшениці. Людина із зерен пшениці виготовляє хліб. Свідомість, або людина, котра наділена свідомістю, у своєму *зворотному* (відносному, обмеженому) впливі на буття сутнісно здатна (швидше потенційно, ніж реально) створити будь-яку особливу форму, причому як і з тих, що є, так і з тих, яких ще не було ніде й ніколи і які принципово не можуть бути продуктом стихійно-природного «відбору».

Контроль над змінами зовнішнього середовища, яке для людини первинно постає у вигляді *мінливої* природи (стихії), – це вирішальний момент загальної взаємодії для неї, для її способу існування. Врешті-решт він трансформувався у творення форм, котрі істотно заміщали природні умови буття людини і становили особливе, залежне (відносно) лише від неї і для неї сприятливе життєве «довкілля». Завдяки цьому людина (свідомість) одержує додаткові, порівняно із спорідненими істотами, напрямки довільного руху (ступені свободи) не тільки у рамках природних обставин як таких, себто не лише вдосконалюється як тварина, але й знаходить дійсну свободу, рухаючись уже самою межею стихійно спричиненого існування. Його формотворення саме собою стає такою межею. Виникає протиставлення, або протистояння, природних форм буття і всього, що пов'язане з потенцією *універсального* творення. Натурі, природі, еству протиставляється культура, «друга природа» (К. Маркс), створена людиною система засобів, що є своєрідним *гарантом* свободи.

Не викликає сумніву потрібність деякої автономії свідомості від буття – цим, власне, тільки й можна пояснити формотвірну «функцію» свідомості. Її автономія (відносна незалежність, самовизначення) зводять, як правило, до характеру зовнішньої поведінки людини, її *практичного* самоствердження. Практика наявна там, де є детермінанта і квінтесенція внутрішньої активності, внутрішня активність – де є *калька практики*, живе практикування. Не можна відмовити такому твердженню в долі

справедливості: не розбивши горіха, не можна зрозуміти, як солодке його ядро. Але свідомість інакше, ніж рука, котра «розколює горіх». У свідомості виявляється специфічна активність: активність поза актуальної предметно-перетворювальної дії. Свідомість інакше, аніж зовнішня діяльність, практика/практикування, «розколює горіх». До того, як це робиться на практиці і що свідомість «переймає», вона додає тільки їй властивий спосіб – абстрагування. Це – суто внутрішня здатність відваблювати, *відділяти властивості та відношення від їх носія – речі*. Завдяки цій здатності, заснованій на розвитку мови і концептуального мислення, формуються внутрішні інструментально-операційні ансамблі – аналітичний і синтетичний. Разом з цим відбувається «глобальна» внутрішня диференціація: виокремлюються сфери мислення та їх особливі процеси (усвідомлення, розуміння тощо); структурується логічна активність; відмежовуються операції узагальнення та обмеження понять, їх розподіл і визначення; розвивається усередині концептуального рівня здатність розмірковування і висновування формулювання (висновків) та ін.

Автономія свідомості базується на її *саморусі*, своєрідного життєпотоків. Окремішньої буттєвості (див. [16; 18]). А коли ми визнаємо наявність такого саморуху, то зобов'язані вказати на його *джерело*. Не вдаючись поки в деталі, скажемо, що джерело внутрішньої активності свідомості (мислення) – це *внутрішня суперечність*, точніше – суперечність між рівнями мислення – абстрактно-логічним і конкретно-чуттєвим.

6. Свідомість є мислення, тобто така внутрішня, суб'єктивно реальна активність, котра виявляється в зліквідуванні суперечності між конкретно-чуттєвим і концептуальним рівнями завдяки співвідношенню їх структурних компонентів.

Людське мислення, підіймаючись над предметним і сенсорним рівнями, *відбувається під час затримки зовнішніх реакцій*. Не можна, проте, сказати, що, відриваючись від предметно-чуттєвої сфери, воно розриває з нею зв'язки. Мислення – це і є *свідомість*, адже, інакше кажучи, воно вплетено в тканину об'єктивно-реального буття як один із його власних сутнісних параметрів. «Вагомим» його слушно назвати перш за все тому, що буття, котре володіє таким параметром, перестає бути *природним*, себто буттям до і поза людиною як

істоти *суспільної*. Завдяки свідомості, задіяній в неї як внутрішній визначник, буття стає *суспільним буттям*, і новоутворення у сфері буттєвих форм здійснюються тепер не на засадах природної еволюції, а на *підставі суспільної практики* і практикування своїм життям, організуючі та ініціюючі витoki яких треба шукати в духовному екзистенціюванні соціуму. Виявляючись у предметно-практичній діяльності, свідомість є вже не просто буттєва (зрозуміло, специфічна, суб'єктивна) форма, але форма *дійсна*, себто та, котра унаєвлює важливу ланку в загальному взаємозв'язку і взаємодії. Таку «ділянку», або фрагмент універсальної взаємодії найкраще відобразити у такому принципі:

7. Свідомість визначає суспільне буття, але останнє водночас визначає суспільну (дійсну) свідомість.

Таким чином, ми знаходимо ще одну сторону прояву єдності буття і свідомості: задіяння його «суб'єктивного аналога», або «дублікату» в матеріальну взаємодію. Відтак на рівні сутності принцип монізму постає у твердженні «свідомість є властивість буття, що протиставлюване іншим речам через універсальну відображувальну здатність», а на рівні явищ може бути виражений у міркуванні: «свідомість – це складова загальної матеріальної взаємодії», чинник уселенської еволюції.

Важливо підкреслити у зв'язку із вищесказаним таке: будучи долученим до матеріальної (об'єктивно реальної) взаємодії, свідомість, головню у тій частині, що у такий лад реалізується, *змінює також спосіб, або закон, буття*. Змінюються і просторові, і тимчасові межі існування *свідомості* вже як *свідомої предметної діяльності і форми її результатів*. Продукт творчої чи виробничої праці «живе» поза суб'єктом, поза прямої залежності від нього і, як правило, *довше*, ніж думка, котра «породила» його. Чинники збереження і руйнування у свідомості й у продуктів свідомої діяльності так само різні.

Словом, проголошений принцип конкретизує те засадниче положення про взаємодію буття і свідомості, що утверджує їх єдність у процесі універсального формоутворення та розвитку.

У цьому пункті роздумів, власне, ми могли б закрити питання про метод філософії. Сформульовані вище у результаті більш-менш скрупульозного й унаочненого обґрунтування узагальнення покликані продемонструвати:

- загальне і специфічне у предметі філософії;
- підґрунтя переходу від однієї сторони (низки ознак) предмета до іншої;
- найважливіші ознаки кожної сторони окремо.

Поставлене завдання в цілому може вважатися виконаним на певному рівні спільності концептуального апарату. Принципи у відносно явному вигляді відображають *напрями* (логічні, історичні), *сторони* (онтологічна, епістемологічна, психологічна, соціологічна) взаємодії буття і свідомості, що сукупно становить предмет філософії.

Якщо під «методологією» сутнісно розуміти *обґрунтування методу*, то в даному підрозділі, як і попередньому, закладена істотна її частина. Але низка методологічних міркувань тут зовсім не обривається. Адже метод – це не просто «лопата» для риття «землі», *метод* – це «лопата», яка «риє сама себе». В методології, отже, ми зобов'язані не тільки обґрунтувати впорядкованість базових у вивченні предмета знань, але й експлікувати структурні критерії і характер філософії в цілому, окреслити передусім шляхи еволюції методу до *філософської теорії*.

1.3. Філософські «факт» і «досвід (емпірія)»

Питання про предмет пізнання в науці завжди тісно пов'язувалося із питаннями про *джерело знань* і про *істину*.

Проблемі істини ми приділимо увагу в своєму місці, а ось тему *джерела* потрібно розкрити саме у розділі *філософської методології*, оскільки уявляється безперечним як його вплив на загальну спрямованість дослідження, так і на «архітектоніку» самої науки. Становлення «позитивної», перш за все *емпіричної*, науки пов'язують з ім'ям Бекона Веруламського (1561-1626), творця *індуктивного методу*. Осереддям його зусиль було розробити метод, який, як відомо, «один тільки піднімає *досвід* до надійного, плідного мистецтва експериментування».

З Нового часу питання про досвід як про *джерело знань* (пізнання) займає помітне і, на перший погляд, *законне* місце у гносеології (вченні про пізнання). У його вирішенні домінують два погляди: «старий» (що йде від Платона та Аристотеля), раціоналістичний, і «новий», сенсуалістичний. Згідно із першим ми «черпаємо знання» з міркувань або зі своє-

рідних «спогадів» (концепція природжених ідей), другий утверджує досвід як джерело знань. Причому досвід у розумінні Ф. Бекона, до прикладу, далеко не те ж, що досвід, скажімо, в Д. Юма. Якщо англійський емпіризм (Бекон, Гоббс) розуміє під досвідом переважно *зовнішнє* відношення (людини до матеріального предмета), то разом з ним пізніше релігійні філософи і навіть скептики (Бейль, Юм, Шаррон) сутнісно спираються на *концепцію внутрішнього досвіду*, безнадійно і, додамо, безповоротно суб'єктивізуючи його. Безповоротно ми говоримо тому, що вже ні Гегель, ні Маркс із його послідовниками не могли повністю позбавити досвід від «нашарування» суб'єктивності: перший говорить про синтетичний характер досвіду (його опосередкування теорією), інші, хоча й визнають досвід за «зв'язуючу ланку між суб'єктом пізнання і його об'єктом», – все ж таки в контексті гносеології ототожнюють досвід із знанням (чуттєвого характеру). Це, критично рефлектуючи сказане, становить першу причину того, щоб поставити під сумнів «законність» проблеми *джерела* знань у рамках гносеології. Швидше проблема є епістемологічною, пов'язана з аналізом *інформаційного процесу взагалі*. Адже саме в ньому доцільність виокремлення джерела і приймача (інформації) не викликає сумнівів.

Друга причина – активна роль знання, у тому числі й системи безпосередньо чуттєвого знання, *досвіду*, зосередженого не тільки в інформаційних, а й у предметно перетворювальних процесах. Тут він, очевидно, є чинником, але аж ніяк не джерелом. Тому доцільним видається питання про спосіб його формування, тобто питання про спосіб формування знань узагалі, а не про їх джерело (знання, таким чином, ніколи не здобуваються в готовому вигляді).

Для гносеології важливою є проблема *засновки* в пізнавального процесу, якщо ми повинні визнати якесь зовнішнє відношення (відношення між суб'єктом і предметно-матеріальним середовищем), себто те, завдяки якому суб'єкт дістає доступ до різних джерел інформації (до *речей* з їх властивостями і відношеннями, до різних свідчень про їх наявність чи відсутність).

Зрозуміло, що згаданому відношенню притаманна власне людська специфіка: це – *вагоме практичне відношення*. Доцільний (свідомий) предметно-перетворювальний його характер може і не виявлятися зі всією повнотою

і виразністю, але, проте, він завжди присутній. І через повноту його вияву, через його питому вагу, так би мовити, в даному відношенні ми висновуємо про *активність, пасивність чи страждальність* останнього. Але при тому розуміємо, що на різному підґрунті не можна чекати, щоб створювалися однакові системи знання, у тому числі й однаковий досвід.

Загалом про досвід слід сказати, що він становить певну форму або, якщо бажаєте, рівень *знань*, але не їх джерело чи критерій їх адекватності. Досвід – це форма знання, результуюча своєрідний синтез безпосереднього й опосередкованого щаблів відображення предмета у свідомості. Так вважав Гегель, до такого ж висновку доходимо й ми, коли дотримуємося так званого *принципу Оккама* («не примножуй сутностей»).

Гносеологічна і водночас синтетична природа досвіду, коли визнається ця обставина, дозволяють нетрадиційно підійти до проблеми «філософської емпірії», обґрунтовано елімінуючи статус філософії як визначально «теоретичної» науки. За таким підходом перебуває погляд, згідно з яким, якщо філософія – наука, то повинна мати всі характерні ознаки наукового знання, у тому числі й ту, що виявляється у *дворівневості*. Вважаємо, що надмірно говорити в цьому місці про близькість піднятого питання з питанням про специфіку філософського знання. Так само, втім, як і про зв'язок з ним питання про горезвісну *методологічну* функцію філософії. Очевидно, що здійснити спробу хоча б нарисового, «штрихпунктирного», викладу системи філософії не можна, не торкнувшись такого зв'язку.

Чи можна відрізнити філософські розмірковування від роздумовувань у царині окремої науки? Причому бажано, щоб роздуми емпіричного спрямування достатньо виразно відрізнялися від розмірковувань теоретичних, так би мовити, «системотвірних». Інакше кажучи, *чи існує* якась особливість «філософської емпірії», не кажучи поки що про специфіку «філософської теорії»? (Перелік підпунктів і підпитань, природно, розшириться у процесі обґрунтування головних положень, які можемо тут висловити.)

Серед міркувань, або осмислених (у логічному розумінні) висловів (пропозицій, що містять погляди), які стосуються емпірії (досвіду), провести відмінність дещо простіше, ніж серед тих, котрі стосуються теорії. Хоча це лише уявна простота. Гіркий досвід дослід-

ницьких і конструкторських зусиль у цьому напрямку показав: там, де немає чіткої «адресності», де безпосередньо не ставиться і не вирішується завдання виявити предмет, де немає специфічної семантики (значення) висловів, там роздуми різних наук можуть співпадати за *формою*. Не виправляє суті справи і теза філософів, ніби на відміну від висловів «позитивної» науки висловлювання філософії не формалізуються, тобто не підлягають «перекладу» (кодуванню) у штучній мові з властивими їй однозначністю і точністю. І справді, спроби висловити хоча б засадничі положення філософії, принципи, закони діалектики мовою символічної логіки справляють досить жалюгідне враження. Але, з другого боку, чи співпадає мова філософії з природною мовою навіть за такого вираженого у змістовлення? Думається, ні. Достатньо вказати, що *філософська мова* становить лише частину природної і набагато більш визначеної у значеннях термінів. Причому одне і те ж слово у природній і філософській мовах, як правило, мають різне значення (скажімо, «матерія» у філософському розумінні і «матерія» в буденному осмисленні). Однак справедливо і те, що мова філософії, на відміну від формалізованих мовних систем більшості сучасних окремих наук, набагато більш «відкрита» стосовно природної мови. Цим, мабуть, пояснюється «незахищеність» філософії від дилетантизму: дуже багатьом здається, що зрозуміти філософські висновки нічого не вартує, і ті ж багато хто безапеляційно міркують «за філософію», «за марксизм» (за останній прийнято «базарити») та чимало іншого, профануючи і дискредитуючи цю науку в масовій свідомості і громадській думці.

Зазвичай, як ми тепер знаємо, повністю не може бути закритий ні від того, ні від іншого ані спеціальний науковий досвід, ані мова, жодна теорія. І не тільки від соціальної інтерпретації, але й *самі собою, за своєю природою, сутнісним призначенням*.

З-поміж розмірковувань обов'язково знаходиться хоча б одне таке, яке «виявляє» досвід відносно як системи знань, так і – що набагато істотніше – предмета. В теорії таке розмірковування, тобто подібне до названого досвіду, не може бути доведено у рамках концепції, передусім засобами відповідної мови. Це – зайве підтвердження правоти логіко-філософського постулату про перервність і в той же час єдність форми та змісту.

Принцип неповноти теорії (Гедель) сутнісно виводиться на межах існуючих наук (їх теорій) і є принципом суто теоретичним за генезою (у відомому сенсі окремішнім, «емпіричними» його інтерпретаціями можуть слугувати принципи «доповнюваності» і «невизначеності» у фізиці). Але у цього принципу є універсальне – як у самої логіки – застосування: він розповсюджується на *будь-яку* форму знання. Якщо це так, то своєрідним винятком його загальності (локалізацією, обмеженням застосовності і, отже, істотним коректуванням), його, скажімо, нормативного змісту, була б демонстрація емпіричної природи твердження – або співпадаючого з ним, або більш загального. У філософії таким твердженням слід вважати визнання принципової *обмеженості зворотного впливу свідомості на буття*, або, іншими словами, – абсолютності (об'єктивності) змісту буття. Але чи є це твердження *теоретичним*? По-іншому: чи ґрунтується воно на «спомині» чи на «дедукції»? А може воно безпосередньо витікає із факту (удоступнено кажучи) даності суб'єкт-об'єктного розрізнення у відчутті?! І, більше того, хіба саме поняття «принципу» не передбачає «трансцендентного» переходу від одиничності досвіду до загальності теорії? Питання, слушно сказати, сакраментальні! В історії думки мало що може з ними порівнятися за масштабом і значенням.

Справа, мабуть, полягає в тому, що, як колись яблуком розбрату між мудрецами послужило питання про опис руху в понятті, так і з появою розрізнення емпіричного і теоретичного рівнів знання як одного із наслідків розвитку науки предметом суперечки (і навіть питанням престижу: «я – теоретик, а ти – повзучий емпірик; я веду за собою, передбачаю факт, а ти, – сліпо плентаєшся за фактом або шукаєш його за моєю вказівкою; словом, я – розумний, ти – дурень») стає зв'язок досвіду і теорії. Що тут «трансцендентного» чи «потаємного»? Утаємничений сам факт переходу від частини до цілого, від одиничного, даного в досвіді (що відображає різноманіття явищ), до загального, «універсального», чим оперує теорія. Зародок цієї суперечки виник ще, мабуть, у середньовіччі, де він набув форми богословської полеміки між «номіналістами» і «реалістами». Номіналіст (він же монах-францисканець та автор – разом із пізніше задіяним Ф. Беконом – вислову «знання – сила») Роджер Бекон, зокрема стверджував, що «універсалії», себто найзагальніші поняття,

являють собою узагальнення *чуттєво сприйманих властивостей* окремих (одиничних) предметів. Сутнісно це твердження про те, що реальне існування властивостей окремо від речей, яким вони належать, неможливе. І тут не можна не погодитися, хіба що це буде виголошувати божевільний.

Але реалісти навпаки наполягали на тому, що речі народжені властивостями, точніше – поняттями про них, і тим, природно, реалізм обстоює «трансцендентну» (потаємність, надприродність) переходу від досвіду до теорії. Звісно, що це не аргумент! Історія нічого не доводить, навіть якщо це історія думки; але – такі обставини – історія виявляє *симптоматику* «хвороби» і тим сприяє її «лікуванню». При цьому з розвитком теорії в окремих науках і посиленням позитивізму у філософії проблема загострилася завдяки відкриттям «на кінчику пера». І дійсно, вражає той непорушний факт, що теоретик, силою «тільки» свого розуму, не «бачивши об'єкта», створює його правильну «картину» (аналогія: павук, що тягне із себе павутину).

Про емпіричне походження «універсалій» (у вигляді логічних аксіом чи фігур) писали багато хто, у тому числі, як відомо, і В.І. Ленін: «Практична діяльність людини мільярди раз...» і т. ін. І це, безумовно, так. Тут можна пригадати і думки Платона, і Секста Емпірика, і Л. Фойєрбаха про «пересадження» в голову логіки об'єктивного буття. Але понад усе хороший у даному відношенні Аристотель. *Онтологізуючи форми мислення* у своїх «Аналітиках», він розуміється, ставив «джерело» пізнання в найвигіднішу для займаної нами позиції «сторону» й у такий спосіб зліквідував проблему саму по собі. Але, з іншого боку, він тим самим і наводив на думку, що філософська всезагальність у категорії – це емпірична підстава для метафізичного висновування (див. [1]). Загальне та усталене в речах невіддільне від окремого і скороминущого у тих же речах. Сутність невіднятна від явища, множинність від єдності (німецька діалектика). І в науковому відображенні цієї сторони дійсності не повинно бути логічно невизначеного розмежування. Е.В. Ільєнков (1978) в аналізі діалектики від Спінози до Маркса говорить лише про одну *гносеологічну субстанцію* – про людину.

Не заперечуючи відомої автономності досвіду і теорії, слід визнати їх єдність перш за все за їх предметною першоосною. Але мало того: виправданим є питання і такого гатунку.

Чи зводиться специфіка теоретичного знання до особливостей загальних розмірковувань? Чи можна вважати, скажімо, твердження «Всі люди смертні» теоретичним висловлюванням поза контекстом теоретичної біології (долучаючи її прогностику) чи філософії? А чи не є подібне або таке твердження безпосередньою констатацією факту, «досвіду», де ступінь узагальнення, *кількість* міркувань – лише показник найвищої міри відповідності сприйманого факту природі відображення як такого, об'єктивній тотожності буття і мислення?

Однак, якщо при цьому ще зважати на таку особливість теорій, як *виводжуваність* одних її компонентів з інших, де, підкреслимо, із загальних тез витікають менш загальні, то до питання про природу універсалій або, в нашому випадку, «загальних роздумів» (отриманих методом неповної індукції, тобто тих, що виходять за рамки безпосереднього контакту з предметом) намічається підхід і з іншого боку, а саме: з чого ж виводяться загальні поняття і розмірковування, котрі перебувають у їх підґрунті? І чи не є їх підставою емпірично фіксований причинно-наслідковий зв'язок, наприклад, між кинутим каменем і колами на воді? Адже і в мові сучасної логіки предикатів загальне міркування виражається імплікацією (слідуванням). «Всі люди смертні» у такій мові буде логічно рівносильно вислову: «Якщо людина, то вона смертна». Як би там не було, сумнів у зовнішньо досвідному походженні самих загальних тверджень слабшає. І, як можна переконалися, річ не лише у тому, що всі знання походять з досвіду, із «джерела», тобто із певного контакту. Просто найбільш вираженим для пізнання виявляється саме найзагальніше у властивостях речей, якщо, зрозуміло, розглядати, його становлення, а не історію. *У цьому, власне, й полягає, якщо його визнати, відображувальний акт.*

Виходить, що акт відображення у його «людській модифікації» специфічний тим, що спочатку має опосередкований (мовою) характер, відразу, на самому початку дає (якщо це не міф, а дійсне пізнання) вкрай узагальнене поняття, абстракцію, так би мовити, найнижчого порядку. І такі абстракції, як показав той же Гегель на прикладі міркування базарної торгашки, *зовсім не конкретні і не теоретичні*. Зважаючи на перебіг розвитку пізнання, припустимо, що ці першопочаткові «універсалії» навіть і не емпіричні в точному значенні слова, а швидше повинні визначатися як синкретичні, тобто такі, з яких далі, – з

удосконаленням понятійного апарату та інструментарію пізнання – виникнуть власне емпірія і *теорія*.

Природно, для розвиненої «позитивної» науки «емпірія» означає «окремленість», вона все більш звужує масштаб міркувань (що базуються на точно націленому спостереженні, спеціальному експерименті) та обсяг термінів, які описують досвід. Але філософія, зберігаючи за собою в цілому позиції «відкривача», «персонауки», отримує і ту специфічну для неї межу, що свій емпіричний рівень розкриває у все тих же загальних тлумаченнях, котрі мають, як ми намагалися показати, *синкретично-емпіричний характер*. Тому її *теорія – це систематизована єдність, зв'язне конкретне ціле, утверджене з абстракцій низького порядку – принципів, так званих «законів», категорій, себто універсалій*.

Таким чином, *філософська емпірія відрізняється від окремих наукової своєю немов би «нечистотою», об'єднанням логічної форми і чуттєвого відображення деяких «універсальних», почасти тривіальних, фактів: існування зовнішнього середовища, різноманіття його форм, руху, взаємозалежності зовнішнього і внутрішнього, факти схожості, відмінності, протяжності тощо. Зрозуміло, що спосіб виявлення факту у сфері філософського дослідження міг змінюватися і, вважаємо, змінювався* (до прикладу, варто лише порівняти натурфілософію із сократиками). Саме у результаті історичних змін, як і будь-яка інша наука, філософія розширювала свою фактологічну «базу», а також зреалізовувала можливості формування власної емпірії і теорії.

Очевидно, що до тих пір, поки філософія наодинці утверджувала наукове пізнання, включаючи масу «чужорідних», окремих знань і навіть міфологем, вона не могла бути теорією. Але й тоді ціла серія «цеглинок», окремих філософських (як таких) концептів уже невідворотно складалася. Саме вона створювала ту «хистку» першооснову, на якій ґрунтувалася вся система тодішнього знання. Звісно, дуже «розхитуватися» «дереву пізнання» не могла дозволити сама практика, котра своєю організацією визначала об'єктивний зміст знань.

Якщо на перших порах фактичний «матеріал» філософії багато в чому залежав від широти чуттєвих контактів особистості філософа з природним середовищем і соціальним довкіллям, то з часом питома вага останнього в даному зв'язку незрівнянно зростає. Причому змінюється характер самого цього контакту:

це вже більше не стільки *спостереження, чуттєве споглядання, скільки активне (критичне, порівнювальне, зіставлявальне, навіть провокувальне)* ставлення до свідоцтв різного походження (письмових джерел, засобів масової інформації, усних наукових доповідей тощо). У певному сенсі вся неохватна сфера наукового знання поставляє факти для «філософського узагальнення». Але презентують ці факти, як і раніше, у вигляді абстракцій та ідеалізацій, принципів, «універсалій», ядром у змісті яких залишається той чи інший аспект, сторона, напрям, момент у відношенні свідомості до буття (тобто первинні ознаки предмета філософії). Саме так розростається (але, зауважимо, лише потенційно, до пори-до-часу) майбутній емпіричний «поверх» чи прошарок філософії. «Майбутній», тому що допоки не сформована *теорія*, й відтак про емпірію в точному розумінні слова говорити не доводиться (оскільки легко досягнути, що ці терміни в наукознавстві співвідносні: немає теорії – немає емпірії).

Отже, якщо в науці «факт узагалі означає «здійснене, урєальнене» або (логічно) елементарне (атомарне) висловлювання (пропозиціонування) про те, що містить *зміст знань*, то у філософії його слід витлумачувати як «незмінне (*постійне й необхідне*) скоювання у *полевзаємодії буття і свідомості й відображуване у твердженнях, що й формулюють принципи, категорії, закони філософії*. На відміну від буттєвих проявів у найширшому сенсі, факт обмежений пізнавальною *сферою* підлягає аналізу з позиції *критеріїв* реальності, об'єктивності, повторюваності (відтворюваності), а у філософії ще і зумовленості, необхідності, соціальної чи природної масштабності (частоти, масовості, соціально-практичного значення), місця в каузальному «ґратнику» виучуваної взаємодії, себто предмета філософії.

При цьому сукупність знань про факт у філософському застосуванні цього слова становить (реально чи потенційно) *філософську емпірію* або *досвід*.

1.4. Конкретність наукового знання, філософії і «позитивні» науки

У своїй центральній змістовій ланці даний підрозділ продовжує тему *специфіки* філософії, без чого систематизація (і теоретизація) її немислима. В ньому ми ставимо перед собою

завдання показати важливу відмінну рису філософії – її *конкретність*.

Серед учених існує розхожа думка про те, що філософія відрізниться від «позитивних», «корисних» (точних, природничих, гуманітарних, технічних) наук своєю *абстрактністю* (читай: «відірваністю від життя», «схоластичністю», «паразитизмом» і навіть «антинауковістю»). Отож існують «конкретні» чи «окремі» (!) науки, досягнення яких прогресивні та практично важливі, і є філософія, що в кращому разі зводиться до пустопорожніх розмірковувань «ні про що», причому ніяк не пов'язана з *досвідом*, зате тісно прилегла до *ідеології*. Великою мірою треба визнати, що така позиція ґрунтувалася на дійсному статусі *релігійної і релігійно-апологетичної* філософії, а в другій половині ХХ століття фундована на методологічних (та ідеологічних) претензіях *марксистської* філософії. Водночас філософія в образі позитивізму, неопозитивізму, пост-позитивізму, немов навмисне погоджуючись із подібною думкою, все більше спрямовувалася «назустріч» окремим наукам, майже цілком забувши *свої* і зосереджуючись на *їх* проблемах (тенденція, закладена у синкретизмі поглядів Ф. Бекона, далі все посилюється у Конта, Спенсера, досить виразна в Енгельса, переважає у Рассела і панує аж до наших днів). Наша філософія, радянського періоду так само, разом із пригнічуванням «ідеолого-методологічним» важелем, охоплювала також «позитивний» складник (яскравий приклад тому – народження такої «дочки» філософії, як «філософські проблеми природознавства»). Словом, тут як «буржуазна», так і «марксистсько-ленінська», «наукова» філософія буквально слідувала «пророцтву» основоположників марксизму про перетворення її у «логіку і діалектику», в «Логіку з великої літери».

Треба зауважити, що врешті-решт позитивістське «самоприниження» філософії цілком відповідає відомій приказці (воно «паче гордоців»): адже «спрямовуючись назустріч» окремим наукам, філософія може ігнорувати, елімінувати власні проблеми, але, як мовиться, «осла видають вуха». Іншими словами, філософія і тут залишається сама собою, помірно вироджуючись, але й помірно *поповнюючи свій специфічний зміст*, тому що «впровадження» її в окремі науки не обходиться без ознайомлення з їх *принципами* і навіть спричиняє *освоєння* деяких з них – адже це «хліб» філософії! Проте хибно, головним чином, не це,

а те, що у вказаному (позитивістському) догаганні філософія зовсім не розлучається з відвіку приписуваною їй «манією величі», оскільки рухається вона в даному випадку знову ж таки *зверху вниз*. Вона тут навряд чи не доходить до *самозаперечення*, але все ж не *рядоприпускає* себе зі «справжньою наукою» (!). І навіть якщо філософ заявить, що його сфера нижче за науку – не вір вухам своїм: субординація залишена, і хто знає, як її трактувати (те, що «лежить унизу», *основа*, багато чим може здатися *важливіше й істотніше* за «верх»).

Відтак, з одного боку, ми маємо справу із зарозумілістю філософії відносно окремих наук, до яких вона сходить зі своїми «узагальненнями», «принципами», «методом», а найбільше із прихованим бажанням регламентувати і контролювати перебіг розвитку знання, з іншого – «позитивна» наука відповідає їй презирством за «словоблуддя», віддаленість від реалій, за «дилетантизм» і «паразитизм». У підсумку, зрештою, склалася ситуація вельми сумнівна й у край непристойна з будь-якого погляду, тому вона примушує забути про пошук істини, а всі зусилля (або їх чималу частину) спрямувати на своєрідну тяжбу.

Загалом подібну антипатію, на нашу думку, слід пояснювати *непогодженням*, котре першочергово виникає з «різночитання» низки термінів і понять. У цьому ланцюзі і «теорія» (про що вже дещо мовилося вище), і «методологічна функція», і деякі інші питання. Але найбільш істотним, мабуть, тут є «конкретність» (і в загальному сенсі, і стосовно наукового знання). Зауважимо, що термін «конкретний» походить від латинського *concretus*, що буквально означає «зрощений» чи «врослий» і вказує, очевидно, на *поєднання* відмінних однієї від одної речей.

У буденному і науковому слововживанні цей термін вельми багатозначний. «Конкретним» можуть називати *окремий випадок* (приклад на відміну від «загального» (*правила чи закономірності*)); «конкретним» іменують *безпосереднє чуттєве знання* (сприйняття, уявлення) на відміну від *абстрактно-логічної, опосередкованої його форми* (поняття); але і *система* опосередкованого знання (теорія) також називається «конкретною», якщо охоплює сутність предмета, або, простіше кажучи, містить *істину*. Гносеологічно плідним, поза сумнівом, є останнє із значень терміна: в ньому

виразно проглядається *вимога до когнітивної структури*.

Найдоцільніше сформулювати таку вимогу (або принцип), експлікувати її (чи його) варто так: у пізнавальній діяльності треба поєднувати *стільки різних підходів* до предмета, скільки потрібно, щоб одержане знання про нього могло скласти основу (або неодмінну її частину) його практичного перетворення. «Конкретність» із позиції подібної вимоги є не що інше, як *різносторонність*, або (*доступна у пізнанні даного предмета*) *всєбічність* підходу чи, рівноцінно, *комплексність і концентрованість* методу.

У розумінні **конкретності науки** треба наголосити щонайменше на трьох істотних «пунктах».

По-перше, сформульована вище вимога (принцип) дозволяє розцінювати як конкретну тільки *систему наукового знання в цілому*. А це означає, що «конкретність» як «близкість до практики» мало що дає у розрізненні наук, сутнісно зводячи трактування цього терміна до того варіанту, який пов'язаний із чуттєвістю та її формами. Якщо від цього зв'язку піти, то всі науки виявляться однаково абстрактними, обґрунтовуючи *лише частину* (кожна свою) у надскладній структурі суспільної практики-діяльності.

По-друге, вище запропоноване нами визначення «предмета взагалі» перетворює поняття «конкретне» стосовно знання *відносним*: кожна наука тією мірою, якою змальовує істинну картину *свого власного* предмета, – конкретна. Іншими словами, стосовно наукового пізнання можна і потрібно говорити про *міру і ступені конкретності*.

По-третє, витлумачувана як *всєбічність*, як *поєднане різноманіття*, конкретність постає як *справжній антагоніст абстрактності*. Остання, якщо не брати до уваги Марксової «абстрактної праці», розглядалася винятково гносеологічно.

У своїй спрямованості (відносно предмета) пізнання не менше, якщо не більш, *вибірково*, аніж практика/практикування, що *потенційно не обмежує* свою предметну царину, зате досить жорстко пов'язана *історично*. Адже до того предметного «континууму», який пізнання сприймає від практики, додається ще і той, що уявлений духовними явищами, у тому числі й такими, котрі і власне зовнішній «континуум» поглиблюють, уможутнюють його (*здатність абстрагування*). До класу речей,

завдяки таким здібностям, додається нескінченна безліч їх властивостей і відношень, постаючих для пізнання саме як предметні сфери.

Складність підходу, «всебічність» характеризує кожен окрему науку і визначається, своєю чергою, складністю, різноаспектністю її предмета. Останню можна уявити собі і як *опосередкованість* взаємодії, і як *якісно-кількісну* визначеність даного предмета. Залежно від опосередкованості дії і переважання якісних характеристик (над «суто» кількісними) предмети відображаються в більш-менш конкретних наукових ареалах, перш за все дисциплінах. Спробуємо відстежити генезу або «зростання конкретності» наук.

Припустимо, що найабстрактнішою є та наука, яка повністю *елімінує* (або ж докладає до цього всі зусилля) *якість* пізнаваної нами реальності. Неважко помітити, що таку роль готова взяти на себе математика. І справді, математику цікавить кількісний аспект дійсності, стрижньове її поняття «величина» (число як її вираз), а за всім цим як *предмет* перебуває *відношення* (саме з цієї сторони математика підходить до всього багатства зовнішньої і внутрішньої, інтелектуальної реальності). Примітно, що *відношення* як таке *не може бути опосередковане*, оскільки воно *самодостатнє* у визначенні *опосередкування*. На прикладі математики ми маємо справу з «нульовою опосередкованістю» предмета взагалі.

Але раптом постає перед пізнанням «тіло» (якесь точкове – з погляду геометрії – володіюче *густиною*, масою, опором та ін.) з його *властивостями*. Ця ідеалізація припускає *речовинність* й відтак *якість*. Однак *відношення* між тілами може бути і безпосереднім, оскільки якщо їх (тіл) *два*, то між ними і *може не існувати третього*. Хоча все може бути. Тоді і в тому разі дія передаватиметься через *безпосереднє зіткнення одного тіла з іншим, а другого – з третім*. Між тілами немає посередника. Науку, яка вивчає подібний «ракурс» дійсності, слід назвати «механікою». (Це, до речі, цілком узгоджується з наукознавчою традицією.) До цього додайте дещо «якості», тобто введіть посередника – будь то поле, ефір, хвилі, корпускули – й отримаєте предмет «фізики» у більш-менш функціональному розумінні.

Очевидно, що це буде предмет фізики в сучасному розумінні, де в ній займають своє місце, і механіка, й оптика, й електродинаміка, і термодинаміка, і ядерна фізика, і фізика твердого тіла і т. ін. Воднораз опосередковану

взаємодію *фізично певних* предметів вивчає *хімія*. Додаючи до предмета хімії ще одне опосередкування (якісну межу, властивість), ми одержимо предмет *біології*, потім, діючи так само, – предмет *соціології* в найширшому визначенні (включаючи етологію, теорію поведінки – «моралі» – тварин). Звичайно, відкриваючи все нові сторони (властивості, відношення-опосередкування), сучасна наука розвивається як шляхом *спеціалізації* (виокремлення, локалізації предметів, методів і засобів пізнання), так і шляхом *інтеграції* (розширення предметної сфери, об'єднання підходів, екстенсифікації методів). У першому випадку формуються науки, подібні психології, або тієї ж етології, в другому – біохімія, фізична хімія, кібернетика та ін.

Критерієм розрізнення предметів наук можна вважати і *рівень складності їх структури*, що цілком відповідає вищевикладеному. Структура тут постає як щось виражальне (в кількісному плані, через розмаїтість відношень) різноманіття *властивостей* досліджуваного предмета. У такий спосіб предмет пізнання в цілому з'явиться вже у вигляді «мрійки», у якій велика «лялька» – це структура, що охоплює передущу («меншу ляльку») як свій компонент. При цьому, треба думати, *внутрішня побудова* задіяного «предмета» в науку, яка вивчає «надструктуру», *спеціально не цікавить останню*, хоча його функціональні характеристики їй небайдужі, а тому й результируючі *загальні* висновки науки, котра безпосередньо займається цією побудовою, можуть бути *привласнені* тією з них, що досліджує *складніший предмет*.

У найтіснішому зв'язку з даною проблемою знаходиться інша – проблема *теоретико-методологічного значення* окремо взятої науки для інших наук. Вона вже частково піднімалася нами, але тут доречно до неї повернутися, дещо розширивши її постановку, не побоюючись можливості повтору.

Аналіз *методологічної функції філософії*, її значення для природничих (та й гуманітарних) наук виявляє собою важливе і до цього часу актуальне теоретичне завдання, якому в літературі приділяється не менша увага, ніж таким питанням, як визначення предмета філософії, систематизація філософських категорій, вироблення концепції ідеології й світогляду, структури суспільної свідомості тощо. Справа, очевидно, в тому, що від позитивного вирішення цього завдання багато в чому залежить

не тільки розвиток самої філософії, а й авторитет останньої в масовій свідомості, котра міцно асоціює прогрес з успіхами природничих і технічних наук. Тим часом, як ми намагалися показати вище, з аналізом такого роду (як і з здійсненням указаної функції) не все просто і ясно. Свідченням того є скепсис «конкретників» щодо методологічних домагань філософії, і те, що «передова марксистська» методологія, попри обіцянки та очікування, не забезпечувала в останні десятиліття ХХ століття бажаного приросту наукового знання.

Вже мовилося, що всяка наука (й філософія у тому числі) як вирішальну детермінанту свого змісту має предмет. При цьому загально визнано, що методологічне значення (функція) науки визначається розвитком її теорії, яка, зі свого боку, може характеризуватися як поглиблений (за феноменальний рівень), всесторонній і систематичний опис предмета за допомогою адаптованих абстрактно-логічних засобів мислення. Залежність «методологічного потенціалу» науки від конкретності (всебічності) її теоретичної частини (обов'язково передбачає систематичність, логічну зв'язність, послідовність, несуперечність і т. п.) уявляється безумовною. Менше звертає на себе увага подібного роду залежність від предмета вивчення. Можливо, внаслідок того, що замість гранично простої, за можливістю, «логічно унаочненої» (схематично відображеної) дефініції предмета (а вона явно чи неявно, але обов'язково присутня в будь-якій розвиненій науці як її «відкриваючий» принцип) учені нерідко обходяться фактологічно описовим, феноменологічно контекстуальним, аналогічно пояснювальним, апагогічним (негативним) визначенням, використовують у цій ролі формулювання проблеми і т. ін. Виняток могла б становити філософія з приписуваною їй роллю «загальної методології», але в ній і донині немає загальноприйнятої й однозначної дефініції предмета. При тому багато філософів узагалі вважають за краще обійти питання про предмет стороною, зосередившись на «філософських окремішностях».

Тим часом «потаєність» предмета зовсім не знімає питання про вплив рівня його організації (його складності) на стан «усередині» самої науки, у тому числі на ступінь диференційованості і розвитку її теоретичного світу. Подібна «прихованість дійсних намірів» швидше загострює й актуалізує дане питання. Адже слушно припустити, що науки з якісно «збідненим» предметом швидше і легше формують

власну теорію, ніж ті, що вивчають складно-організовані, багатовимірні, якісно «розлогі» предмети. Принаймні, приклад математики (геометрії перш за все) і фізики (механіки) може підтвердити цю думку. Відомо, що теоретичні основи хімії, біології, соціології складаються набагато пізніше. Але у такому разі – визнаючи за факт наявність такого зв'язку – треба прийняти і те, що *методологічна функція* наук, що вийшли раніше інших на теоретичний рівень (постулатів, принципів чи аксіом, що створили свою систему), більш значна для наукового пізнання в цілому, ніж аналогічна роль тих, які формують свої теорії пізніше. До останніх треба віднести і філософію, оскільки єдиної філософської теорії, навіть єдиної філософської «картини світу» і понині немає.

Можуть, щоправда, сказати, що *всі* науки, всіляке пізнання взагалі бере початок у філософії, але це вказує лише на її *синкретизм* на первинному періоді розвитку, а не на *теоретичну оформленість*: широко відомо, наскільки рясноликі були власне *філософські* (тобто ті, які трактували відношення буття і свідомості) переконання натурфілософів, піфагорійців, сократиків та багатьох інших. До цього слід додати, що навіть не всі школи і мислителі залишали нам системи філософії: одностайно визнаються системотворцями, зрештою, лише Аристотель і Гегель. Та і то перший з названих мислителів швидше вважається творцем *системи сучасних йому знань*, а не *системи філософії як такої*. Доля ж філософської системи Гегеля, хоча і не плачевна, але і не так щаслива, щоб визнати її за становлення, тим більше, за завершення теоретичної філософії.

З «легкої руки» Гегеля в науковій сфері розповсюдилося, а завдяки марксизму й закріпилося, переконання, що переважання методологічного впливу навряд чи не цілком належить філософії. Це жорстке, надмірно звужене і, врешті-решт, неправильне розуміння методології, що сутнісно зводиться до непотрібної (скажімо, ідеологічної) ієрархізації сфер пізнання (часто витлумачуваної як одностороннє запозичення «позитивними» науками «спрямовувальних і керівних» тверджень із філософії) «абстрактно-теоретичної» науки.

Не побоюючись повтору, підкреслимо: *методологічна функція*, дійсно, з одного боку, здійснюється як *запозичення*, але запозичення *тотальне в науковому пізнанні, як взаємо-запозичення*, але при цьому *інший*, навряд чи

не більш важливий модус її реалізації замкнутий у межах самої окремої науки. Свої принципи філософія черпала з узагальненого буденного практичного досвіду людей, із споглядальних узагальнень, а далі також із загальних положень механіки (рух), біології і кібернетики, психології і психіатрії, космогонічних і соціологічних концепцій (розвиток, єдність світу, структурні рівні існування, якісно-кількісні параметри тощо). Очевидно, що її власні, точніше ті, що стали власними, твердження так само мали і мають «ходіння», але не думаємо, що це «митарство» більш «широке», аніж мають принципи інших, особливо теоретично «авторитетних» наук. (І все ж інтуїтивно фіксоване «царювання» філософії – зовсім не ілюзія, вона небезпідставна, як ми спробуємо показати далі.) Словом, філософія не проти була і є брати, запозичувати, але, зрозуміло, готова й віддавати у процесах циркуляції знання в особливій науковій сфері. Водночас вона виявилася набагато менш теоретичною, «методологічною», ніж від неї очікували або вимагали її прихильники і супротивники. Та функціональна сторона окремої сфери наукового знання, про яку мовилося вище, – власне методологічне забезпечення – менше інших наук удавалося філософії саме через найвищий (вище не буває) ступінь конкретності її як науки і найвищий ступінь складності її предмета.

Через, як видається, історичну випадковість із філософії безпосередньо (Аристотель) народився «Органон», формальна логіка дедукції, але (!) народження «Нового Органона» (Бекон) викликано зовнішніми для філософії причинами, що мають чуже їй – природничо-наукове, експериментально-емпіричне – джерело. І скільки б не знайшлося людей, готових й індуктивний метод пов'язати із «царицею наук» (до пророкованої, треба думати, її «слави»), обставини створення його, можливо, невизначено усвідомлювані самим творцем, цілком очевидні (початок промислової революції, подальша емансипація «фізики від метафізики» і т. ін.). Слугувати підтвердженням сказаному може і подальше, «щедре» проникнення (XIX ст.) у філософію механістичних принципів, біологічних орієнтирів, словом, становлення механіцизму і так званого першого (XVIII ст.) і другого позитивізму. І ще більш, мабуть, застосовний до випадку приклад третього, логічного позитивізму, де формальну логіку (головним чином логістику), що дуже міцно прив'язалася, починаючи з

Ляйбніца, а пізніше завдяки Фреге, Расселу, Вітгенштейну та іншим мислителям (кінець XIX – початок XX ст.) до математики, навряд чи не всі визнали за зовнішній для філософії методологічний чинник (хоча довгий час традиційно логіку відносили до «філософських наук»).

Не можна заперечувати за філософією її першопочаткового концептуального, абстрактно-логічного характеру, як і самого її походження із знання, протиставленого міфу (і релігії), але це, як ми намагаємося показати, не рівно її теоретичності ні за походженням, ні за еволюцією, ані навіть за її сучасним станом.

Інша справа – наявність тенденції: вже натурфілософський пошук витоків, першоснови (вода, апейрон, атом) характеризує системно-теоретичну спрямованість філософування, її схильність до виконання суто теоретичних функцій – пояснювальної, методологічної, прогностичної, доказово-демонстративної, об'єднувально-систематизувальної (класифікаційної) та ін. Надмірно говорити про те, що прагнення, з одного боку, і досягнутий результат, навіть можливість його досягнення – з іншою, – це різні речі, і поки що вони у філософії неадекватні.

Водночас симптоматичним, досить переконливо засвідчуваним конкретність філософії, є той діапазон, «розсип» напрямів, учень, доктрин, концепцій, який філософія демонструє в усі часи, то черпаючи у «позитивному» пізнанні свій «матеріал», то вломлюючись у ту чи іншу сферу науки зі своїми «методологічними» директивами.

На цих підставах доречно припускати, що будь філософія теоретично вибудованою наукою, вона неодмінно була б наукою конкретною, тобто зуміла застосовувати всі мислимі підходи, які тільки можна взагалі здійснювати у сфері пізнання.

Унікальна складність предмета (взаємодія буття і свідомості), специфіка емпірії («чуттєво-надчуттєва» природа категорій і понять), широке використання апагогічних і контекстуальних дефініцій у логіко-теоретичному оформленні власного знання, унаявлена схильність до ідеалізації і теоретизування «матеріалу», а також інтегральний характер використання підходів, – усе це вказує на користь конкретності філософії як науки.

Проте, як не дивно, це може виявитися недосяжним поза радикального перегляду

поглядів на філософію. Для цього, на нашу думку, потрібно:

1) категорично утвердити **науковість** цього духовного феномену і визнати за визначальну форму його існування **знання**, а метою докладених у цій сфері зусиль – **істину**;

2) відмовитися у зв'язку з пунктом (1) від трактування природи філософії як **світоглядної** або **аксіологічної**;

3) у зв'язку з пунктом (1) схвалити **предметність** філософії і дати прийнятне (спрямоване на розвиток знання) визначення її предмета;

4) обкреслити **метод** філософії: упорядкувати найзагальніші твердження (принципи) згідно із сутнісною і специфічною визначеністю її предмета;

5) систематизувати відомі філософські напрями, вчення, концепції відповідно до пунктів (3) і (4);

6) виявити найважливіші компоненти змісту (категорійного, концептуального) і **логіку побудови** засадничих філософських учень і визначити логічний «ключ» переходу від одного до іншого покомпонентного набору істинних знань.

Особливе завдання становить теоретико-концептуальне «наповнення» учень, у тому числі й визначення місця тієї чи іншої концепції в їх окремих структурних компонентах. У яке вчення, скажімо, помістити аксіологію? Де, в якому вченні місце етиці? А що повинно входити в онтологію? Вище ми спробували задовольнити вимоги пунктів (1)-(4). Але, як уже було сказано, визначення предмета і побудова методу можуть скласти лише частину, хоча й істотну, **методології науки**. Система «ключових тверджень» повинна **бути обґрунтована**, і ось саме як таке обґрунтування, поки що достатньо загальне, пропонується своєрідна **«топология»** предмета: його, так би мовити, складові у форматі присвячених їй учень. Чому ми віддали перевагу математичному терміну «топология»? Це зовсім не випадково. У змісті філософії, який історично склався, достатньо виразні засадові компоненти (вчення), тому за деякого зусилля можна встановити характер зв'язку між ними. Проте нерівномірність розвитку філософської теорії, невизначеність місця багатьох концепцій (своєрідна дифузність на межах учень) «скручують», спотворюють справжню форму предмета філософії, причому ми не завжди спроможні скоректувати таку аберрацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аристотель. Аналітики – перша і друга; пер. з грец. URL: https://archive.org/details/analitiki_pervaya_i_vtoraya.
2. Балл Г.О. Система принципів раціогуманізму. *Психологія і суспільство*. 2011. №4. С. 16-33.
3. Бердяєв М.О. Особистість як творчий акт. *Психологія і суспільство*. 2024. №1. С. 16-48. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.016>
4. Гайдеггер М. Лист про гуманізм. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 51-74. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.051>
5. Гегель Г.В.Ф. Наука логіки. Енциклопедія філософських наук. Мала логіка / пер. з нім. Київ: Ліра К, 2023. 372 с.
6. Гегель Г.В.Ф. Феноменологія духу / пер. з нім.: Харків: Фолио, 2019. 476 с.
7. Гриценко П.Ю. Мова – кордон українськості. *Психологія і суспільство*. 2024. №2. С. 6-13. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.006>
8. Комісаров В.О. Громадянське суспільство: виднокола істини і форма політичної маніпуляції. *Психологія і суспільство*. 2007. №1. С. 81-85.
9. Комісаров В.О. Методологічні аспекти проєктування вітакультурного освітнього простору. *Інститут експериментальних систем освіти: інф. бюлетень*. 2004. Випуск 4. С. 15-16.
10. Роменець В.А. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2013. №2. С. 6-27.
11. Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм – це гуманізм. *Психологія і суспільство*. 2022. №1. С. 49-65. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.49>
12. Фурман А.В. Архітектоніка теорії діяльності: рефлексивно-вчинковий сценарій метаметодологування. *Психологія і суспільство*. 2022. №1. С. 7-94. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.007>
13. Фурман А.В. Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива. *Психологія і суспільство*. 2013. №4. С. 18-36.
14. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.
15. Фурман А.В. Категорійна матриця вітакультурної методології: від мислевчинення до канону. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 6-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.006>
16. Фурман А.В. Метатеоретична мозаїка життя свідомості. *Психологія і суспільство*. 2018. №3-4. С. 13-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.03.013>
17. Фурман А.В. Методологічна оптика як інструмент мислевчинення. *Психологія і суспільство*. 2022. №2. С. 6-48. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2022.02.006>
18. Фурман А.В. Методологічна реконструкція системомиследіяльницького підходу до розуміння свідомості. *Психологія і суспільство*. 2021. №1. С. 5-35. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.005>
19. Фурман А.В. Методологічні оптики типів наукової раціональності агрибути, параметри. підходи. *Психологія і суспільство*. 2025. №1. С. 24-79. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.024>
20. Фурман А.В. Методолог – професія майбутнього. *Психологія і суспільство*. 2016. №1. С. 16-42.
21. Фурман А.В. Мовно-мовленнєві ресурси розширення і збагачення українськості. *Психологія і суспільство*. 2024. №2. С. 14-23. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.014>
22. Фурман А.В. Модульно-розвивальна організація

миследіяльності – схема професійного методологування. *Психологія і суспільство*. 2005. №4. С. 40-69.

23. Фурман А.В. Модульно-розвивальний оргпростір методологування: аргументи розширення. *Психологія і суспільство*. 2017. №1. С. 34-49. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.034>

24. Фурман А. В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. №3. 72-85.

25. Фурман А.В. Світ методології. *Психологія і суспільство*. 2015. №2. С. 47-60.

26. Фурман А.В. (упоряд., відп. ред., перекл.). Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т.1. 314 с. Т. 2. 344 с. Т. 3. 400 с. 2021. Т. 4. 400 с. Т. 5. (додатковий). 605 с.

27. Фурман А.В., Фурман О.Є., Шандрук С.К. та ін. Вітакультурна методологія: антологія: колективна монографія: до 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ. 2019. 980 с.

28. Фурман А.В., Фурман О.Є., Шандрук С.К., Фурман А.А. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія: до 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.

29. Щедровицький Г.П. Засадничі уявлення та категорійні засоби теорії діяльності. *Психологія і суспільство*. 2022. №1. С. 95-126. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.095>

REFERENCES

1. Aristotel (2026). Analitky – persha I druha: per. iz hret. [Analysts – first and second]. URL: https://archive.org/details/analitiki_pervaya_i_vtoraya [in Ukrainian].

2. Ball, H.O. (2011). Systema pryntsupiv ratsiohumanizmu [The system of principles of ratio-humanism]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 16-33 [in Ukrainian].

3. Berdiayev, M.O. (2024). Osobystist' yak tvorchyi akt [Personality as a creative act]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 16-48 [in Ukrainian].

4. Heidegger, M. (2023). Lust pro humanism [Letter on «humanism»]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 51-74 [in Ukrainian].

5. Hegel, G.W.F. (2023). Nauka lohiky. Entsyklopediya filosofsk'ukh nauk. Mala lohika [Science of Logic. Encyclopedia Philosophical Sciences. Little Logic]. Kyiv: Lira-K. 372 p. [in Ukrainian].

6. Hegel, G.W.F. (2019). Fenomenohiya dukhu [Phenomenology of Spirit]. Kharkiv: Folio. 476 p. [in Ukrainian].

7. Hrytsenko, P.Yu. (2024). Mova – buttia ukrayins'kosti [Language is the essence of ukrainianness]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-13 [in Ukrainian].

8. Komissarov, V.O. (2007). Hromadyans'ke suspil'stvo: vydnokola istyny I forma politychnoyi manipulyatsiyi [Civil society: the eye of truth and a form of political manipulation]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 81-85 [in Ukrainian].

9. Komissarov, V.O. (2004). Metodolohichni aspekty proyektuvannya vitakul'turnoho osvith'oho prostoru [Methodological aspects of design vitacultural educational space]. *Instytut eksperymental'nykh system osvity: informatsiynyy byuleten' – Institute of Experimental Educational Systems: newsletter*, 4, 15-16 [in Ukrainian].

10. Romenets, V.A. (2013). Predmet i pryntsyipy istoriko-psykhohohichnoho doslidzhennia [Subject and principles of historical and psychological research]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-27 [in Ukrainian].

11. Sartre J.-P. (2021). Ekzysyentsializm – tse humanizm [Existentialism is a Humanism]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 49-65 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.049>

12. Furman, A.V. (2022). Arhitektonika teoriiy diyal'nosti: reflexivno-vchunkoviyi scenariy metametodolohuvannya [Architectonics of activity theory: reflexive-deed scenario of metamethodologization]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 7-94 [in Ukrainian].

13. Furman, A.V. (2013). Geneza nauky yak hlobalna doslidnyts'ka prohrama: tsyklichno-vchynkova perspektyva [Genesis of science as a global research program: cyclical-action perspective]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 18-36 [in Ukrainian].

14. Furman, A.V. (2016). Ideya i zmist profesiinoho metodolohuvannya [The idea and content of professional methodology]. Ternopil: TNEU. 378 p. [in Ukrainian].

15. Furman, A.V. (2023). Katehoriina matrytsia vitakul'turnoyi metodolohiyi: vid myslevchynennia do kanonu. [Categoricel matrix of vitacultural methodology: from thought-activity to canon]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-50 [in Ukrainian].

16. Furman, A.V. (2018). Metateoretychna mozaika zhyttia svidomosti [Metatheoretical mosaic of the life of consciousness]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 34, 13-50 [in Ukrainian].

17. Furman, A.V. (2022). Metodolohichna optyka yak instrument myslevtchunenia [Methodological optics as a thought-activity tool]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-48 [in Ukrainian].

18. Furman, A.V. (2021). Metateoretychna rekonstruktsiya systemomuslediial'nisnyi pidkhd do rosuminnia svidomosti [Methodological reconstruction of system-thought-activity approach to consciousness understanding]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 5-35 [in Ukrainian].

19. Furman, A.V. (2025). Metodolohichni optyky typiv naukovoyi ratsional'nosti: atrybuty, parametry, pidhody [Methodological optics of types of scientific rationality: attributes, parameters, approaches]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 24-79 [in Ukrainian].

20. Furman, A.V. (2016). Metodolog – profesiia majbutn'ogo [Methodologist – profession of the future]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 16-42 [in Ukrainian].

21. Furman, A.V. (2024). Movno-movlenniievi resursy rozshyrennia I zbahachennia ukraïns'kosti [Language and speech resources for expanding and enriching Ukrainianness]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 14-23 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.014>

22. Furman, A.V. (2005). Modulno-rozvyvalna orhanizatsiya myslediial'nosti – skhema profesiinoho metodolohuvannya [Modular and developmental organization of thinking – a scheme of professional methodology]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 40-69 [in Ukrainian].

23. Furman, A.V. (2017). Modulno-rozvyvalnyi orhprostr metodolohuvannya: arhumenty rozshyrennia [Modular-developmental organizational space of methodology: arguments of expansion]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 34-49 [in Ukrainian].

24. Furman, A.V. (2013). Paradyhma yak predmet metodolohichnoi reflexii [Paradigm as a subject of methodological reflection]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 72-85 [in Ukrainian].

25. Furman, A.V. (2015). Svit metodolohii [The world of methodology]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-27 [in Ukrainian].

society, 2, 47-60 [in Ukrainian].

26. Furman, A.V. (Ed.). (2015, 2021, 2023). *Systema suchasnykh metodolohii: khrestomatiia u 4-kh tomakh* [The system of modern methodologies: a textbook in 4 volumes]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

27. Furman, A.V. & Furman, O.Ye. & Shandruk, S.K. & Co (Eds.). (2019). *Vitakulturna metodolohiya: antolohiya. Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A.V. Furmana* [Vicultural methodology: an anthology. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's Scientific School]. Ternopil : TNEU [in Ukrainian].

28. Furman, A.V. & Furman, O.Ye. & Shandruk, S.K. & Co (2019). *Metodolohiya i psykholohiya humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A.V. Furmana* [Methodology and psychology of humanitarian cognition. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's scientific school]. Ternopil : TNEU [in Ukrainian].

29. Shchedrovitsky, G.P. (2022). *Zasadnuchi yavlennya ta katehoriїnyi zasoby teorii diyal'nosti* [Basic ideas and categorical means of activity theory]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 95-126 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

КОМИССАРОВ Вадим Олексійович, ЛАПОНОВ Микола Васильович, ФУРМАН Анатолій Васильович.

Наука філософії. Основи філософської методології.

Методологічне дослідження присвячено висвітленню досвідчених *витоків філософії* у сонмі інших, культурно значущих, пізнавальних систем, а саме аргументованому обґрунтуванню її предмета, методу, принципів та інших відправних пунктів саме як епістемологічно розлогої науки, а не лише як окремої, нехай і найважливішої, царини світоглядного знання, форми свідомості чи різновиду мистецтва. Інакше кажучи, у цьому нарисі виявляється та аргументується *логічний* (на відміну від усталено історичного *погляд-аспект* на траєкторію розвитку і нинішній стан філософії в аналітико-теоретичних розрізах її наукового статусу, предметного поля, органічного для об'єктивації методу, внутрішніх джерел інтелектуальної самоорганізації. У цьому контексті виявляється ансамбль суб'єктно-об'єктних зв'язків-відношень у філософському дослідженні та конструюванні пізнання і практики/практикування, форм свідомості (правова, наукова, політична, естетична) та пояснювальних принципів. Водночас ґрунтовно переосмислюється по-своєму багатокомпонентна, злагоджена і відкрита, *система філософських знань* й передусім *методологія* Г.В.Ф. Гегеля в напрямку створення своєї «таблиці Менделєєва», яка унаочнює структуру та удетальнює логіко-історичні напрацювання передової філософської думки у двох версіях: а) у формі площинної (двовимірної) схеми атрибутивних ознак, похідних характеристик і змістових конотацій у предметних рамках дослідження філософією основоположного відношення «буття – свідомість», б) у вигляді просторової (тривимірної) моделі *надскладного предметного поля філософії як науки*, що сконструйована поняттєво-категорійними засобами як головоломна й інтегрально синтезна взаємодія *буття* та відображувальної його *свідомості*, що забезпечує джерело та форми їх історичного розвитку. На зазначених методологічних засадах отримано стисле авторське визначення **предмета філософії**: це – відношення внутрішньо розчленованої єдності буття і свідомості, де пріоритет буття здійснюється через взаємодію зі свідомістю, котра не тільки відображає, а й одночасно творчо збагачує його. Крім того, доказово

оприявнюючи структуру людської діяльності як найфундаментальнішого способу людського ось-буття-практикування, висвітлюються обсяг, зміст і значеннєво-зміслове наповнення таких ключових *філософських понять*, як «підхід», «метод», «спосіб», «принцип», «факт», «досвід (емпірія)». Зокрема, п і д х і д витлумачено як *спрямованість* людської діяльності, що спричинена вітальністю суб'єкта (головно потребою чи метою), уможливило його окремий погляд або стиль-порядок бачення світу і людини в ньому та атрибутивно характеризується *інтенційністю* свідомості/мислення на так чи інакше упредметненої об'єкт або об'єктивну чи суб'єктивну реальність. Воднораз м е т о д – це певна *сума* засадничих інваріантних *знань про предмет* (передусім кілька взаємопов'язаних принципів), що: **а)** відображає його найзагальніші істотні ознаки, поглиблюючи й уточнюючи *знання* про нього; **б)** визначає *спрямованість* його подальшого дослідження, інтегруючи при цьому відповідно до його специфіки розвиток даної сфери знання; **в)** епістемологічно організується у форматі певного філософського чи суто наукового *підходу* як продуктивної синтези раніше прийнятих до втілення у життя *принципів*; **г)** потенційно реалізується у вигляді *варіативних способів* його теоретичного осягнення, а практично здійснюється як оптимальний стиль чи зразок ситуаційного практикування. Сутнісно с п о с і б становить таке: організація практики «тут і тепер», тобто конкретно упредметненого та удіяльненого практикування, приводить до фактичного досягнення *мети діяльності*, свідомого фундууючись на методи її окремішній системі знань. Заразом доведено, що головне призначення п р и н ц и п у як основоположення будь-якої мислєдіяльності – мати самодостатню *неперехідну цінність як ідеальний об'єкт* ось-буття людини, яким та свідомо керується у своєму пізнанні й повсякденному практикуванні. У зв'язку з цим наведено низку (точніше – сім) філософських принципів, що віддзеркалюють л о г і к у побудови складновимірною *методу філософії* у його власному розвитку-екзистенційному змістовленні. Із названих методологічних позицій переглянуто сутнісні визначення (дефініції) та інтерпретаційні погляди на донині проблемні питання про базове джерело знань, істину й про філософські факт і досвід (емпірику), вмотивована вагомість такої фундаментальної ознаки філософії, як *конкретність її наукового знання*, а це означає різносторонність і всебічність до опрацювання предмета пізнання та практикування, що рівноцінно комплексності й концентрованості її методу до інтелектуального осягнення неозорого *всесвіту взаємодії буття і свідомості*.

Ключові слова: *філософія, наука, суб'єкт, дослідження, об'єкт, діяльність, мислення, предмет, метод, пізнання, практика, практикування, методологування, підхід, спосіб, принцип, мета, відношення, буття, свідомість, теорія, філософський факт, досвід (емпірія), наукове знання, всезагальність, конкретність, позитивні науки, методологічна функція філософії.*

ABSTRACT

Vadym KOMISSAROV, Mykola LAPONOV, Anatolii FURMAN.

The Science of Philosophy. Foundations of Philosophical Methodology.

This methodological study is dedicated to illuminating the genuine origins of philosophy among the multitude of other culturally significant cognitive systems – specifically, to the

reasoned substantiation of its subject matter, method, principles, and other starting points as an epistemologically expansive *science*, rather than merely a distinct, if paramount, domain of worldview knowledge, a form of consciousness, or a variety of art. In other words, this essay identifies and argues for a logical (as opposed to the conventionally historical) perspective on the trajectory of philosophy's development and its current state, examined through the analytical-theoretical dimensions of its scientific status, subject field, the method organic to its objectification, and the internal sources of intellectual self-organization. Within this context, the ensemble of subject-object connections and relations in philosophical inquiry and the construction of knowledge and practice/practising, forms of consciousness (legal, scientific, political, aesthetic), and explanatory principles is identified. At the same time, a thorough reconsideration is undertaken of the in its own way multi-component, cohesive, and open system of philosophical knowledge – and above all the methodology of G.W.F. Hegel – in the direction of creating a kind of «Mendeleev's table» that visually structures and elaborates the logical-historical achievements of advanced philosophical thought in two versions: a) in the form of a planar (two-dimensional) *scheme* of attributive features, derivative characteristics, and semantic connotations within the subject framework of philosophy's investigation of the foundational relation «being – consciousness»; b) in the form of a spatial (three-dimensional) *model* of the extraordinarily complex subject field of philosophy as a science, constructed by conceptual-categorical means as an intricate and integrally synthetic interaction of being and the consciousness that reflects it, providing the source and forms of their historical development. On the basis of these methodological foundations, a concise authorial definition of **the subject of philosophy** is arrived at: it is the relation of the internally articulated unity of being and consciousness, wherein the priority of being is realized through interaction with consciousness, which not only reflects but simultaneously enriches it creatively. Furthermore, by demonstrably revealing the structure of human activity as the most fundamental mode of human here-being-in-practice, the scope, content, and semantic-meaningful substance of such key philosophical concepts as «approach,» «method,» «way,» «principle,» «fact,» and «experience (empiria)» are elucidated. In particular, *approach* is interpreted as the directedness of human activity – occasioned by the vitality of the subject (primarily a need or goal) – that enables a distinct perspective or style-order of seeing the world and the human being within it, and is attributively characterized by the intentionality of consciousness/thinking toward an objectified, or objective, or subjective reality in one way or another. At the same time, *method* is a certain sum of foundational invariant knowledge about a

subject (primarily several interrelated principles) that: a) reflects its most general essential features, deepening and refining knowledge of it; b) determines the direction of its further investigation, integrating in accordance with its specificity the development of the given sphere of knowledge; c) is epistemologically organized in the format of a particular philosophical or strictly scientific approach as a productive synthesis of principles previously adopted for realization in life; d) is potentially realized in the form of variable ways of its theoretical comprehension, and is practically carried out as an optimal style or model of situational practising. In its essence, *way* consists in the following: the organization of practice «here and now» – that is, of concretely objectified and activity-embodied practising – leads to the actual achievement of the goal of activity, consciously grounded in method as a distinct system of knowledge. It is likewise demonstrated that the primary purpose of a *principle*, as the foundation of any thought-activity, is to possess self-sufficient, enduring value as an ideal object of human here-being, by which one consciously guides oneself in one's cognition and everyday practising. In this connection, a series – more precisely, seven – of philosophical principles is presented, reflecting the *logic* of constructing the complexly dimensional method of philosophy in its own developmental-existential substantiation. From these methodological positions, the essential definitions and interpretive views on the hitherto problematic questions of the basic source of knowledge, truth, and philosophical fact and experience (empirics) are revisited; the significance of such a fundamental feature of philosophy as the concreteness of its scientific knowledge is motivated – meaning the many-sidedness and comprehensiveness in the elaboration of the subject of cognition and practising, equivalent to the complexity and concentratedness of its method for the intellectual comprehension of the boundless universe of the interaction of being and consciousness.

Keywords: *philosophy, science, subject, research, object, activity, thinking, subject matter, method, cognition, practice, practising, methodological reasoning, approach, way, principle, goal, relation, being, consciousness, theory, philosophical fact, experience (empiria), scientific knowledge, universality, concreteness, positive sciences, methodological function of philosophy.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Зіновія КАРПЕНКО,
д. психол. н., доц. Олег ХАЙРУЛІН.**

Надійшла до редакції 22.12.2025.

Підписано до друку 13.02.2026.

Дата публікації 30.03.2026.

Бібліографічний опис для цитування:

Комісаров В.О., Лапонов М.В., Фурман А.В. Наука філософії.

Основи філософської методології. Психологія і суспільство. 2026. № 1. С. 30-65.

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.030>

ХАЙРУЛІН Олег Михайлович

ОНТОЛОГІЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ЯК ЗАСІБ МОДЕРНІЗАЦІЇ НАУКОВОГО АПАРАТУ ПСИХОЛОГІЇ

Oleg KHAIRULIN
ONTOLOGICAL MODELLING AS A MEANS OF MODERNIZING
THE SCIENTIFIC APPARATUS OF PSYCHOLOGY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.066>

УДК 159.9.018.5 (477)

«Бути – означає бути значенням пов'язаної змінної».
(В. ван О. Квайн [10, с. 157])

«Ідеалізована предметність виявляє внутрішній вимір знання».
(О.О. Рубанець [9, с. 137])

«Наші практичні наміри й інтереси завжди імпліцитно пов'язані
з явними чи прихованими претензіями мати адекватний образ дійсності».
(А.О. Баумейстер [3, с. 34])

ВСТУП

Актуальність і проблемне поле дослідження. Сучасна психологічна наука, як і будь-яке явище людської культури, що репрезентує, досліджує й забезпечує формування і розвиток особи та соціальної організації, має фундаментальне значення для прогнозування, створення й удосконалення належних умов життєдіяльності людини і суспільства. Роль наукової психології у цих процесах сьогодні неможливо перебільшити, адже в умовах постіндустріального (інформаційного) суспільства і постмодерну психологія стає чи не єдиним об'єктивним гарантом і ключовим регулятором не лише індивідуального благополуччя особи або малої соціальної групи, але й визначає сьогодні й майбутнє великих соціосистем, включ-

но людства в цілому. Психологічна наука все більше набуває ознак і статусу системного джерела верифікованих імперативних настанов та програм гармонійної соціальної організації, стає дієвим та об'єктивним координатором індивідуального і суспільного життя. В умовах життєдіяльності українського соціуму особливої важливості і критичного значення такому статусу вітчизняної психології надають цілі та завдання відсічі збройній агресії російської федерації, подолання наслідків війни та повоєнного забезпечення психічного здоров'я і психологічного благополуччя громадян.

Означене об'єктивно вимагає від української психології внутрішньої організації наукового апарату, яка апріорно унеможлиблювала би будь-які артефактні ускладнення та пізнавальні хиби. Такі ускладнення і хиби сьогодні пов'язані передусім як з об'єктивними особли-

востями постмодерного розвитку наук, так й із слабкою методологічною інтеграцією потужних, але парадигмально строкатих і змістово барвистих, психологічних галузей.

Осердя наведеного проблемного дискурсу узмістовлюється та узагальнюється примітними особливостями, що притаманні актуальній організації наукового апарату психологічної науки та пов'язані передусім із домінуванням у ньому засад класичної натуралістично-експериментальної верифікації результатів відповідних програм та розвідок:

1. У психологічних дослідженнях явищ, що є культурними універсалами, об'єктами інтелігібельної реальності вічних сутностей і що позначаються категорійними поняттями, якість надійної емпіричної верифікації більшою мірою залежить не стільки від побудови поточно-природного або лабораторного експерименту, скільки від актуальної станом на час дослідження загальної знаннєвої моделі психологічного поля відповідного явища.

2. Класична натуралістично-експериментальна верифікація результатів психологічного дослідження, що першочергово ґрунтується на статистичному аналізі поточних емпіричних показників, об'єктивно не спроможна повновагомо забезпечити герменевтичну та епістемну наступність психологічного знання, гармонійний прогрес наукових репрезентацій досліджуваних явищ у їх культурно-історичній розвитковій емпіриці.

3. Дослідження явищ раціонально-інтелігібельної реальності (на кшталт комунікації, спілкування, праці, соціалізації, інтерсуб'єктивності, невизначеності, владарювання, творчості, гри, довіри, корисності та ін.) має бути пов'язане не стільки з індивідуальними показниками учасників певної вибірки, скільки з інтерсуб'єктивними характеристиками, критеріями дослідження взаємодії людей згідно з експериментальними, дослідницькими сценаріями, особливо в умовах природничо-предметного експерименту. Причому це стосується як аспектів діяльнісної екстеріоризації (зовнішня емпірика), так й аспектів ментальної інтеріоризації (внутрішня суб'єктивна емпірика, ментальні моделі можливого).

4. Для психологічного дослідження фундаментальних об'єктів інтелігібельної реальності (історико-раціонального процесу наукового пізнання): а) складно віднайти єдину конвенційно унормовану універсальну натуралістичну експлікацію, природний факт-денотат, який би

дозволив здійснити об'єктивну і повноцінну емпіричну верифікацію нового предметного знання; б) майже неможливо сформулювати відносно експериментального дослідження такого об'єкта класичну репрезентативну вибірку.

5. Досліджувані явища соціогуманітарної, психологічної сфери мають лише відносну лінійність, тобто, як правило, вони ймовірнісні. Це створює об'єктивний епістемологічний ризик щодо релевантності перенесення експериментальних одноразових даних *hic et nunc* актуальних природничо-наукових фактів навіть у найближче майбутнє, не кажучи про віддалене.

Про необхідність врахування наведених особливостей в організації й здійсненні психологічних досліджень більш докладно нами аргументовано у попередніх публікаціях [15; 16].

Окремою важливою особливістю, що, на доповнення до раніше наведених, актуалізує об'єктивну значущість модернізації наукового апарату психології, варто зазначити тотальний вплив умов і явищ постмодернізму на розвиток сучасних наук. До прикладу, американський соціальний філософ С. Фулер, досліджуючи такий вплив через порівняння результатів реалізації постмодерних передбачень та прогнозів Д. Белла, А. Гоулднера та Ж.-Ф. Ліотара стосовно перспектив наук у постмодерному світі, формулює й пропонує так званий «проленауковий підхід». За цим підходом наукова дослідницька програма будь-якого предметного напряму та рівня складності матеріалу повинна першочергово орієнтуватися на можливості викладання її змісту, методів, результатів тощо в обставинах освітньої діяльності для будь-яких соціальних груп. С. Фулер вбачає якнайкращим способом врахування та нівелювання проблемного впливу постмодернізму на розвиток сучасних наук поступовий перехід від плебінаукової до проленаукової програми діяльності, скажімо університетів як ключових осередків наукових досліджень. За концепцією цього мислителя плебінаука (термін базується на семантиці плебісциту) позначає «природний» підхід університету до викладання як до додатку для науково-дослідної діяльності. Водночас проленаука, будучи загальною стратегією здобування та реалізації нового знання, «бере свій початок у масовому суспільстві, тобто у «пролетаріаті»: рівень знань у суспільстві визначається тим, про що обізнаний середній громадянин, а не досвідчений науковець» [12, с. 239].

Наведений підхід за висновками С. Фулера, які пропонується сприймати за програмні,

здатний істотно послабити об'єктивні ризики постмодернізму в організації наукового пізнання. Мовиться про ризики на кшталт перешкоджання виникненню нових форм елітаризму, що ґрунтується на знанні (меритократія, спільнота MENSA International тощо); безумовних пріоритетів децентралізації суспільних процесів; тотальної, іноді фанатичної, дискурсивності; презумпції мережевої організації; домінування медіаперцептивної комунікації та ін.. Вказаний мислитель для опису відмінностей проленаукового підходу в організації та здійсненні наукового пізнання порівняно з плебінауковим вдало використовує метафору ріки: «У той час, як плебінауковець передбачає чітко визначену в будь-який момент царину дослідження, що животочить мов ріка, до котрої стікається доробок усіх учасників, проленауковець перевертає такий образ з ніг на голову, передбачаючи, що наявність чітко визначеного поля дослідження являє собою монополію, яку треба розбити на окремі рукави, на взірць дельти великої ріки. Засобом для зміни цих річкових трансформацій є, звісно ж, освіта» [12, с. 239].

Авторка вітчизняної теорії багатомірності рольової реальності Н.С. Корабльова незалежно продовжує дискурс особливостей розвитку наук в епоху постмодерну лаконічним й водночас точним та ємним узагальненням: «Постмодерн, як теорія і практика розрізнення, універсалізує людську сутність як гру проєктами» [6, с. 401].

Наведене дозволяє дозволяє висновувати, що в умовах домінування постмодерну сучасний науковий, включно й передусім психологічний, дискурс відбувається як *змагання проєктів* (парадигм, підходів, теорій, концепцій, програм тощо), які є настільки ж вдалими, наскільки відповідають викликам культури постмодерну, а саме: 1) витримують критику стосовно елітаризму та надмірної академічності, 2) оптимально зрозуміло для пересічного споживача наукових знань розкривають свій предмет, прагматизм та методологію, 3) мають цілісну, достатню і завершену структуру, що передбачає, як *вичерпні теоретичні обґрунтування й пояснення, так й норми-взірці їх імплементації в емпіриці повсякденної життєдіяльності*.

Все окреслене проблемне поле актуалізує потребу в пошуці обґрунтованого засобу модернізації наукового апарату сучасної психології, першочергово для оптимізації його методоло-

гічних та організаційних унормувань, побудови відповідних дослідницьких програм та оновленої структури верифікації отриманих наукових результатів. Реалізацію наведених завдань, на нашу думку, уможлиблює застосування у статусі і ролі перспективного методологічного засобу сучасної психології **онтологічного моделювання** (у науковому дискурсі синонімічно вживаються назви «*формальна онтологізація*» та «*онтологічний інжиніринг*») [1; 2; 8; 23; 25].

Об'єктом вивчення є онтологічне моделювання як: а) сучасний метод дескриптивної реконструкції психологічного знання; б) засіб розробки програми, організації процесу, узагальнення та верифікації результатів психологічного дослідження; в) спосіб мислення сучасного науковця соціогуманітарного профілю в умовах впливу складності, розмаїття та швидкоплинних змін емпіричного матеріалу.

Предметне поле дослідження становлять методологічна сутність, закономірності та поняттєво-категорійні засоби онтологічного моделювання як інструменту модернізації наукового апарату психології.

Головна концептуальна ідея авторського пошуку полягає у здійсненні та узагальненні результатів розвідки для обґрунтування доцільності обрання онтологічного моделювання засобом дизайну сучасного психологічного дослідження, реалізації його програми та верифікації результатів, що дозволяло би консолідовано забезпечувати комплементарну реалізацію унормувань натуралістично-експериментальної та раціонально-інтелектуальної програм достовірності знань про складні психологічні феномени. Окремою концептуальною ідеєю є аргументована актуалізація дискурсу про створення на засадах наукових відомостей про онтологічне моделювання *формально-онтологічної програми психологічного пізнання*.

Методологічну оптику наведеного дослідження становлять: логічний емпіризм (логічний позитивізм) (Р. Карнап, В. ван О. Квайн, Дж. Фетцер, Б. ван Фраасен та ін.); наукова програма репрезентаціонізму (М. Вартофські, А.В. Фурман, О.О. Рубанець та ін.); теорія онтологічного моделювання як засобу побудови та верифікації інформаційних систем (Т. Грубер, Т.М. Басюк, К. Кореа, Д. Сан, М. Феллман, Т. Бенч-Капон та ін.); методологія категорійної матриці сучасної соціогуманітарної теорії (А.В. Фурман); концепції розвитку науки в умовах постмодерну (А.О. Баумейстер, Н.С. Корабльова, С. Фулер та ін.).

Виклад основного матеріалу дослідження

Проблематика повновагомої онтологічної організації наукового пізнання є актуальною від початку узагаднення нормативів функціонування і розвитку наук.

Перші фундаментальні ідеї стосовно онтологічних унормувань для організації наукового пізнання були окреслені Платоном, яким запропоновано розрізняти декілька рівнів буття. Відомий український дослідник проблематики онтологічних аспектів наукового пізнання й практикування, доктор філософських наук А.О. Баумейстер наступним чином узагальнює сутність та зміст онтологічної топології Платона: «Роздивляючись ось цю чашку, можна, на думку Платона, розрізнити кілька рівнів буття (онтологічних рівнів), які перебувають між собою в ієрархічних відношеннях [курсив наш – О. Х.]. (1) Вищий рівень («істинне», чи «справжнє», буття) – це *ідея* чашки, ідея кола, ідея циліндра чи квадрата, ідея числа тощо. (2) На другому, нижчому рівні розташовуються *конкретні матеріальні речі* [курсив наш – О. Х.] (ось ця чашка й он та чашка); при цьому конкретна матеріальна чашка – це лише подоба ідеї чашки. (3) На найнижчому рівні перебувають подоби подоб – відображення конкретних матеріальних речей у певних образах. До прикладу, ось ця чашка відображається у дзеркалі, на лаковій поверхні столу, в мідному чайнику, що стоїть поряд тощо. Матеріальна чашка одна, а її відображень [репрезентацій – О. Х.] багато. Проте, так само, ідея чашки одна, а реальних чашок багато. Можна побудувати таку пропорцію: як ідея чашки відноситься до множини конкретних матеріальних чашок, так конкретна матеріальна чашка відноситься до множини її відображень і подоб. В обох випадках йдеться про специфічні відносини і *множинності* [курсив наш – О. Х.], отже йдеться про певні структури, які можна описати математично» [4, с. 87]. Наведене актуалізує та універсалізує (як мінімум дискурсивно) *репрезентаціонізм*, репрезентаційний підхід в організації наукового пізнання та практикування, причому в тому сенсі, що самий репрезентаціонізм, передусім як загально-наукова методологічна програма, розвивається та употужнюється завдяки своїй імплементації у наявних й майбутніх наукових моделях, які за своєю екзистен-

ційною сутністю та логікою побудови першочергово є онтологічними.

В контексті настанов Платона існування фізичних об'єктів реальності (тобто одиниць темпорально та просторово залежного конкретного емпіричного досвіду, або існуючої *hic et nunc* множини субстанцій), за визначенням Аристотеля є *онтологічним* (таким, що відбувається в аспекті існування) й *епістемологічним* (таким, що унаявлюється в аспекті пізнання) і залежить від нематеріальних структур і відношень, які Платон називає *ідеями* (див. [4; 11]).

Намагаючись інтегрувати *натуралістично-експериментальний* (реалістичний, фактуальний, пріоритетний у науці відповідно до поглядів Аристотеля) та *раціонально-інтелектуальний* (трансцендентальний, феноменалістичний, конструктивістський, первинний для науки згідно з настановами Платона й І. Канта) підходи А.О. Баумейстер для позначення темпорально та просторово залежних об'єктів реальності застосовує термін *«онтологічна одиниця»* [3; 4]. Водночас, зважаючи на методологічну специфіку онтологічного моделювання, доцільно акцентувати на особливостях застосування терміна «онтологічна одиниця» у плетиві змінних психологічного (соціогуманітарного) дослідження. Такі особливості полягають у наступному.

В умовах наукового дослідження будь-яке емпіричне явище, об'єкт не може вважатися онтологічною одиницею допоки його предметну сутність та зміст не буде пояснено *науково*, тобто доки такий об'єкт не стане елементом системи та не отримає відповідних вичерпних описів та пояснень. І лише у процесі дослідницького спостереження, експерименту, предметного структурування, узагальнення та аналізу результатів, систематизації даних щодо такого об'єкта в межах певної наукової програми, він набуває сутності та ознак *емпіричного конструкту* [27, с. 249], *онтологічної одиниці* певного явища (у вимірі одиничного явища) та *багаторівневого онтологічного аргументу* (ontological argument) [Там само, с. 511].

Варто зауважити, що домінування натуралістично-експериментальної програми наукового пізнання у просторі психологічних досліджень, і не тільки в ньому, істотно нівелює сучасні можливості *раціонального психологічного аналізу, експертизи та прогнозу*, практично унеможливує міждисциплінарну інтеграцію наукових даних стосовно спільних для різних

соціогуманітарних дисциплін об'єктів. Зусилля науковців ще з часів відповідних ініціатив шотландського філософа, засновника асоціативної психології Дейвіда Г'юма (1711 – 1776) спрямовані на методологічне удосконалення нормативів *натуралістичного емпіризму*. Цей видатний науковець актуалізував методологічний програмний вектор, що виводить, зокрема соціогуманітарні науки, з-під традиційного утискання *натуралістично-експериментальної програми* та обґрунтовує не менший пріоритет *раціонально-інтелегібельної наукової логіки*. Д. Г'юм першим окреслив питання основоположень наукового раціоналізму, наголошуючи на тому, що *раціональні підстави базуються на сукупності суспільного досвіду, який безнастанно змінюється* [11, с. 139].

У подальшому ініціативи Г'юма втілились у широкий трек філософських дискурсів, серед яких у XX столітті виразний *епістологічний й онтологічний прагматизм* засвідчила наукова програма *логічного емпіризму* (Г. Рейхенбах, Р. Карнап, К.- Г. Гемпель, Дж. Халдан та ін.).

Значний внесок у підвалини розвитку раціонально-інтелегібельної наукової програми, а в подальшому й онтологічного моделювання, здійснено одним із засновників логічного емпіризму, американським філософом німецького походження Рудольфом Карнапом (1891 – 1970). Відомий мислитель власним науковим доробком обґрунтував виняткову важливість визнання самостійного статусу теоретичної складової науки, що в рамках гіпотетико-дедуктивної моделі науки постає як підпорядкована не безпосередньо чуттєвій, а *опосередкованій емпіричній верифікації* [7; 11; 17-19]. Результатами авторського критичного аналізу ідеї Р. Карнапа розвинув його друг та учень, американський філософ, математик й методолог Вілард ван Орман Квайн (1908 – 2000). Зокрема ним на початку 1950-х років було аргументовано уведення в науковий обіг поняття *«онтологічне зобов'язання»* (ontological commitment) для позначення тих елементів реальності, прийняття яких є необхідним для того, щоб універсум був концептуалізований більш-менш послідовно. Мовиться про те, які саме сутності, стани, події і процеси науковець повинен допускати як реальні для того, щоб пізнання чогось відбулося в адекватний спосіб. Таким чином В. ван Орман Квайн розвиває та уточнює формулу Р. Карнапа: *«бути реальним у науковому значенні означає*

бути елементом системи» [5; 10; 11; 17-19].

За висновками американського філософа науки Джеймса Фетцера (нар. 1940 р.) логічний емпіризм поєднав г'юміанський емпіризм із формально-логічним аналізом мови, щоби забезпечити науковий функціоналізм, метою якого є *«відкриття природних законів, придатних для пояснення та прогнозування виникнення конкретної події»* [22, с. 13]. Логічний емпіризм, на думку Фетцера, критерійно уточнив розрізнення Д. Г'юма з-поміж *«взаємозв'язків ідей»* (relations between ideas) та *«реальністю факту»* (matters of fact), використовуючи абстрактну модель мови (мовну рамку, language framework) як техніку аналізу наукової мови [Там само].

У фундаментальному порівнянні епістемологічних переваг натуралістично-експериментального, індуктивного підходу та раціонально-інтелегібельного, дедуктивного підходу в науці Дж. Фетцер, зберігаючи сувору об'єктивність упродовж усього дискурсивного потоку власних запитань, припущень, аргументів і висновків насамкінець формулює важливе узагальнення: *«Чисту науку (pure science) потрібно вести без будь-якої переважної зацікавленості у потенційних застосуваннях (potential applications) не тому, що їх не існує, а тому, що їх доволі багато (so many). Результати наукових досліджень мають наслідки для передбачення (prediction) та прийняття рішень (decision), а не лише для пояснення (explanation). Коли чиста наука досягає успіху, прикладна наука (applied science) не може надовго відставати. Непотрібні (марні, надлишкові, артефактні) знання (useless knowledge) сьогодні можуть стати підставою для інновацій завтра. Але вони не те ж саме. Таким чином наукове знання, як і навколишній світ, здається обмеженим, але одночасно воно безмежне (unbounded) й зростаюче (expanding)»* [Там само, с. 173].

Незалежне підтвердження унормуванням логічного емпіризму знаходимо у царині академічної психології. Відповідно до змісту одного із найповажніших англійських психологічних словників The Penguin Dictionary of Psychology емпіризм є широкою філософською позицією, заснованою на фундаментальному припущенні, що всі знання походять з досвіду. Історично наукова традиція емпіризму походить від праць низки британських філософів 17-го та 18-го століть (Локк, Г'юм, Берклі, Гартлі). Щоб чітко зрозуміти цей термін, слід розподілити *емпіризм як теорію та емпіризм як*

метод. Як теорія, основним його припущенням є те, що знання становлять результат досвіду та навчання. У своїй крайній формі (розум як *tabula rasa* або «чиста дошка» при народженні) його більше не можна серйозно захищати, адже дані про стадії розвитку, когнітивне удосконалення тощо чітко вказують на певну ступінь генетичної схильності особи до певних видів поведінки. Сучасна емпірична позиція схожа на м'яку форму скептицизму і найкраще представлена тим, проти чого вона виступає – позиціями, висунутими в *ап'юризмі, нативізмі та раціоналізмі*. А це означає, що емпірик покладається на ще не опрацьовану теорію індукції для отримання знань і відкидає будь-яку доктрину, яка стверджує, що людський розум входить у світ, заздалегідь оснащений ідеями чи концепціями, які не залежать від особистого досвіду [27, с. 249-250].

Як метод емпіризм обстоює (*advocates*) збір (*collection*) і оцінку (*evaluation*) даних. У цьому сенсі увага зосереджена на експерименті, а емпіричне дослідження є таким, що керується переважно індукцією з даних спостереження, а не дедукцією з теоретичних конструкцій.

Незважаючи на те, що теоретичні питання все ще викликають гарячі суперечки, особливо в сучасній когнітивній психології [Там само, с. 249-250], можна з упевненістю сказати, що емпіричні методи повністю домінують у сучасних психологічних дослідженнях.

З позиції *The Penguin Dictionary of Psychology* назва «емпіричне» (англ. *empirical*) позначає надзвичайно поширений у психологічному науковому глосарії термін, що має низку різноманітних і доволі спеціалізованих значень: 1) того, що стосується фактів загалом, 2) того, що приналежне досвіду в цілому, 3) опису процедур, які виконуються без явного врахування будь-якої теорії, 4) загального синоніму експериментального, 5) опису будь-якої процедури, заснованої на підґрунті фактичних оцінок, 6) того, що відноситься до емпіризму. Всі наведені означення базуються на даних або безпосередньо стосуються даних, їх збору, аналізу чи оцінки. Саме в цьому загальному значенні даний термін використовується найчастіше [Там само]. Тоді маємо протиставлення емпіричного раціональному.

The Penguin Dictionary of Psychology водночас пропонує певний комплементарний «місток» з-поміж натуралістично-експериментальною та раціонально-інтелігбельною науковими програмами, унормовуючи термін «емпіричний конструкт» (англ. *empirical construct*), що

позначає будь-який конструкт, щодо якого висувається гіпотеза або висновок на засновках емпіричної оцінки, себто на основі спостережуваних фактів і даних. Водночас термін «конструкт» позначає теоретичну або гіпотетичну сутність, тоді як прикметник «емпіричний» тут вживається, коли дані є достатньо послідовними та переконливими [Там само].

Методологічна програма логічного емпіризму довгий час і традиційно перебуває у центрі критики науковців, які намагаються вивести єдині унормування для гармонізації емпіричних та інтелігбельних аспектів наукового пізнання. Водночас саме наукова програма логічного емпіризму постає генетичним джерелом прагматичної реалізації таких ініціатив [5; 7; 11; 22; 30].

Один із найперших і найвпливовіших критиків логічного емпіризму В. ван Орман Квайн убачав основою злиття натуралістично-експериментальної та раціонально-інтелігбельної методологічних програм струнку та вичерпну онтологізацію наукових апаратів, методологій і дослідницьких програм будь-яких типів, напрямів чи предметної сфери: «Межа системи має узгоджуватися із досвідом, а решта, з усіма її міфами та фікціями, має за свою мету простоту законів. З цього погляду, онтологічні питання дорівнюють питанням природничої науки» [5, с. 24-25].

Розвиваючи доробок І. Канта про два фундаментальні види наукового знання – аналітичні знання або ті, що ґрунтуються на незалежних від фактів значеннях, і синтетичні знання або ті, що фундуються винятково на природничих фактах – В. ван О. Квайн довів безпідставність надання методологічного пріоритету будь-якій одній із цих двох форм епістемологічної репрезентації. Основою авторської теорії онтологічних зобов'язань, що базується на постулаті «Бути – означає бути значенням пов'язаної змінної» [10, с. 157], Квайн закладає постулат, що обидва – аналітичний і синтетичний – модули наукового знання як методологічні пріоритети його обґрунтування та верифікації сутнісно є ідентичними [5, с. 22].

Сучасний нідерландсько-американський філософ науки, професор Принстонського університету Бастіаан ван Фраасен (нар. 1941), разом із критикою логічного емпіризму пропонує програму конструктивного емпіризму [7; 30], у засновках якої перебувають аргументовані авторські висновки про те, що: 1) метою науки є моделювання спостережуваних даних,

2) первинним критерієм прийняття актуальної чи перспективної теорії є її *пояснювальна сила* (explanatory power); 3) будь-яка теорія повинна атрибутивно засвідчувати власну *емпіричну адекватність* (empirical adequacy); 4) *пояснювальна сила теорії має пріоритет* порівняно з її емпіричною адекватністю; 5) *істинність теорії* відповідає рівню її пояснювальної сили та емпіричної адекватності (див. [7; 30]).

Явище й відповідний сенс пояснювальної сили наукових моделей незалежно від досліджень Б. ван Фраасена відкрив інший достойник філософії науки, представник репрезентаціонізму, американський філософ та епістемолог, автор загальнонаукової теорії моделювання Марк Вартофські (1928 – 1997). Цей науковець пояснювальну силу наукової теорії трактує в контексті онтологічних зобов'язань (ontological commitment) наукових моделей та найсильніших екзистенційних стверджень (strongest existential claims) таких моделей [31]. Наукова програма цього мислителя вибудовується таким чином, що будь-яка модель, включно й передусім наукова модель, – це не тільки відображення або копія деякого стану справ, але водночас й передбачувана *форма практикування, репрезентація майбутньої практики та освоєних форм діяльності*. Відповідно до шестикомпонентної класифікації наукових моделей М. Вартофські, перспективна теорія вважається об'єктивно обґрунтованою, тобто верифікованою, якщо її змістовлення (поняття, структури, атрибути, відношення понять, їх функціональність тощо) відповідають усім типам такої класифікації, пояснюють будь-які емпіричні прояви досліджуваного явища, універсально засвідчують єдність усіх складових перспективної теорії. Наукові моделі при цьому розуміються у їх найбільш розвиненому вигляді: як *формальні структури, як онтологічні зобов'язання* (ontological commitment) про природу речей (світів, суспільств, індивідів, дій, мислення та ін.) і як евристичні конструкції, що пропонують нам варіанти структурування нашого розуміння світу і самих себе [31, с. xiv-xv].

Авторами фундаментальної монографії Reality, Representation, and Projection [26] обґрунтовано доведено висновок, що «концептуальна структура мислення людини надійно поєднана з онтологічною структурою світу. Характер цього поєднання відповідає *формальній або структурній еквівалентності* (formal or structural equivalence) та обґрунтовує викорис-

тання терміна «ідентичність розуму і світу» у викладенні теорії, в межах якої він реалізується» [26, с. 33].

Наведені аргументи, що стосуються висновків про пріоритетні аспекти: 1) *пояснювальної сили та емпіричної адекватності наукових моделей* (Б. ван Фраасен); 2) *екзистенційної сили онтологічних зобов'язань* таких моделей (М. Вартофські) й 3) *структурної еквівалентності моделей стосовно описів реальності* (Дж. Халдан та співавтори) у їх кон'юнкційному синтезі нами пропонуються як атрибутивні властивості наукової програми, що претендує комплементарно й гармонійно збалансовувати натуралістично-експериментальний та раціонально-інтелегібельний підходи, вповні використовувати їх методологічні переваги й пояснювальні потенціали. Таку можливість, на наше переконання, надає онтологічне моделювання.

Побудову аргументів й пояснень безпосереднього методологічного змісту, закономірностей та поняттєво-категорійних засобів онтологічного моделювання як основи для модернізації наукового апарату психології та бази *формально-онтологічного дизайну сучасного психологічного дослідження* варто розпочати з наведення науково-психологічного тлумачення дефініції «онтологія»: «Онтологія у загальному розумінні є аспектом метафізичного дослідження, що стосується питання існування окремо від конкретних об'єктів і подій. Існування тут можна розглядати в широкому сенсі, охоплюючи такі випадки, як *онтологічний аргумент* (ontological argument) стосовно існування Бога, дискусії про концептуальну реальність категорій, наприклад, чисел, дерев, мов тощо (змістовлень категорій та концепцій), або припущення відносно *базових концептуальних систем теорій розуму* (theories of mind)» [27, с. 511].

Вже згадуваний англomовний психологічний словник The Penguin Dictionary of Psychology містить незалежне від сучасного дискурсу онтологічного моделювання, але водночас корисне для його методологічної адаптації на теренах психології, поняття «*онтоаналітична модель*» (англ. ontoanalytic model), що використовується для реалізації у психології екзистенційного підходу [27, с. 511] початково завдяки структуралістським ініціативам Е.Б. Тітченера, а сьогодні позначає *психологічні позиції, які виникли з екзистенціалізму* [Там само].

За цих умов слушним є висновок, що онтологічне моделювання у його науково-психологічних сенсах тяжіє до наукових програм

екзистенціалізму та структуралізму. Поряд із цим український філософ науки А.О. Баумейстер вживає термін «*онтологічне проектування*», сутність якого пояснює так: «Людина за своєю природою є метафізичною істотою, тобто такою істотою, котра всі свої наміри, рішення та вчинки витлумачує в межах проєктованого нею образу буття. Ця проєктувальна спроможність зумовлена фундаментальними здатностями людини – *мовленням та раціональним мисленням* [курсив наш – О. Х.]. Така спроможність до онтологічного проєктування реалізує себе завдяки особливим засобам, що мають своє джерело в мові й мисленні, головню завдяки *абстрактним принципам і поняттям*. Людина завжди прагне – свідомо чи несвідомо – *відтворити образ дійсності* для успішного поведіння у світі для орієнтації в мережі *різноманітних практик*, що мають вписуватися в цю *онтологічну модель як її складові елементи* [курсив наш – О. Х.]. Можна назвати таке бажання прагненням досягнути дійсності та свідомо творити своє власне буття» [3, с. 398]. І хоча наукові ініціативи А.О. Баумейстера не спрямовані безпосередньо на дослідження закономірностей використання формально-онтологічного підходу у психологічній науці, все ж він вдало пояснює потребу в цьому: «... ми прагнемо також мати якісний, придатний для нашого практичного життя, образ реальності. Ми хочемо (свідомо чи несвідомо) жити в добре витлумаченому й осмисленому світі. Тільки у такому світі ми можемо ставити перед собою практичні цілі, приймати рішення, планувати свій день чи тиждень, будувати плани на майбутнє тощо» [Там само, с. 35].

Особливу дослідницьку функціональність онтологічного моделювання засвідчує узасаднення наукової верифікації нового знання. Верифікаційний потенціал онтологічного моделювання як методологічного втілення логіки репрезентаціонізму та ідеалізованої предметності знайшов своє підтвердження у низці сучасних наукових досліджень.

Так, Н. Гараніна у співавторстві онтології теоретичних систем, їх формальну семантику, відповідні стандарти і вимоги відносно побудови аргументовано обирає методологічною основою розвитку верифікації таких систем [24]. Натомість результатами досліджень К. Кореа та П. Делфман обґрунтовується підхід, здатний на ресурсних можливостях аналізу онтологічної моделі бізнес-процесу перевірити, чи відповідає такий процес правилам та умовам

організації і ведення підприємницької діяльності, передусім оптимальності організації та управління бізнес-процесами [20].

Доцільність розробки та верифікації програмного забезпечення на засадах онтологічного моделювання архітектонік такого забезпечення доводиться дослідженнями Д. Сан, Х. Ванг та Т. Ху. Авторами зауважується, що порівняно з важливістю складного й багаторівневого опису проєкту певної системи, необхідність її формально-концептуальної онтологічної побудови має пріоритет у розробці більш якісних зразків програмного забезпечення [28]. Водночас М. Феллманом у співавторстві через семантико-онтологічну верифікацію моделі процесів адміністрування життєдіяльності міської агломерації столичного рівня з населенням близько 580 тисяч мешканців доведено доцільність застосування онтологічного підходу як методу верифікації моделей відповідних структур і процесів [21].

Британський учений у галузі інформаційних систем, професор Тревор Бенч-Капон відмічає фундаментальну роль формально-онтологічного підходу у верифікації та валідації знанневих систем. За висновками дослідника наявність онтології може допомогти верифікації та перевірці нових знань окремої предметної галузі. Зокрема він зауважує, що використання онтологій містить низку переваг. Передусім онтології: 1) забезпечують чітку та послідовну концептуалізацію домену (предметної сфери, царини об'єктів); 2) спрощують і полегшують пошук та обмін знаннями між системами, повторне використання знань у нових системах; 3) суттєво зменшують ризики суб'єктивності експертних висновків; 4) дозволяють швидко знаходити протиріччя у структурі та змісті знанневої системи й пропонувати належні відповіді на виявлені недоліки [29].

У вітчизняній психології методологічні аспекти онтологічного моделювання як складової її наукового апарату досліджено недостатньо, що передусім спонукає до формулювання пропозицій: а) яку змістовну сутність розуміти під визначенням «онтологічне моделювання», б) які закономірності та поняттєво-категорійні засоби онтологічного моделювання доцільно обрати для модернізації наукового апарату психології.

Аргументовані пояснення про сутність та загальний зміст теорії онтологічного моделювання нами надано у попередніх публікаціях [15; 16]. Тому варто зосередитися на основних аргументах й пропозиціях щодо впровадження

онтологічного моделювання у дослідницьке практикування вітчизняної психології й разом для уточнення перспективної структури формально-онтологічного дизайну сучасного психологічного дослідження. Для використання у науковому дискурсі академічної психології пропонуємо наступне авторське визначення: **«онтологічне моделювання»**: це психологічний метод і процес створення концептуальної (понятійної) моделі певної предметної області психології, що аргументовано описує її як сукупність понять (концептів, термінів) та відношень між ними на основі логіки предикатів n -порядків та відбувається на діапазоні від конкретних емпіричних фактів до універсальних, станом на момент дослідження, концептуальних репрезентацій психологічного знання. Наведене визначення розвиває загальнонаукову позицію, що формальною онтологічною моделлю або онтологією наукової галузі (предметного поля, домену, регіону, області об'єктів) є наукова система понять деякої предметної області як набору змістовлень, з'єднаних різними відношеннями.

Особливість організації психологічного дослідження та репрезентації його результатів як *суб'єктно-предикативної структури*, у якій інтелегібельні поняття репрезентують емпіричні явища через *предикати n -порядків* (або n -місні/арні предикати) пропонується сприймати як процедуру чіткого методологічного унормування. Підкреслимо, що в оптиці онтологічного моделювання предикат постає як логічна функція, тобто як функція, що визначена у певній *предметній сфері* (домени) за істинністю значень (логічна функція від змінних, що приймає значення «істина» або «неправда» (1 або 0) залежно від підставлених аргументів з певної множини). По-іншому, предикат описує властивість або відношення між об'єктами у їх онтологічному значенні та функціональності.

Предикати надаються висловлювальними формами, тобто виразами, які містять одну або декілька вільних змінних та при підстановці замість змінних об'єктів певних фіксованих сукупностей стають висловлюваннями. Існують такі модуси предикатів, що здатні вичерпно представляти у інтелегібельному просторі (просторі знання) будь-який емпіричний матеріал (простір фізичної реальності): а) предикатні функції від однієї змінної (предикати першого порядку, позначаються $P(x)$), що, як правило, називаються *властивостями* або *одномісними предикатами*, б) предикати

(предикатні функції) від n -змінних (предикати другого, третього ... n -порядку записуються $P(x_1, x_2, x_3... x_n)$, що є *відношеннями* або *n -місними предикатами*. Предикати онтологічної дослідницької моделі будь-яких модусів нормативно повинні: 1) належати актуальному явищу, об'єкту й повновагомо висвітлювати його сутність, зміст та функціональні спроможності; 2) виявлятися у межах застосування певного (обраного) методу психологічного дослідження та 3) через власні показники бути придатними до статистичного аналізу та узагальнення на всіх етапах актуального пошукування. Зазвичай предикати – це *іменники* (об'єкти), *дієслова* (відношення і функціональні атрибути об'єктів), *прикметники* (властивості, описові атрибути об'єктів), у тих пропозиціях, які описують обрану предметну ділянку [1; 2].

Наведені закономірності *формально-онтологічної предикації* перетворюють *тезаурус* (від грецьк. *thesauros* – «скарб, коштовність») – найпростіший вид онтологічної моделі та основа її більш складних форм на повновагому *онтологічну модель певної предметної психологічної області*.

Продуктом формальної онтологізації результатів певного дослідження є *верифікована онтологічна модель предметного поля* такого дослідження, що методологічно обґрунтовано та емпірично аргументовано розкриває сутність, зміст, закономірності, пояснення та поняттєво-категорійні засоби в усіх їх можливих, конвенційно-унормованих, знаково-символічних, значенневих формах наукової репрезентації (лексеми, схеми, формули, символи, малюнки тощо).

Тезаурус чи семантичний словник, що є впорядкованим за каталогом термінів і містить перелік понять разом з їх інтерпретаціями та відношеннями, є нормативним осердям стандартної онтологічної моделі. Терміни тезауруса повинні репрезентувати, відображувати сукупність знань у певній предметній галузі й бути семантично спорідненими (родо-видові, синонімічні тощо) [1, с. 241]. Водночас підкреслюємо важливість обрання для застосування в умовах психологічного дослідження більш репрезентативної *каркасної структури* побудови онтологічної моделі окремого предметного поля. Це пов'язано з тим, що тезаурус, хоча й позначає основні та первинні елементи й компоненти наукової онтомоделі, проте повновагомо не розкриває усі їх характеристики та залежності. Також в умовах вказаного дослідження,

коли одним із обов'язкових завдань є розвиток наукових уявлень у певній предметній сфері, *тезаурус сам стає об'єктом трансформації*, зберігаючи власну структуру, але видозмінюючи свій зміст. Тому пропонується каркасною структурою, концептуальним осерддям онтологічної моделі предметного поля дослідження обрати *онтологічну сигнатуру* [певного, актуального, конкретного] психологічного дослідження. Обґрунтування доцільності використання лексеми «*сигнатура*» як складника наукового апарату психології та ядра поняття «*онтологічна сигнатура психологічного дослідження*» нами надано раніше [15]. Нещодавно здійснений аналіз дозволяє сформулювати таке визначення: *онтологічна сигнатура психологічного дослідження* (у подальшому – *онтосигнатура*) – це: 1) об'єднане у суцільну модель-матрицю позначення, репрезентація особливої якості певного психологічного феномену (об'єкта актуального пошуку), що відрізняє його у шереху інших подібних феноменів та полегшує розпізнавання його психологічної сутності, змісту та функціональності; 2) герметичний пізнавальний комплекс виразних знаково-символічних значенневих складників, репрезентацій, що організують смисловий простір актуального об'єкта психологічного дослідження як психосоціального феномену; 3) опис-позначення способу прагматичного використання змісту, закономірностей, пояснень та поняттєво-категорійних засобів, які репрезентують психічне явище, що обрано об'єктом актуального дослідження.

Конструктивною основою застосування онтологічного моделювання як засобу модернізації наукового апарату вітчизняної психології, осерддям онтологічної сигнатури психологічного дослідження пропонується обрати *універсальну категорійну матрицю*, автором якої є проф. А.В. Фурман [13; 14; 14а]. Наведена матриця у формально-онтологічному дискурсі складається із п'яти рівнів наукової концептуалізації.

1. Рівень категорійної матриці «КОНКРЕТ-НЕ». Його зміст полягає у *реєстрації темпорально та просторово залежних онтичних явищ*, одноразових емпіричних природничих фактів *hic et nunc*, натуралістичних емпіричних фактів, що відбуваються «тут і тепер» в умовах новітнього природного чи лабораторного експерименту. Наведений рівень позначає множину конкретних оприявнень досліджуемого явища будь-якого різновиду, змісту і спрямування, множину фізичних

пракисів (у термінології онтологічного моделювання – екземплярів).

Онтичні факти, екземпляри досліджуемого явища фізично відбуваються як темпорально завершені або довготривалі, повторювані експлікації-феномени. На цьому рівні діють усі *системотвірні фактори* даного явища: ті, які вже містить знаннєве поле явища у своїй таксономійній структурі від універсального до одиничного рівнів наукової концептуалізації, й ті системотвірні фактори, що фіксуються вперше та мають наукову новизну.

2. Рівень категорійної матриці «ОДИНИЧ-НЕ». Він охоплює *первинну онтологічну концептуалізацію* темпорально та просторово залежних онтичних (*емпірико-фактуальних*) *репрезентацій* досліджуемого явища, що оприявнюється як певна множина гомогенних фактів актуального дослідження і відповідних його оприявнень у епістемній, культурно-історичній емпіриці (досвід емпіричних фактів минулих досліджень). Названий рівень складається з *онтологічних одиниць*, одиничних форм досліджуемого явища, що термінологічно позначає сформовані у процесі культурного розвитку людства *форми усталених (доксичних, традиційних) ситуацій-сценаріїв*, за якими відбувається актуальне явище, оприявнюється предмет дослідження у буттєвому практикуванні.

Системотвірні фактори (відповідно до унормувань онтологічного моделювання це аксіоми) множини одиничних форм явища таксономійно ґрунтуються на усіх попередніх (вищого рівня універсальних, загальних, особливих аксіомах-унормуваннях) та являють собою чітко сформульовані переліки *предикатів, предикативних функцій* (характеристик, властивостей, відношень, правил, сценаріїв тощо) фактичного оприявнення на рівні конкретних ситуацій. У випадку нових унікальних оприявнень досліджуваного явища відповідні аксіоми (системотвірні фактори) генеруються унікальними обставинами актуальної дослідницької ситуації.

3. Рівень категорійної матриці «ОСОБЛИВЕ». Це ступінь *особливої онтологічної концептуалізації* різноманітних проявів досліджуваного явища у його інваріантах і залежно від різних онтогенетичних умов оприявнення (вікові залежності; особливості розвитку людини, етапів її соціалізації, соціальної та професійної самореалізації та ін.). Він є концептуальним, містить предметні поняття, які таксономійно класифікуються за *крите-*

рієм суспільного спрямування (предметної специфіки) актуального явища.

Аксіоми чи системотвірні фактори особливих класів певного психологічного явища у їх розвитковому розгалуженні від вищого універсального концептуального рівня, наскрізно через шар правил, обмежень, загальних форм-факторів відповідають суспільній специфіці, предметному призначенню певного особливого класу явища, що забезпечує вирішення проблем тієї чи іншої соціальної (наукової, управлінської, професійної, службової, побутової тощо) сфери.

4. Рівень категорійної матриці «ЗАГАЛЬНЕ». Він уможливорює загальну онтологічну концептуалізацію модусів та атрибутів експлікацій досліджуваного явища, що присутні у кожному факті усієї доступної досліднику так чи інакше упредметненої буттєвої емпірики актуального та попереднього культурно-історичного діапазону, що відповідає певній епістемологічній програмі. Цей рівень організації онтології містить поняття, що розгалужуються за обраним, у рамках певної епістемологічної програми, критерієм наукової концептуалізації явища (скажімо, критерієм відповідності явища певному виду провідної діяльності).

Концептуальне розгалуження та змістовне формулювання аксіом, тобто системотвірних факторів вищого концептуального рівня (Універсальне) на рівні загальних форм явища (Загальне) генерується кон'юнкційним синтезом, до прикладу, певних провідних видів діяльності і кожної із ознак логіко-функційної подібності форм оприявлення досліджуваного явища.

5. Рівень категорійної матриці «УНІВЕРСАЛЬНЕ». Це вершина онтологічної концептуалізації актуального явища з набором його атрибутів, що не залежать від буттєвих, передусім темпоральних, хронологічних, просторових, ситуаційних умов та особливостей, і притаманні будь-якому, навіть уявному, змодельованому, вірогідному оприявленню, експлікації аналізованого явища. Незалежно від дискурсу онтологічного моделювання сутність універсальної концептуалізації А.О. Баумейстер пояснює таким: «Універсалії (від лат. *universalis* – «універсальний») – абстрактні об'єкти і загальні поняття. На відміну від субстанцій, універсалії (властивості, характеристики, відношення) можуть у той самий час існувати одразу в багатьох місцях і приписуватися багатьом індивідам. Більш спеціаль-

ною мовою це звучить так: універсалії – це сутності, які можуть бути екземпліфіковані водночас багатьма різними індивідами (об'єктами, предметами)» [4, с. 221], тобто втілитися у формі фізичних екземплярів, субстанцій, емпіричних фактів та онтологічних одиниць включно і їх акциденціями, властивостями (*property*). У методологічній рамці онтологічного моделювання сутність і функціональність універсалії відповідає сутності та функціональності елементарної формально-логічної, предикативної триплет-системи (логіко-семантичного триплету, трійці – S, O, R), у якій акциденція, властивість є предикатом (R) триплет-системи [1; 2].

Відповідно до наведеної формально-онтологічної архітектоники, що базується на фундаменті універсальної категорійної матриці, психологічна розвідка відбувається як онтологічна згортка наукового (концептуального та емпіричного) матеріалу від рівня «Конкретне» до рівня «Універсальне». У цьому контексті важливо пояснити сутність онтологічного моделювання як прикладного методологічного втілення підходів репрезентаціонізму.

Український мислитель, один із ініціаторів реалізації у вітчизняній науці програми репрезентаціонізму, проф. О.О. Рубанець, досліджуючи можливості застосування репрезентацій у методологічній реконструкції еволюції систем знання, актуалізує роль та значення ментальної репрезентації як складової психічної реальності та як перспективу її моделювання в науці. Розуміння сутності ментальної репрезентації цей філософ інтегрує на матеріалі актуальних здобутків шеругу сучасних досліджень, відповідно до яких ментальна репрезентація – це: 1) об'єкт із семантичними властивостями; 2) спосіб переробки інформації та результат когнітивної активності людини у вигляді способу постановня об'єкта у знанні; 3) форма ідеалізованої предметності знання; 4) структурний елемент системи переробки інформації, до яких додаються певні операції; 5) формат зберігання інформації, коли у розкритті об'єкта пріоритет надається не притаманній йому властивості, а способу його репрезентації у знанні як системи або мережі [9]. Явище і концепт ментальної репрезентації тут узасаднює масштабний загально-науковий проєкт, зміст якого пояснюється таким висновком: «Дослідження еволюції способу представлення об'єктів у знанні виявляє розвиток теоретичних ідеалізацій від безпосередньої репрезентації – заміщення природного об'єкта

геометричним відрізком – до застосування гіпотез, *онтологічних конструктів та концептуальних моделей*» [Там само, с. 135].

Отож О.О. Рубанець обґрунтовує новий вид наукової детермінації – *ідеалізовану предметність*, що уточнює, розвиває і гармонізує взаємозв'язки з-поміж науковою репрезентацією об'єкта та філософсько-категорійними засадами такої репрезентації. Він підкреслює, що «це уможливить глибше розкрити відмінність знання від об'єкта й від ментальних, суб'єктивних станів суб'єкта-дослідника» [Там само, с. 138]. Примітно, що в умовах реалізації настанов онтологічного моделювання, здійснюваних на основі *категорійної матриці сучасної соціогуманітарної теорії*, ідеалізована предметність як вид наукової детермінації (спричинення) постає самостійним та універсальним методологічним базисом, що надає досліднику змогу холістично й комплексно вибудовувати й утілювати життя власне дослідження, узагальнювати і верифікувати відповідні результати.

Розглянемо певні особливості застосування формально-онтологічного підходу в рамках наукового апарату психології.

В умовах онтологічного моделювання емпіричним конструктом є: 1) власна назва, ім'я, найменування явища, об'єкта, 2) структурний елемент (місце, слот, чарунка, позиція) у складі позначення такого явища, об'єкта (як фрейма або синтаксичної конструкції), що уточнює інформацію і може бути заповнений різними мовними значеннями, 3) у рамках фреймового оприявлення знань термінальний вузол, що вказує на конкретний параметр описуваного явища, об'єкта. Таким чином поняттям «*емпіричний конструкт*» варто позначати будь-які явища, об'єкти, що знаходяться у процесі наукового дослідження в сукупності із власними предикативними ознаками – характеристиками й функціями: властивостями, зобов'язаннями, обмеженнями, аксіомами-правилами взаємодії з іншими об'єктами спільного предметного поля (галузі, регіону, домену) та власної емпіричної експлікації у рамках такого поля.

Власне саме розуміння та можлива інституціоналізація *формальної сутності та змісту емпіричного об'єкта* (реального фрагмента дійсності, явища, процесу або предмета) й закономірностей його перетворення в *онтологічний аргумент*, тобто у *багаторівневий емпіричний конструкт*, є тим *фронтиром*, що розподіляє натуралістично-експериментальну

та раціонально-інтелігібельну програми наукових досліджень. Тому впорядкування цього фронтиру дозволить реалізувати потужні дослідницькі потенціали названих програм.

Відправною точкою при створенні будь-якої моделі знань про предметну ділянку є вибір її *категорійного апарату* та обрання *категорійної матриці* (див. [1, с. 9]). Розробнику онтологічної моделі предметного поля потрібно пам'ятати, що *онтологія – це модель реального світу*, і поняття в онтології повинні максимально відображати таку реальність. Тому під час розроблення онтологічної моделі досліднику насамперед належить продумати й обрати релевантний *поняттєво-категорійний апарат*, необхідний для застосування у рамках завдань дослідження [Там само, с. 11]. *Поняття (терміни) в онтології мають бути близькими до об'єктів* (фізичних чи логічних) *і до їх зв'язків, відношень* у межах відповідного науково-предметного поля.

У форматі побудови формально-онтологічної методології проблемно зорієнтована наукова розвідка та її гіпотеза передусім спрямована на формулювання та апробацію, верифікацію нового для певної предметної сфери комплексу закономірностей (в термінології онтологічного моделювання – *аксіом*), що розвивають, ревізують, уточнюють й доповнюють наявні знання про явище, об'єкт актуального авторського дослідження. А це означає, що ядром організації психологічного пізнання передусім є доведені висновки певного дослідження, що від його початку до завершення транслюються як *аксіоми, істинність яких треба верифікувати й довести актуальним пошукуванням*. У теорії онтологічного моделювання засадниче це пояснюється так: «Аксіоми використовують для запису висловів, які завжди істинні. Вони можуть бути введені в онтологію для різних цілей, до прикладу, для визначення комплексних обмежень значень атрибутів, аргументів відношень, для перевірки коректності інформації, описаної в онтології, або для виведення нової інформації. Прикладом аксіоми в онтології є вислів та його формальний опис на мові опису предикатів першого порядку» [1, с. 11].

У рамках реалізації підходів репрезентаціонізму та онтологічного моделювання пропонується класифікувати наукові моделі (концепти, репрезентації) у такий спосіб:

Онтична (емпірико-фактуальна) наукова репрезентація – це: 1) *емпірична експлікація* (від лат. *explicatio* – пояснення, розгортання);

2) безпосереднє явище чуттєвого досвіду стосовно певної субстанції у модусі її феномену; 3) фактична темпорально та просторово залежна репрезентація явища, об'єкта, що досліджується; 4) предметний корелят, екземпляр чи денотативне упредметнення (експлікація) поняття у фізичній реальності. Онтичні наукові репрезентації утворюють емпіричний ландшафт психологічного дослідження у межах певного предметного поля (А.В. Фурман [14а]), що також позначається у рамках методології онтологічного моделювання як *домен* (англ. domain), *регіон* (Е. Гусерль) та *область об'єктів* (Г.П. Щедровицький).

В академічній психології онтичними репрезентаціями явища, об'єкта дослідження пропонується вважати будь-які ознаки, характеристики, риси, властивості, тобто *предикати n-порядків* (або n-місні, n-арні предикати), що: а) належать актуальному явищу, об'єкту й висвітлюють його сутність та зміст; б) виявляються у межах застосування обраних методів психологічного дослідження та в) через власні показники є придатними до статистичного аналізу та узагальнення на всіх його етапах.

Онтичні репрезентації явища, об'єкта пізнання надають *первинні, вихідні емпіричні дані* в межах певної психологічної розвідки у вигляді як описової, пояснювальної, так й статистичної, аналітичної інформації. У процесі психологічного дослідження такі репрезентації явища, об'єкта набувають свого упредметнення, оформлення, уточнення, концептуалізації та узагальнення через власну трансформацію в *онтологічні репрезентації*, здійснювану на засадах наукової інформації про актуальне явище, об'єкт, що була отримана попередніми психологічними розвідками.

Онтологічна (емпірико-концептуальна) наукова репрезентація – емпіричний конструкт; концептуальна експлікація феномену; темпорально та просторово незалежна дескриптивна репрезентація досліджуємого явища, науковий концепт з онтологічним зобов'язанням, що атрибутивно характеризується *пояснювальною силою, емпіричною адекватністю та структурною еквівалентією* стосовно описів реальності.

Онтологічні (емпірико-концептуальні) наукові репрезентації організовуються у єдину онтологічну модель психологічного дослідження як змістовне наповнення універсальної категорійної матриці відповідно до рівнів наукової концептуалізації «Одиничне», «Особ-

ливе», «Загальне» та «Універсальне». Таким чином *емпіричний об'єкт* набуває характеристик *емпіричного конструкту*, включно в усіх його можливих онтологічних модусах у проєкції на окремі рівні наукової концептуалізації.

Онтологічні репрезентації у процесі їх аналізу та узагальнення результатів дослідження організовуються таксономійно, себто як ієрархізовані компоненти онтологічної моделі предметного поля (домену, регіону, області об'єктів) певного явища, об'єкта. Структурну основу наведеного становлять онтологічна сигнатура та її осердя – тезаурус психологічного дослідження.

ВИСНОВКИ

Здобутки компаративної розвідки та науково-психологічного інтегрування її результатів для виявлення психологічного прагматизму, методологічної сутності, закономірностей та поняттєво-категорійних засобів онтологічного моделювання як інструменту модернізації наукового апарату психології дають підстави для таких **висновків**:

1. В умовах домінування культури постмодерну психологічна наука все більше набуває ознак і статусу системного джерела верифікованих імперативних настанов і програм гармонійної соціальної організації, стає дієвим та об'єктивним координатором індивідуального і суспільного життя. Наведене вимагає від внутрішньої організації наукового апарату психології таких налаштувань, що були би здатними апріорно унеможливити будь-які артефактні ускладнення та пізнавальні хиби. Такі ускладнення і хиби сьогодні пов'язані передусім як із об'єктивними особливостями постмодерного розвитку наук, так і з слабкою методологічною інтеграцією строкатих психологічних галузей і домінуванням класичної натуралістично-експериментальної наукової програми.

2. За наведених умов актуалізується потреба у віднайденні обґрунтованого засобу модернізації наукового апарату сучасної психології, першочергово для оптимізації його методологічних та організаційних унормувань, побудови відповідних дослідницьких програм та оновленої структури верифікації отриманих наукових результатів. Таку можливість надає застосування у статусі і ролі перспективного засобу сучасної психології *онтологічного моделювання* (у науковому дискурсі синонімічно

вживаються назви «формальна онтологізація» та «онтологічний інжиніринг»).

3. Обґрунтування методологічної ефективності онтологічного моделювання здійснюється в кількох аспектах, а саме – як: а) сучасного методу дескриптивної реконструкції психологічного знання; б) новітнього засобу розробки програми, організації процесу, узагальнення та верифікації результатів психологічного дослідження; в) способу мислення сучасного науковця соціогуманітарного профілю. У підсумку така ефективність пов'язана із здатністю онтологічного моделювання комплементарно й гармонійно збалансовувати натуралістично-експериментальний та раціонально-інтелігібельний психологічні підходи, ефективно використовувати їх емпіричні переваги й пояснювальні потенціали.

4. Теоретичну основу онтологічного моделювання як засобу модернізації наукового апарату психології складають програми репрезентаціонізму та логічного емпіризму (логічного позитивізму), які щонайкраще реалізують засадничий принцип наукового раціоналізму, що утверджує основоположення психологічної мислєдїяльності у такому формулюванні: *раціональні підстави базуються на сукупності суспільного досвіду, який безнастанно змінюється.*

5. Відповідно до настанов оновленого на принципах і нормативах формально-онтологічного підходу раціонально-інтелігібельного проекту сучасна психологічна теорія повинна атрибутивно відповідати таким аспектам-фундаменталіям: 1) володіти пояснювальною силою та емпіричною адекватністю наукових моделей; 2) виявляти екзистенційну потужність онтологічних зобов'язань та можливостей таких моделей; 3) аргументувати структурну еквівалентність моделей стосовно описів реальності. Реалізацію наведених аспектів у науковій психології забезпечує використання формально-онтологічного підходу.

6. У контексті модернізації наукового апарату психологічної науки завдяки застосуванню онтологічного моделювання пропонується авторське умістовлення відповідного терміну: онтологічне моделювання – це психологічний метод і процес створення концептуальної (понятійної) моделі певної предметної сфери психології, що аргументовано описує її як сукупність понять (концептів, термінів) та відношень між ними в засновках логіки предикатів n -порядків і відбувається на діапазоні від конкретних емпіричних фактів до

універсальних станом на момент дослідження, уможливаючи концептуальні репрезентації психологічного знання. Формулювання та узагальнення результатів психологічного дослідження як суб'єктно-предикативної структури та репрезентації емпіричних явищ через предикати n -порядків пропонується утвердити обов'язковим методологічним унормуванням.

7. Конструктивною основою застосування онтологічного моделювання у рамках наукового апарату вітчизняної психології пропонується обрати універсальну категорійну матрицю (автор А.В. Фурман), що у формально-онтологічному дискурсі складається з п'яти рівнів наукової концептуалізації: 1) «КОНКРЕТНЕ», що характеризує рівень *реєстрації темпорально та просторово залежних онтичних явищ*, одноразових емпіричних природничих фактів *hic et nunc* (у термінології онтологічного моделювання – екземплярів); 2) «ОДИНИЧНЕ», що зреалізовує рівень *первинної онтологічної концептуалізації* темпорально та просторово залежних онтичних (емпірико-фактуальних) репрезентацій досліджуваного явища; 3) «ОСОБЛИВЕ», що відображає рівень *особливої онтологічної концептуалізації* різноманітних проявів названого явища у його інваріантах, залежно від різних онтогенетичних умов оприявлення; 4) «ЗАГАЛЬНЕ», що обґрунтовує рівень *загальної онтологічної концептуалізації* експлікацій досліджуваного явища, які розгалужуються за обраним, передусім у рамках певної епістемологічної програми, критерієм наукової концептуалізації явища, до прикладу критерієм відповідності явища певному виду провідної діяльності; 5) «УНІВЕРСАЛЬНЕ», що прояснює рівень *універсальної онтологічної концептуалізації* атрибутів дослідницьки опрацьованого явища, які не залежать від буттєвих, щонайперше темпоральних, хронологічних, просторових, ситуаційних умов та особливостей і які притаманні будь-якому, навіть уявному, змодельованому, вірогідному оприявленню, експлікації явища.

Онтологічні концепти, репрезентації у процесі їх психологічного аналізу та узагальнення результатів розвідки організуються таксономійно як ієрархізовані (від рівня «Конкретне» до рівня «Універсальне») концепти-компоненти онтологічної моделі предметного поля (домену, регіону, царини об'єктів) певного явища. Структурну основу тут становлять онтологічна сигнатура та її осердя – тезаурус психологічного дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Басюк Т. М. Мови опису онтологій: навч. посіб. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2020. 276 с.
2. Басюк Т. М. Онтологічний інжиніринг : навч. посіб. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2017. 224 с.
3. Баумейстер А.О. Буття і благо: онтологічні підстави практичної нормативності : дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.01. Київ. 2015. 435 с.
4. Баумейстер, А. Вступ до філософських студій, або Інтелектуальні подорожі до країни філософії : наук. посіб. Київ. : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. 238 с.
5. Квайн Вілард ван Орман. Дві догми емпіризму. *Sententiae*. 2015. № 2 (XXXIII). С. 9-26.
6. Корабльова Н. С. Багатомірність ролі реальної: соціально-філософський аналіз. дис... д-ра філос. наук : 09.00.03. Харків, 2000. 426 с.
7. Новітня філософія науки : підручник для студ. філос. ф-тів ун-тів та аспірантів. Київ : Логос, 2009. 244 с.
8. Онтологічний аналіз у Web : монографія. Рогушина Ю. В., Гладун А. Я., Осадчий В. В., Прийма С. М. Мелітополь : МДПУ ім. Богдана Хмельницького, 2015. 407 с.
9. Рубанець О. О. Когнітивні особливості відтворення об'єкта в знанні. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2015. Вип. 3-4. С. 128-138
10. Семіотичний аналіз явищ культури : монографія. Київ : Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, 2021. 396 с.
11. Філософський енциклопедичний словник: довідкове видання. Київ : «Абрис». 2002. 742 с.
12. Фулер С. Віднайдений місця для критичних інтелектуалів в університеті: відновлення після спустошень постмодерної доби. *ДУХ І ЛІТЕРА*. 2008. № 19. С. 222-244.
13. Фурман А. В. Ідея і зміст професійного методологування : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 378 с.
14. Фурман А. В. Методологічна оптика як інструмент мислевчинення. *Психологія і суспільство*. 2022. № 2. С. 6-48. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.006>
- 14а. Фурман А. В. Методологічне обґрунтування предметного поля теоретичної психології. *Психологія і суспільство*. 2019. № 3-4. С. 5-37. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.005>
15. Хайрулін О. М. Діапазон розвивального потенціалу гри як суб'єктної програми. *Психологія і суспільство*. 2021. № 1. С. 82-116. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.082>
16. Хайрулін О.М. Онтологічне моделювання психологічного поля гри. *Психологія і суспільство*. 2023. № 2. С. 106-141. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.106>
17. Carnap R. *Meaning and Necessity. A Study in Semantics and Modal Logic*. Chicago, 1956. 210 p.
18. Carnap Rudolf. *Empiricism, Semantics and Ontology*. *Revue Internationale de Philosophie* (1950) 4, pp. 20-40. Reprinted in the Supplement to *Meaning and Necessity: A Study in Semantics and Modal Logic*, enlarged edition/ University of Chicago Press [in English].
19. Carnap R. *The Logical Structure of the World, and Pseudoproblems in Philosophy*. Translated by Rolf A. George (London, Routledge and Kegan Paul, 1967, 60s.) Pp. xxvi+364.
20. Corea C. & Delfmann, P. Detecting Compliance with Business Rules in Ontology-Based Process Modeling, in Leimeister, J.M.; Brenner, W. (Hrsg.). 2017. Proceedings der 13. Internationalen Tagung Wirtschaftsinformatik (WI 2017), St. Gallen, Pp. 226-240.

21. Fellmann M.; Hogrebe F.; Thomas O.; Nüttgens M. An ontology-driven approach to support semantic verification in business process modeling. In Proceedings of the Modellierung Betrieblicher Informationssysteme (MobIS 2010), Modellgestütztes Management, Dresden, Germany, 15-17 September 2010.
22. Fetzer J.H. (1993) *Philosophy of science*. New York : Paragon House. 197 p.
23. *Formal Ontology in Information Systems*. IOS Press, 2008. 328 p.
24. Garanina N., Anureev I. & Borovicova O. Verification Oriented Process Ontology. *Modeling and Analysis of Information Systems*. Vol. 25, No 6 (2018), P. 607-622.
25. Guarino N. Formal Ontology and Information Systems. N. Guarino (ed.), *Formal Ontology in Information Systems. Proceedings of FOIS'98*, Trento, Italy, 6-8 June 1998. Amsterdam, IOS Press, P. 3-15.
26. Haldane J., Wright C. (Ed.). *Reality, Representation, and Projection*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1993.
27. Reber A. S. *The Penguin Dictionary of Psychology*. England, 1995. 880 p.
28. Sun J.; Wang H.H. & Hu T. Design Software Architecture Models using Ontology. In *Proceedings of the 23rd International Conference on Software Engineering and Knowledge Engineering*. Miami, FL, USA, 7-9 July 2011. P. 191-196.
29. Trevor J.M. Bench-Capon. The Role of Ontologies in the Verification and Validation of Knowledge Based Systems. *International Journal of Intelligent Systems*, VOL. 16. John Wiley & Sons, Inc. 2001. P. 377-390.
30. Van Fraassen B. (1980). *The Scientific Image*. Oxford: Clarendon Press. 235 pp.
31. Wartofsky Marx, W., (1979). *Models: Representation and the Scientific Understanding*. Dordrecht/Boston/London : D. Reidel. 390 p.

REFERENCES

1. Basiuk, T. (2020). Mowy opysu ontologii [Ontology description languages]. Lviv : Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki [in Ukrainian].
2. Basiuk T. (2017). Ontologichnyi inzhynirynh [Ontological engineering]. Lviv : Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki [in Ukrainian].
3. Baumeister A.O. (2015), Buttia i blaho: ontologichni pidstavy praktychnoi normatyvnosti [Being and goodness: ontological foundations of practical normativity]. *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Baumeister, A. (2017). Vstup do filosofskykh studii, abo Intelektualni podorozhi do krainy filosofii [An introduction to the study of philosophy, or Intellectual journeys into the realm of philosophy]. K. : Instytut obdarovanoi dytyny NAPN Ukrainy [in Ukrainian].
5. Kvain Vilard van Orman. (2015). Dvi dohmy empiryzmu [The two dogmas of empiricism]. *Sententiae.2 (XXXIII)*. 9-26. [in Ukrainian].
6. Korablova N. S. (2000). Bahatomirnist rolvoi realnosti: sotsialno-filosofskyi analiz. [The multidimensionality of role-based reality: a socio-philosophical analysis]. *Doctor's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
7. Novitnia filosofii nauky [The latest philosophy of science]. (2009). Kyiv : Lohos [in Ukrainian].
8. Ontologichnyi analiz u Web [Ontological analysis on the Web]. (2015). Rohushyna Yu. V., Hladun A. Ya., Osadchyi V. V., Pryima S. M. Melitopol : MDPU im. Bohdana Khmelnytskoho [in Ukrainian].

9. Rubanets O. O. (2015). Kohnityvni osoblyvosti vidtvorennia obiekta v znanni [Cognitive characteristics of the representation of an object in memory]. *Multyversum. Filosofskiyi almanakh. Vyp. 3-4*. 128-138 [in Ukrainian].
10. Semiotychnyi analiz yavlyshch kultury [A semiotic analysis of cultural phenomena]. (2021). Kyiv : Instytut filosofii imeni H.S. Skovorody NAN Ukrainy [in Ukrainian].
11. Filosofskiyi entsyklopedychnyi slovnyk [Philosophical encyclopedic dictionary]. (2020). Kyiv: «Abrys» [in Ukrainian].
12. Fuller S. (2008). Vidnaidennia mistsia dlia krytychnykh intelektualiv v universyteti: vidnovlennia pislia spustoshen postmodernoї doby [Finding a place for critical intellectuals in the university: recovering from the devastation of the postmodern era]. *DUKh ILITERA*, 19. 222-244. [in Ukrainian].
13. Furman, A.B. (2016). Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannia [The idea and content of professional methodology]. Ternopil : TNEU [in Ukrainian].
14. Furman, A. V. (2022). Metodolohichna optyka yak instrument myslevchynennia [Methodological perspective as a tool for thinking-oriented action]. *Psykhohiia i suspilstvo*. № 2. P. 6-48 DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.006> [in Ukrainian].
- 14a. Furman A. V. Metodolohichne obruntuvannia predmetnoho polia teoretychnoi psykhohiia [Methodological foundations of the disciplinary field of theoretical psychology]. *Psykhohiia i suspilstvo*. 2019. № 3-4. S. 5-37. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.005> [in Ukrainian].
15. Khairulin, O. M. (2021). Diapazon rozvyvalnoho potentsialu hry yak subiektnoi prohramy [The range of developmental potential of the game as a subject program]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 82-116. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.082> [in Ukrainian].
16. Khairulin, O.M. (2023). Ontolohichne modeliuвання psykhohichnoho polia hry [Ontological modeling of the games psychological field]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*. 2. 106-141 DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.106> [in Ukrainian].
17. Carnap, R. (1956). *Meaning and Necessity. A Study in Semantics and Modal Logic*. Chicago [in English].
17. Carnap, R. *Meaning and Necessity. A Study in Semantics and Modal Logic*. Chicago, 1956. 210 p. [in English].
18. Carnap Rudolf. *Empiricism, Semantics, and Ontology*. *Revue Internationale de Philosophie* 4 (1950): 20-40. Reprinted in the Supplement to *Meaning and Necessity: A Study in Semantics and Modal Logic*, enlarged edition/ University of Chicago Press [in English].
19. Carnap R. *The Logical Structure of the World, and Pseudoproblems in Philosophy*. Translated by Rolf A. George (London, Routledge and Kegan Paul, 1967, 60s.) Pp. xxvi+364 [in English].
20. Corea, C. & Delfmann, P. Detecting Compliance with Business Rules in Ontology-Based Process Modeling, in Leimeister, J.M.; Brenner, W. (Hrsg.). 2017. *Proceedings der 13. Internationalen Tagung Wirtschaftsinformatik (WI 2017)*, St. Gallen. 226-240 [in English].
21. Fellmann, M.; Högrefe, F.; Thomas, O.; Nyttgens, M. An ontology-driven approach to support semantic verification in business process modeling. In *Proceedings of the Modellierung Betrieblicher Informationssysteme (MobIS 2010)*, Modellgestütztes Management, Dresden, Germany, 15-17 September 2010 [in English].
22. Fetzer, J.H. (1993) *Philosophy of science*. New York : Paragon House. 197 [in English].
23. *Formal Ontology in Information Systems*. (2008). IOS Press. 328 p. [in English].
24. Garanina, N., Anureev, I. & Borovicova, O. Verification Oriented Process Ontology. *Modeling and Analysis of Information Systems*. Vol. 25, No 6 (2018). 607-622 [in English].
25. Guarino N. Formal Ontology and Information Systems. N. Guarino (ed.), *Formal Ontology in Information Systems. Proceedings of FOIS '98*, Trento, Italy, 6-8 June 1998. Amsterdam, IOS Press/ 3-15 [in English].
26. Haldane, J., Wright, C. (Ed.). (1993). *Reality, Representation, and Projection*. New York, Oxford: Oxford University Press [in English].
27. Reber A. S. *The Penguin Dictionary of Psychology*. England, 1995. 880 p.
28. Sun J.; Wang, H.H. & Hu, T. Design Software Architecture Models using Ontology. In *Proceedings of the 23rd International Conference on Software Engineering and Knowledge Engineering*. Miami, FL, USA, 7-9 July 2011. 191-196 [in English].
29. Trevor J.M. Bench-Capon. The Role of Ontologies in the Verification and Validation of Knowledge Based Systems. *International Journal of Intelligent Systems*, VOL. 16. John Wiley & Sons, Inc. 2001. 377-390 [in English].
30. Van Fraassen B. (1980). *The Scientific Image*. Oxford: Clarendon Press. 235 p. [in English].
31. Wartofsky, Marx, W., (1979). *Models: Representation and the Scientific Understanding*. Dordrecht/Boston/London : D. Reidel. 390 p. [in English].

АНОТАЦІЯ

ХАЙРУЛІН Олег Михайлович.

Онтологічне моделювання як засіб модернізації наукового апарату психології.

В сучасному світі домінування інформаційних структур і впливів, що посилюються психоментальною своєрідністю культури постмодерну, психологія як наука набуває статусу основного джерела імперативних настанов і програм гармонійної особистісної та соціальної організації. За цих умов методологічний апарат вітчизняної психології повинен щонайкраще відповідати викликам постмодерну, враховувати усі особливості сучасного наукового дискурсу. Такі особливості пов'язані передусім із необхідністю модернізації наукової психології на засадах максимального гармонізування натуралістично-експериментальної та раціонально-інтелектуальної програм верифікації знань про надскладні психологічні феномени. Така модернізація можлива завдяки застосуванню як перспективного засобу психології онтологічного моделювання (також синонімічно використовуються терміни «формальна онтологізація» та «онтологічний інжиніринг»). Онтологічне моделювання обґрунтовується як: а) сучасний метод дескриптивної реконструкції психологічного знання; б) новітній засіб розробки програми, організації процесу, узагальнення та верифікації результатів психологічного дослідження; в) спосіб мислення сучасного науковця соціогуманітарного профілю. Теоретичну основу вказаного моделювання як засобу модернізації наукового апарату психології становлять програми репрезентационізму та логічного емпіризму (логічного позитивізму). Відповідно до настанов наведених підходів сучасна психологічна теорія повинна: 1) мати виразну пояснювальну силу та емпіричну адекватність наукових моделей; 2) характеризуватись екзистенційною потужністю онтологічних зобов'язань і можливостей та 3) власними моделями, структурно бути еквівалентною стосовно описів реальності. Реалізацію наведених аспектів-фундаменталій у

науковій психології й найближчій перспективі спроможне забезпечити онтологічне моделювання. Запропоновано таке авторське визначення: онтологічне моделювання: це – психологічний метод і процес створення концептуальної моделі певної предметної сфери психології, що аргументовано описує її як сукупність понять та відношень між ними на засновках логіки предикатів *n*-порядків, відбувається у діапазоні від конкретних емпіричних фактів до універсальних станом на момент дослідження і виявляється у системі концептуальних репрезентацій психологічного знання. Формулювання та узагальнення результатів психологічного дослідження як суб'єктно-предикативної структури та репрезентації емпіричних явищ через предикати *n*-порядків треба сприймати як точно визначене методологічне унормування. Конструктивною основою застосування онтологічного моделювання у рамках наукового апарату вітчизняної психології пропонується обрати універсальну категорійну матрицю (автор А.В. Фурман). Відповідно до змісту висвітлюваної матриці формально-онтологічна структура психологічного дослідження охоплює п'ять рівнів наукової концептуалізації: 1) реєстрацію онтичних явищ, фактів *hic et nunc* (екземплярів); 2) первинну онтологічну концептуалізацію досліджуваного явища; 3) особливу онтологічну концептуалізацію явища у його інваріантах залежно від різних онтогенетичних умов; 4) загальну онтологічну концептуалізацію явища у рамках певної епістемологічної програми; 5) універсальну онтологічну концептуалізацію явища, що притаманна будь-якому, включно його уявному, змодельованому, вірогідному, факту. Доведено, що стрижневу архітектуру психологічної теорії становлять онтологічна сигнатура та її осердя – тезаурус психологічного дослідження.

Ключові слова: методологія, психологія, раціоналізм, репрезентаціонізм, логічний емпіризм, онтологія, онтологічне моделювання, метод реконструкції, психологічне дослідження, психічне явище, психологічне знання, програма, верифікація, матриця, таксономія, тезаурус, сигнатура.

ABSTRACT

Oleg KHAIRULIN.

Ontological Modelling as a Means of Modernizing the Scientific Apparatus of Psychology.

In modern world, where information structures and influences dominate – a trend amplified by the characteristics of postmodern culture – psychology, as a science, is emerging as the primary source of guiding principles and frameworks for the harmonious organization of the individual and society. Therefore, the methodological framework of Ukrainian psychology must be as responsive as possible to the challenges of postmodernism and take into account all the characteristics of contemporary scientific discourse. These characteristics stem primarily from the need to modernize scientific psychology by achieving the greatest possible harmony between the naturalistic-experimental and rational-intellectual programs for verifying knowledge about complex psychological phenomena. This modernization is made possible by the use of ontological modeling (also known as formal ontologization or ontological engineering) as a promising tool in psychology. Ontological

modeling is justified as a) a modern method of descriptive reconstruction of psychological knowledge; b) a cutting-edge tool for designing research programs, organizing the research process, and synthesizing and verifying the results of psychological research; c) a way of thinking characteristic of contemporary researchers in the social sciences and humanities. The theoretical foundation of ontological modeling as a means of modernizing the scientific apparatus of psychology is provided by the theories of representationism and logical empiricism (logical positivism). In accordance with the principles of these approaches, psychological theory must 1) possess clear explanatory power and the empirical adequacy of scientific models; 2) be characterized by the existential force of ontological commitments; and 3) demonstrate the structural equivalence of models with respect to descriptions of reality. Ontological modeling can ensure the implementation of these aspects in scientific psychology. The following definition is proposed: ontological modeling is a psychological method and process for creating a conceptual model of a specific domain of psychology, which provides a reasoned description of that domain as a set of concepts and the relationships between them based on *n*-order predicate logic, and which ranges from concrete empirical facts to universal, as of the time of the study, conceptual representations of psychological knowledge. The formulation and generalization of psychological research findings as subject-predicate structures and the representation of empirical phenomena through *n*-order predicates should be regarded as a strict methodological standard. It is proposed that a universal categorical matrix (developed by A.V. Furman) be adopted as the conceptual foundation for the application of ontological modeling within the theoretical framework of Ukrainian psychology. According to the matrix presented above, the formal-ontological structure of psychological research consists of five levels of scientific conceptualization: 1) the recording of ontic phenomena, facts *hic et nunc* (instances); 2) the primary ontological conceptualization of the phenomenon under study; 3) a specific ontological conceptualization of the phenomenon in its invariants, depending on various ontogenetic conditions; 4) a general ontological conceptualization of the phenomenon within the framework of a specific epistemological program; 5) a universal ontological conceptualization of the phenomenon, which is inherent in any fact, including imaginary, simulated, or probable ones. The structural foundation of psychological theory consists of the ontological signature and its core – the thesaurus of psychological research.

Key words: methodology, psychology, rationalism, representationism, logical empiricism, ontology, ontological modeling, reconstruction method, psychological research, psychological phenomenon, psychological knowledge, program, verification, matrix, taxonomy, thesaurus, signature.

Рецензенти:

д. психол. н. проф. Інеса ГУЛЯС,
д. психол. н. проф. Оксана ФУРМАН.

Надійшла до редакції 28.02.2026.

Підписана до друку 16.03.2026.

Дата публікації 30.03.2026.

Бібліографічний опис для цитування:

Хайрулін О.М. Онтологічне моделювання як засіб модернізації наукового апарату психології. Психологія і суспільство. 2026. № 1. С. 66-82.
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.066>

ГУЛЯС Інеса Антонівна

РЕПЛІКАЦІЙНА КРИЗА У ПСИХОЛОГІЇ: ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ ТА СПОСОБИ ПОДОЛАННЯ

Inesa HULIAS

THE REPLICATION CRISIS IN PSYCHOLOGY: CAUSES, CONSEQUENCES, AND STRATEGIES FOR OVERCOMING IT

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.083>

УДК 159.9:001.891

ВСТУП

Актуальність проблемного поля дослідження. Сучасна психологія як наука перебуває у стані глибокої методологічної рефлексії, зумовленої виявленням системних обмежень у відтворюваності емпіричних результатів. Одним із найбільш резонансних викликів останніх десятиліть стала так звана реплікаційна криза, що проявляється у низькій частоті успішних повторень класичних і сучасних досліджень, які раніше вважалися надійними та концептуально усталеними. Марковане явище набуло міждисциплінарного масштабу. Однак у психології воно має особливо гострий характер, оскільки торкається фундаментальних засад пізнання психічної реальності та способів її наукової репрезентації.

Актуальність проблеми реплікаційної кризи зумовлена насамперед її **епістемологічними наслідками**: під сумнів ставиться статус психологічного знання як кумулятивного, надійного й інтерсуб'єктивно перевірюваного. Низька відтворюваність результатів підриває довіру не лише до окремих досліджень або методик, а й до теоретичних моделей, що на них спираються, формуючи ризик методологічного релятивізму та фрагментації наукового поля. У цьому контексті реплікаційна криза

постає не як суто технічна проблема статистики чи дизайну досліджень, а як симптом глибших деформацій наукового мислення, норм дослідницького практикування та культури наукової відповідальності.

Важливим аспектом актуальності є те, що причини реплікаційної кризи мають **поліривневий характер**. Вони охоплюють методологічні чинники (недостатня потужність вибірок, гнучкість аналітичних рішень, p-hacking – статистичне підлаштування даних під бажаний результат, HARKing – формулювання гіпотез після аналізу даних), інституційні умови (публікаційний тиск, пріоритет новизни над перевірюваністю, селекція «позитивних» результатів), когнітивні й мотиваційні упередження самих дослідників, а сукупно формують своєрідну «екосистему нереплікованості», яка відтворюється незалежно від індивідуальних намірів окремих учених і потребує системного методологічного осмислення.

Особливої актуальності проблема набуває в контексті **прикладних галузей психології**, де результати досліджень слугують підґрунтям для освітніх програм, психотерапевтичних інтервенцій, управлінських рішень і соціальної політики. Нерепліковані або статистично нестійкі ефекти можуть призводити до впровадження неефективних або навіть шкідливих практик, що посилює етичну відповідальність

психологічної науки перед суспільством. Таким чином реплікаційна криза виходить за межі внутрішньонаукової дискусії та набуває соціально значущого виміру.

Водночас сучасний етап розвитку психології характеризується активним пошуком способів подолання реплікаційної кризи, що зумовлює додаткову актуальність систематизованого аналізу цієї проблеми. Розвиток руху відкритої науки («Open Science»), впровадження передреєстрації досліджень, поширення реплікаційних проєктів, удосконалення статистичних підходів і підвищення стандартів методологічної прозорості засвідчують перехід від констатації кризи до її конструктивного переосмислення. Однак ефективність цих заходів значною мірою залежить від глибини теоретико-методологічного осмислення самої природи кризи, її причин і меж подолання.

Отже, актуальність проблемного поля дослідження визначається необхідністю **інтегративного методологічного аналізу** реплікаційної кризи в психології як феномену, водночас віддзеркалюючи стан наукового знання, дослідницької культури й інституційних людинознавчих практик. Таке осмислення є передумовою не лише підвищення надійності емпіричних результатів, а й формування зрілої методологічної свідомості психологів як науковців, здатних до саморефлексії, самокорекції та відповідального розвитку.

Метою статті є здійснення комплексного теоретико-методологічного аналізу феномену реплікаційної кризи в сучасній психології задля виявлення її ключових причин і наслідків для наукового знання та обґрунтування методологічних підходів і практик, спрямованих на підвищення відтворюваності, надійності й наукової валідності психологічних досліджень.

Для досягнення поставленої мети у статті передбачається розв'язання таких **завдань**: проаналізувати сучасні наукові підходи до осмислення реплікаційної кризи як методологічного й епістемологічного феномена психологічної науки; визначити основні методологічні, інституційні та когнітивні чинники, що зумовлюють зниження відтворюваності результатів психологічних досліджень; схарактеризувати наслідки реплікаційної кризи для теоретичних моделей, емпіричних узагальнень і прикладних практик у психології; висвітлити сучасні ініціативи та стратегії подолання реплікаційної кризи (зокрема в межах руху Відкритої науки) з позицій їх методологічної доцільності й обмежень; обґрунтувати перспек-

тивні напрями розвитку методологічної культури психологічних досліджень, спрямовані на забезпечення прозорості, відповідальності та наукової надійності результатів.

Об'єктом вивчення є науково-дослідницька діяльність у сучасній психології як система виробництва, перевірки та легітимації емпіричного знання.

Предмет дослідження становить реплікаційна криза як методологічний та епістемологічний феномен психологічної науки, що оприявнюється у зниженні відтворюваності емпіричних результатів, деформаціях дослідницьких практик і трансформації критеріїв наукової надійності.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні про те, що реплікаційна криза в сучасній психології є не поодиноким наслідком методичних похибок окремих досліджень, а системним методологічним феноменом, зумовленим поєднанням епістемологічних обмежень психологічного пізнання, інституційних норм наукового виробництва й усталених дослідницьких практик; тому її подолання можливе за умови комплексної трансформації методологічної культури носіїв психологічної науки, що охоплює підвищення прозорості досліджень, посилення стандартів відтворюваності та розвиток рефлексивної відповідальності кожного дослідника.

Методи дослідження. Досягнення поставленої мети та перевірка висунутої гіпотези зумовили використання комплексу методів, спрямованих на полірівневий аналіз феномену реплікаційної кризи у психології, а саме: а) *критичний аналіз* сучасної та класичної літератури для оцінки чинників нестабільності психологічних ефектів, а також системний підхід для визначення взаємозв'язків між методологічними, культурними й теоретичними аспектами; б) *концептуальне моделювання та інтегративний синтез* для побудови багаторівневої моделі подолання реплікаційної кризи, що об'єднує епістемологічний, методологічний та інституційний рівні аналізу; в) *евристичний компонент* моделі, що дозволяє сформулювати практичні принципи підвищення надійності та відтворюваності психологічних пошукувань; г) *рефлексивно-методологічний підхід*, який передбачає осмислення позиції самого дослідника, його ціннісних і нормативних настановлень у процесі наукового пізнання що дало змогу розглянути реплікаційну кризу не лише як об'єкт аналізу, а й як виклик методологічній свідомості психолога-дослідника.

Виклад основного матеріалу дослідження

АНАЛІТИЧНИЙ ВИМІР ПРОБЛЕМИ РЕПЛІКАЦІЙНОЇ КРИЗИ У ПСИХОЛОГІЇ

Аналітичне осмислення проблеми реплікаційної кризи у психології було переважно ініційоване та розвинене у працях закордонних науковців, тоді як у вітчизняному науковому просторі ця проблематика лише поступово набуває системної рефлексії та методологічного опрацювання.

Реплікаційну кризу в психології визначають як системну ситуацію, за якої результати опублікованих досліджень не можуть бути відтворені іншими дослідниками із використанням аналогічних процедур та умов, що ставить під сумнів один із базових принципів наукового методу – перевірюваність наукового знання шляхом реплікації (див. [24; 28]).

Проблема реплікаційної кризи привернула особливу увагу науковців після реалізації масштабних міжлабораторних ініціатив. Зокрема, завдяки імплементації проекту Колаборації відкритої науки (Open Science Collaboration) (2015), було здійснено реплікацію 100 класичних психологічних експериментів і виявлено, що лише близько 36% результатів знайшли своє підтвердження у повторних дослідженнях. Оновлені метааналітичні огляди 2023 року свідчать, що навіть за умов реплікації значна частина ефектів, визнаних статистично значущими в оригінальних роботах, характеризується суттєво меншим розміром ефекту або не відтворюється взагалі [22].

М. Баккер, А. ван Дейк і Дж. Вікертс (M. Bakker, van A. Dijk, J. Wicherts) [10], а також М. Мунафо з колегами (M. Munafò et al.) [18] зазначають, що систематичний аналіз сучасної наукової літератури виявляє низку структурних чинників, які сприяють підтриманню реплікаційної кризи у психології. До них належать обмежена статистична потужність досліджень, використання невеликих і нерепрезентативних вибірок, недостатня прозорість методів і даних, а також орієнтація академічних журналів на пріоритет новизни результатів над їх відтворюваністю.

Ф. Ренкевіц і М. Хін (F. Renkewitz, M. Heene) [24], а також Р. Цваан зі співавторами (R. Zwaan et al.) [28]) наголошують, що істотну роль у загостренні реплікаційної кризи в психології

відіграють окремі методологічні практики дослідників, зокрема *p-hacking* та *HARKing*, які суттєво знижують достовірність і відтворюваність опублікованих наукових результатів.

Важливим аспектом сучасного аналізу реплікаційної кризи є її емоційний та епістемологічний виміри. Реплікаційна криза не тільки ставить під сумнів точність окремих експериментальних результатів, але й підриває кумулятивний характер психологічного знання, оскільки емпіричні знахідки, що не підтверджуються повторними дослідженнями, не можуть слугувати надійною основою для побудови теорій і для формулювання науково обґрунтованих прогнозів.

Б. Носек, Ч. Еберсол, А. де Гавен і Д. Меллор (B. Nosek, C. Ebersole, A. DeHaven, D. Mellor) [19], Ф. Ренкевіц і М. Хін (F. Renkewitz, M. Heene) [24], Е. Мігель із співавторами (E. Miguel et al.) [17] підкреслюють, що сучасні підходи до подолання реплікаційної кризи містять практики Відкритої науки, такі як передреєстрація досліджень, відкритий доступ до даних і матеріалів, а також публікація негативних результатів, що підвищує прозорість і надійність наукових висновків. Як відзначають М. Баккер (M. Baker) [9], Р. Цваан з колегами (R. Zwaan et al.) [28], окреслені ініціативи спрямовані на формування методологічної культури, у якій відтворюваність стає не лише технічним, а й культурним критерієм наукової доброчесності.

Ф. Ренкевіц і М. Хін (F. Renkewitz, M. Heene) [24]), Р. Цваан з колегами (R. Zwaan et al.) [28] слушно зауважують, що часткова невідтворюваність результатів може розглядатися як феноменально природна варіативність людської поведінки, що не обов'язково свідчить про методологічні дефекти, а радше відображає особливості психологічного пізнання та контексту досліджень. Це відкриває поле для рефлексивного аналізу, в якому реплікаційну кризу розуміють не тільки як негативне явище, а й як стимул для методологічного розвитку, вдосконалення наукових практик і підвищення рівня методологічної зрілості свідомости дослідників.

Таким чином, реплікаційна криза у психології виявляє складну взаємодію методологічних, інституційних та епістемологічних чинників. Вона не лише ставить під сумнів достовірність окремих результатів, але й підкреслює межі узагальнення та кумулятивності психологічного знання. Водночас криза є каталізатором для розвитку наукових практик:

впровадження принципів відкритої науки, підвищення прозорості досліджень, передреєстрація, стандартизація процедур та систематичне проведення реплікаційних розвідок сприяють формуванню методологічної культури, у якій відтворюваність стає критерієм наукової доброчесності. Розуміння реплікаційної кризи як стимулу до методологічної рефлексії відкриває перспективи для підвищення наукової надійності та розвитку психології як людинознавчої дисципліни, здатної до самокорекції і стабільного накопичення знань.

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИЧИН РЕПЛІКАЦІЙНОЇ КРИЗИ У ПСИХОЛОГІЇ

Реплікаційна криза у психології є не лише сукупністю випадків невдалого відтворення результатів, а щонайменше системною методологічною проблемою, яка виникає у зв'язку з поєднанням кількох ключових чинників, що взаємодіють на рівнях дизайну досліджень, статистичної обробки даних, культурних норм і способів академічного практикування. Такий комплексний підхід до аналізу причин дає змогу глибше усвідомити сутність кризи й обґрунтовано визначити шляхи її подолання.

Так, Б. Носек зі співавторами (Nosek et al.) [20] підкреслюють, що однією з фундаментальних причин реплікаційної кризи є низька статистична потужність та аналітична невизначеність досліджень. Відсутність достатньої вагомості вибірок знижує ймовірність виявлення реальних ефектів і водночас збільшує частку випадкових знахідок, що не підтверджуються при повторних дослідженнях. Крім того, окремі методологічні практики дослідників – такі як *p-hacking*, *HARKing* та селективне звітування даних – можуть сприяти отриманню статистично значущих результатів, які насправді є артефактами аналітичних рішень, а не відображають надійні емпіричні закономірності. Така гнучкість у виборі статистичних процедур без чітких правил стандартизації значно підсилює невідтворюваність результатів і підкреслює структурну слабкість сучасних психологічних досліджень.

Р. Розенталь (R. Rosenthal) [25] вперше зафіксував явище (*file drawer problem*), коли результати досліджень із незначущими або нульовими ефектами залишаються неопублікованими – «приховані в шухлядах», тоді як статистично значущі знахідки потрапляють до наукової літератури. Це явище є формою упередженості публікацій (*publication bias*),

яку згодом підтвердили сучасні дослідження. Зокрема, Г. Мартін і Р. Кларк (G. Martin, R. Clarke) [16] наголошують, що структура наукової публікаційної системи й академічні стимули підсилюють упередженість на користь позитивних результатів й обмежують видимість реплікаційних чи негативних пошуків. У масштабному огляді практик 1151 психологічного журналу було виявлено, що лише незначна частина видань сміливо приймає реплікації, що сприяє домінуванню позитивно підтверджених висновків у науковому дискурсі. Наслідком селективного оприлюднення є спотворення уявлення про епістемологічну стабільність результатів, систематичне завищення ефектів у метааналізах і підсилення невідтворюваності результатів, що посилює кризу реплікації як методологічну проблему.

Л. Юдескі (L. Udesky) [26], К. Кобі зі співавторами (K. Cobey et al.) [11], Б. Генсон зі співавторами (B. Hanson et al.) [13] зазначають, що одним із ключових інституційних чинників реплікаційної кризи у психології є академічна культура «*publish or perish*» – тиск на публікацію, що стимулює орієнтацію на кількість, а не на якість наукових результатів. Аналіз сучасної наукової системи свідчить, що такий тиск може призводити до поспішного проведення досліджень, недостатньої перевірки результатів та слабкої мотивації до проведення реплікацій. Масштабні міжнародні опитування дослідників підтверджують, що саме культура *publish or perish* сприяє домінуванню публікацій із новими або статистично значущими результатами над реплікаційними та негативними дослідженнями, створюючи ілюзію надійності та стабільності психологічних висновків, яка часто не відповідає фактичній відтворюваності.

Низка наукових досліджень демонструє, що реплікаційна криза має також глибокі теоретичні корені, пов'язані з якістю та структурою теоретичної бази психологічних гіпотез. Зокрема, критичний аналіз реплікаційних проблем доводить, що слабкий логічний зв'язок між теорією та емпіричними тестами підвищує ризик невідтворюваності, оскільки емпіричні результати не впливають однозначно з чітких теоретичних припущень, а часто визначаються лише пошуковою функцією дослідження [21]. За таких обставин низка емпіричних висновків ризикують залишатися контекстно обмеженими випадками замість інтеграції в узгоджену і стабільну наукову систему. Це означає, що навіть ідеально виконані реплікації можуть не

підтвердити результати, якщо початкова теоретична рамка є недостатньо обґрунтованою або містить концептуальні прогалини, що унеможливають розробку більш чітких і тестованих теоретичних конструкцій у психології [27].

Дослідники реплікаційної кризи також наголошують, що важливим джерелом проблем є культура наукової спільноти, яка охоплює як формальні правила, так і невисловлені норми, очікування та соціальні практики. Скажімо, аналіз практик психологічних журналів засвідчує, що лише незначна частина видань охоче приймає для розгляду роботи, присвячені реплікації, тоді як вимога наукової новизни й оригінальності домінує в редакційних політиках і фактично стримує подачу реплікаційних досліджень, оскільки такі роботи вважаються менш престижними та менш привабливими для публікації [16]. Крім того, існує думка, що деякі дослідники сприймають реплікацію як «особисту критику» попередніх результатів або як діяльність, котра не приносить значного наукового визнання, що додатково знижує мотивацію до систематичного повторення досліджень. Таке культурне настановлення сприяє підтриманню академічної екосистеми, де відтворюваність поступається перед інноваційністю та престижем, і не сприяє формуванню довкілля з високою науковою доброчесністю.

У підсумку критичний аналіз причин реплікаційної кризи в психології показує, що її виникнення зумовлене не окремим чинником, а комплексом пов'язаних факторів – від методологічних і статистичних обмежень до інституційних стимулів і культурних норм. Таке багатопланове розуміння створює передумови для розробки цілісних стратегій подолання кризи, причому не лише шляхом технічних удосконалень у дизайні досліджень, а й у напрямках трансформації наукової структури, підвищення вмотивованості дослідників та однозначного дотримання академічних стандартів.

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ПІДХОДІВ ДО ОСМИСЛЕННЯ РЕПЛІКАЦІЙНОЇ КРИЗИ

Аналітичний і критичний розгляд реплікаційної кризи у психології дає змогу перейти до її системного осмислення, що передбачає виявлення домінуючих методологічних парадигм, які формують сучасну дискусію. Зокрема, Б. Носек зі співавторами (B. Nosek et al.) [20], Колаборація Відкритої науки (Open

Science Collaboration) [22], Ф. Гендрікс (F. Hendriks) [14] підкреслюють, що підходи до розуміння кризи відображають різні зв'язки причин, наслідків і потенційних шляхів вирішення, що впливає з різних теоретичних та практичних акцентів. У подальшому умовно виділено три основні групи таких підходів.

Техніко-методичний підхід розглядає реплікаційну кризу як наслідок недосконалості методів дослідження, дизайнів і статистичних процедур. Автори цього напрямку вважають, що багато невдач у відтворенні результатів зумовлені технічними обмеженнями – недостатньою статистичною повнотою, відсутністю репрезентативних вибірок, неадекватною стандартизацією експериментальних умов і процедур.

Так, Б. Носек зі співавторами (B. Nosek et al.) [20] у всебічному огляді підкреслюють, що оптимізація вибірок, застосування математично обґрунтованих планів експерименту та суворе звітування про аналітичні рішення істотно підвищують ймовірність відтворюваності результатів. Учені також наголошують, що використання більш потужних статистичних моделей і реплікаційних дизайнів здатне пом'якшити частину проблем, пов'язаних із хибними позитивними висновками та «флексибільністю аналітичних рішень».

Паралельно зі згаданими вище дослідниками, Р. Цваан із колегами (R. Zwaan et al.) [28] пропонують інтегрувати реплікацію як невід'ємну частину дослідницького циклу, передбачаючи її на рівні планування проєкту, а не додавати «заднім числом». На їхню думку, лише така інтеграція реплікації у базову методологічну архітектуру психологічних досліджень може забезпечити справжнє підвищення прозорості та надійності результатів.

Другий широкий напрям – *інституційно-нормативний* – пов'язує кризу з академічними структурами та стандартами, які формують поведінку дослідників, редакцій журналів і рецензентів. Маркований підхід підкреслює, що системні стимули в науці часто не сприяють відтворюваності результатів, зокрема через відсутність мотивації для проведення реплікаційних досліджень, орієнтацію на статистично значущі або «чіткі» позитивні результати та постійну вимогу новизни.

Конкретними проявами таких інституційних чинників є упередженість на користь публікації позитивних або нових результатів, а також тиск на дослідників у рамках принципу «publish or perish», що стимулює кількість публікацій на шкоду їх якості. Як зауважують

Г. Мартін і Р. Кларк (G. Martin, R. Clarke) [16], Б. Носек зі співавторами (B. Nosek et al.) [20], ці механізми формують довкілля, де реплікації та негативні результати залишаються «невидимими», а позитивно підтвержені висновки домінують у науковій літературі, спотворюючи уявлення про стабільність і надійність емпіричної бази.

Рух «Відкрита наука» є ключовим компонентом підходу до подолання реплікаційної кризи [19; 24] і спирається на низку принципів: передреєстрація досліджень, що передбачає формулювання гіпотез та опис методів до збору даних; відкритий доступ до даних, матеріалів і коду; заохочення реплікаційних проєктів як самостійних результатів, що мають академічну цінність.

Б. Носек зі співавторами (Nosek et al.) [19] демонструють, що передреєстрація суттєво зменшує прояви р-hacking і HARKing, сприяючи формуванню більш об'єктивної та прозорої бази емпіричних висновків. Колаборація Відкритої науки (Open Science Collaboration) [22] відзначає, що відкритий доступ до даних і методів дозволяє дослідникам незалежно перевіряти процедури й аналітичні рішення, що підвищує ефективність виявлення системних похибок.

Ф. Гендрікс (B. Hendriks) [14] звертає увагу на створення реплікаційних баз даних і репозитаріїв результатів (наприклад, *The Replication Database* – Д. Парсонс, Л. Сміт і Р. Лі (D. Parsons, L. Smith, R. Lee) [23]), що значно посилює структурні можливості для відтворюваності та робить реплікацію більш доступною для широкої наукової спільноти.

У підсумку, практика Відкритої науки формує комплексну систему підвищення відтворюваності результатів у психології. Передреєстрація, відкритий доступ до даних і матеріалів, а також активне заохочення реплікаційних досліджень не лише мінімізують методологічні й аналітичні похибки, але й сприяють формуванню прозорої та самокоректуючої наукової екосистеми. Такий підхід дозволяє трансформувати реплікаційні дослідження з «допоміжної» процедури на ключовий компонент вироблення надійного та кумулятивного психологічного знання (див. [19; 22; 14]).

Третя група підходів концентрується на глибинних, концептуальних обмеженнях психологічного пізнання, вказуючи, що не всі психічні явища однаково придатні до стандартних методів реплікації. Такі автори підкреслюють, що навіть за ідеальних умов

методології та дизайну деякі ефекти можуть бути істотно контекстуально обумовлені або залежати від культурних й історичних варіацій, що обмежує їх відтворюваність за класичними протоколами.

Зазначимо, що окреслений фокус не є новим. Ще Д. Ліккен (D. Lykken) [15] наголошував на межах стабільності психологічних ефектів, а Г. Гігеренцер (G. Gigerenzer) [12] зосереджував увагу на тому, що надмірна стандартизація статистичних процедур може призвести до втрати смислової валідності самих результатів.

Сучасні автори продовжують цю традицію, спираючись на нове емпіричне підґрунтя. Зокрема, Ф. Гендрікс (B. Hendriks) [14] стверджує, що реплікаційна криза є частиною ширшої «епістемологічної доробки науки про людину», де традиційні механістичні уявлення про стабільність ефектів мають співіснувати з усвідомленням динамічної природи поведінки і контекстуальних модулів психічного функціонування. У такому розумінні проблема полягає не тільки в методах, а й у межах конструктивного використання теоретичних моделей, у рамках яких дослідники формують гіпотези.

Отже, комплексне поєднання цих підходів сприяє формуванню інтегративної парадигми, здатної не лише пояснити, але й трансформувати феномен реплікаційної кризи шляхом синтезу технічної строгості, відкритої наукової практики та рефлексивної теоретичної усвідомленості.

МОДЕЛЬ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОДОЛАННЯ РЕПЛІКАЦІЙНОЇ КРИЗИ У ПСИХОЛОГІЇ

Запропонована модель концептуального подолання реплікаційної кризи у психології ґрунтується на інтеграції методологічного, інституційного й епістемологічного рівнів аналізу та спрямована на систематизацію ключових чинників, що зумовлюють кризові явища в сучасних психологічних дослідженнях, а також на визначення узгоджених стратегічних напрямів їхнього подолання. Модель має евристичний характер і може бути використана як аналітична рамка для подальших теоретичних та емпіричних розвідок у галузі психологічної науки (*рис.*).

У межах цієї моделі виокремлюються три взаємопов'язані рівні – епістемологічний, методологічний та інституційний, які перебувають у відношенні взаємного підсилення та

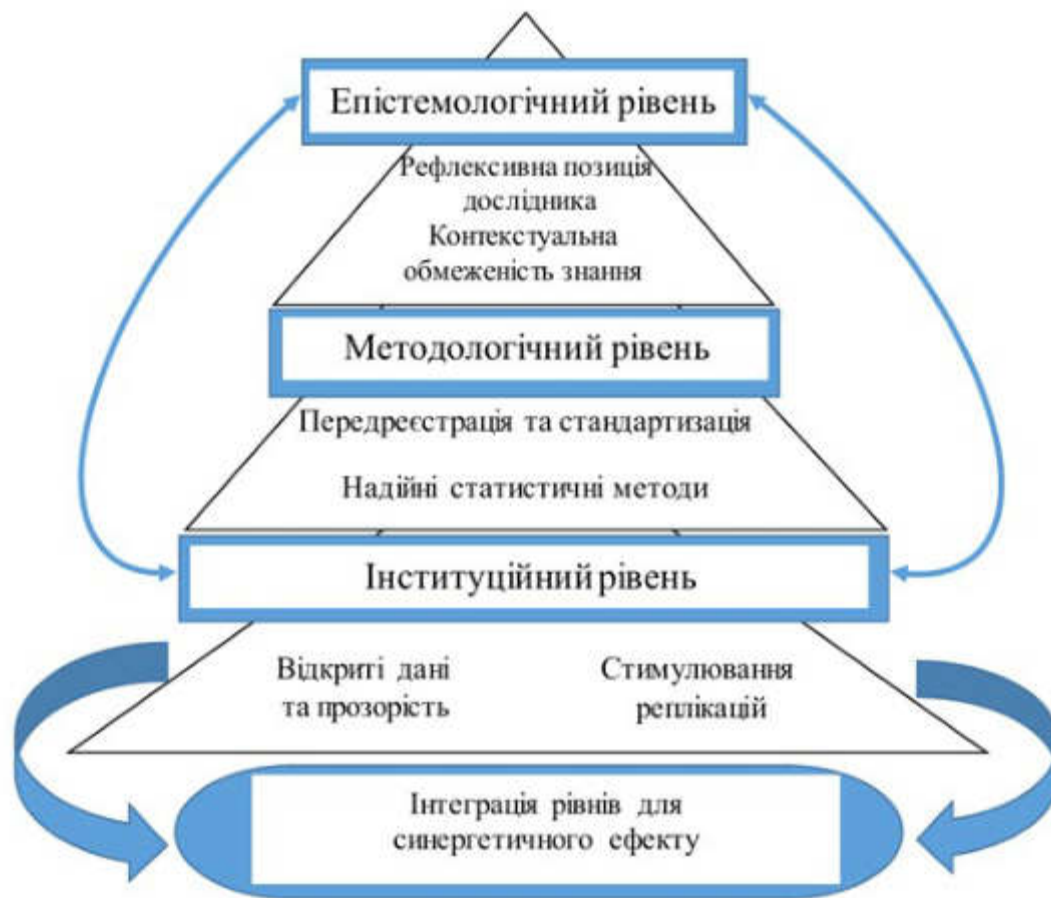

Рис.
Багаторівнева модель подолання реплікаційної кризи

зворотного впливу. Реплікаційна криза постає не як ізольована методична проблема, а як системне явище, що відображає структурні особливості сучасного психологічного пізнання.

1. **Епістемологічний рівень:** реплікаційна криза інтерпретується як наслідок обмеженості пояснювальних моделей у психології та контекстуальної зумовленості психологічних ефектів [12; 15]. Багато психологічних феноменів характеризуються високою варіативністю, чутливістю до ситуаційних і культурних чинників та історичною мінливістю, що ускладнює їх стандартизовану реплікацію. У цьому контексті відсутність відтворюваності не обов'язково свідчить про помилковість первинних результатів, а радше вказує на межі узагальнення та потребу переосмислення критеріїв наукової валідності.

У своїй роботі Г. Щедровицький наголошує, що розвиток психологічної науки можливий лише за умови виходу за рамки традиційних

природничо-наукових моделей і переходу до *методологічної організації мислення*, яка проєктує пізнання як цілісну діяльність із рефлексивними формами, засобами й умовами мислєдіяльності (див. [3; 8]). Такий підхід робить методологічне мислення не лише теоретичним інструментом, а й *інтегральною умовою розвитку науки у пов'язаних із практикою контекстах* – адже без нього «поза рамок методологічної думки ніякої психології більше бути не може» [7, с. 122-142].

2. **Методологічний рівень** включає проблеми дизайну досліджень, статистичного аналізу й аналітичних способів практикування, які часто підсилюють епістемологічні обмеження замість їхньої компенсації. Недостатня статистична потужність, вибіркоче звітування результатів і гнучкість аналітичних рішень сприяють появі хибних позитивних ефектів і знижують ймовірність успішної реплікації. Підходи відкритої науки, а саме підвищення

статистичної потужності, стандартизація процедур, передреєстрація та систематичне проведення реплікаційних досліджень, спрямовані на зменшення розриву між емпіричними результатами та їхньою теоретичною інтерпретацією [20; 22]. Реалізація цих стратегій сприяє зменшенню частоти хибнопозитивних результатів та обмеженню впливу так званих «дослідницьких ступенів свободи», що загалом підвищує надійність емпіричних висновків.

Як наголошує А. В. Фурман (2020, 2023), *ефективне наукове пізнання вимагає поєднання методологічної рефлексії з організаційною структурою дослідницької діяльності*. Наукова культура не обмежується формальними процедурами: вона охоплює *усвідомлене планування досліджень, обґрунтований вибір статистичних стратегій, стандартизовані експериментальні процедури та прозоре звітування результатів*. Водночас важливою складовою є *системна підтримка академічного часопростору*, що стимулює реплікації, відкритість даних і публікацію негативних результатів, забезпечуючи комплексний розвиток науки як соціальної і пізнавальної практик [2; 4].

3. **Інституційний рівень** визначає соціальні та організаційні умови продукування психологічного знання, зокрема систему академічних стимулів, публікаційні стандарти та дослідницьку культуру. Орієнтація на кількісні показники продуктивності, новизну результатів і позитивні ефекти створює структурний тиск, що підтримує методологічні практики з низькою відтворюваністю. У цьому контексті ініціативи Відкритої науки – публікація реплікаційних досліджень і негативних результатів, розвиток інфраструктури відкритих даних і коду, переосмислення критеріїв академічної оцінки – формують умови для довгострокової стабілізації психологічної науки [14; 23].

Така трансформація інституційного довкілля створює умови для довготривалої методологічної та епістемологічної стабілізації життєдіяльності психологічної науки.

Відтак подолання реплікаційної кризи потребує узгоджених змін на всіх трьох рівнях. Інституційні трансформації створюють умови для методологічних реформ, які, своєю чергою, сприяють більш адекватному осмисленню епістемологічних меж психологічного пізнання. Модель має евристичний характер і може слугувати концептуальною основою для подальших теоретичних дискусій та емпіричних досліджень.

Спираючись на запропоновану полірівневу модель, доречно сформулювати низку інтегративних принципів – твірних засадничих стратегій подолання реплікаційної кризи у психології. Ці принципи поєднують епістемологічні, методологічні та інституційні виміри наукової діяльності й задають нормативну рамку для її трансформації.

1. **Розвиток рефлексивної позиції дослідника**. Подолання реплікаційної кризи передбачає формування рефлексивної позиції дослідника щодо власних теоретичних припущень, методологічних рішень і меж інтерпретації отриманих результатів. Усвідомлення контекстуальної зумовленості психічних ефектів та обмежень їх відтворюваності сприяє більш обережному узагальненню висновків і підвищує епістемологічну відповідальність психологічних досліджень [12; 14; 5].

2. **Переосмислення критеріїв наукової значущості**. З перспективи інтегративного підходу реплікаційні дослідження та негативні результати мають розглядатися як повноцінний внесок у наукове знання, а не як другорядні або менш престижні публікації. Уведення таких результатів у науковий обіг знижує ефекти публікаційного викривлення та сприяє підвищенню загальної надійності й кумулятивності психологічної науки [1; 19].

3. **Прийняття обмеженої контекстуальної відтворюваності**. Запропонована модель виходить з того, що не всі психологічні ефекти можуть демонструвати стабільність у різних культурних, соціальних і часових контекстах. Визнання принципу обмеженої контекстуальної відтворюваності передбачає врахування критеріїв контекстуальної валідності до оцінки емпіричних результатів, що дає змогу відмежувати теоретично значущу варіативність від методологічних артефактів [3].

4. **Методологічна та інституційна координація**. Ефективне подолання реплікаційної кризи можливе лише за умови узгоджених змін на методологічному й інституційному рівнях. Одночасне вдосконалення дослідницьких дизайнів, статистичних процедур і системи академічних стимулів створює синергійний ефект, який підвищує стійкість наукових практик і зменшує ймовірність відтворення кризових патернів [7; 22; 23].

Запропоновані принципи не вичерпують можливих стратегій, однак окреслюють концептуальні орієнтири для подальшого розвитку теорії та практики психологічних досліджень.

Концептуальне моделювання реплікаційної кризи засвідчує, що жоден із її рівнів – епістемологічний, методологічний та інституційний – не може бути адекватно осмислений в ізоляції. Лише їх інтеграція створює підґрунтя для формування комплексних стратегій, які: підвищують стійкість і надійність наукових результатів; сприяють розвитку збалансованої методологічної культури; підтримують формування рефлексивної академічної спільноти, здатної до критичного переосмислення й адаптації власних наукових практик.

У підсумку запропонована концептуальна модель окреслює системний шлях подолання реплікаційної кризи, що передбачає взаємопов'язані технічні, культурні та теоретичні трансформації сучасної психологічної науки.

ВИСНОВКИ

1. Реплікаційна криза в психології є полірівневим явищем, що охоплює технічні, інституційні та епістемологічні фактори. Епістемологічні обмеження психологічного пізнання, контекстуальна залежність ефектів і неоднорідність дослідницьких практик формують заплутану систему причин, що ускладнює стабільне відтворення результатів.

2. Критичний аналіз причин кризових явищ унеобхіднює статистичну строгість, прозорість методів і системні академічні зміни. Підвищення потужності вибірок, стандартизація процедур, передреєстрація і відкритий доступ до даних уможливають зменшення впливу «дослідницьких ступенів свободи» та хибних позитивних результатів (див. до прикладу [6]).

3. У результаті систематизації методологічних і концептуальних підходів виокремлюються техніко-методичний, інституційно-нормативний та епістемологічний рівні, які взаємодоповнюють один одного. Тільки інтеграція цих рівнів забезпечує комплексну оцінку проблеми та формування реалістичних стратегій подолання кризи.

4. Концептуальне моделювання підтверджує, що ефективна стратегія подолання кризи має полірівневий характер. Вона охоплює розвиток рефлексивної позиції дослідника, методологічну строгість і схвалення відкритої наукової практики. Такий підхід поєднує епістемологічну обізнаність, технічну надійність та інституційну підтримку, створюючи умови для стійкого відтворення результатів.

5. Інтеграція різних рівнів та підходів створює системну основу для підвищення надій-

ності психологічного знання, формує культуру реплікацій, стимулює критичну рефлексію та забезпечує стійкий розвиток науки. Наукова культура, яка визнає цінність реплікацій і негативних результатів, підтримує відкритість даних і методів, є фундаментом для стабільного розвитку психологічної науки в умовах сучасних викликів.

Однією з ключових перспектив подальших досліджень може бути розробка інструментів, які враховують контекстуальність і динамічність психічних ефектів, що уможливить більш адекватне моделювання відтворюваності результатів і підвищення прогностичної цінності психологічних досліджень. Такий підхід поєднує епістемологічну рефлексію, методологічну гнучкість та емпіричні інструменти для надійного розвитку науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гусельцева М. *Методології оновлення психологічної науки. Психологія і суспільство*. 2018. № 12. С. 27-37. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.027>
2. Фурман А. В. *Авторська програма дисципліни «Методологія наукових досліджень»*. *Психологія і суспільство*. 2020. № 4. С. 106-123. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.04.106>
3. Фурман А. В. *Архітектоніка теорії діяльності: рефлексивно-чинковий сценарій метаметодологування*. *Психологія і суспільство*. 2022. № 1. С. 7-94. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.007>
4. Фурман А. В. *Категорійна матриця вітакультурної методології: від мислевчинення до канону*. *Психологія і суспільство*. 2023. № 2. С. 6-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.006>
5. Фурман А. В. *Методологічна реконструкція системомислєдїяльнїсного пїдходу до розумїння свїдомостї*. *Психологія і суспільство*. 2021. № 1. С. 5-35. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.005>
6. Фурман А. В. *Освітологія як полідисциплїнарний напрям: фундаменталїї і методологїемї*. *Психологія і суспільство*. 2023. № 1. С. 36-78. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.01.036>
7. Щєдровицький Г. *Психологія і методологія: перспективи стїворганїзації*. *Психологія і суспільство*. 2021. № 2. С. 122-142. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.122>
8. Щєдровицький Г. *Схема мислєдїяльностї – системно-структурна будова, значення і змїст*. *Психологія і суспільство*. 2005. № 4. С. 29-39.
9. Baker M. 1,500 scientists lift the lid on reproducibility. *Nature*. 2016. V. 533. P. 452-454.
10. Bakker M., van Dijk A., Wicherts J. M. The rules of the game called psychological science. *Perspectives on Psychological Science*. 2012. V. 7 (6). P. 543-554.
11. Cobey K. et al. *Survey highlights publish-or-perish culture and reproducibility issues*. *PLoS Biology*. 2024. URL: <https://phys.org/news/2024-11-survey-highlights-publish-or-perish-culture.html>
12. Gigerenzer G. *Mindless statistics*. *Journal of Socio-Economics*. 2004. V. 33. P. 587-606.
13. Hanson B. et al. *The strain on scientific publishing*:

Implications for reproducibility. 2023. URL: <https://arxiv.org/abs/2309.15884>

14. Hendriks F. *Trust in science amid a replication crisis*. *Current Opinion in Psychology*. 2025. V. 68. Article 102250.

15. Lykken D. T. Statistical significance in psychological research. *Psychological Bulletin*. 1968. V. 70(3). P. 151-159.

16. Martin G. N., Clarke R. M. *Are psychology journals anti-replication? A snapshot of editorial practices*. *Frontiers in Psychology*. 2017. V. 8. P. 523.

17. Miguel E., Camerer C., Casey K., Cohen J., Esterling K. M., Gerber A., ... Van der Laan M. Promoting transparency in social science research. *Science*. 2014. V. 343(6166). P. 30-31.

18. Munafò M. R., Nosek B. A., Bishop D. V., Button K. S., Chambers C. D., Percie du Sert N., ... Ioannidis J. P. A. A manifesto for reproducible science. *Nature Human Behaviour*. 2017. V. 1. 0021.

19. Nosek B. A., Ebersole C. R., DeHaven A. C., Mellor D. T. *The preregistration revolution*. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. V. 115 (11). P. 2600-2606.

20. Nosek B. A., Hardwicke T. E., Moshontz H., Allard A., Corker K. S., Dreber A., ... Vazire S. *Replicability, robustness, and reproducibility in psychological science*. *Annual Review of Psychology*. 2022. V. 73. P. 719-748.

21. Oberauer K., Lewandowsky S. *Addressing the theory crisis in psychology*. *Psychonomic Bulletin & Review*. 2019. V. 26(5). P. 1596-1618.

22. Open Science Collaboration. *Assessing reproducibility in psychological research: Meta-analytic updates*. *Nature Human Behaviour*. 2023. V. 7. P. 1012-1023.

23. Parsons S., Smith J., Lee R. *The Replication Database: Tracking reproducibility in psychological research*. *Journal of Open Psychology Data*. 2024. V. 12 (1). P. 1-15.

24. Renkewitz F., Heene M. The replication crisis and open science in psychology: Methodological challenges and developments. *Perspectives on Psychological Science*. 2019. V. 14(5). P. 741-757.

25. Rosenthal R. *The «file drawer problem» and tolerance for null results*. *Psychological Bulletin*. 1979. V. 86(3). P. 638-641.

26. Udesky L. *The reproducibility crisis and the publish-or-perish culture*. *Nature*. 2025. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/39833523>

27. Vowels M. J. *Misspecification and unreliable interpretations in psychology and social science*. *Psychological Methods*. 2021. V. 28(3). P. 507-526.

28. Zwaan R. A., Etz A., Lucas R. E., Donnellan M. B. Making replication mainstream. *Behavioral and Brain Sciences*. 2018. V. 41. e120.

REFERENCES

1. Huseltseva, M. (2018). Metodolohiyi onovlennya psikhologichnoyi nauky [Methodologies of updating psychological science]. *Psikhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1-2, 27-37. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.027> [in Ukrainian].

2. Furman, A. V. (2020). Avtorska prohrama dystsypliny «Metodolohiya naukovykh doslidzhen» [Author's program of the discipline "Methodology of scientific research"]. *Psikhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 106-123. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.04.106> [in Ukrainian].

3. Furman, A. V. (2022). Arkhitektonika teoriiy diyalnosti: refleksyvno vchynkovyy stsenariy metametodolohuvannya [Architectonics of activity theory: a reflexive-action scenario of metamethodologizing]. *Psikhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 7-94. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.007> [in Ukrainian].

4. Furman, A. V. (2023). Katehoriyna matrytsya vitakul turnoyi metodolohiyi: vid myslevchynennya do kanonu [Categorical matrix of vitacultural methodology: from thought-action to canon]. *Psikhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-50 [in Ukrainian].

5. Furman, A. V. (2021). Metodolohichna rekonstruktsiya systemomyslediyalnisnoho pidkhodu do rozuminnya svidomosti [Methodological reconstruction of the systems-thinking approach to understanding consciousness]. *Psikhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 5-35. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.005> [in Ukrainian].

6. Furman, A. V. (2023). Osvitolohiya yak poldystsyplinarnyy napryam: fundamentaliyi i metodolohemy [Educational science as a multidisciplinary direction: fundamentals and methodology]. *Psikhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 36-78. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.01.036> [in Ukrainian].

7. Shchedrovytsky, H. (2021). Psikhologhiya i metodolohiya: perspektyvy spivohanzatsiyi [Psychology and methodology: prospects for co-organization]. *Psikhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 122-142. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.122> [in Ukrainian].

8. Shchedrovytsky, H. (2005). Skhema myslediyal nosti – systemnostrukturna budova, znachennya i zmist [Scheme of thinking activity – system-structural structure, meaning and content]. *Psikhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 29-39. URL: <https://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/220> [in Ukrainian].

9. Baker, M. (2016). 1,500 scientists lift the lid on reproducibility. *Nature*, 533, 452-454 [in English].

10. Bakker, M., van Dijk, A., & Wicherts, J. M. (2012). The rules of the game called psychological science. *Perspectives on Psychological Science*, 7(6), 543-554 [in English].

11. Cobey, K. et al. (2024). *Survey highlights publish-or-perish culture and reproducibility issues*. *PLoS Biology*. URL: <https://phys.org/news/2024-11-survey-highlights-publish-or-perish-culture.html> [in English].

12. Gigerenzer, G. (2004). *Mindless statistics*. *Journal of Socio-Economics*, 33, 587-606 [in English].

13. Hanson, B. et al. (2023). *The strain on scientific publishing: Implications for reproducibility*. arXiv [in English].

14. Hendriks, F. (2025). *Trust in science amid a replication crisis*. *Current Opinion in Psychology*, 68, Article 102250 [in English].

15. Lykken, D. T. (1968). Statistical significance in psychological research. *Psychological Bulletin*, 70 (3), 151-159.

16. Martin, G. N., & Clarke, R. M. (2017). *Are psychology journals anti-replication? A snapshot of editorial practices*. *Frontiers in Psychology*, 8, 523 [in English].

17. Miguel, E., Camerer, C., Casey, K., Cohen, J., Esterling, K. M., Gerber, A., ... & Van der Laan, M. (2014). Promoting transparency in social science research. *Science*, 343(6166), 30-31 [in English].

18. Munafò, M. R., Nosek, B. A., Bishop, D. V., Button, K. S., Chambers, C. D., Percie du Sert, N., ... & Ioannidis, J. P. A. (2017). A manifesto for reproducible science. *Nature Human Behaviour*, 1, 0021 [in English].

19. Nosek, B. A., Ebersole, C. R., DeHaven, A. C., & Mellor, D. T. (2018). *The preregistration revolution*. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 115(11), 2600-2606 [in English].

20. Nosek, B. A., Hardwicke, T. E., Moshontz, H., Allard, A., Corker, K. S., Dreber, A., ... & Vazire, S. (2022). *Replicability, robustness, and reproducibility in psychological science*. *Annual Review of Psychology*, 73, 719-748 [in English].

21. Oberauer, K., & Lewandowsky, S. (2019). *Addressing the theory crisis in psychology*. *Psychonomic Bulletin & Review*, 26(5), 1596-1618 [in English].

22. Open Science Collaboration (2023). *Assessing reproducibility in psychological research: Meta-analytic updates*. *Nature Human Behaviour*, 7, 1012-1023 [in English].

23. Parsons, S., Smith, J., & Lee, R. (2024). *The Replication Database: Tracking reproducibility in psychological research*. *Journal of Open Psychology Data*, 12(1), 1-15 [in English].

24. Renkewitz, F., & Heene, M. (2019). The replication crisis and open science in psychology: Methodological challenges and developments. *Perspectives on Psychological Science*, 14(5), 741-757 [in English].

25. Rosenthal, R. (1979). The "file drawer problem" and tolerance for null results. *Psychological Bulletin*, 86(3), 638-641 [in English].

26. Udesky, L. (2025). *The reproducibility crisis and the publish-or-perish culture*. *Nature*. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/39833523> [in English].

27. Vowels, M. J. (2021). *Misspecification and unreliable interpretations in psychology and social science*. *Psychological Methods*, 28(3), 507-526 [in English].

28. Zwaan, R. A., Etz, A., Lucas, R. E., & Donnellan, M. B. (2018). Making replication mainstream. *Behavioral and Brain Sciences*, 41, e120 [in English].

АНОТАЦІЯ

ГУЛЯС Інеса Антонівна.

Реплікаційна криза у психології: причини, наслідки та способи подолання.

Статтю присвячено проблемі реплікаційної кризи у психології як багаторівневого явищу, що охоплює технічні, інституційні та епістемологічні фактори. Аргументовано, що епістемологічні обмеження психологічного пізнання, контекстуальна залежність ефектів і неоднорідність дослідницьких практик формують складну систему причин, що ускладнює стабільне відтворення результатів. Розкрито ключові методологічні проблеми, зокрема статистичну недостатність, сумнівну прозорість досліджень та потребу в системних академічних змінах. Описано сучасні підходи до підвищення надійності емпіричних результатів, такі як збільшення потужності вибірок, стандартизація процедур, передреєстрація досліджень і відкритий доступ до даних, що зменшують вплив «дослідницьких ступенів свободи» та хибних позитивних висновків. Сконструйовано багаторівневу модель інтеграції методологічних, інституційних та епістемологічних рівнів, яка дозволяє виділити техніко-методичний, інституційно-нормативний та епістемологічний підходи як взаємодоповнювальні. Висвітлено принципи концептуального моделювання, що унеобходнюють розвиток рефлексивної позиції дослідника, досягнення методологічної строгості та підтримки відкритих форм наукового практикування. Підкреслено, що інтеграція різних рівнів і підходів формує системну основу для підвищення надійності психологічного знання, стимулює критичну рефлексію та забезпечує стійкий розвиток науки. Водночас аргументовано, що наукова культура, яка визнає цінність реплікацій і негативних результатів, а також утверджує відкритість даних і методів, є фундаментом стабільного розвитку психологічної науки в умовах сучасних викликів. Запропоновані підходи можуть слугувати підґрунтям для подальших досліджень щодо розробки інструментів, які враховують контекстуальність і динамічність психічних ефектів, а також для вдосконалення методологічної мислєдїяльності та існуючої інституційної практики психологічних досліджень.

Ключові слова: реплікаційна криза, психологічна наука, надійність, епістемологія, методологія, інтегративна модель, концептуальне моделювання, рефлексивна позиція, відкриті дані, стандартизація процедур, передреєстрація, критичне мислення, інституційна культура, відтворюваність, негативні результати, наукова практика, мислєдїяльність.

ABSTRACT

Inesa HULIAS.

The Replication Crisis in Psychology: Causes, Consequences, and Strategies for Overcoming It.

The article is dedicated to the issue of the replication crisis in psychology as a multilevel phenomenon encompassing technical, institutional, and epistemological factors. It is argued that the epistemological limitations of psychological cognition, the contextual dependence of effects, and the heterogeneity of research practices form a complex system of causes, which complicates the stable reproducibility of results. Key methodological problems are highlighted, including insufficient statistical power, questionable transparency of research, and the need for systemic academic changes. Contemporary approaches to enhancing the reliability of empirical findings are described, such as increasing sample sizes, standardizing procedures, preregistration of studies, and open access to data, which reduce the influence of «researcher degrees of freedom» and false-positive results. A multilevel model integrating methodological, institutional, and epistemological levels is constructed, allowing the identification of technical-methodological, institutional-normative, and epistemological approaches as mutually complementary. The principles of conceptual modeling are outlined, which necessitate the development of a researcher's reflective stance, methodological rigor, and support for open forms of scientific practising. It is emphasized that the integration of different levels and approaches forms a systemic foundation for enhancing the reliability of psychological knowledge, fosters critical reflection, and supports the sustainable development of science. The article argues that a scientific culture that recognizes the value of replications and negative results, and promotes openness in data and methods, constitutes a cornerstone for the stable advancement of psychological science amid contemporary challenges. The proposed approaches may serve as a basis for further research on developing tools that account for the contextuality and dynamism of psychological effects, as well as for improving methodological thought-activity and existing institutional practices in psychological research.

Keywords: replication crisis, psychological science, reliability, epistemology, methodology, integrative model, conceptual modeling, reflective stance, open data, standardization of procedures, preregistration, critical thinking, institutional culture, reproducibility, negative results, scientific practice, thought-activity.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Анатолій В. ФУРМАН,
д. психол. н., проф. Наталія ШЕВЧЕНКО.**

Надійшла до редакції 25.01.2026.

Підписана до друку 31.01.2026.

Дата публікації 30.03.2026.

Бібліографічний опис для цитування:

Гуляс I. А. Реплікаційна криза у психології: причини, наслідки та способи подолання. Психологія і суспільство. 2026. № 1. С. 83-93. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.083>

ЛАЗАРУК Андрій Франкович

«CONSCIUS SUM, ERGO SUM?»*: ФЕНОМЕНАЛЬНІ ПРОЯВИ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЛЮДИНИ У СВІДОМІСНОМУ КОНТЕКСТІ

Andrii LAZARUK

«CONSCIUS SUM, ERGO SUM?»: PHENOMENAL MANIFESTATIONS OF HUMAN SELF-DETERMINATION IN THE CONTEXT OF CONSCIOUSNESS

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.094>

УДК 159.923.2:124

ВСТУП

Постановка проблеми. У постмодерністському світі, де людина постійно стикається з екзистенційними викликами і необхідністю внутрішніх змін, питання «хто я?» набуває особливої глибини та особистісної значущості. Життєва потреба в усвідомленні сутності власного Я, сенсу буття та формовиявів внутрішньої свободи стає важливою ланкою у розвитку індивідуальності та визначенні її місця у світі, що актуалізує процеси самовизначення, самореалізації й самоздійснення і задіює не лише аспекти пізнання й осмислення себе, своєї сутності та ідентичності, а й вияв глибокої рефлексії, який охоплює особисті цінності, життєві орієнтири й відповідальність за власне існування. Вивчення феноменальних проявів самовизначення, що оприявнюються в досвіді, діяльності, поведінці, ціннісних моделях учинення і здійснених життєво значущих виборах, уможливорює проникнення в сутність переживань, через які самосвідомість суб'єкта набуває форми та сенсу. Не менш вагомо, що саме через феноменальні прояви самовизначення

можна простежити ґрунтовні зміни у змісті усвідомлення себе: від поверхневого ототожнення із соціальними ролями до справжньої ідентифікації зі своїм ось-буттям; від самопізнання – до сенсотворення та свободи бути собою. Саме тому дослідження феномену самовизначення особи у сферному життєпоточці свідомості залишається надзвичайно актуальним у сучасній психологічній науці, адже воно торкається фундаментальних аспектів розвитку людини й автентичності її буття. Окрім того, обґрунтування феноменальних оприявнень самовизначення відкриває перспективи не лише для теоретичного осмислення внутрішнього Я, але й для розробки ефективних психологічних практик підтримки особистості в її екзистенційному пошуку.

Стан наукової розробки теми. Проблематику самосвідомості та самовизначення концептуально висвітлено в науковій літературі. Зокрема, сутність свідомості фундаментально осмислено у працях М. Гайдеггера, Е. Гусерля, В. Джеймса, І. Канта, М. К. Мамардашвілі, Д. Чалмерса, А. В. Фурмана та ін. Феноменологію свідомості представлено у розвідках С. І. Болтівця, А. І. Вахтеля, С. Грофа,

* «Conscius sum, ergo sum» (Я усвідомлюю, отже, існую) – перефразований латинський вислів «Cogito ergo sum» (Я мислю, отже, існую) з «Основ філософії» (1644) французького мислителя Рене Декарта.

А. Г. Гурвіча, М. С. Гусельцевої, Д. Деннета, С. М. Каліщук, П. Каррутерса, А. Ю. Леонова, В. П. Москальця, С.Л. Рубінштейна, Дж. Р. Серла, А.С. Синиці, Н. Ф. Шевченко, Х. Х. Халаджяна та ін., а самосвідомості – О. М. Білецького, М. Й. Боришевського, О. Є. Фурман (Гуменюк), Е. Еріксона, Т. М. Клібанівської, С. А. Кучеренко, Л. П. Міщихи, О. О. Продан та ін. Прояви самовизначення людини розглянуто Я. М. Бургерко, А. Ф. Лазаруком, О. С. Морщаковою, В. Франклом та ін. Теоретично проаналізовано сутність вчинкового (В. А. Роменець) й циклічно-вчинкового (А. В. Фурман, О. Є. Фурман, С. К. Шандрук, А. Ф. Лазарук) підходів, а також вітакультурної методології, запропонованої А. В. Фурманом і його науковою школою [див. 28; 31; 36, т. 4-5; 37].

Проте, незважаючи на наукову продуктивність обґрунтування аналізованого проблемного поля, спеціальних досліджень феноменальних проявів самовизначення людини у свідомісному контексті нами не виявлено. При цьому в лоні феноменологічної традиції самосвідомість розглянуто як «поле» чи «простір» для вияву думок, намірів, виборів, сумнівів, переживань та інших актів внутрішнього життя особи, більшою чи меншою мірою доступних у форматі безпосереднього спостереження. Самовизначення, своєю чергою, охарактеризовано як динамічний процес послідовного й поетапного оприявлення і розгортання життєвих виборів людини: від постановки життєвої мети до її переосмислення та реалізації в конкретному соціокультурному просторі. Синтезування означених явищ в єдину категорійну цілісність зумовило трактування проявів визначення себе як змістів свідомості, рефлексивно, тобто феноменально, головню через канал усвідомлення, доступних суб'єкту.

Отож самовизначення людини доцільно розглянути як прояв самосвідомості насамперед через конкретизацію його ознак у внутрішньому (психоментальному) досвіді, що охоплює безпосереднє переживання і рефлексування суб'єктом дійсності свого притомного життя. Водночас у цій темі неможливо оминати й ноуменальний вимір глибинного самоусвідомлення як онтологічної, буттєвої присутності метафізичного або морального Я у світі, що перебуває за межами безпосереднього сприйняття, проте становить умову автономного ковітального вибору. І це зрозуміло чому, адже в «кантівському» сенсі саме трансцендентне Я

є джерелом внутрішньої свободи, завдяки якій самовизначення набуває вагомості як вільний, зовнішньо недетермінований, «авторський» акт людського самопізнання, самотворення та самоздійснення. І оскільки доступ до цього виміру можливий лише опосередковано – через його вияви у сфері самосвідомості, – то й внутрішні процеси самовизначення розглядаємо феноменально, або ж ширше – як свідомісний вияв чи акт, переживання чи досвід, неявно зважаючи на їх присутність і в ноуменальній площині буттєвості, що, хоча й недоступна безпосередньому спостереженню, усе ж постає необхідним чинником її існування.

Мета системного міждисциплінарного пошуку: обґрунтування самовизначення людини в неозорій сфері свідомості як складного теоретичного конструкту, що поєднує феномени її внутрішнього світу із соціокультурним довкіллям, уможлиблює самоосмислення й самоусвідомлення сутності власного Я і забезпечує відповідальний життєвий вибір в екзистенційному вимірі саморозвитку, самореалізації й самоздійснення.

Завдання дослідження: а) теоретично висвітлити сутнісні горизонти свідомості як багатовимірної форми буття людини, яка, через незастосовність каузального підходу, вимагає філософсько-психологічного осмислення; б) обґрунтувати зміст і процеси перебігу самосвідомості як засадничої умови самопізнання, самовизначення і самоздійснення особи; в) розкрити й деталізувати самовизначення як внутрішньосамісний процес, що розгортається у сфері самосвідомості та полягає в усвідомленні суб'єктом власної сутності, системи цінностей, життєвих орієнтирів, розкриття здатності до рефлексивного вибору у прийнятті свого буття, й потенціалу зовнішнього, соціокультурного вияву у площині особистісного саморозвитку й самореалізації; г) охарактеризувати феноменальні прояви самовизначення крізь призму принципів і нормативів циклічно-вчинкового підходу, регуляторних механізмів і дієвих інструментів самореалізації у соціокультурному просторі.

Об'єктом вивчення є самосвідомість людини як теоретичний конструкт, тобто як система раціональних знань, що відображає уявлення про умови, джерела і процеси самопізнання, самовизначення і самоздійснення.

Предмет дослідження становить самовизначення як внутрішній свідомісний процес, що розгортається у сфері й дійсності самосвідо-

мости, полягає в усвідомленні особою власної сутності, системи цінностей, життєвих орієнтирів, охоплює набуту здатність до осмисленого й рефлексивного вибору цілей і шляхів реалізації свого ось-буття і передбачає можливість зовнішнього, соціокультурного втілення у повсякдення.

Гіпотеза дослідження містить твердження, що вимагає перевірки: самовизначення людини як інтраперсональний процес, котрий відбувається в екзистенційних межах самосвідомості, забезпечує осмислення й пізнання нею власної сутності, системи цінностей і життєвих орієнтирів, поєднує її внутрішній універсум та соціальне оточення, уможливорює рефлексивний вибір цілей і напрямків самореалізації та сприяє успішному самопізнанню, саморозвитку і самоздійсненню в символічному вимірі культури як зовнішньої форми канонічної присутності у світі.

Методологічну оптику пропонованого дослідження становить авторський багатомодульний, метасистемний і надрефлексивний комплекс теоретико-методологічних засобів, спрямований на пізнання феноменальних проявів самовизначення людини у сферному життєпотопці свідомості в горизонті постнекласичної наукової раціональності. Така оптика конституюється як інтегральний механізм взаємодії розуміння, мислення, діяльності та рефлексії, зреалізований у канонічному форматі мислєвчинкового здійснення дослідницького акту, і ґрунтується на принципі взаємодоповнення класичного, некласичного і постнекласичного типів наукової раціональності, які інтерпретуються як історично та культурно ускладнювані параметричні конфігурації пізнання. Зокрема, класична раціональність забезпечує логіко-категоріальну чіткість аналізу понять «свідомість», «самосвідомість», «Я», «самовизначення»; некласична – відкриває можливість урахування суб'єктності, рефлексивності, ціннісної зумовленості та феноменальності переживання; постнекласична – уможливорює розгляд самовизначення як системного, складноорганізованого, багатовимірного й відкритого вчинкового акту-процесу, вкоріненого в екзистенційно-смысловому та вітакультурному контекстах людського буття. Структурно-функціональна організація методологічної оптики дослідження вибудована за п'ятирівневою категорійною схемою «універсальне – загальне – особливе – одиничне – конкретне», яка забезпечує логічну впорядкованість і смислову ієрархію дослід-

ницьких лінз-модулів. При цьому на універсальному рівні самовизначення осмислюється як фундаментальний спосіб буттєвого самоствердження людини у світі; на загальному – як інтегративний принцип організації самосвідомості; на особливому – як процесна єдність когнітивних, афективних, регулятивних та екзистенційних компонентів; на одиничному – як унікально прожитий суб'єктом акт рефлексивного вибору траєкторії власного буття; на конкретному – як ситуативно й культурно зумовлене здійснення вчинку самовизначення у життєвому світі особистості. Крім того, методологічна оптика дослідження інтегрує ідеали, принципи, стратегії та норми постнекласичної методології, що обстоює взаємопроникний тип зв'язку між філософією, психологією і гуманітарним знанням загалом та поєднує істину і моральність, раціональне пізнання й етичну відповідальність дослідника. У цьому контексті легітимізуються змішані методологічні підходи, парадигми й методологеми, зокрема метафізична, феноменологічна, екзистенційна, культурно-історична та вітакультурна традиції осмислення свідомості й самосвідомості. Ключовим інструментально-категорійним осердям методологічної оптики є циклічно-вчинковий підхід А.В. Фурмана, який задає динамічну модель розгортання самовизначення через єдність ситуації, мотивації, дії та рефлексії і внаслідок чого самовизначення постає як вчинок особливого типу – внутрішньоособистісний, самісний, ціннісно наснажений, спрямований на інтеграцію персонального досвіду, життєвих смислів та екзистенційних орієнтирів власної самореалізації. Вчинковий принцип уможливорює аналіз самосвідомості як живого процесу самопродукування особистості й індивідуальності у просторі культури та власної ось-буттєвості. У межах цієї методологічної оптики свідомість трактується як надпсихічна, субстанційна форма людського буття, що феноменально виявляється через акти проживання, усвідомлення й інтерпретації, а самосвідомість – як модульно зорганізований простір самопізнання, самоставлення, саморегуляції та самоосягнення. Феномени самосвідомості розглядаються як функціональні вузли методологічної оптики, які забезпечують рефлексивне налаштування суб'єкта на власну екзистенційну присутність у світі та уможливають здатність до відповідального самісного вибору. Саме в такому розумінні методологічна оптика постає парадигмальним осереддям пропонованого

дослідження, що визначає його концептуальну єдність, ціннісну спрямованість та евристичний потенціал у пізнанні феномену самовизначення особистості.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше самовизначення людини розглядається як феноменальний зріз її самосвідомості. У дослідженні запропоновано цілісне осмислення феномену визначення себе, що формується на засадах поєднання когнітивних (самоусвідомлення, самопізнання, самоспостереження, самоосмислення, саморефлексія, самоаналіз), афективних (самооцінка, самоприйняття, самовизнання, самоповага, самозасудження, самовиправдання, самомотивація), регулятивних (самоконтроль, саморегуляція, саморозвиток, самонавчання, самовиховання) й ціннісних (самоідентичність, самоусунення, самозбереження, самоствердження) функціоналів самосвідомості, забезпечується низкою дієвих інструментів зі сфери внутрішнього Я та змістовно формовивляється у соціокультурному просторі, уможливаючи самісний розвій самоідентифікації, самореалізації, самоактуалізації і самоздійснення суб'єкта життєдіяльності.

Виклад основного наукового матеріалу дослідження

Самореалізація і самоздійснення людини є складними й багатоаспектними явищами, що передбачають не лише досягнення зовнішніх цілей, але й глибоке усвідомлення власної сутності, внутрішнього потенціалу і, як наслідок, пошук і знаходження нею місця у світі. Важлива складова цього процесу – самовизначення, яке відбувається у сфері впливу Я-концепції і передбачає здатність особи бути не тільки присутньою у соціокультурному просторі, а й ставити питання про сенс власного буття, пізнавати сутність свого Я і визначати напрям особистісного розвитку. Самоусвідомість як внутрішній простір самопізнання, самоосмислення і саморефлексії зумовлює визначення суб'єктом себе як глибинний та особистісно значущий акт, у якому він обирає найбільш оптимальні варіанти й можливості діяння, конституює й утворює себе як відповідального, автентичного і творчого «автора» власного життя і «творця» свого ідеального майбутнього.

Обґрунтування проблеми самовизначення у внутрішньому просторі Я вимагає насамперед визначення психологічного змісту свідомос-

ти, оскільки саме вона є рамковою умовою пізнання, осмислення і реалізації себе [35]. Зважаючи на те, що, згідно з метатеоретичним дискурсом А. В. Фурмана, «свідомість – найвища субстанційна форма людського буття» [Там само, с. 26], і, «приступаючи до міждисциплінарного вивчення свідомості, вочевидь треба давати також саморефлексивний звіт про те, що недостатньо апелювати до утаємниченого засвіту, парадоксальності або позапредметності свідомості чи до вільно умовного розмежування її «важкої» і «легких» проблем, тому що, по-перше, вона спалахує і світлопроменить у життєдіяльному напруженому стані ідеального смислотворення людини, й тому має нематеріальний, позаоб'єктивний, фактично неприродний вимір буттєвості, який не те, що теоретично не осмислений належним чином, а ще й термінологічно не поіменований і поняттєво не умістовлений й не зафіксований як окрема надбіовітальна даність філософською чи науковою думкою; по-друге, ідеальна тканина свідомості та її численні у суб'єктивні свідоцтва (щонайперше формопродукти мови і мовлення), будучи проявленими лише у поведінковому, діяльному чи вчинковому виконанні особистістю, є позірною видимістю довкільної очевидності свідомості, що насправді вводить в оману не тільки аналітиків від різних наук, а й почасти філософів» [Там само, с. 17], – то виникає необхідність ґрунтовного концептуального переосмислення її сутнісного горизонту як проблемного поля самопізнання, самоприйняття й самореалізації із власне психологічних позицій. Зокрема, йдеться про потребу розглядати свідомість не як психофізіологічний процес, а як складну, багатовимірну, ідеально-смыслову структуру, що є підґрунтям й передумовою самоосмислення, самоусвідомлення та вільного вибору життєвого шляху. В цьому контексті самовизначення постає не як ізольований вольовий чи поведінковий акт, а як внутрішній рух-поступ особистості у рефлексивному просторі, який інтегрує і спрямовує ідеальні змісли, індивідуальні цінності, життєві орієнтири та екзистенційні даності у бік самоздійснення і самоактуалізації. Тому без належного теоретичного опрацювання сутнісного наповнення свідомості як визначальної обставини оприявлення свого Я, будь-яке осмислення самовизначення буде неповним і концептуально вразливим.

Вивчення наукових джерел показує, що проблема свідомості належить до фундамен-

тальних у біології, психології, соціальних науках та філософії. Так, біологи вивчали нейрофізіологічні кореляти свідомості (локалізацію її в корі головного мозку, зв'язки між нейронними мережами та ін.). У сучасному нейронауковому дискурсі особливу увагу приділяли двом основним теоріям свідомості, які намагаються пояснити її природу та механізми, серед них – моделі інтегрованої інформації (ІТІ) Д. Тоніні та глобального робочого простору (ГРП) Б. Баарса. Представники ІТІ переважно визначають свідомість як інтегровану інформацію, що виникає внаслідок взаємодії елементів системи, прямо пропорційно залежить від ступеня інтеграції інформації у системі та піддається вимірюванню (величина Φ (фі)), причому йдеться про оцінку рефлексивного потоку не лише у людини, а й у тварин та штучних систем, зокрема ШІ. Основоположники ГРП описували свідомість як глобальний простір у мозку, здатний інтегрувати інформацію з різних спеціалізованих нейронних мереж та зробити її доступною для осмисленого сприйняття. Характеризований феномен, за їх словами, концептуалізується у вигляді «чорної дошки» в комп'ютерних системах, що дає змогу працювати окремо різним функціоналам або модулям, з подальшим синтезом чи комбінуванням здобутих результатів. Окрім того, засновники теорії ГРП намагалися пояснити причини зв'язку свідомих станів з широкою активністю кори головного мозку, зокрема її фронтальнопарієтальних і медіальних тимпанальних ділянок [47; 52; 53 та ін.].

У межах психологічного пізнання свідомість розглядали як багатовимірне явище, що поєднує акти суб'єктивного переживання, здатність до рефлексії, самоспостереження і самоконтролю, витлумачуючи його сутність, прояви і функціональне навантаження специфічно до тієї чи іншої теоретичної парадигми. Зокрема, бігевіористи (передусім Дж. Вотсон, Б. Скіннер) у першій половині ХХ століття фактично усунули свідомість із поля наукового аналізу, вважаючи її недоступною для об'єктивного вивчення. І робили це на противагу поведінці як зовнішньо обумовленій формі реагування, яка, піддаючись спостереженню та об'єктивному вимірюванню, поставала єдиним легітимним предметом вивчення психологічної науки. Представники когнітивістики, яка закономірно виникла як відгук на такі обмеження, повернули свідомість до сфери наукового дискурсу, розглядаючи її як складну систему обробки

інформації й асоціюючи з функціонуванням уваги, оперативної та довготривалої пам'яті, мислення та інших пізнавальних процесів. Сюди ж варто віднести концепції «двох систем мислення» (Д. Канеман) або «моделей робочої пам'яті» (А. Бадделі), що пояснювали свідоме функціонування особи як результат взаємодії окремих «когнітивних модулів». Далі гештальтпсихологи (М. Вертгеймер, В. Келер, К. Коффка) наголошували на цілісному характері сприйняття, заперечуючи можливість зведення свідомості до суми елементів та визначаючи її як організовану структуру, що підкоряється законам групування, фігури і фону, «доброї форми» та ін. Таке трактування концепції Я стало проривом в дослідженні сенсорно-перцептивних процесів і креативного мислення особи. У цьому аналітичному розрізі представники глибинної психології, передусім З. Фройд, а згодом К. Юнг та Е. Еріксон, інтерпретували свідомість як поверхневий функціональний рівень психіки, тісно пов'язаний із перебігом підсвідомих і несвідомих процесів, а прояви конфлікту між свідомим і несвідомим у формі снів, помилок, символів і внутрішніх суперечностей інтерпретували як продукт постійної боротьби і символічної репрезентації глибинних потягів та архетипів. Гуманістичні психологи, щонайперше А. Маслоу та К. Роджерс, надавали свідомості особливої ролі у процесах самопізнання, самореалізації та розкриття особистісного потенціалу людини, наголошуючи на її значенні не лише як інструменту чи засобу саморозуміння й самоаналізу, а й як простору усвідомлення унікальності, цінності, значущості свого Я, де розгортаються процеси відповідального вибору, автентичності й побудови життєвих цілей (див. [7; 11; 13; 24; 26 та ін.]).

Аналіз наукових джерел показує, що в сучасній психологічній науці уявлення про свідомість зберігають різноаспектність свого трактування, дихотомізуючись від «речі у собі» до «частини довкілля». До прикладу, синонімічний ряд цієї категорії в аспекті самоорганізації охоплює такі поняття, як «динамічний потік» В. Джеймса, «індивідуалізація та емоція як джерела свідомості» К. Юнга, «слово (мова, знак) як знаряддя соціального контакту» Л.С. Виготського, «взаємозумовленість свідомого і несвідомого» З. Фрейда, «чуттєва тканина, значення та особистісні смисли» О.М. Леонтьєва; «синхронічний акт гетерогенезу свідомості» В.П. Зінченка, «семіотична організація

свідомості» М.М. Бахтіна, «смилова вісь руху ставлення до світу через час і дію» Б.С. Братуся, «перевірка й узгодження власних гіпотез» В.М. Аллахвердова, «смили як тексти пізнавальних контурів свідомості» А.Ю. Агафонова та ін. В аспекті взаємозв'язку з оточенням група термінів містить такі поняттєві значення, як «зріз макросвіту» С.Л. Рубінштейна, «особистісно зорієнтовані проєкти власного життя та розвитку» Н.В. Чепелевої, «смилові виміри життєвого світу і життя» В.М. Цапкіна, «світ внутрішнього реального життя» В.Д. Шадрикова, «множинний текст і передмислення» В.В. Налімова, «свідомість як логос життя» Ю.М. Швалба, «концептуальні рамки картини світу» В.Ф. Петренко, «Я є Світ» К. Уїлбера, «специфіка професійної свідомості» Н.Ф. Шевченко, «багатофункціональна буттевість» і «функціонали свідомості» А. В. Фурмана та ін. Вочевидь найбільш перспективною видається стратегія осмислення свідомості передусім у контексті взаємозв'язку людини зі світом, що уможлиблює вивчення самовизначення як первинно внутрішнього акту, оприявленого через пізнання, усвідомлення, рефлексію власного Я і зовнішньо утіленого у форматі саморозвитку, самореалізації і самоздійснення (див. детально [7; 13; 17; 25; 29; 30; 42; 43 та ін.]).

Перспективний соціокультурний підхід сфокусовано на поясненні впливу довкілля на індивідуальну свідомість суб'єкта. Представники його стверджували, що означуваний феномен становить не лише результат функціонування внутрішніх психічних процесів, а розпросторюється у взаємодії з іншими людьми, через засоби комунікації та участь особи в реальному культурному практикуванні. Зокрема, Л. С. Виготський наголошував на тому, що вказане явище виникає внаслідок інтеріоризації соціального досвіду через знаковомовні структури, тому вона набуває свідомості не в ізоляції, не через інтроспекцію, не через біологічне дозрівання ділянок мозку або ж автоматичне накопичення знань, досвіду чи фактів, а в процесі соціальної комунікації, через взаємодію з іншими людьми за посередництва культурних символів, кодів і знаків. У цьому контексті м о в у осмислено не стільки як інструмент спілкування, скільки як засіб отримання, здобуття й накопичення даних та перенесення їх у змістові пласти свідомості. У рамках семіотичних і герменевтичних підходів свідомість розглянуто текстуально, у

вигляді постійного діалогу зі світом культури. Так, М.М. Бахтіним обґрунтовано винятково важливу роль мови та діалогу в формуванні свідомості, наголошено на приналежності кожної особи до мовно-культурного контексту, репрезентовано думки і дії як відповіді на культурні імпульси. П. Рікером акцентовано увагу на важливості застосування герменевтичного підходу до розуміння свідомості, інтерпретовано її в аспекті інтерпретації і розуміння значень, запозичених з текстів, символів та соціальних практик. Представниками сучасних соціальних теорій, передусім феноменологічної соціології А. Шюца, підкреслено значущість інтерсуб'єктивності й «інтерактивності» свідомості, її занурення у спільні світи значень, приналежності до широкого соціального контексту, узмістовлення її проявів через взаємодію з іншими людьми, носіями спільних смислів та засобів інтерпретації світу культури; деталізовано неможливість повного розуміння її змісту без урахування соціальних і культурних горизонтів [див. 3; 5; 13; 23; 32; 36, т. 5; 54]. У цьому аспекті методологічно вивіреного пізнання свідомісної зрілості української нації А.В. Фурманом нещодавно висвітлено мовно-мовленнєві ресурси розширення і збагачення світу українськості (див. [27]).

Філософський підхід до осмислення свідомості зосереджується на трактуванні її як базового виміру людського буття. У цьому контексті виділено дуалізм Р. Декарта, де свідомість постає як нематеріальна субстанція; ідеалізм Г. Гегеля, що вбачає у ній вищу духовну реальність; матеріалізм К. Маркса, згідно з яким свідомість є продуктом діяльності мозку в умовах суспільного виробництва; феноменологізм Е. Гусерля, що вивчає її як інтенціональний потік переживань, спрямований на об'єкти; екзистенціалізм – С. К'єркегора, де осмислюється самоусвідомлення суб'єкта перед Богом та постійне напруження між естетичним, етичним і релігійним рівнями існування, М. Гайдеггера, котрий вивчав людську ідентичність як структуру залучення у зовнішній простір («буття-у-світі»), Ж.-П. Сартра, який у ролі її структурного компонента ввів поняття «для-себе» й узмістовив його порожнечою, свободою і запереченням, К. Ясперса, де внутрішній світ людини наповнений межовими ситуаціями (смертю, стражданнями, провинною), у яких вона виявляє здатність до трансцендування і розкриває свою екзистенцію; Г. Марселя, у творах якого підкреслено

інтимний, діалогічний вимір свідомості й наголошено на можливість оприявнення її змісту через любов, вірність і надію, і т. ін. [2; 6; 8; 10; 14; 16; 19; 22; 35 та ін.]. Безперечно, в цьому контексті доцільним є звернення до інтелектуального доробку «Philosophy of Mind» [23], представник якого Д. Чалмерс наполягає на необхідності концептуального розрізнення феноменального і функціонального вимірів свідомості, наголошує на принциповій неможливості пояснення досвіду як факту переживання й підкреслює непридатність редукціоністського підходу до їх витлумачення [48].

Вершинний прояв філософсько-онтологічного осмислення й пізнання досліджуваної проблеми – *метатеорія свідомості*, яка, представлена у фундаментальних теоретичних працях М. К. Мамардашвілі, М. Ю. Савельєвої й А. В. Фурмана, репрезентує не лише найвищий рівень теоретичної абстракції, а й граничну глибину рефлексивного занурення у саму здатність людини до усвідомлення. Якщо класичні, посткласичні та некласичні філософські підходи зосереджуються на вивченні свідомості як феномену, процесу, функції чи об'єкта пізнання, то метатеорія, виходячи за межі цих рівнів, артикулює її як трансцендентальний засновок будь-якого досвіду, мислення й ось-буття. У рамках цієї метатеорії свідомість постає як метафізичне утворення, що існує поза межами знакового простору, розглядається незалежно від культурної специфіки та об'єктно-предметного поділу реальності, розгортається в атрибутивному контексті символічної дійсності й утворює її надкультурний, квазіпредметний, псевдопросторовий, символічний і метаоб'єктний характер. Стверджується про непідвладність редукції змісту свідомості до емпірично фіксованих ознак, засвідчується конститування у процесах саморефлексії, спонтанного мислення й досвідного проживання буття та доводиться можливість опосередкованого розкриття свідомого сенсу через опис відповідних умов її функціонування [див. 10; 30; 32; 34].

Сутнісна характеристика виокремлених теоретичних підходів до трактування проблеми свідомості подана на *рис. 1*.

Теоретичне узагальнення проаналізованих наукових підходів до осмислення свідомості виявляє надзвичайну її складність та безперспективність зведення до сукупності окремих психічних актів або функцій. З позицій концепції інтенціональності А. Гурвіча, назване

явище слід розуміти не як лінійну послідовність когнітивних, емоційних чи регулятивних дій, а як складну кореляційну структуру, в якій акти переживання (ноези) та смислові утворення (ноеми) взаємопов'язані та взаємозумовлені [6]. Такий підхід вимагає цілісного, багатовимірного аналізу, що враховує не тільки функціональну, біологічну, нейрофізіологічну природу чи соціальні формовияви об'єкта вивчення, а й смислово-ціннісні виміри, які присутні у внутрішньому світі Я і в підсумку визначають і формують людський досвід. Відтак ґрунтовне осмислення проблеми методологічних засобів осягнення свідомості вимагає не лише системної інтеграції даних з різних наук (біології, соціології чи когнітивістики), а й глибокої філософсько-психологічної інтерпретації її онтологічного статусу, гносеологічної доступності й плетива феноменальних проявів.

У контексті тлумачення онтичного безмежжя сутності свідомості А. В. Фурман, визначаючи її як «неімовірно складне – самозасадниче, буттєве, неприродне – явище» [35, с. 22], що «забезпечує не лише відображення дійсності, а й породження смислів, значень і цінностей, актуалізацію й удіяльність пізнавальних, почуттєвих, інтенційних, інтуїтивних та інших психоформ (скажімо, особистісних переживань, думок чи знань), нарешті уможливорює розвій рефлексування й відтак угледіння самої себе в актах самоусвідомлення, Я-концептуалізації», і констатує, що «для більш-менш вичерпного пізнання якого поки що не створені адекватні (також надскладні) методологічні засоби та інструменти», пропонує аналізувати її через *призму методологічної оптики*, використовуючи переважно теоретичні методи – «рефлексивної ідеалізації, циклічно-вчинкового моделювання, цілеспрямованих формалізації, схематизації і типологізації, модулювання зібраного наукового матеріалу та мисленнєвого експерименту» [Там само]. За методологічне підґрунтя для вивчення світу людського Я автор пропонує як винятково метафізичну концепцію М.К. Мамардашвілі [10], психологічну концепцію розширеної картографії свідомості людини С. Грофа [5] та принципи і нормативи авторського циклічно-вчинкового підходу [34; 38, с. 85-156].

Розвиваючи зазначені методологеми, проф. В. П. Москалець зауважує, що свідомість не має власного психічного змісту (психічної модальності), а черпає його з інших психічних

1 – біологічний : розглядає нейрофізіологічні кореляти свідомости, трактує її як глобальний простір у мозку, що інтегрує інформацію з різних мереж та робить її доступною для осмисленого сприйняття

2 – психологічний : осмислює свідомість як складне і багатовимірне психічне явище, що поєднує акти суб'єктивного переживання здатність до рефлексії, самопостереження і самоконтролю, забезпечує цілісність Я, відіграє важливу роль у процесах самопізнання, самореалізації та розкриття особистісного потенціалу людини

4 – філософсько-онтологічний : трактує свідомість як базовий вимір людського буття, нематеріальну субстанцію, вищу духовну реальність, інтенціональний потік переживань, структуру занурення у зовнішній простір, розкриває її діалогічність, інтимність, внутрішність, феноменальність і водночас ноуменальність, спрямованість на об'єкти, та виявляє здатність забезпечувати трансцендування і розкриття особою своєї екзистенції

3 – соціокультурний : визначає вплив довкілля на індивідуальну свідомість суб'єкта, виявляє її детермінованість взаємодією з іншими людьми, засобами комунікації та участю у культурних практиках, репрезентується через знаково-мовні структури за посередництва культурних символів і кодів, постає засобом отримання, здобуття й накопичення даних та перенесення їх у свідоме

Рис. 1.
Основні теоретичні підходи до трактування проблеми свідомости

даностей і духовних форм. Продуктивним є й уявлення про самосвідомість, яку дослідник відносить до вищого рівня розвитку свідомости і розглядає її як систему знань людини про себе як про активне, діюче начало, що здатне впливати на об'єкти, змінювати, перетворювати, привласнювати їх ідеально та матеріально, організувати й інтегрувати сформовані на цій основі самооцінки і ставлення до себе у форматі Я-концепції, дозволяючи «знати зміст своїх ставлень» [13, с. 41]. Проте більш евристичним вважаємо уявлення Е. Гусерля про внутрішнє Я не як про вищий рівень свідомости, а як про необхідну умову її цілісності та рефлексивної ідентичності. Мислитель, аналізуючи інтенційний характер свідомости, тобто спрямованість на певний об'єкт, водночас визначає її здатність «повертатися» до самої себе і виявлятися в актах самоусвідомлення. У будь-якому разі важливим видається трактування цим мислителем людської

свідомости як такої, що майже завжди проявляється через самосвідомість, зокрема внаслідок внутрішнього діалогу, на ґрунті уявлення про себе, у результаті рефлексії, шляхом усвідомлення власних емоцій, виявлення екзистенційних намірів і духовних меж [16].

Вочевидь самосвідомість у сферному життєпоточі свідомости, будучи «зверненою на саму себе», постає однією з найбільш складних проблем сучасної науки, насамперед когнітивістики, представники якої об'єднують філософські, психологічні, нейробіологічні, лінгвістичні тлумачення Я та штучний інтелект і намагаються інтегрувати механізми формування мозком уявлень про себе, психоритми внутрішнього діалогу і ресурсні здатності до саморефлексії. Фахівці у галузі нейробіології, головню завдяки методам нейровізуалізації (МРТ чи ЕЕГ), аналізують активність певних зон мозку, пов'язаних з усвідомленням себе, передусім медіальну префронтальну та задню поясну

кору. Дослідники штучного інтелекту, використовуючи методи машинного навчання, нейронних мереж та евристичних алгоритмів, ставлять питання про можливість створення *цифрової самосвідомості*, здатної не лише обробляти інформацію, але й володіти уявленнями про себе як про окремого суб'єкта й носія унікальної ідентичності. Авторитети у сфері психології, розглядаючи онтогенетичні аспекти самосвідомості, її зв'язок із розумінням власної ідентичності, моральних переконань, соціальної ролі та особистих кордонів, осмислюють психодинамічні особливості вказаного явища під впливом набутого ментального досвіду, міжособистісних стосунків, постійної саморефлексії та екзистенційних криз. Також велику увагу приділяють проблемам саморозуміння, прийняття рішень на засадах екзистенційних вартостей та уявлень про сенс життя. Високий рівень самосвідомості пов'язують зі здатністю до емоційної саморегуляції, критичного мислення, емпатії і відповідального життєвого вибору, а низький – тлумачать в аспекті імпульсивних дій, зовнішнього локусу контролю і труднощів самоаналізу й самоприйняття. Окремі філософи, розглядаючи феномен самосвідомості теоретично, формулюють низку фундаментальних світоглядних питань щодо істинної природи суб'єктивного Я. У центрі їх пошукувань перебуває й проблема самоосмислення і самоусвідомлення окремого суб'єкта, здатного до самопостереження, самоаналізу й змістовної інтерпретації власних психоемоційних і свідомісних станів. В онтологічному вимірі вказаний феномен трактують і як глибинне переживання власної обмеженості, свободи, відповідальності та скінченності буття. Зокрема, представники екзистенційної філософії, такі як Ж.-П. Сартр і М. Гайдеггер, розглядають прояви внутрішнього Я у досвіді екзистенційного вибору, в зіткненні особи з абсурдом, у прагненні надати сенс власному існуванню, наголошуючи на важливості не лише розуміння людиною факту свого існування, а й прийняття відповідальності за наповнення його змістом. До того важливою ознакою філософсько-екзистенційного осмислення самосвідомості є її роль як підґрунтя для досягнення автентичності, свободи та етичної відповідальності як перед собою, так і перед світом [див. 11; 22; 29; 36, т. 5; 51; 53 та ін.].

А. В. Фурман, обстоюючи метатеорію свідомості, обґрунтовано стверджує, що повне осмислення свідомісних явищ вимагає відмови

від класичних репрезентаційних схем на користь розгортання стратегій їх когнітивного конструювання, у яких відсутність стабільного епістемологічного центру пізнання компенсується багатовимірністю інтерпретативних перспектив та принциповою відкритістю смислових конфігурацій, а дослідник-мислитель, головно через неможливість бути зовнішнім щодо власної свідомості спостерігачем, вбудовується у тканину рефлексивного осмислення досліджуваного явища як транссуб'єктивний модус становлення свідомого знання [30; 32; 35]. Вказане уможливорює трактування свідомості не в категоріях дослідження, аналізу, тлумачення чи пізнання, а у форматах співпереживання, виявлення й онтологічної активізації, що відбуваються через дискурсивні практики, онтолого-філософські реконструкції та межові досвіди думки, і задіює міждисциплінарний синтез підходів до її розуміння, де філософія, когнітивістика, біологія, культурологія, психологія і навіть естетика сприяють розумінню цього ноуменально закоріненого явища як процесної, подієвої й самоформувальної метафізичної реальності, яке розгортається у просторі метаоб'єктивного та символічно насиченого ось-буття.

Основні теоретико-методологічні напрями осмислення проблеми самосвідомості людини у різних царинах раціонального і суто софійного знання узагальнено у *табл. 1*.

Як слідує зі змісту таблиці, різні наукові і філософські підходи пропонують унікальні засоби й інструменти для прикладного дослідження й комплексного аналізу сутності внутрішнього Я людини. До прикладу, нейробіологія дає змогу вивчати мозкові процеси, що узасаднюють усвідомлення й відкриття себе, пошукування в галузі штучного інтелекту відкривають перспективи моделювання та розуміння процесів самоусвідомлення, когнітивістика забезпечує розуміння механізмів формування уявлень про себе через синтез різноспрямованих знань, традиційні психологічні теорії виявляють роль самопізнання, самосприйняття й саморегуляції у змісті особистісної ідентичності, а онтолого-філософські течії сприяють глибокому осмисленню природи суб'єктивності, наголошуючи на важливості свободи вибору й відповідальності за зрілий та рефлексивний пошук сенсу свого буття. Завдяки різноманіттю методів і точок зору, названі дослідницькі стратегії доповнюють одна одну, розширюючи розуміння сутності, структури й динаміки внутрішнього Я.

Таблиця 1

Теоретико-методологічні напрями осмислення проблеми самосвідомості людини

Теоретико-методологічний напрям	Основні проблеми самосвідомості	Засоби / інструменти вирішення проблеми
Когнітивістика	Як мозок формує уявлення про себе, внутрішній діалог, саморефлексію?	Інтеграція та синтез знань з філософії, психології, нейробіології, штучного інтелекту, лінгвістики
Нейробіологія	Які зони мозку пов'язані з усвідомленням себе й уявленням про себе?	Нейровізуалізація, дослідження медіальної префронтальної і задньої поясної кори мозку та ін.
Штучний інтелект	Чи можлива машинна (синтетична, неприродна) самосвідомість?	Створення синтетичних комп'ютерних систем, потенційно здатних до самопізнання і самоусвідомлення
Психологія	Онтогенез самосвідомості, ідентичність, міжособистісні впливи, самосприйняття, саморегуляція, самоаналіз, самовизначення та ін.	Психологічна теорія діяльності, психодинамічний підхід, глибинна психологія, бігевіоризм, екзистенційна психологія, психологія Я-концепції, психософська теорія вчинку В.А. Роменця
Філософія	Природа суб'єктивного Я, можливість самоусвідомлення. Переживання обмеженості, свободи, відповідальності, вибору, сенсу буття, прийнятих рішень	Феноменологічна редукція, рефлексія, інтенціональний аналіз, екзистенційне тлумачення, герменевтична інтерпретація, мовний аналіз Я-висловлювань, ціннісно-вчинкове моделювання
Метатеорія свідомості	Свідомість як умова пізнання і буття (трансцендентальний засновок, що лежить в основі досвіду). Символічний, подієвий, надкультурний, квазіпредметний виміри свідомості. Умови конституювання свідомого буття. Роль суб'єкта в осмисленні й конституюванні свідомості.	Інтерпретаційні практики, рефлексія та саморефлексія, метаметодологія, когнітивне конструювання через моделювання, символізацію, аналітичні зв'язки, циклічно-вчинкова оргсхема зорганізування свідомості: розуміння → боротьба → робота → опанування свідомістю (А.В. Фурман)

Зокрема, метатеорія свідомості, представлена у працях таких мислителів, як М.К. Мармардашвілі, М.Ю. Савельєва та А.В. Фурман (див. список використаної літератури), дає змогу вийти за межі традиційного об'єктного мислення, розглядає Я як трансцендентальну умову будь-якого досвіду, мислення і буття особи та створює концептуально унікальний простір для довершеного саморефлексивного аналізу. Важливо, що метатеорія пропонує спеціальний методологічний інструментарій, який допомагає досліджувати внутрішні смислові структури Я як активну подієво-онтологічну силу, здатну структурувати досвід, вибудовувати значення, здійснювати життєвий вибір і нести персональну відповідальність за власні вчинки та рішення. Особливого значення в аспекті самосвідомості особи набуває введений А.В. Фурманом метатеоретичний концепт «опанування свідомістю», що фіксує момент активного конституювання притомною людиною власної суб'єктності й постає як засадничий принцип не тільки гносеологічної, а й онтологічної роботи. Таке опанування отожднюється з досвідом становлення особистості, яка через узгодження ритмів свідомої активності із внутрішніми життєвими викликами набуває здатності до самоінтеграції, самотворення й самоперевершення. Проведена дослідником методологічна конструкція не лише конкретизує способи роботи зі свідомістю на різних рівнях (від формально-структурного до екзистенційного), а й створює евристичну платформу для інтеграції онтофілософських, психосоціальних, герменевтичних, культурологічних та метапсихологічних підходів до її трактування, внаслідок чого метатеорія стає не стільки довершеним аналітичним інструментом, скільки способом мисленнєвого життя суб'єкта, у якому сама свідомість реалізується як здатність до постійного самопереродження, рефлексивного відстеження й побудови змістових просвітів ось-буття. Це відкриває принципово нові дослідницькі горизонти: від розуміння свідомості як умовної форми символічного буття до її інтерпретації як метаонтологічного енергетичного життєпотіку, який одночасно виводить особу за межі рутинного повсякдення і вкорінює її у фундаментальних параметрах власного існування. Водночас, як стверджує мислитель, «життєва екзистенція відеальної актуальності свідомості вказує на її феноменальне уможливлення тоді, коли вона діє спонтанно-миттєво як співпадання форми

і змісту до пізнання, опису, мислевчинення» [30, с. 21].

Отож, гіпотетично найоптимальнішим для глибокого розуміння сутнісних горизонтів самосвідомості є її онтопсихологічне осмислення (А. Менегетті), яке поєднує філософсько-теоретичний аналіз суб'єктивного Я із психологічним вивченням внутрішніх процесів самосприйняття та саморефлексії. Воно ж уможлиблює трактування її як багатокомпонентного і багатовимірного конструкту, що охоплює як когнітивні (пов'язані з уявленням про себе), афективні (спричинені емоційним сприйняттям власного Я), регулятивні (зумовлені емоційною саморегуляцією та керуванням процесами самопізнання, самоосмислення й самовизначення) процеси, так і глибокий особистий екзистенційний досвід людини, що комплексно визначають її ідентичність, відповідальність за перебіг власного життя і допустимі межі свободи. Водночас самосвідомість, проявляючись як безперервний акт-процес самоосмислення, взаємодіючи з довкіллям і визначаючи здатність до саморефлексії, самоідентифікації, етичного вибору, постає вагомим чинником саморозвитку й надає сенс існуванню суб'єкта як особистості та індивідуальності.

Переінтерпретація відомого твердження А. В. Фурмана про «своєрідну буттєвість свідомості» [30] у сфері «само-» уможлиблює встановлення глибокого зв'язку між індивідуальним досвідом суб'єкта та смисловим горизонтом його ось-буття. Самосвідомість тут постає не як замкнене «Я-у-собі», а як динамічний процес поступового входження особи-суб'єкта у відкриту смислову структуру світу, де кожна психодуховна подія (ноеза) і кожен пережитий або осмислений сенс (ноема) формують унікальну траєкторію особистісного самовизначення. Індивідуальне Я у цьому аспекті не лише дотичне до «атрибутивно бездонного океану предметності», але й виявляє себе через постійну співвіднесеність із ним, реалізуючись у формі інтимної участі в нескінченному процесі смислотворення, де буттєвий досвід людини набуває значення через внутрішній діалог між актуальним актом свідомості та його змістом. Деконструкція предметного поля самосвідомості відкриває її як екзистенційну структуру, в межах якої суб'єкт не просто відображає світ, а вступає з ним у глибоку корелятивну взаємодію, трансформуючи при цьому і довкілля, й самого себе.

У цьому світлі внутрішнє Я, охоплюючи знання про себе й переживання себе як учасника смислового поля буття, що постійно перевідкривається в досвіді вибору, сумніву, пошуку істини та особистого сенсу, інтерпретується як явище подвійної природи: як здатність до саморефлексії й водночас як екзистенційна відкритість до «трансцендентного горизонту», і у вчинково-циклічному вимірі (А.В. Фурман [32; 34]) жодного разу не замикається всередині себе, завжди залишаючись нескінченим полем-простором можливого самоздійснення. І саме в такому форматі самосвідомість «становить родючий ґрунт й тим самим визначає рамки та смисловий контекст уможливлення канонічних форм чи організованостей життєактивності конкретної особи», забезпечуючи «постання в лоні її засвіту нових ідеальностей – означень, сенсів, ідей, думок, концептів, понять-уявлень, мислесхем тощо» [35, с. 26], спричинюючи «осідлу в індивідуальній, груповій чи масовій суб'єктивності бездонну функціональну мозаїку свідомої здатності бути присутнім щонайперше у двох взаємопрониклих світах – зовнішньому, проявленому, об'єктивованому і внутрішньому, непроявленому, ідеальному» [Там само, с. 31].

У сучасній психологічній науці близьким до категорії самосвідомості визнається поняття «Я-концепція», що, за визначенням О. Є. Фурман (Гуменюк), постає як «системно організована сукупність думок, ставлень, переживань, переконань, установок, почуттів, мрій і розчарувань людини стосовно самої себе..., як центральне формоутворення самосвідомості, причому не лише винятково надскладне, а й унікальне за своїми функціями, призначенням, самоорганізаційною актуалізацією, адже формує низку найвагоміших думок, уявлень та знань і дає відповіді принаймні на чотири запитання: «Хто Я насправді?», «Яким би Я хотів бути?», «Як мене сприймають інші?» та «Яким Я можу реально стати у підсумку життя, незважаючи на сюрпризи і перипетії долі?» [43, с. 38], забезпечуючи «внутрішнє узгодження людини із собою, відносну сталість її поведінки, незважаючи на безперервний тиск проблемного світу» [Там само, с. 40].

Відомий дослідник глобальної концепції Р. Бернс, характеризуючи її «позитивний» бік, наголошує, що сутнісними ознаками цього самосвідомісного утворення є переконаність в імпонуванні іншим людям, упевненість у власних здібностях і наявність почуття особистісної

вартісності, внаслідок чого виникають внутрішні умови для прийняття відповідальних рішень, реалізації персональних цілей і здатності до морального вибору як важливих ознак самовизначення. Натомість до ознак «негативного» внутрішнього Я належать неприйняття себе, відчуття неповноцінності та меншовартості й сумніви у власній спроможності, що може ускладнювати процес визначення, усвідомлення й реалізації себе, породжуючи, страх помилок й уникнення активної участі у творенні своєї життєвої траєкторії (див. [39]). Далі автор, підкреслюючи становлення вказаних рис-якостей особистісної ідентичності у процесі міжособистісної взаємодії, вказує на соціальну природу особистісного самопізнання, пов'язує самовизначення із пошуком власного місця у просторі смислів і символів культури. Відтак концепція Я як складний когнітивно-оцінково-поведінковий конструкт не лише відображає суб'єктивне уявлення особи про себе, а й є своєрідним відображенням соціальних оцінок, які, попри зовнішньо детермінований характер, не заперечують можливості самореалізації та самоздійснення в екзистенційному, культурному й моральному вимірах.

Осмислення Я-концепції як відносно стабільної системи уявлень, оцінок і ставлень людини стосовно себе дає змогу характеризувати її як результативний ефект самовизначення. Оскільки сутність самосвідомості полягає у динамічному розгортанні рефлексивного досвіду суб'єкта й забезпеченні поточного, актуального, процесного самоосмислення, то внутрішнє Я фіксує результати цього досвіду у формі інтегрованого уявлення про себе, яке функціонує одночасно в когнітивному, афективному, регулятивному та ціннісному вимірах. За О. Є. Фурман, у засновках визначення людиною себе постає позитивно-гармонійна Я-концепція, яка, виконуючи щодо цього процесу переважно регулятивну функцію, задає напрямки свідомих і раціональних рішень, визначає змістовність учинків та дій і водночас постає значущим ціннісним орієнтиром, своєрідним підґрунтям для здійснення актів морального вибору, постановки життєвих цілей, подолання екзистенційних труднощів та ефективної самоорганізації в умовах невизначеності, забезпечуючи внутрішні умови для ефективного й зрілого самовизначення. Негативне уявлення особи про себе обмежує перелічені можливості, знижуючи суб'єктивне відчуття власної цінності, ускладнюючи прийняття рішень, при-

гнічуючи її здатність до саморозвитку і само-реалізації й одночасно унеможливаючи збереження автономності, цілісності та персональної відповідальності за своє життя [39].

Тлумачення Я-концепції як внутрішнього смислового центру особистісної ідентичності, що задає горизонти і межі подальших особистісних рішень, показує правомірність її розгляду як структуровального, стабілізуючого і спрямовувального виміру самовизначення людини, що, з одного боку, фіксує досягнутий рівень інтеграції її особистісного досвіду, а з іншого – слугує засадою для нових актів вибору, розвитку і життєвого самоздійснення. І якщо у філософсько-психологічному ракурсі самосвідомість можна уявити як своєрідне дзеркало, у якому відбивається суб'єктивний досвід особи у його поточному розгортанні (як безпосередній акт самопізнання, переживання, осмислення власної присутності у світі), а також як динамічну й відкрито інтенційну структуру, що уможливує здатність зосереджувати увагу на собі як на джерелі дій, емоцій і сенсів, то натомість Я-концепція постає як рефлексивний образ у ньому, який із часом кристалізується, фіксується у пам'яті й поступово перетворюється на відносно стабільну і впорядковану систему уявлень-знань людини про себе. І в такому аспекті внутрішнє Я акумулює попередній досвід самопізнання, соціального зворотного зв'язку та особистісних рішень, формуючи відповідну модель самоусвідомлення, що не лише відображає власну глибинну сутність, а й виконує регулятивну щодо подальших процесів самовизначення і самоздійснення функцію.

Концепція повноцінно функціональної особистості К. Роджерса також має важливе значення для аналізу феноменальних проявів самовизначення людини у сфері самосвідомості. Зважаючи на те, що у центрі його гуманістичної психології перебуває притаманна кожній особі вроджена тенденцію до самоактуалізації, тобто до реалізації свого потенціалу, внутрішнього зростання й автономного вибору з-поміж існуючих альтернатив, то така зріла й ефективно функціонуюча особистість діє автентично, відкрита до досвіду, приймає себе й відповідально визначає власний життєвий шлях. До того ж для неї визначення себе у світі постає не одномоментним актом раціонального й обґрунтованого волевиявлення, а невинним процесом особистісного становлення, що вимагає відкритості до змін, глибокої рефлексії й здатності жити конгруентно

із власним ідеальним та реальним Я [21]. Тому у змісті аналізованої теорії самовизначення розкривається як передумова самоактуалізації, що виражається через онтологічну й етичну здатність людини зберігати власну ідентичність, автентичність і самобутність, залишаючись при цьому у вимірах свободи й відповідальності. В цьому змістовому контексті К. Роджерс розглядає і Я-концепцію (Самість), трактуючи її як організований, послідовний концептуальний гештальт, що охоплює уявлення особи про риси й характеристики власного Я або «мене», а також про значущість і вартісність взаємин з іншими «ми» [Там само]. Така динамічна структура часто змінюється під впливом набутого досвіду, однак зберігає при цьому внутрішню послідовність, узгодженість та цілісність. Оскільки суб'єктивне Я залишається головним конструктом, через який усупільнений індивід відчуває, переживає, осмислює і визначає себе у довкіллі, вагомим залишається задіяння у його внутрішню цілісність і свідомих, й несвідомих елементів, що, хоча й унеможливує повне осмислення і розуміння ним свого внутрішнього світу, проте забезпечує глибину інтроспекції й інтенційний розвиток як особистості. Таке розуміння Самості дає підґрунтя для тлумачення самовизначення як акту, що не порушує цілісності внутрішнього світу людини, а навпаки є формою його організації. Здійснене самовизначення, навіть якщо воно означає зміни у проявах поведінки, змісті діяльності, стійкості переконань чи навіть у наповненні власної ціннісно-сислової сфери, не впливає на холистичність та конгруентність Я суб'єкта, оскільки ця модифікація відбувається всередині узгодженої системи уявлень-образів про себе. За таких умов людина може безкінечну кількість разів оновлювати й трансформувати свою ідентичність, не втрачаючи самовідчуття наступності («я залишаюся собою»), інтегрованості («я не змінився») й гармонійності («мої почуття, цінності і вчинки співпадають»). У цьому сенсі самовизначення постає як динамічний, мінливий, перманентний, але одночасно й внутрішньо узгоджений, процес розгортання у сфері свідомості власної Я-концепції в напрямку здійснення автентичного життєвого вибору особистості, що вкорінений у переживанні, осмисленні й утіленні себе як автора свого індивідуального Я.

Переосмислення поглядів К. Роджерса на сутність Я-концепції як надважливої внутрішньої умови самовизначення дає підстави роз-

глядати потенціал реального та ідеального Я. Усвідомлення важливості сприйняття суб'єктом себе не лише таким, яким він є (Я-реальне), а й таким, яким хоче бути (Я-ідеальне) має безпосередній зв'язок із процесом визначення себе у світі, оскільки саме напруження між цими самісними полярностями визначає силу, динаміку, інтенсивність та глибину особистісного зростання. При цьому ідеал, виконуючи роль спрямовувальної ціннісної орієнтації та формуєчи вектор ось-буттєвості, спонукає особу до рефлексії та до пошуку способів реалізації ним власного потенціалу. Самовизначення у такому контексті постає як свідома спроба наблизити своє реальне Я до ідеального, що ґрунтується на власній системі обраних цінностей й уможливорюється через постановку життєвих цілей, вибір форм та видів діяльності й у підсумку через уконкретнені стратегії самореалізації і самоздійснення. Розуміння К. Роджерсом Я-концепції як спрямовувального внутрішню ідентичність центру містить усвідомлення розриву між «Я тепер» і можливим бажаним майбутнім й одночасно визначає активні дії особи в напрямку його подолання. У цій позиції Я-ідеальне виконує роль внутрішнього критерію й мотиваційного імпульсу, який інтегрується у процес самовизначення як його етична й цілеспрямувальна передумова.

Дослідження проблеми пошуку людиною свого місця у світі вказує на доречність задіяння поглядів Е. Еріксона на Его-ідентичність як на результат ідентифікації і привласнення нею всеможливих психокультурних впливів. Стверджується, що на кожному наступному етапі розвитку вона суб'єктно змушена постійно переосмислювати й переозначувати себе у взаємодії з довкіллям, даючи щораз нові відповіді на запитання «Хто Я?», «Ким Я хочу бути?», «Яким є моє місце у світі?» і таким чином здійснюючи внутрішні акти самовизначення й окреслюючи шляхи їх утілення у зовнішньому стосовно себе просторі [49]. У цьому сенсі сутність Его-інтеграції полягає у поєднанні всіх часових вимірів людського Я (минулого, теперішнього й уявного бажаного майбутнього) у цілісну, функціональну структуру, внаслідок чого відбувається не лише прийняття особою себе, своїх поглядів, переконань, переживань, емоційних станів та екзистенційних миттєвостей, а й узгодження елементів набутого досвіду, здійсненого вибору, наявних вартостей і життєвих прагнень у більш-менш єдину ціннісно-сміслову конфігурацію. У

цьому аспекті процес самовизначення, під час якого особистість вимушена узгоджувати між собою різноспрямовані фрагменти Его-ідентичності, має своїм наслідком чи результатом Его-інтеграцію як прояв її обґрунтованої згоди з обраним вектором власного життєвого шляху.

Систематизація уявлень про змістове наповнення Я-концепції як сукупності уявлень, переконань, цінностей та переживань людини про власний життєвий шлях, бажане й розумово осягнене майбутнє потребує уточнення й доповнення її структурної організації. У загальноприйнятому розумінні цілісне Я людини охоплює Я-реальне («Я-актуальне», «Я-тепер», «Я-ось-буття»), Я-ідеальне («Я-майбутнє», «Я-потім», «Я-колись») та Я-соціальне («Я-в очах-інших»), що дає змогу оцінити ступінь узгодженості між внутрішнім світом особистості та зовнішніми соціальними вимогами і закономірно так чи інакше впливає на вибір нею траєкторії власної самореалізації. Однак для глибшого пізнання процесу самовизначення необхідне задіяння також рефлексивного Я, що традиційно передбачає внутрішнє осмислення відповідності Я-реального соціальному Я у ситуації перегляду особою власних цінностей і життєвих орієнтирів з урахуванням цих змін на користь Я-ідеального, котре репрезентує не лише уявлення про бажані риси та досягнення, а й персоніфікує базові цінності, життєві орієнтири та уявлення про сенс власного існування. В такій інтерпретації самовизначення постає складною, внутрішньо активною формою осмислення та означення себе, яка охоплює компоненти Я-концепції, але виходить за межі її звичного тлумачення завдяки актуалізації рефлексивного виміру, що, однак, дає змогу пов'язати ідеальний, реальний та соціальний виміри Я особи з екзистенційно-смісловим ось-буттям особистості.

Уявлення про складові Я-концепції у взаємозв'язку із самовизначенням людини узагальнено у **табл. 2**.

Інтегрування засадничих складових Я-концепції у структуру процесу самовизначення вимагає не лише переосмислення її структури, а й істотного зміщення акцентів щодо розуміння її модальності. Зважаючи на те, що внутрішнє Я – це не тільки відображення системи усвідомлених та неявних уявлень людини про себе, а ще й підґрунтя для здійснення суб'єктом цілісного, усвідомленого й відповідального життєвого вибору, то прийняття усталеного підходу (за Р. Бернсом) до трактування Я-концепції як інтегрованої сукупності

Таблиця 2

Модальності Я-концепції у взаємозв'язку із самовизначенням людини

Модальність Я-концепції	Характеристика модальності Я-концепції	Значення модальності Я-концепції для самовизначення
Я-реальне («Я-ось-буття»)	Актуальні уявлення людини про себе; її фактичні риси-якості, поведінка, діяльність, психоемоційний стан	Є точкою відліку для самооцінки, рефлексії, корекції життєвих орієнтирів
«Я-соціальне» («Я-в-очах-інших», «Я-дзеркальне»)	Усвідомлення себе очима інших, сприйняття соціальних очікувань та зовнішніх оцінок	Дає змогу особі оцінити соціальну адаптованість, узгодженість із зовнішніми вимогами
Я-ідеальне («Я-майбутнє»)	Уявлення про бажане Я, яке охоплює буттєві цінності, моральні ідеали, сенс життя	Спрямовує індивідуальність у бік самореалізації та визначення життєвих цілей
Я-рефлексивне («Я-ціннісне», «Я-усвідомлювальне»)	Здатність до внутрішнього аналізу, осмислення розбіжностей між Я-реальним, Я-соціальним і Я-ідеальним, до перегляду своїх переконань	Забезпечує особистісне зростання та внутрішню трансформацію людини у напрямку узгодження ідеального, соціального та реального Я

когнітивного (Я-образ, знання про себе), емоційно-оцінкового (самооцінка, самоствавлення) і поведінкового (дії і вчинки, пов'язані із означенням себе в обраному сегменті) компонентів є недостатнім із суто теоретичних міркувань. Річ у тім, що самовизначення становить не лише наслідок самопізнання, самооцінки і сукупності вчинених дій особи, а постає насамперед як динамічний процес, що передбачає її активну участь у конструюванні власного Я і вимагає аналізу різних форм його прояву залежно від модальності існування, соціального контексту та внутрішніх психодуховних станів. І тому евристично значущим видається долучення до проблемного поля самовизначення *ідеї та авторської теорії позитивно-гармонійної Я-концепції* О. Є. Фурман (Гуме-

нюк), за наявності якої у своєму внутрішньому світі особа не тільки усвідомлює себе як суб'єкта повсякдення, а й активно формує, осмислює та реалізує себе у світі, використовуючи потенціал цілісного, узгодженого і конгруентного Я. Внаслідок цього «виникає пропорційний взаємозв'язок між внутрішніми інтенціями та реальними діями й у такому самоусвідомлювальному потоці формується цілісне рефлексивне самоуявлення свого сутнісного істинного Я», а «розвиток позитивно-гармонійної Я-концепції сприяє зростанню рівноваги як у внутрішньому, так і у зовнішньому світі, злагодженості та взаємозв'язку між суб'єктною думкою й особистісним самоствавленням, індивідуальнісними діями й духовно-універсумною саморефлексією» [42, с. 193].

Осмилення Я-концепції крізь призму наукової позиції О. Є. Фурман (Гуменюк) уможливує деконструювання поведінкової складової й виокремлення у структурі уявлень про себе інших за смисловим значенням складових, зокрема вчинково-креативної (Я-вчинок) й спонтанно-духовної (Я-духовне), яким притаманна вже не третинна (як у Р. Бернса), а четвертинна «сув'язь» засадничих модальностей. У такому концептуальному трактуванні позитивно-гармонійна Я-концепція постає як «складна динамічна система уявлень та установок людини про себе як про суб'єкта, особистість, індивідуальність та універсуму діяльності у взаємозв'язку і взаємодоповненні її ментально-когнітивного (Я-образ), емоційно-оцінкового (Я-ставлення), вчинково-креативного (Я-вчинок) і спонтанно-духовного (Я-духовне) компонентів» [33, с. 193]. Важливо, що зміст і наповнення компонентів такої акмеологічно зорієнтованої Я-концепції істотно збагачує концептуальні виміри, у яких розгортається процес визначення сутності, спрямованості й реалізації сенсу свого життя. Особливо показовим тут є Я-вчинок, котрий указує на можливість екзистенційно-вольового втілення природи власного Я в конкретних буденних виборах на світоглядному або ціннісному підґрунті, а також Я-духовне, що унаочнює прагнення людини до глибинного смислу, віри, істини й любові, визначаючи таким чином ціннісні аспекти її існування [39; 41; 43].

Отож позитивно-гармонійна Я-концепція – це не тільки відображення й усвідомлення суб'єктом гармонії свого внутрішнього світу, а й самісна динамічна модель визначення себе, що охоплює мислення, почуття, діяльність і духовну інтенцію та спрямовує власне Я у бік саморозвитку, самореалізації та самоздійснення. Така цілісна багатоаспектна система самоконституювання особистості, у якій відбувається інтеграція внутрішнього досвіду, смислів і дій у просторі екзистенційного самобуття, зумовлює взаємозалежність процесів, формовивів і маркерів самосвідомості (А. В. Фурман [20; 32; 35; 36, т. 5]), компонентів позитивно-гармонійної Я-концепції (О. Є. Фурман [38, с. 309-349; 39-43]) та онтофеноменальних етапів розгортання самовизначення людини (А. Ф. Лазарук [9; 29]) (табл. 3).

Трактування взаємозв'язку процесів самосвідомості, компонентів позитивно-гармонійної Я-концепції та етапів онтофеноменального розгортання самовизначення людини показує,

що такий процес самосвідомості, як *самопізнання*, оприявнюється у формі самоусвідомлення, самоспостереження, самоаналізу й саморефлексії, виявляється через ментально-когнітивну складову Я-концепції, передбачає наявність знань про себе, критичне осмилення досвіду, усвідомлення власних можливостей, рис-якостей і самісного потенціалу й забезпечує базу для розгортання самовизначення суб'єкта пізнання, поведінки, діяльності й спілкування. *Самоставлення*, пов'язане із емоційно-оцінковим компонентом Я-концепції, визначається через такі феномени, як самооцінка, самоприйняття, самоповага, самомотивація та інші афективні форми ставлення до себе, характеризує прийняття чи неприйняття власного Я, позитивно-емоційне самоприйняття та достатню внутрішню мотивацію, які уможливають персональну готовність до вибору, впливають на віру в себе й відповідальність за власні дії. *Саморегуляція*, будучи узалежнена із вчинково-креативним компонентом Я-концепції, охоплює формовияви самоконтролю, самовиховання, самонавчання й самотворення, утілюється через практичні дії, які виражають внутрішню позицію особи, її переконання, цінності та особистісну зрілість, й забезпечує умови для активного формування себе у світі й реалізації потенціалу власного Я через діяльність, діяння, творчість і самотворення. *Самоосагнення* як прояв самосвідомості розкривається через спонтанно-духовний компонент Я-концепції, містить такі формовияви, як самоідентифікація, самореалізація, самоздійснення й самоактуалізація, й дає змогу досягти рівня смисложиттєвої визначеності, внутрішньої зібраності, морально-світоглядної обґрунтованості. При цьому повноцінне самовизначення суб'єкта відбувається якраз на підґрунті духовно-екзистенційного прозріння, через інтеграцію у зміст самосвідомості попередніх етапів реалізації себе у світі й укорінення її формовивів у трансцендентному сенсі особистісно значущого буття-існування.

Осмилення й систематизація усіх складових і структурних компонентів Я-концепції уможливує моделювання архітекτονіки внутрішньої організації самосвідомості особистості як надскладної системи, яка у зв'язку із необхідністю самовизначення охоплює самоусвідомлення, самопізнання, самооцінку, самоідентифікацію, самоприйняття, самоосмилення, самомотивацію, самовизначення, самореалізацію, самоспостереження, саморефлексії

Таблиця 3

Взаємозалежність процесів самосвідомості, компонентів Я-концепції та онтофеноменальних етапів розгортання самовизначення людини

Процеси само-свідомості	Компоненти позитивно-гармонійної Я-концепції (за О.С. Фурман)	Формовияви самосвідомості	Маркери самосвідомості	Етапи онтофеноменального розгортання самовизначення	Зміст самовизначення у свідомісному контексті
Самопізнання (за І.І. Чесноковою)	Ментально-когнітивний: Я-образ суб'єкта	Самоусвідомлення Самопізнання Самоспостереження Самоосмислення Самоаналіз Саморефлексія	Уявлення, знання, думки про себе; усвідомлення особистих характеристик, рис, можливостей, здібностей, потенціалу	<i>Прагматично-ситуаційний:</i> формування знань про себе, усвідомлення власного Я, критичне осмислення досвіду та самоаналіз власних дій, емоцій, почуттів, сенсів	Забезпечує самопізнання, самоосмислення як суб'єкта поведінки, діяльності, спілкування
Самоствавлення (за І.І. Чесноковою)	Емоційно-оцінковий: Я-ствавлення особистості	Самооцінка Самоприйняття Самопізнання Самоповага Самозасудження Самовиправдання Самомотивація	Самооцінка, емоційне ставлення до себе; конгруентність, прийняття / неприйняття себе	<i>Соціально-мотиваційний:</i> емоційно-ціннісне ставлення до себе, прийняття або неприйняття власного Я, мотиваційна база для дій, вчинків, діяльності, творчості	Формує внутрішню готовність до вибору, впливає на віру в себе та відповідальність за власні, спонтанні і вмотивовані, дії
Саморегуляція (за Вчинково-креативний: Я-вчинок індивідуальності)	Самоконтроль Саморегуляція Самонавчання Самовиховання Саморозвиток	Дії, які відображають внутрішню позицію; самореалізація особистістю власних поведінок, діяльності і спілкування, вчинків	Дії, які відображають внутрішню позицію; самореалізація особистістю власних поведінок, діяльності і спілкування, вчинків	<i>Екзистенційно-діяльний:</i> вольова організація поведінки, самокерування, втілення рішень у діях, учинках, діяльності, діянні, творенні і самотворенні	Є виявом самосвідомості у конкретних екзистенційних рішеннях, кроках, спрямованих на зміну або утвордження свого Я
Самоосвятнення (за О. С. Фурман)	Спонтанно-духовний: Я-духовне універсуму	Самоідентичність Самоуслушення Самозбереження Самовідповідальність Самоідентифікація Самореалізація Самовактуалізація Самоствердження Самоздійснення	Смисложиттєва визначеність, морально-екзистенційна зорієнтованість, внутрішня обґрунтованість смислу буття, спроможність до	<i>Духовно-сліддяльмий:</i> пошук і віднаходження сенсу, визначення цінностей, вибір смисложиттєвих орієнтирів і шляхів розвитку особою власної індивідуальності	Визначає цілісність і спрямованість власного Я, обґрунтовує морально-світлоглядні рішення, зорієнтовує особу в кризових ситуаціях повсякдення

сію, самоконтроль, самоідентичність та безліч інших феноменів зі сфери «само-», які забезпечують її здатність усвідомлювати й пізнавати себе, а також активно взаємодіяти з довкіллям, приймати раціональні й конструктивні рішення та нести відповідальність за перебіг свого життя. До прикладу, у сферу впливу *самопізнання* як процесу самосвідомості віднесено: а) самоусвідомлення як первинне відчуття себе суб'єктом переживання і дії; б) самопізнання, що передбачає активне дослідження своїх психічних властивостей і потенціалу; в) самоспостереження, яке виявляється через уважне фіксування своїх внутрішніх станів; г) самоаналіз, репрезентований раціональним, критичним осмисленням змісту власної діяльності та поведінки; д) самоосмислення, спрямоване на інтерпретацію прожитого досвіду; і, нарешті, е) саморефлексію, ідентифіковану як глибоке переосмислення власного Я на підґрунті набутого досвіду. У форматі самовизначення ці форми-свідчення забезпечують когнітивне підґрунтя для усвідомленого вибору особою життєвих орієнтирів.

У змісті *самоставлення* виокремлено компоненти внутрішнього Я, які пов'язані із емоційними самооцінками й значною мірою впливають на рівень впевненості, мотивації й автентичності повсякденних рішень суб'єкта діяння. Усвідомлене й раціональне самовизначення вимагає задіяння таких формовиявів самосвідомості, як позитивна самооцінка, конструктивне самоприйняття, відкрите самовизнання, стабільна самоповага, результативна самомотивація, що відіграють роль внутрішнього емоційно-позитивного підкріплення цілеспрямованої поведінки і діяльності особи; тоді як неусвідомлене й нераціональне – самозасудження й самовиправдання, що характерні для деструктивної або дисгармонійної Я-концепції й потенційно зумовлюють внутрішньо-особистісний конфлікт щодо траєкторії власної самореалізації чи самоздійснення.

Свідомісну сутність *саморегуляції* диференційовано через такі оприявлення самосвідомості, як самоконтроль, саморегуляція, самонавчання, самовиховання і саморозвиток, що сукупно забезпечують вихідні позиції для внутрішнього скеровування власним Я та поступового втілення своїх домагань у реальну дійсність через дії, вчинки і творчість, забезпечуючи потенційну здатність не лише думати, осмислювати, відчувати, реагувати, а й раціонально діяти відповідно до власних цілей, цінностей та ідеалів.

Водночас *самоосягнення*, яке задає ціннісно-смыслову орієнтацію саморозвитку, самовизначення і самоздійснення особи та охоплює смисложиттєві орієнтири, що постають на підґрунті саморефлексії, формовиявляється через самоідентичність (відчуття внутрішньої цілісності у часі), самоусунення й самозбереження (підтримання, стабілізацію або захист себе у несприятливих умовах довкілля), самовідповідальність (готовність діяти відповідно до власних цілей і переконань), а також через особистісну самоідентифікацію як усвідомлення й осмислення своєї приналежності до системи соціальних цінностей чи певної соціокультурної групи як їх носія. Особливо важливими для самовизначення є такі ключові прояви самоосягнення, як самореалізація, самоактуалізація, самоствердження та самоздійснення, що потенційно відображають вищі, екзистенційно наповнені, форми буття-існування суб'єкта відповідно до власних глибинних сенсів, ідеалів і термінальних цінностей, формують фундаментальний смисловий базис та визначають його життєву орієнтацію і внутрішню цілісність.

Філософсько-психологічна інтерпретація онтофеноменальних етапів розгортання самовизначення у свідомісному контексті уможливорює розгляд його як засадничого принципу чи сенсозначимого центру, функціональним завданням якого постає інтеграція усіх процесів і формовиявів самосвідомості і спрямування їх у бік свідомого вибору особою цінностей, цілей і напрямку реалізації власного життєвого шляху (*табл. 4*).

Метатеорія свідомості у філософсько-психологічному осмисленні А.В. Фурмана [30] відкриває перспективу дослідження її *функціоналів* – динамічних утворень, що не тільки визначають конкретні способи прояву цього явища у пізнавальних, емоційних, комунікативних чи екзистенційних актах, а й фіксують джерела розгортання її спонтанної активності у сфері самовизначення особи. У цьому розумінні кожен функціонал свідомості – це живий канал транзиту енергії, змісту й форми, що поєднує глибинні пласти особистісної присутності людини у світі із символічним простором соціокультурної дійсності.

Онтофеноменальні етапи самовизначення, на підґрунті яких розгортається процес і результат визначення себе у світі, у функціональному аспекті здебільшого формовиявляються через внутрішні ресурси та поняттєві засоби самопізнання, самоосмислення і само-

Таблиця 4
Психозмістове розгортання онтофеноменальних етапів самовизначення людини у свідомісному контексті

Онтофеноменальні етапи самовизначення	Формовияви самосвідомості	Сутність формовияву самосвідомості	Значення формовияву самосвідомості у самовизначенні	Реалізація формовияву самосвідомості під час самовизначення
Прагматично-ситуаційний	Самоусвідомлення	Усвідомлення власних психічних станів, думок, переживань	Створення внутрішнього фундаменту для свідомого вибору життєвого шляху	Фіксація й осмислення власного досвіду в конкретній життєвій ситуації, усвідомлення себе як суб'єкта вибору та дії
	Самопізнання	Активне пізнання особистістю власних рис-якостей, мотивів, потенціалу	Виявлення особистісних ресурсів для реалізації життєво значущих цілей	Усвідомлення особистісних рис, мотивів, потреб, цінностей, власних здібностей
	Самоаналіз	Осмислення власних думок, дій, емоцій, мотивів, екзистенціалів	Поглиблення розуміння особистих мотивацій, причин поведінки, внутрішніх конфліктів	Рефлексивне осмислення своїх думок, дій, почуттів, цінностей, сенсів
	Самоінтерпретація	Особистісне переосмислення життєвих подій, витлумачення власних переживань, когніцій, здатностей	Формування внутрішньої послідовності досвіду, осягнення його змісту, надання йому індивідуального сенсу	Докладання особистісного смислу до власного психоемоційного досвіду та до сув'язі внутрішніх переживань
	Самодіагностика	Розпізнавання актуального психоемоційного стану та динаміки особистісного розвитку	Встановлення зв'язку між психоемоційним станом та інтелектуальним потенціалом, особистісними рисами-можливостями і зовнішніми чинниками буттєвості	Спостереження за змінами в емоційному фоні, поведінці та мотивації, виявлення внутрішніх станів та особистісних змін
	Самоспостереження	Спрямоване усвідомлення своїх внутрішніх та психоемоційних станів, поведінки і діяльності	Коригування власних дій відповідно до внутрішніх цілей, соціальних умов та особистих можливостей	Самісний моніторинг перебігу внутрішніх процесів «тут-і-тепер», самоосягнення власного екзистенційного потенціалу
	Самозвітування	Фіксація та усвідомлення досягнень, помилок і результатів діяльності, їх відповідність особистим цілям	Сприяння формуванню відповідальності за прийняті рішення і результати персонального вчинення	Внутрішній діалог, формулювання внутрішніх оцінок і підсумків, рефлексивна корекція діяльності
	Самоосмислення	Узагальнення знань про себе для створення цілісної картини індивідуального Я суб'єкта життєдіяльності	Формування усвідомленої Я-концепції особистості як центральної ланки її самосвідомості	Систематизація знань про себе, свої цілі, потреби та прagnення, створення цілісного уявлення про своє Я як про самоконцепцію

Прод. табл. 4

1	2	3	4	5
Соціально-мотиваційний	Самооцінка	Оцінка своїх можливостей та особистісної значущості в соціальному контексті повсякдення	Визначення меж особистісного вибору та самореалізації за реальних умов життя	Емоційне та ціннісне оцінювання себе, самооцінка як окремих підумок роботи над собою
	Саморегуляція	Свідоме керування своєю поведінкою, емоційними станами, ритмом діяльності	Підтримання внутрішньої стабільності, адаптації до соціуму, самокоординації	Використання самоконтролю, технік емоційної регуляції в поведінці і діяльності
	Самопідтримка	Формування внутрішньої опори для подолання життєвих труднощів	Посилення психологічної стійкості, витримки себе у складних ситуаціях	Активізація внутрішніх ресурсів, позитивне самоствердження та схвалення своїх дій і вчинків
	Самозаспокоєння	Здатність до зниження внутрішнього напруження і до стабілізації власної емоційно-почуттєвої сфери	Підвищення адаптаційного потенціалу, умиротворення, незважаючи на окремі труднощі	Використання методів самозаспокоєння, медитації, афірмацій для зменшення тривоги, стабілізації емоційних станів
	Самопрощення	Прийняття власних помилок без самознищення чи надмірної провини	Визволення від почуття провини, психоемоційне відновлення особистісних ресурсів	Усвідомлення права на помилки і зобов'язаності їх виправлення, посилення самоповаги
	Самомотивація	Здатність до внутрішньої активізації і спрямування ресурсів для і на досягнення мети	Підтримка внутрішнього прагнення до розвитку і стимулювання життєвих досягнень	Постановка й активізація особистісно значущих цілей, самостимулювання
	Самозахист	Механізм внутрішнього збереження Я в умовах зовнішнього тиску	Психологічне збереження цілісності Я в умовах стресу чи критики	Формування особистісних меж, використання копінг-стратегій для обстоювання та для утвердження себе
	Самоінтеграція	Поєднання розрізнених аспектів Я в єдину, психодуховно згармонізовану, структуру	Гармонізація свого внутрішнього світу, узгодження існуючих суперечностей і тенденцій	Об'єднання, інтеграція внутрішніх аспектів індивідуального Я в єдину цілісну організованість
	Самоприйняття	Прийняття себе з усіма позитивними та негативними рисами, комплексами, домаганнями	Уможливлення автентичного вибору, базованого на позитивно-гармонійній Я-концепції	Усвідомлене прийняття своїх сильних і слабких сторін, що забезпечує внутрішню цілісність і самотунність

Прод. табл. 4

1	2	3	4	5
Екзистенційно-діяльний	Самоконтроль	Керування власними емоціями, імпульсами, поведінкою і діяльністю	Персональне (емоційне, інтелектуальне, вольове) підтримання послідовності дій у процесі самореалізації	Свідоме регулювання власних імпульсів і поведінки в напрямку досягнення поставлених цілей
	Самоідентифікація	Усвідомлення приналежності до певної групи, етносу і внутрішнє прийняття своєї ментальності	Орієнтування в конкретному етносоціальному просторі, світі культури, віднаходження свого місця в ньому	Усвідомлення своєї ролі, приналежності до соціальних, культурних, професійних, національних ціннісних спільнот
	Самореалізація	Прагнення до втілення свого потенціалу, що реалізується у вчинкових діях	Цільовий вектор, напрям і мета самовизначення як умови здійснення себе	Втілення особистісного потенціалу у діяльності, діях, творчості, вчинках
	Самоактуалізація	Усвідомлене прагнення-екзистенція до повної реалізації своїх здібностей	Реалізація найвищих потреб, розвиток власного психодуховного потенціалу	Інтенсифікація персонального розвитку та збереження власної автентичності
	Самопроєктування	Модельовання образу майбутнього Я та бажаної життєвої перспективи	Свідомісне конструювання індивідуальної життєвої траєкторії як перспективи самоздійснення	Формування життєвих орієнтирів, візуалізація майбутнього, створення життєвої програми дій
	Самостратегування	Визначення довгострокових життєвих цілей, шляхів та засобів їх досягнення	Побудова траєкторії персонального розвитку і самореалізації	Визначення стратегічних цілей і засобів їх досягнення на власному життєвому шляху
	Самопрограмування	Створення кількох імовірнісних особистих програм, заснованих на цінностях, значущих цілях і власних ресурсах	Встановлення внутрішніх настанов, ціннісних життєвих орієнтирів та їх смислове уконкретнення	Формування системи переконань, що спрямовують поведінку і діяльність в обраному напрямку життєдіяльності
	Самоутвердження	Ствердження персональної значущості свого індивідуального Я в контексті переважання суб'єктивного над об'єктивним, духовного над матеріальним	Прийняття себе як суб'єкта власного життя, як особистості та індивідуальності	Прояв ініціативності, активної життєвої позиції, наполегливості і сили духу

Прод. табл. 4

1	2	3	4	5
	Самовідповідальність	Усвідомлення себе як джерела власних рішень та їх потенційних наслідків	Сприйняття себе як джерела й відповідального автора власного життя	Усвідомлення і прийняття відповідальності за власний життєвий вибір, за діяльність і вчинки
Духовно-післядіяльний	Самоосмислення	Екзистенційне усвідомлення смислу власного ось-буття у мереживі виконання актуальних життєвих завдань	Переоосмислення власного життєвого шляху в контексті самісного сенсотворення	Філософське осмислення життєвого досвіду, усвідомлення сенсу власного життя й значення відповідних дій і вчинків
	Самоаналіз	Ретроспективне оцінювання особистістю подій та деталей життєвого шляху та власного персонального розвитку	Ідентифікація цінностей та принципів, що визначають ситуації та подробиці свого життєвого шляху	Критичне оцінювання деталей і фактів власного досвіду в контексті актуальних смисложиттєвих орієнтирів
Самоінтерпретація		Витлумачення особою для себе внутрішньо узгодженого, цілісного смисложиттєвого нарративу	Побудова єдиної ціннісно-сміслової картини свого повсякдення	Переоосмислення пройденого шляху, зміслове наповнення життєвих подій і можливих ситуацій
Самооцінка		Сприйняття себе як суб'єкту носія цінностей, що визначають власний життєвий курс	Здатність бачити себе як суб'єкта, автора, творця власного життя і повсякдення	Самоцінність, критичне осмислення свого Я, формування оновленої ціннісної системи за етапами становлення особистості
Самоідентичність		Стійке, цілісне уявлення про себе як про біопсихосоціокультурну організованість життя у часі і просторі	Забезпечення єдності життєвої позиції та внутрішньої цілісності власної особистості	Усвідомлення конгруентності власного Я у площині часу земного життя і його суб'єктивного сприймання
Самоспостереження		Глибинне спостереження особи за потоком власних думок, емоцій, мотивувань, внутрішніми суперечностями і сумнівами	Виявлення суперечностей, що заважають внутрішній цілісності й узгодженості	Глибокий інтроспективний аналіз конгруентності свого Я та його самісних ресурсів
Самозвітування		Підсумовування пережитого досвіду і виявлення значущих змін, прогресивної і регресивної ліній особистісного розвитку	Набуття нового етноментального та особистісного досвіду через постійно здійснювану рефлексію	Визначення значущості здійсненого вибору та усвідомлення змін у сферному життєспотоці власного Я

Закл. табл. 4

1	2	3	4	5
Духовно-підсвідомий	Самокритика	Об'єктивне і чесне оцінювання власних учинків, особистісних рис-якостей і психічних тенденцій особистісного зростання	Усвідомлення своїх недоліків як точки потенційного персонального зростання	Об'єктивний аналіз помилок, спрямування на самовдосконалення і саморозвиток, на екзистенцію життєздійснення
	Самопрогнозування	Уявлення про власне майбутнє на засадах аналізу минулого і теперішнього, зовнішніх ресурсів і власних психодуховних можливостей	Формування смисложиттєвої орієнтації на власне майбутнє як антиципаційна робота над особистісним розвитком	Прогнозування наслідків власних виборів, планування сценаріїв своєї буттєвості на ґрунті попереднього життєвого досвіду
	Саморефлексія	Аналіз свого Я, досвіду, дій в напрямку їх обґрунтованості, узгодженості, раціональності, відповідності власним цінностям, сенсу життя та ін.	Поглиблення розуміння себе й забезпечення належної вмотивованості здійсненого вибору та відповідних йому діяльностей і вчинків	Пошук актуальних відповідей на екзистенційні питання власного ось-буття у регулярно здійснюваних актах рефлексивного замикання

реалізації, завдяки яким особа усвідомлює, пізнає, інтерпретує, оцінює, регулює, визначає та реалізує власну ідентичність у контексті свого життєвого шляху. В побудові Я-концепції аналізовані функціонали утворюють цілісну й організовану систему, кожна складова якої виконує визначену роль: пізнавальні структури (самоусвідомлення, самопізнання, самостереження, самоаналіз, саморефлексія, самоосмислення та ін.) роблять усвідомленим знання про себе як про суб'єкта думок, почуттів, досвіду і дій; афективні засоби (самооцінка, самоприйняття, самоповага, самовизнання, самозасудження, самовиправдання та ін.) формують підстави для позитивно-емоційного чи негативного ставлення до себе – від гармонійного і конструктивного самоприйняття до самокритики й аж до внутрішнього конфлікту; регулятивні утворення (самоконтроль, саморегуляція, самонавчання, самовиховання, самомотивація, саморозвиток та ін.) уможливають ефективне керівництво власною поведінкою, розвиток і діяння відповідно до своїх цілей; інструменти самоосягнення (самоідентичність, самоідентифікація, самореалізація, самоактуалізація, самоствердження, самоздійснення, самовідповідальність та ін.) впливають на відображення глибинної екзистенційно-сислової орієнтації суб'єкта, зумовлюючи його спрямованість на досягнення цілісного й осмисленого життя.

Вочевидь, окремої уваги заслуговує група захисно-компенсаторних ресурсів, які виконують функцію психологічного збереження особистості у випадку дисгармонійної Я-концепції чи в умовах внутрішньої / зовнішньої загрози. До них належать самозбереження – як інстинктивна або усвідомлена стратегія уникнення руйнівного впливу на психіку, а також самоусунення – як свідоме або неусвідомлене дистанціювання себе від травматичних ситуацій, надмірної відповідальності чи соціального конфлікту. Причому наявність їх може свідчити про прагнення до підтримання внутрішньої цілісності, балансу та уникнення психологічного виснаження, особливо у критичних чи екзистенційно напружених ситуаціях, або ж про надвисокий рівень саморегуляції, дезадаптації чи запобігання деструкціям свого Я.

Внутрішні ресурси самосвідомості, що сприяють розвитку здатності особистості орієнтуватися у суб'єктивному Я, здійснювати самопізнання, використовувати самоконтроль,

сприяти самоприйняттю, розвивати позитивну самооцінку та забезпечувати повноцінну самореалізацію, формують внутрішні умови для самовизначення як інтегруючої дії, діяльності, вчинку чи діяння, що відображає особисту свободу, відповідальність і прагнення до самоздійснення. Проте використання цих ресурсів вимагає значних вольових зусиль для підтримання внутрішньої цілісності, стійкості у виборі і спроможності окремої людини протистояти впливам соціального довкілля. Віднесення групи захисно-компенсаторних ресурсів, зокрема самозбереження і самоусунення, до групи спонтанно-духовних процесів самосвідомості пов'язане з їх роллю у забезпеченні конгруентності Я, куди входить збереження доброзичливого ставлення до себе, унормування сенсу актуальної бездіяльності, гарантування цілісності свого життєвіття, підтримка позитивної самооцінки та ін. У цьому разі Я-концепція орієнтує особистість на нетривале утримання від активних дій щодо власного самоздійснення на користь кращого соціального адаптування, підтримання ситуативної рівноваги чи тимчасового відчуття стабільності.

З іншого боку, зазначені ресурси самосвідомості слушно трактувати і як специфічні поняттєві засоби, що сприяють самовизначенню особи. У традиційному розумінні, це способи, прийоми, методи, за допомогою яких здійснюється діяльність, досягається результат чи розв'язується певне завдання. У контексті визначення себе здебільшого засобами є стратегії, механізми або психічні процеси, що дають змогу людині пізнавати, оцінювати, коригувати і формувати свою Я-концепцію, розвивати власний потенціал та приймати усвідомлені й осмислені рішення щодо свого життєвого шляху, допомагаючи їй орієнтуватися у суб'єктивному світі, впливати на перебіг персонального самоусвідомлення та визначати напрямки життєдіяльності. Поняттєві засоби самовизначення, задіяні у свідомісному форматі, мають процесно-діяльнісну природу (сприяють активному використанню персональних ресурсів у напрямку пізнання себе, вирішення внутрішніх суперечностей, оцінювання своїх дій, учинків чи здійснених виборів, прийняття рішень, які призводять до особистісного зростання), характеризуються цілеспрямованістю (осмислення актів учинення з метою їх оцінки у процесі самоаналізу, формування позитивного ставлення до себе, визначення сильних і

слабких сторін під час самооцінки та ін.), слугують засобами здійснення внутрішніх психологічних дій (контролювання своїх емоцій, настроїв і поведінкових проявів у ході саморегуляції, розуміння й узмістовлення власних переживань упродовж самоінтерпретації), передбачають активну участь людини у визначенні себе і свого Я (утвердження через активну, творчу, спонтанну діяльність, цілеспрямовані кроки, визначні діяння чи героїчні вчинки своєї соціальної значущості і права на самовираження внаслідок самоутвердження), зосереджуються на підтриманні цілісності й відповідальності за своє життя (забезпечення персональної автономії та незалежності у здійсненні значущих виборів та прийнятті ключових рішень через самовідповідальність). Структурування означуваних поняттєвих ресурсів за онтофеноменальними етапами визначення особистістю самої себе уможливорює дію такого функціоналу як внутрішнього підґрунтя для утвердження її самовизначення.

Розуміння потенціалу аналізованих засобових ресурсів самовизначення у сфері самосвідомості сприяє не тільки пізнанню себе, а й спрямуванню поведінки, діяльності, функціонування емоційно-почуттєвої сфери; вводночас інколи стимулює зміни змістового наповнення ціннісно-сислової сфери особи в напрямку побудови свого унікального й автентичного життя. Так, на прагматично-ситуаційному етапі використовуються ресурси, які забезпечують розгортання процесів самопізнання, аналізу та осмислення власного досвіду, мотивів, станів, переживань і смисложиттєвих вартостей: самоаналіз дає змогу свідомо розмірковувати над своїми думками, почуттями та діями задля їх глибшого розуміння; самоінтерпретація надає сенсу внутрішньому досвіду, формує особистісно значущі уявлення про себе; самодіагностика спрямовує на виявлення психологічних проблем або змін у внутрішньому стані особи; самоспостереження активізує її здатність фіксувати внутрішні процеси в реальному часі; самозвітування уможливорює формулювання підсумкових оцінок, самозвітів, самоаналізів, самоспостережень і саморефлексій щодо своїх переживань чи пережитих подій; самоосмислення сприяє побудові цілісного уявлення про себе на ґрунті результатів самопізнання, самоінтерпретації, самоосмислення і самоусвідомлення.

Серед поняттєвих ресурсів, які використовуються особою на соціально-мотиваційному

щаблі самовизначення, визначальна роль належить ставленню до себе, саморегуляції емоцій і внутрішній підтримці, що прямо впливає на силу й сталість визначення себе. Самооцінка як емоційно-когнітивний процес уможливорює визначення своєї значущості, здатності, потенціалу; саморегуляція забезпечує контроль над емоційними реакціями й зовнішніми виявами поведінки; самопідтримка і самозаспокоєння допомагають справлятися зі стресом, невдачами та емоційною нестабільністю в критичні моменти життя; самопрощення звільняє від почуття провини й розблоковує подальший розвиток та особистісне зростання; самомотивація підтримує прагнення особи до дій, діянь і вчинків; самозахист спрямовує активність на збереження стабільності Я у складних соціальних ситуаціях; самоінтеграція відкриває шлях до узгодження й інтеграції суперечливих складників Я-концепції в цілісне, конгруентне й стабільне Я.

До поняттєвих ресурсів, які використовуються суб'єктом на екзистенційно-діяльному рівні його самовизначення, віднесено сукупність засобів, які забезпечують зв'язок між внутрішнім світом особистості та її зовнішніми діями, вчинками, діяннями, сприяючи реалізації себе у світі. Серед них унааявлені самоідентифікація, що дає змогу усвідомити свою соціальну чи ціннісну приналежність; самореалізація й самоактуалізація, що узасаднюють саморозвиток, прояв відповідальності й утвердження цілісної життєвої позиції; самопроекування, що передбачає формування образу бажаного майбутнього; самостратегування і самопрограмування, які сприяють побудові життєвих планів, стратегій і програм відповідно до екзистенційних орієнтацій; самоствердження, котре визначає здатність взаємодіяти із соціальним довкіллям й підтверджувати свою самоідентичність; самовідповідальність, що обґрунтовує моральну основу вчинків й підкріплює зрілість здійсненого вибору.

Нарешті, на духовно-післядіяльному етапі самовизначення людина задіює засоби, які формують рефлексивне підґрунтя для перегляду власних цінностей і переконань – самоосмислення, самоінтерпретацію, самоаналіз, самооцінку, самоспостереження, самозвітування, самокритику та ін. До прикладу, самопрогнозування уможливорює передбачення наслідків власного вибору, а саморефлексія ініціює пошук відповідей на глибинні екзис-

тенційні питання стосовно майбутнього власного Я.

Феноменальні прояви самовизначення у внутрішньому світі суб'єкта доцільно розглянути й крізь призму принципів, закономірностей і нормативів циклічно-вчинкового підходу А. В. Фурмана [34; 38, с. 85-156]. При цьому, обґрунтовуючи таке рішення, зазначимо, що однойменний учинок відомий український мислитель, засновник філософсько-психологічної теорії вчинку В.А. Роменець відносив до афективної (спонукальної) складової самосвідомості, вважаючи, що він постає не стільки як раціональний чи вольовий акт, скільки як емоційно забарвлений процес, глибоко пов'язаний із переживанням свого Я, боротьбою мотивів, інтимною оцінкою власної автентичності і так само внутрішньою здатністю приймати рішення й здійснювати значущий вибір у координатах свободи і відповідальності [1; 15; 18]. Враховуючи, проте, вектор на об'єднання чи, власне, спрямування й узгодження різних складових внутрішнього світу в єдине ціле й надання їм цілеспрямованості в аспекті свідомого вибору життєвих орієнтирів, осмислення сенсу життя, а також внутрішньої ідентичності й конгруентності реального, соціального та ідеального Я, наголосимо на доцільності віднесення його до складу вчинково-креативного компонента позитивно-гармонійної Я-концепції індивідуальності (О. Є. Фурман (Гуменюк) [39; 42-43]). До того ж, ураховуючи твердження А.В. Фурмана про свідомість (й відтак самосвідомість – А.Л.), яка «важко піддається розвитку і зміні, адже є неприродною, субстанційною, тобто знятим (у термінології Г.В.Ф. Гегеля) екзистенційним продуктом її духовного життя...» [35, с. 30], усе ж вважаємо наявність самовизначення у сфері її функціонування вагомим чинником забезпечення «не лише ситуаційного відображення дійсності, а й породження її сенсодайних і смисложиттєвих сутностей, що уможливорює соціальне конструювання та особистісне самотворення» [Там само].

Феномен самовизначення, осмислений крізь призму вчинково-циклічного підходу А. В. Фурмана, уможливорює аналіз специфіки визначення себе на різних етапах-компонентах учинку, що дає змогу інтерпретувати назване явище як переважно внутрішній, глибоко особистісний та ціннісно значущий акт, який розгортається у сфері впливу Я і формує

цілісну систему життєвих орієнтирів, мотивів і смислів, завдяки яким суб'єкт не тільки усвідомлює себе в контексті власного буття, а й здійснює відповідальний вибір, самореалізується в соціокультурному просторі та забезпечує внутрішню узгодженість між намірами, діями й моральними принципами. На першому вчинковому етапі – *ситуаційному* – відбувається зіткнення Я з певною внутрішньою або зовнішньою подією, обставиною, проблемою, що вимагає здійснення вибору або прийняття вагомого рішення. Тоді ж особистість, унаслідок задіяння механізмів самоспостереження й самоусвідомлення, фіксує власні переживання, думки, емоційні реакції й поведінкові прояви, інтерпретуючи себе у певному контексті, сприймаючи проблемність функціонування свого Я в конкретних обставинах й визнаючи необхідність самообілізації, що уможливорює задання внутрішніх умов для вільного вибору на пряму свого життєреалізування й закладання підґрунтя для здійснення самовизначення.

На другому етапі – *мотиваційному*, – коли людина, задаючи питання «Хто я?», «Чого прагну?», «Що для мене справді важливо?» й задіюючи при цьому відповідні механізми свого Я, звертається до власного внутрішнього світу у пошуках підстав для майбутньої дії, самопізнання дає змогу їй окреслити власні потреби, переконання й цінності, самооцінка – сприяє критичному аналізу ресурсів та можливостей в контексті реалізації обраного, самоприйняття – спонукає визнавати не лише сильні сторони, а й обмеження та ін., що в підсумку дає підстави для трактування акту самовизначення як внутрішньої події, сутність якої полягає у прийнятті себе у своїй цілісності, усвідомленні власних цінностей і потреб, а також відповідальності за майбутній життєвий вибір, що сприяє гармонійному розвитку особистості та її самореалізації в соціокультурному довкіллі.

Третій етап вчинку самовизначення – *дійовий* – виявляється моментом прийняття й реалізації прийнятого рішення чи морального вибору. Саме тут актуалізується цінність таких засобів-інструментів зі сфери впливу Я, як самоутвердження, що передбачає активне відстоювання своїх позицій, цінностей, кордонів; самореалізації, яка означає втілення власного потенціалу в реальних діях, у виборі, що відображає автентичне Я; саморегуляції, котра забезпечує контроль за внутрішніми станами

та поведінкою й спрямовується у бік узгодження бажань із моральними нормами, цілями та наявними можливостями. На цьому етапі вчинок самовизначення розкривається не як вольовий чи поведінковий імпульс, а як результат внутрішнього узгодження себе з обраним шляхом і, відповідно, вказує на рівень конгруентності власного Я.

Четвертий етап – *післядія* – рефлексія, що виходить за межі операційно-діяльній фази й завершує вчинок самовизначення, уможливаючи переосмислення й переозначення своїх дій, діянь, діяльності, визначення їх особистісного значення та наслідків як для соціуму, так і в аспекті впливу на цілісність та гармонійність внутрішнього світу. Тоді ж актуалізуються такі інструментали, як самоаналіз, що дає змогу переоцінити зміст своїх рішень, їх доцільність та ефективність; само-рефлексія, яка сприяє поглибленому емоційно-смісловому осмисленню значущості здійсненого вибору для узгодження ідеального та соціального Я; самоосмислення, котре забезпечує можливість інтеграції досвіду в структуру особистості, допомагаючи задіяню нових досвіду у внутрішню структуру самосвідомості й підтримуючи нове розуміння себе. Цей етап закономірно набуває конфігурації «точки зростання», адже навіть у разі помилки особа отримує новий ресурс для подальшого самовизначення і самоздійснення (*рис. 2*).

Інтерпретація процесу самовизначення у рамках вчинково-циклічного підходу А. В. Фурмана трактує його як послідовність інтегральних, динамічних і феноменально наповнених актів, у змісті яких задіяні різні формовияви самосвідомості – пізнавального, емоційного, регулятивного та рефлексивного спрямування. Кожен із них має свою функцію, але всі вони разом виконують смислоутворювальну роль у формуванні внутрішніх умов для становлення суб'єкта, здатного до обґрунтованого, цілісного, усвідомленого морального вибору та насиченого, збалансованого, повноцінного й осмисленого життя. Аналізовані маркери, супроводжуючи процес визначення особою себе щодо сенсожиттєвих орієнтирів, цінностей, соціальної ролі та власного місця у світі, сукупно діють як внутрішній механізм, який уможливорює особистісну цілісність, внутрішню автономію й справжню автентичність особи. Саме тому вчинок самовизначення – не точкова, одномоментна чи одноразова подія, а сукупність процесів і формовиявів

1 – ситуація:

передбачає зіткнення Я з певною подією, обставиною, проблемою, що вимагає здійснення вибору або прийняття вагомого рішення, уможливує задання внутрішніх умов для вільного вибору й закладання підґрунтя для здійснення самовизначення

2 – мотивація:

визначає необхідність звернення до власного внутрішнього світу у пошуках підстав для самовизначення, забезпечує прийняття себе у своїй цілісності, наголошує на важливості усвідомлення власних цінностей і потреб та на прийнятті відповідальності за майбутній життєвий вибір

4 – післядія:

рефлексія, що уможливує переосмислення й переозначення здійсненого акту самовизначення, розкриття його суб'єктивного значення для соціуму та цілісності й гармонійності свого внутрішнього світу, набуває конфігурації «точки зростання» і забезпечує новий ресурс для подальшого самоздійснення

3 – дія:

актуалізується в момент прийняття й реалізації прийнятого рішення чи здійсненого морального вибору, розкривається як вольовий імпульс й водночас як результат внутрішнього узгодження себе з обраним шляхом і вказує на рівень конгруентності власного Я

Рис. 2

Онтогенетичні етапи-компоненти вчинку самовизначення людини у сфері самосвідомості

самосвідомості, що, розгортаючись від самопізнання аж до самоосягнення, у підсумку окреслюють напрям психічної активності, формують життєвий шлях особистості та уможливають її довершене психодуховне зростання.

Вчинок самовизначення, що здійснюється в просторі самосвідомості у форматі індивідуальної траєкторії життя особи, закономірно постає незавершеним, динамічним і поступальним рухом, відкриваючи можливості для подальшого зростання, осмислення та корекції нею власних екзистенційних виборів. У цьому контексті треба зважати на змістову циклічність сферної дії Я, що є змінним, поступовим, нелінійним процесом, який утворюється з безлічі взаємопов'язаних стадій, етапів, шаблів чи ланок та оновлюється на кожному етапі онтогенезу. Вочевидь у ролі незамкнутого витка такої спіралі постає завершений учин-

ковий акт у єдності ситуаційного, мотиваційного, дієвого і рефлексивного етапів-компонентів, на кожному з яких задіюються певні маркери самосвідомості як поняттєві засоби та водночас дієві ресурси, уможливаючи поступ уперед та вдосконалення внутрішнього Я людини з урахуванням досвіду повсякдення. Періодична повторюваність цього процесу виявляється в тому, що після кожного епізоду такої події персональна практика стає засадою для наступного життєвого вибору, черговий учинок відкриває новий етап у циклі самоздійснення, а завершений акт самовизначення змінює внутрішній світ особистості, трансформуючи її Я-концепцію і стаючи платформою для наступного етапу зростання. Наголосимо, що така безперервність учинку самовизначення має важливий психокультурний зміст, адже в момент утілення здійсненого вибору в соціальному просторі відбувається поєднання зовніш-

нього і внутрішнього, формального й особистісно значущого в єдину завершену цілісність, коли нові культурні смисли проникають у свідомість суб'єкта повсякдення. Відтак визначення себе на цьому етапі відбувається не тільки у внутрішньому світі особистості, коли вона взаємодіє із загальнолюдськими символами, соціальними нормами, з іншими людьми і таким чином здійснений нею учинок постає і як індивідуально значущий акт, і як важлива психокультурна подія.

У такому розумінневому ракурсі самовизначення перестає бути лише індивідуальним внутрішнім вибором і набуває соціального змісту, адже, визначаючись у свідомісному контексті, особа одночасно долучається до спільного світу символів, норм, традицій та ідеалів, не втрачаючи при цьому себе. І тому, міркуючи у рамках вітакультурної парадигми А. В. Фурмана [29], самосвідомість в концептуальному осередді Я постає не просто як психічний феномен «зверненої на себе свідомості», а як внутрішній відкритий простір, де в рамках самовизначення відбувається і привласнення необхідних нормативів, і розгортається культуро- і самотворення, де людина привносить у довкілля не лише знання про себе, а й транслює у зовнішній світ особистісно значущий смисл, бодай локально збагачуючи загальнолюдські надбання. У цьому баченні вчинок самовизначення – це внутрішня подія як значущий екзистенційний акт, що відбувається у видимому символічному полі і дає змогу особистості пізнавати, відчувати, актуалізувати потенціал свого Я та водночас ставати співучасником і співтворцем колективних цінностей та універсальних смислів.

Проведений логіко-змістовний та структурний аналіз феноменальних проявів самовизначення людини у сфері самосвідомості уможливив узагальнення їх у вигляді **табл. 5**.

Пропонована таблиця демонструє феноменологію прояву самовизначення людини у площині самосвідомості, що охарактеризовані крізь методологічну оптику вчинково-циклічного підходу А. В. Фурмана (див. попереду). Кожному з етапів вчинку самовизначення – ситуація, мотивація, дія та рефлексія, за В.А. Роменцем, – відповідають складові компоненти позитивно-гармонійної Я-концепції за О. Є. Фурман (Гуменюк), а також обґрунтовані нами онтофеноменальні шаблі самоздійснення й модальності Я [9], процеси,

формовияви, функціонали самосвідомості, зокрема особистісні ресурси та поняттєві засоби, що реалізують-утілюють її буттєве самоусвідомлення й екзистенційний вибір. Зокрема, на *ситуативному етапі вчинення*, який пов'язаний із переживанням себе в контексті актуального моменту і який охоплює рівень Я-образу суб'єкта, самовизначення реалізується через низку психологічних ресурсів когнітивного спрямування (самоусвідомлення, самоспостереження, самопізнання, саморефлексія, самоаналіз) та за допомогою сукупності засобів, серед яких визначальними є самоінтерпретація, самодіагностика, самоосмислення й самозвітування. *Мотиваційний етап*, будучи пов'язаний з активацією Я-ставлення особистості й зумовлений співвіднесенням свого майбутнього, з одного боку, із власними цінностями, спонуканими й потребами, а з іншого – зовнішніми, соціальними очікуваннями, вимагає задіяння афективних механізмів (самооцінки, самоприйняття, самовизнання, самоповага, самозасудження, самовиправдання) й засобів (самопідтримки, самозаспокоєння, самопрощення, самомотивації, самозахисту, самоінтеграції) самосвідомості. На *дійвовому етапі* постає Я-вчинок індивідуальності, що відображає значущість реалізації здійсненого життєвого вибору в напрямку формування бажаного образу себе й створення умов для досягнення оптимістичного майбутнього, де волюву реалізацію прийнятого рішення забезпечують психологічні ресурси самореалізації, самоактуалізації, самоідентифікації, самопроєкування, самостратегування, самопрограмування, самоутвердження, самовідповідальність, а такі дієві засоби, як самоконтроль, саморегуляція, саморозвиток, самовиховання й самонавчання, сприяють послідовному втіленню обраного курсу та підтримують цілісність особистості в процесі самоздійснення. *Рефлексивний етап*, що відображає Я-духовне універсуму і на якому особа критично осмислює зроблене й оцінює його відповідність як власним цінностям, так і значущим соціальним ідеалам, потребує використання самовідповідальності, самоздійснення, самозбереження, самоідентичності, самоусунення як ефективних психологічних ресурсів, а самоосмислення, самооцінки, самоінтерпретації, самоспостереження, самоаналізу, самозвітування, самокритики, самопрогнозування й саморефлексії – як ефективних засобів самовизначення. Такий підхід

Таблиця 5

Феноменальні прояви самовизначення людини у сфері самосвідомості

Етапи вчинку само-визначення	Онтофено-менальні етапи само-визначення	Модальності Я-концепцій	Компоненти позитивно-гармонійної Я-концепції (за О.С. Фурман)	Процеси самосвідомості	Формові самосвідомості	Ресурси самосвідомості	Поняттєві засоби самовизначення
Ситуаційний	Прагматично-ситуаційний	Я-реальне, «Я-ось-буття»	Ментально-когнітивний: Я-образ суб'єкта	Самопізнання	Самоусвідомлення, самоаналіз, самоінтерпретація, самодіагностика, самостереження, самозвітування, самоосмислення	Самоусвідомлення, самостереження, самопізнання, саморефлексія, самоаналіз	Самоінтерпретація, самодіагностика, самоосмислення, самозвітування
Мотиваційний	Соціально-мотиваційний	«Я-соціальне», «Я-в-очах-інших», «Я-дзеркальне»	Емоційно-юціковий: Я-ставлення особистості	Самоставлення	Самооцінка, саморегуляція, самопідтримка, самозаспокоєння, самопрощення, самомотивація, самозахист, самоінтеграція, самопрійняття	Самооцінка, самопрійняття, самовизнання, самоповага, самозасудження, самовиправдання	Самопідтримка, самозаспокоєння, самопрощення, самомотивація, самозахист, самоінтеграція
Діювий	Екзистенційно-діяльний	Я-ідеальне, «Я-майбутнє»	Вчинково-креативний: Я-вчинок індивідуальності	Саморегуляція	Самоконтроль, самоідентифікація, самореалізація, самоактуалізація, самопрорізування, самостратегування, самопрограмування, самоутвердження, самовідповідальність	Самоідентифікація, самореалізація, самоактуалізація, самопрорізування, самостратегування, самопрограмування, самоутвердження, самовідповідальність	Самоконтроль, саморегуляцію, саморозвиток, самовиховання, самонавчання
Післядіювий (рефлексивний)	Духовно-післядіяльний	Я-рефлексивне, «Я-ціннісне», «Я-усвідомлювальне»	Спонтанно-духовний: Я-духовне універсуму	Самоосягнення	Самоосмислення, самоаналіз, самоінтерпретація, самооцінка, самоідентичність, самостереження, самозвітування, самокритика, самопрогнозування, саморефлексія	Самоідентичність, самовідповідальність, самодійснення, самозбереження, самоусуєнення	Самоосмислення, самоаналіз, самоінтерпретація, самооцінка, самостереження, самозвітування, самокритика, самопрогнозування, саморефлексія

уможливорює розгляд досліджуваного явища як цілісного процесу, під час якого актуалізуються пізнавальні, емоційні, вольові та ціннісні складники Я та відбувається вихід суб'єкта за межі своєї самосвідомості – у культурний простір, де він є співтворцем соціально значущого смислу.

Отже, категорії свідомості, самосвідомості і самовизначення осмислено за допомогою інструментів метатеорії свідомості, що синтезує їх нейрофізіологічні, психологічні, соціальні та філософські аспекти в єдину змістовну цілісність. Свідомість функціонує як найвища форма буття, яка не лише відображає дійсність, а й узадає рефлексивне розгортання пізнавальних, емоційних, інтуїтивних процесів, є підставою для обґрунтування значущості смислів та цінностей, простором для гармонійного особистісного зростання. Самосвідомість розглядається як складне психодуховне явище, що у своєму складі містить компоненти когнітивного, афективного, регулятивного та екзистенційного спрямування, є базисом для формування ідентичності й автентичності, формує підґрунтя для прояву відповідальності за своє буття, слугує опорою для самопізнання, самовизначення і самореалізації в контексті індивідуальної життєвої траєкторії. Самовизначення розгортається у просторі впливу внутрішнього Я, спрямовується на усвідомлення суб'єктом власної сутності, впливає з наявної системи цінностей, життєвих орієнтирів і спирається на засоби рефлексивного вибору у визначенні вектору своєї буттєвості. Осмислення досліджуваного явища крізь призму циклічно-вчинкового підходу уможливорює визначення останнього як динамічного, глибоко особистісного й ціннісно навантаженого процесу, що специфічно проявляється на ситуаційному, мотиваційному, дійовому й рефлексивному етапах й задіює пізнавальні, емоційні, регулятивні та духовні засоби актуалізації свідомого Я. Феноменальні прояви самовизначення функціонують через спрямування складових Я-концепції та, ширше, самосвідомості у напрямку свого автентичного ось-буття, реалізуються за допомогою специфічних ресурсів та поняттєвих засобів аналізу удетальнень свого внутрішнього світу, оприявнюються через віднаходження себе у зовнішній реальності й визначають спроможність особи до універсального конструювання і творення загальнолюдських смислів та культурних цінностей.

ВИСНОВКИ

1. Повне проникнення в сутнісні засвіти свідомості як внутрішньої багатовимірної реальності буття особи можливе лише на основі метатеоретичного, міждисциплінарного, переважно філософсько-психологічного осмислення, що дало б змогу врахувати не лише її функціональну й нейрофізіологічну природу чи соціальні оприявнення, а й ціннісно-сміслові та екзистенційні виміри. Свідомість визначено як найвищу субстанційну форму людського буття, а разом з тим і як багатофункціональне, інтегральне і складне явище, що, поряд із відображенням дійсності, виявляється в актуалізації пізнавальних, почуттєвих, інтенційних, інтуїтивних психічних проявів та у породженні смислів, значень і цінностей, й уможливорює її трактування не тільки як засобу чи ресурсу пізнання й визначення себе у мінливому світі, а й як внутрішнього простору особистісного зростання та збагачення довкілля. Свідомість, не маючи власного психічного змісту (психічної модальності) й черпаючи його з інших психічних властивостей і духовних форм, все-таки має певні феноменали (за А.В. Фурманом) – акти проживання, усвідомлення та інтерпретації внутрішніх і зовнішніх упливів власної буттєвості.

2. Обґрунтовано онтологічний зміст самосвідомості як засадничої умови самопізнання, самовизначення і самоздійснення особи, охарактеризовано означуваний феномен як складну, багатовимірну реальність, динамічний акт осмислення себе у світі, діалог із власним ось-буттям, що поєднує когнітивні, афективні, регулятивні й екзистенційні виміри та формує в людини підґрунтя її психосоціальної ідентичності, індивідуальної автентичності, особистісної відповідальності та доведеного сенсу. Смісловим ядром самосвідомості визначено позитивно-гармонійну Я-концепцію, яка слугує передумовою для самопізнання, самооцінки і поведінкових проявів, постає у основі морального вибору, постановки цілей та ефективної самореалізації (за О.Є. Фурман). Архітектоніку самосвідомості проаналізовано через формовияви когнітивного, афективного, регулятивного та екзистенційного спрямування, кожен з яких репрезентує окремі аспекти внутрішнього світу особи та виконує специфічні функції у процесі самовизначення, забезпечуючи можливість самопізнання та усві-

домлення власного Я через самоспостереження, рефлексію й інтерпретацію набутого досвіду, визначаючи підґрунтя для позитивно-емоційного ставлення до себе, гармонійної самооцінки, інтелектуальної активності та безумовного самоприйняття, характеризуючи потенціал вольової організації поведінки і контролю діяльності, задаючи смисложиттєві орієнтири та сприяючи становленню персональної ідентичності й екзистенційної цілісності. Все це сукупно створює підґрунтя для осмисленого й відповідального вибору особою власного життєвого шляху. Досліджувані формовияви самосвідомості розглянуто як ресурси та поняттєві засоби, що забезпечують здатність людини до самопізнання, самоконтролю, самооцінки, саморефлексії й уможливають внаслідок цього її внутрішнє згармонізування та ефективну реалізацію в соціумі.

3. Розкрито й деталізовано самовизначення як внутрішній процес, що розгортається у просторі самосвідомості, охоплює усвідомлення особою суб'єктності свого Я, впливає з наявної системи цінностей, життєвих орієнтирів, визначається здатністю до рефлексивного вибору у фіксації напрямку свого осьбуття та потенційно призводить до ефективного саморозвитку, повної самореалізації і творчого самоздійснення в соціокультурному контексті. Інтерпретація здатності до визначення себе як ключового інтегративного принципу організації самосвідомості, обґрунтування позитивно-гармонійної Я-концепції як її сенсосоціального центру, що спрямовує когнітивні, афективні, регулятивні та екзистенційні формовияви у бік поглибленого самопізнання, усвідомлення важливих спонук та прийняття вольового рішення, визнання її значення як підґрунтя для побудови цілісного образу Я, підтримання психологічної стабільності й узгодженості між його реальним, соціальним та ідеальним складниками, уможливили трактування цього явища в ціннісно-рефлексивному плані й концептуалізацію в екзистенційному вимірі як фундаментальної засади й передумови осмислення свого буття, пізнання власної сутності й здійснення вільного та відповідального вибору, а також як підґрунтя для духовно-особистісного самотворення в межах унікального життєвого шляху.

4. Охарактеризовано феноменальні прояви самовизначення у сфері самосвідомості крізь призму циклічно-вчинкового підходу А. В. Фурмана та представлено дієві поняттєві засоби,

що забезпечують його цілісність, завершеність та суб'єктивну значущість. Досліджуване явище аргументовано як динамічний, глибоко особистісний і ціннісно навантажений процес, що розгортається у межах самосвідомості через послідовність ситуаційного, мотиваційного, дійового й рефлексивного етапів й задіює пізнавальні, емоційні, регулятивні та ціннісні інструменти Я. Самовизначення – це циклічний і поступальний процес, у якому здійснені вчинки слугують незамкнутими витками наступної спіралі особистісного розвитку та постають не лише засобом внутрішньої інтеграції та самотворення, а й актом символічної співучасті, у якому людина, приймаючи себе та реалізуючи власний вибір у соціальному просторі, водночас долучається до культури, надає їй особистісного смислу і втілює власну сутність та цілісність у просторі загальнолюдських цінностей. Феноменальні прояви самовизначення потрактовано через спрямування складових Я-концепції у напрямку свого автентичного буття, що реалізуються за допомогою функціоналів самосвідомості – особистісних ресурсів та поняттєвих засобів аналізу компонентів свого внутрішнього світу, які оприявнюються через віднаходження себе у зовнішній об'єктивній реальності. Зокрема, на ситуаційному етапі визначено значущість використання засобів самопізнання, самоусвідомлення, самоінтерпретації та самодіагностики; на мотиваційному – самооцінки, самоприйняття, самовизнання, самоповаги, самопідтримки, самомотивації й самоінтеграції; на дійовому – самоідентифікації, самореалізації, самоактуалізації, самопроєктування, самостратегування, самопрограмування, самоутвердження, самовідповідальності, самоконтролю, саморегуляції, саморозвитку, самовиховання й самонавчання; на рефлексивному – самоідентичності, самовідповідальності, самоздійснення, самоосмислення, самоаналізу, самоінтерпретації, самооцінки, самоспостереження, самозвітування, самопрогнозування, саморефлексії, котрі за умов результативного задіяння здатні забезпечити не тільки створення належних умов для психосоціального розвитку, підтримати чіткий рух-поступ людини в напрямку реалізації власних намірів, мотивів і вартостей, а й стимулювати задоволення потреби в конструюванні і творенні загальнолюдських смислів і культурних цінностей на особистісному та індивідуальнісному рівнях життєздійснення.

Перспективами подальших досліджень є емпіричне обґрунтування феноменальних проявів самовизначення людини у контексті самосвідомісної екзистенції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд ; відп. ред. Л.О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. 272 с.
2. Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку : зб. наук. праць / за наук. ред. А.С. Синиці. Львів: Літопис, 2014. 374 с.
3. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості : монографія. Суми : Еллада, 2012. 608 с.
4. Бугерко Я. М. Самоосмислення як індивідуальний чинник самовизначення людини. *Психологія і суспільство*. 2011. Спецвипуск. С. 42-43.
5. Гроф С. Психологія майбутнього: уроки з сучасних досліджень свідомості. Львів : Афіша, 2015. 328 с.
6. Гурвіч А. Щодо інтенційності свідомості. *Філософська думка*. 2015. № 5. С. 14-29.
7. Гусельцева М. Свідомість як проблема психології : постнекласична інтерпретація. *Психологія і суспільство*. 2018. №3-4. С. 51-66. URL : <http://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/890/889>.
8. Історія філософії : проблема людини : навч. посіб. / за ред. Н. В. Хамітова Київ : КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. 296 с.
9. Лазарук А. Феноменологія самовизначення особи : базові теоретичні підходи у психології. *Психологія і суспільство*. 2024. №1. С. 131-149. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.131>.
10. Мамардашвілі М. Проблема свідомості і філософське покликання. *Психологія і суспільство*. 2015. №4. С. 19-27.
11. Мандришук Л. А. Поняття гуманізму в екзистенційній філософській традиції ХХ ст. : Карл Ясперс, Мартін Гайдеггер, Жан-Поль Сартр : дис. ... канд. філос. наук. Львів, 2012. 192 с.
12. Морщакова О. Самовизначення особистості у системі взаємовідносин «людина – світ» у рамках філософії вітакультури. *Психологія і суспільство*. 2008. № 1. С. 25-34.
13. Москалець В.П. Функціонально-психологічна сутність свідомості як рамкової умови пізнання, методологування, віри, мислення, діяльності. *Психологія і суспільство*. 2019. № 1. С. 35-51. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.035>.
14. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії : онтологія людини. Київ : Абрис, 1995. 336 с.
15. Основи психології : підручник / за ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. Київ : Либідь, 1999. 632 с.
16. Причепій Є. М. Феноменологічна теорія свідомості Е. Гуссерля (критичний нарис). Київ : Наукова думка, 1971. 104 с.
17. Продан О.О. Психологічні особливості самоусвідомлення особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2016. 247 с.
18. Психологія вчинку : шляхами творчості В.А. Роменця : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман. Київ : Либідь, 2012. 296 с.
19. Рассел Б. Історія західної філософії. Київ : Основи, 2005. 759 с.
20. Роменець В. А. Історія психології. ХІХ – початок ХХ століття. Київ : Либідь, 2007. 832 с.
21. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. Київ : Либідь, 2017. 1056 с.
22. Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм – це гуманізм. *Психологія і суспільство*. 2022. № 2. С. 49-65. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.049>.
23. Філософія свідомості. *Philosophy of Mind. Філософська думка*. 2016. № 2. С. 4-80.
24. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків : КСД, 2017. 160 с.
25. Фурман А.А. Психологія смислотитетового розвитку особистості : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. 508 с.
26. Фурман А.А. Іntenційність як сутнісна ознака смислотитетового буття особистості. *Психологія і суспільство*. 2019. №3-4. С. 118-137. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.118>.
27. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 378 с.
28. Фурман А.В. Категорійна матриця вітакультурної методології : від мислевчинення до канону. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 6-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.006>.
29. Фурман А.В., Лазарук А.Ф. Самовизначення людини в сучасному світі: постнекласична інтерпретація. *Журнал сучасної психології*. 2025. № 2 (37). С. 118-130. DOI: <https://doi.org/10.26661/2786-7471/2025-2-13>.
30. Фурман А.В. Метатеоретична мозаїка життя свідомості. *Психологія і суспільство*. 2018. №3-4. С. 13-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.03.013>.
31. Фурман А.В. Методологічна оптика як інструмент мислевчинення. *Психологія і суспільство*. 2022. №2. С. 6-48. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.006>.
32. Фурман А.В. Методологічна реконструкція системомиследіяльнісного підходу до розуміння свідомості. *Психологія і суспільство*. 2021. №1. С. 5-35. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.005>.
33. Фурман А.В. Мовно-мовленнєві ресурси розширення і збагачення українськості. *Психологія і суспільство*. 2024. №2. С. 14-23. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.014>.
34. Фурман А.В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. №3. С. 72-85.
35. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування. *Психологія і суспільство*. 2017. № 4. С. 16-38. URL: <http://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/859/858>.
36. Фурман А.В. (упоряд., відп. ред., перекл.) Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. Т. 1. 314 с. Т. 2. 344 с. Т. 3. 400 с. Т. 4. 400 с. Т. 5 (додатковий). 605 с.
37. Фурман А.В., Фурман О.Є., Шандрук С.К. та ін. Вітакультурна методологія : антологія : колективна монографія : до 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. 980 с.
38. Фурман А.В., Фурман О.Є., Шандрук С.К., Фурман А.А. Методологія і психологія гуманітарного пізнання : до 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана : колективна монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. 998 с.
39. Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологія Я-концепції : монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2002. 186 с.
40. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу : монографія. Ялта – Тернопіль : Підручники і

посібники, 2008. 340 с.

41. Фурман О.Є. Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього навчального закладу : автореф. дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07. Одеса, 2015. 37 с.

42. Фурман О. Є. Успішність, успіх і Я-концепція особистості. *Психологія і суспільство*. 2023. № 1. С. 191-198. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2023.01.191>.

43. Фурман О. Є. Я-концепція як предмет багатоаспектного теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. № 1-2. С. 38-67. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.038>.

44. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії : проблема людини та її меж : вступ до філософської антропології як мегаантропології : навч. посіб. зі словником. Київ : КНТ, 2016. 396 с.

45. Шевченко Н.Ф. Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки : монографія. Київ: Міленіум, 2005. 298 с.

46. Abbagnano N., Fulvi D. Existentialism as Philosophy of the Possible. *The Journal of Continental Philosophy*. 2020. № 1 (2). P. 260-276. DOI: <https://doi.org/10.5840/jcp2021289>.

47. Carruthers P. Comparative psychology without consciousness. *Consciousness and cognition*. 2018. Vol. 63. P. 47-60. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.concog.2018.06.012>.

48. Chalmers D. *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*. New York: Oxford University Press, 1996. 414 p.

49. Erikson E. *Identity: Youth and crisis*. New York: W. W. Norton & Company. 1968. DOI : <https://doi.org/10.1002/b3830140209>

50. Flynn T. *Existentialism : A Very Short Introduction*. Oxford ; New York : Oxford University Press, 2006. 144 p.

51. Furman A.V., Furman A.A., Furman O. Ye. Object and subject of axiopsychology of personality: sources and prerequisites for the emergence. *Наука і освіта*. 2024. № 3. P. 114-128. DOI : <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2024-3-16>.

52. Haladjian H. H., Montemayor C. Artificial consciousness and the consciousness-attention dissociation. *Consciousness and cognition*. 2016. Vol. 45. P. 210-225. DOI : <https://doi.org/10.1016/j.concog.2016.08.011>.

53. Kaufmann W. *Existentialism: From Dostoyevsky to Sartre*. New York : Meridian, 1996. 319 с.

54. Searle J. R. *Minds, Brains and Science*. Cambridge : Harvard University Press, 1984. 112 p.

REFERENCES

1. M'iasoid, P.A. (uporiad), Shatyрко, L.O. (red.) (2016). *Akademik V. A. Romenets: tvorchist i pratsi: zb. st.* [Academician V. A. Romenets: creativity and labor: collected articles]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

2. Synytsia, A.S. (red.) (2014) *Antolohiia suchasnoi analitychnoi filosofii, abo zhuk zalyshaie korobku: zb. nauk. prats* [Anthology of modern analytical philosophy, or the beetle leaves the box: collected scientific works]. Lviv: Litopys [in Ukrainian].

3. Boryshevskiy, M. Y. (2012) *Osobystist u vymirakh samosvidomosti: monohrafiia* [Personality in the dimensions of self-consciousness: monograph]. Sumy: Ellada [in Ukrainian].

4. Buherko, Ya. M. (2011) *Samoosmyslennia yak*

indyvidualnyi chynnyk samovyznachennia liudyny [Self-understanding as an individual factor of a person's self-determination]. *Psykhohiia i suspilstvo: spetsvyypusk – Psychology and society: spetsvyypusk*, 42-43 [in Ukrainian].

5. Hrof, S. (2015) *Psykhohiia maibutnoho: uroky z suchasnykh doslidzhen svidomosti* [Psychology of the future: lessons from modern studies of consciousness]. Lviv: Afisha [in Ukrainian].

6. Hurvich, A. (2015). *Shchodo intentsiinosti svidomosti* [Regarding the intentionality of consciousness]. *Filozofska dumka – Philosophical thought*, 5, 14-29 [in Ukrainian].

7. Huseltseva, M. (2018) *Svidomist yak problema psykhohiia: postneklasychna interpretatsiia* [Consciousness as a problem of psychology: post-nonclassical interpretation]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 51-66. URL: <http://pis.wnu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/890/889> [in Ukrainian].

8. Khamitov, N. V. (red.) (2006) *Istoriia filosofii: problema liudyny: navch. posib.* [History of philosophy: the problem of man: teaching manual]. Kyiv: KNT, Tsentr navchalnoi literatury [in Ukrainian].

9. Lazaruk, A. (2024) *Fenomenolohiia samovyznachennia osoby: bazovi teoretychni pidkhody u psykhohiia* [Phenomenology of self-determination of the individual: basic theoretical approaches in psychology]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 131-149. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.2024.01.131> [in Ukrainian].

10. Mamardashvili, M. (2015) *Problema svidomosti i filozofske poklykannia* [The problem of consciousness and philosophical vocation]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 19-27 [in Ukrainian].

11. Mandryshchuk, L. A. (2012) *Poniattia humanizmu v ekzystentsiinii filozofskii tradytsii XX st.: Karl Yaspers, Martin Haidegger, Zhan-Pol Sartr: dys. ... kand. filoz. nauk* [The concept of humanism in the existential philosophical tradition of the 20th century: Karl Jaspers, Martin Heidegger, Jean-Paul Sartre: dissertation ... candidate of philosophical sciences]. Lviv [in Ukrainian].

12. Morschakova, O. (2008) *Samovyznachennia osobystosti u systemi vzaiemovidnosyn «liudyna – svit» u ramkakh filozofii vitakultury* [Self-determination of the individual in the system of relations «man – world» within the framework of the philosophy of vitaculture]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 25-34 [in Ukrainian].

13. Moskalets, V.P. (2019) *Funktsionalno-psykhoholichna sutnist svidomosti yak ramkovoї umovy piznannia, metodolohuvannia, viry, myslennia, diialnosti* [Functional and psychological essence of consciousness as a framework condition for cognition, methodologizing, belief, thinking, activity]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 35-51. DOI : <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.035> [in Ukrainian].

14. Nesterenko, V.H. (1995) *Vstup do filosofii: ontolohiia liudyny* [Introduction to philosophy: ontology of man]. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].

15. Kyrychuk O.V., Romenets, V.A. (red.) (1999) *Osnovy psykhohiia: pidruchnyk* [Fundamentals of psychology: textbook]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

16. Prychepii, Ye. M. (1971) *Fenomenolohichna teoriia svidomosti E. Husserlia (krytychnyi narys)* [Phenomenological theory of consciousness E. Husserl (critical essay)]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

17. Prodan, O.O. (2016) *Psykholohichni osoblyvosti samousvidomlennia osobystosti: dys. ... kand. psykol. nauk* [Psychological features of self-awareness of the individual: dissertation ... candidate of psychological sciences]. Kyiv [in Ukrainian].
18. M'iasoid, P. A. (uporiad.), Furman, A. V. (vidp. red.) (2012) *Psykholohiia vchynku: shliakhamy tvorchosti V.A. Romentsia: zb. st.* [Psychology of action: through the creative paths of V.A. Roments: collected articles]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
19. Rassel, B. (2005) *Istoriia zakhidnoi filosofii* [History of Western Philosophy]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
20. Romenets, V. A. (2007) *Istoriia psykholohii. XIX – pochatok XX stolittia* [History of Psychology. 19th – early 20th century]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
21. Romenets, V.A., Manokha, I.P. (2017) *Istoriia psykholohii XX stolittia: navch. posib.* [History of Psychology of the 20th Century: a textbook]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
22. Sartr, Zh.-P. (2022) Ekzystentsializm – tse humanizm [Existentialism is Humanism]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 49-65. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.049> [in Ukrainian].
23. Filosofiia svidomosti [Philosophy of Mind] (2016). *Filosofska dumka – Philosophical thought*, 2, 4-80 [in Ukrainian].
24. Frankl, V. (2017) *Liudyna v poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholoh u konstabori* [Man in search of true meaning. Psychologist in a concentration camp]. Kharkiv: KSD [in Ukrainian].
25. Furman, A.A. (2017) *Psykholohiia smyslozhyttievoho rozvytku osobystosti: monohrafiia* [Psychology of Meaningful Development of the Personality: Monograph]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
26. Furman, A.A. (2019) Intentsiinist yak sutnisna oznaka smyslozhyttievoho buttia osobystosti [Intentionality as an essential feature of the meaningful life of a person]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 118-137 [in Ukrainian].
27. Furman, A.V. (2016) *Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannia: monohrafiia* [The idea and content of professional methodology: monograph]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
28. Furman, A.V. (2023) Katehoriina matrytsia vitakulturnoi metodolohii: vid myslevchynennia do kanonu [Categorical matrix of vitacultural methodology: from thought-making to canon]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-50 [in Ukrainian].
29. Furman, A.V., Lazaruk, A.F. (2025) Samovyznachennia liudyny v suchasnomu sviti: postneklasychna interpretatsiia [Self-determination of a person in the modern world: a post-nonclassical interpretation]. *Zhurnal suchasnoi psykholohii – Journal of Modern Psychology*, 2 (37), 118-130. DOI: <https://doi.org/10.26661/2786-7471/2025-2-13> [in Ukrainian].
30. Furman, A. V. (2018) Metateoretychna mozaika zhyttia svidomosti [Metatheoretical Mosaic of the Life of Consciousness]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 13-50 [in Ukrainian].
31. Furman, A.V. (2022) Metodolohichna optyka yak instrument myslevchynennia [Methodological optics as a tool for thought-making]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-48. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.006> [in Ukrainian].
32. Furman, A. V. (2021) Metodolohichna rekonstruktsiia systemo-myslediialnisocho pidkhodu do rozuminnia svidomosti [Methodological reconstruction of the systems-thinking approach to understanding consciousness]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 5-35. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.005> [in Ukrainian].
33. Furman, A. V. (2021). Movno-movlennievi resursy rozshyrennia i zbahachennia ukrainskosti [Language and speech resources for expanding and enriching Ukrainianness]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 14-23. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.014> [in Ukrainian].
34. Furman, A.V. (2013) Paradyhma yak predmet metodolohichnoi refleksii [Paradigm as a subject of methodological reflection]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 72-85 [in Ukrainian].
35. Furman, A. V. (2017) Svidomist yak ramkova umova piznannia i metodolohuvannia [Consciousness as a framework condition for cognition and methodology]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 16-38. URL: <http://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/859/858> [in Ukrainian].
36. Furman, A.V. (uporiad., vidp. red., perekl.) (2015) *Systema suchasnykh metodolohii: khrestomatiia u 4-kh tomakh* [System of modern methodologies: a textbook in 4 volumes]. Ternopil: TNEU, 1, 2, 3, 4, 5 (dodatkovyi) [in Ukrainian].
37. Furman, A. V., Furman, O. Ye., Shandruk, S. K. (2019) *Vitakulturna metodolohiia: antolohiia: kolektyvna monohrafiia: do 25-richchia naukovoii shkoly profesora A.V. Furmana* [Vitacultural methodology: anthology: collective monograph: to the 25th anniversary of the scientific school of professor A.V. Furman]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
38. Furman, A.V., Furman, O.Ye., Shandruk, S.K., Furman, A.A. (2019) *Metodolohiia i psykholohiia humanitarnoho piznannia: do 25-richchia naukovoii shkoly profesora A.V. Furmana: kolektyvna monohrafiia* [Methodology and psychology of humanitarian cognition: to the 25th anniversary of the scientific school of Professor A.V. Furman: collective monograph]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
39. Furman (Humeniuk), O. Ye. (2002). *Psykholohiia Ya-kontseptsii: monohrafiia* [Psychology of the I-concept: monograph]. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].
40. Furman (Humeniuk), O. Ye. (2008) *Teoriia i metodolohiia innovatsiino-psykholohichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu: monohrafiia* [Theory and methodology of the innovative-psychological climate of a general educational institution: monograph]. Yalta – Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].
41. Furman, O. Ye. (2015). *Psykholohichni parametry innovatsiino-psykholohichnoho klimatu zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu: avtoref. dys. ... dokt. psykol. nauk: 19.00.07* [Psychological parameters of the innovative-psychological climate of a general educational institution: author's abstract. dissertation ... doctor of psychological sciences: 19.00.07]. Odesa [in Ukrainian].
42. Furman, O. Ye. (2023). Uspishnist, uspikh i Ya-kontseptsiiia osobystosti [Achievement, success, and the self-concept of personality]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 191-198. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.01.191> [in Ukrainian].
43. Furman, O. Ye. (2018) *Ya-kontseptsiiia yak predmet bahatoaspektynoho teoretyzuvannia* [The Self-Concept as a Subject of Multi-Aspect Theorizing]. *Psykholohiia i suspilstvo*

– *Psychology and society*, 1-2, 38-67 [in Ukrainian].

44. Khamitov, N., Harmash, L., Krylova, S. (2016) *Istoriia filosofii: problema liudyny ta yii mezh : vstup do filozofskoi antropologii yak metaantropologii: navch. posib. zi slovnykom* [History of philosophy: the problem of man and its limits: introduction to philosophical anthropology as metaanthropology: teaching. manual with dictionary]. Kyiv: KNT [in Ukrainian].

45. Shevchenko, N. F. (2005) Stanovlennia profesiinoi svidomosti praktychnykh psykholohiv u protsesi fakhovoi pidhotovky: monohrafiia [Formation of professional consciousness of practical psychologists in the process of professional training: monograph]. Kyiv: Milenium [in Ukrainian].

46. Abbagnano, N., Fulvi, D. (2020) Existentialism as Philosophy of the Possible. *The Journal of Continental Philosophy*, 1 (2), 260-276. DOI: <https://doi.org/10.5840/jcp2021289> [in English].

47. Carruthers, P. (2018) Comparative psychology without consciousness. *Consciousness and cognition*, 63, 47-60. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.concog.2018.06.012> [in English].

48. Chalmers, D. (1996) *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*. New York: Oxford University Press [in English].

49. Erikson, E. (1968) *Identity: Youth and crisis*. New York: W. W. Norton & Company. DOI : <https://doi.org/10.1002/b3.3830140209> [in English].

50. Flynn, T. (2006) *Existentialism: A Very Short Introduction*. Oxford; New York: Oxford University Press [in English].

51. Furman, A.V., Furman, A.A., Furman, O. Ye. (2024) Object and subject of axiopsychology of personality: sources and prerequisites for the emergence. *Nauka i osvita – Science and education*, 3, 114-128. DOI : <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2024-3-16> [in English].

52. Haladjian, H. H., Montemayor, C. (2016) Artificial consciousness and the consciousness-attention dissociation. *Consciousness and cognition*, 45, 210-225. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.concog.2016.08.011> [in English].

53. Kaufmann, W. (1996) *Existentialism: From Dostoyevsky to Sartre*. New York: Meridian [in English].

54. Searle, J. R. (1984) *Minds, Brains and Science*. Cambridge: Harvard University Press [in English].

АНОТАЦІЯ

ЛАЗАРУК Андрій Франкович.

«Conscious sum, ergo sum?»: феноменальні прояви самовизначення людини у свідомісному контексті.

Комплексно обґрунтовано феноменальні прояви самовизначення людини у проблемному полі сферного життєвого потоку свідомості. Свідомість потрактовано як найвищу субстанційну форму людського буття, що, попри відсутність власної психічної модальності, виявляється феноменально, головню через акти проживання, усвідомлення та інтерпретації внутрішніх спричинень і зовнішніх впливів. Її зміст визначено як складну, багатовимірну структуру, як динамічний акт осмислення людиною себе у світі й діалогу із власним ось-буттям, що поєднує когнітивні, афективні, регулятивні й екзистенційні компоненти та формує

підвалини ідентичності, відповідальності й особистісної сенсовості життя. Організацію самосвідомості проаналізовано через змістове наповнення процесів самопізнання, самоствалення, саморегуляції й самоосягнення, що уможливило виокремлення її специфічних функцій у процесі самовизначення: забезпечення пізнання та усвідомлення власного Я через самоспостереження, рефлексію й інтерпретацію досвіду, формування емоційного ставлення до себе через самооцінку й самоприйняття, вольове здійснення поведінки і діяльності через самоконтроль і саморегуляцію, сприяння становленню ідентичності й екзистенційній цілісності ось-буттєвості. Феномени самосвідомості розглянуто як модульні вузли, що забезпечують здатність людини до самопізнання, самоконтролю, самооцінки, рефлексії. Самовизначення розкрито як внутрішньоособистісний процес, що розгортається у засвіті самосвідомості, охоплює усвідомлення суб'єктом власного Я, системи цінностей, життєвих орієнтирів і здатність до рефлексивного вибору у визнанні свого існування та потенційно призводить до саморозвитку, самореалізації і самоздійснення в конкретному соціокультурному просторі. Визначення аналізованого самісного явища як ключового інтегративного принципу самосвідомості дало змогу осмислити його значущість як координувального і спрямовувального сенсозначущого центру, уможливило трактування його в ціннісно-рефлексивному й екзистенційному аспектах і зумовило фундаментальність інтерпретації за його допомогою засад і передумов осмислення свого повсякдення, здійснення вільного й відповідального вибору й, крім того, духовно-особистісного самотворення в межах завжди персонально унікального життєвого шляху. Водночас феноменальні прояви самовизначення охарактеризовано кризь призму принципів, закономірностей і нормативів циклічно-вчинкового підходу А. В. Фурмана як динамічного, глибоко особистісного і ціннісно навантаженого конструкту, що укретнює пізнавальні, емоційні, регулятивні та екзистенційні засоби функціонування Я, наступність і циклічність самісно глибинного особистісного розвитку, перспективу здійснення вчинку самовизначення як актуалізованого каналу внутрішньої інтеграції, самопродукування і психосимволічної співучасті у розширенні горизонтів самосвідомості. Окреслено неперехідну значущість дії функціоналів самосвідомості (особистісних ресурсів та поняттєвих засобів самовизначення), доведено необхідність їх результативного задіяння у процесний потік згармонізованого особистісного розвитку, руху-поступу в напрямку реалізації власних життєвих потреб, індивідуальних мотивів та екзистенційних вартостей, забезпечення взаємодії із культурним простором і творення соціально значущих сенсозначущих полів. Перспективами подальших досліджень визначено емпіричне обґрунтування феноменальних оприявнень самовизначення людини у сферній дійсності самосвідомості.

Ключові слова: людина, особистість, свідомість, самовизначення, самосвідомість, Я-концепція, Я, вчинок, ситуація, мотивація, дія, рефлексія, феноменологія, поняттєві засоби, культура, смисл, цінності, ціннісно-смилова сфера, суб'єктність, вітакультурна парадигма, вчинково-циклічний підхід А. В. Фурмана.

ABSTRACT

Andrii LAZARUK.

“Conscius sum, ergo sum?”: Phenomenal Manifestations of Human Self-Determination in the Context of Consciousness.

The study offers a comprehensive substantiation of the phenomenal manifestations of human self-determination within the problematic field of the spherical life-flow of consciousness. Consciousness is interpreted as the highest substantial form of human existence, which, despite lacking its own psychic modality, manifests itself phenomenally – primarily through acts of experiencing, awareness, and interpretation of internal causations and external influences. Its content is defined as a complex, multidimensional structure – a dynamic act of making sense of oneself in the world and dialogue with one’s own ipse-being (here-being), which integrates cognitive, affective, regulative, and existential components and forms the foundation of identity, responsibility, and the personal meaningfulness of life. The organization of self-awareness is analyzed through the content dimensions of self-knowledge, self-attitude, self-regulation, and self-apprehension, which enabled the identification of its specific functions in the process of self-determination: enabling knowledge and awareness of one’s self through self-observation, reflection, and experience interpretation; forming emotional self-attitudes through self-esteem and self-acceptance; volitional implementation of behavior and activity via self-control and self-regulation; and contributing to the formation of identity and existential coherence of ipse-being. The phenomena of self-awareness are considered as modular nodes that ensure the individual’s capacity for self-knowledge, self-control, self-assessment, and reflection. Self-determination is revealed as an intra-personal process that unfolds within the horizon of self-awareness, encompassing the subject’s awareness of their self, value system, life orientations, and ability for reflexive choice in the acknowledgement of their existence. This process potentially leads to self-development, self-realization, and self-fulfillment within a specific sociocultural context. Defining this self-related phenomenon as a key integrative principle of self-awareness made it possible to comprehend its significance as a

coordinating and directing sense-meaning center. It also enabled its interpretation in value-reflexive and existential dimensions and conditioned the fundamentality of its role in interpreting the foundations and preconditions of comprehending one’s everyday being, making free and responsible choices, and engaging in spiritual-personal self-creation along a unique individual life path. Simultaneously, the phenomenal manifestations of self-determination are described through the lens of the principles, patterns, and normative foundations of A. V. Furman’s act-cyclical approach – as a dynamic, deeply personal, and value-laden construct that specifies the cognitive, emotional, regulative, and existential means of self-functioning, the continuity and cyclicity of deep personal development, and the prospect of the act of self-determination as an actualized channel of inner integration, self-production, and psychosymbolic participation in expanding the horizons of self-awareness. The study also outlines the enduring significance of the functional dimensions of self-awareness (personal resources and conceptual means of self-determination) and substantiates the necessity of their effective engagement in the processual flow of harmonized personal development, progressive movement toward the realization of one’s vital needs, individual motives, and existential values, interaction with the cultural space, and the creation of socially meaningful semantic fields. The prospects for further research are defined as the empirical substantiation of the phenomenal expressions of human self-determination within the spherical reality of self-awareness.

Keywords: *human being, personality, consciousness, self-determination, self-awareness, self-concept, self, act, situation, motivation, action, reflection, phenomenology, conceptual means, culture, meaning, values, value-meaning sphere, subjectivity, vitacultural paradigm, act-cyclical approach of A. Furman.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Анатолій В. ФУРМАН,
д. психол. н., проф. Наталія ШЕВЧЕНКО.**

Надійшла до редакції 13.05.2025.

Підписана до друку 10.06.2025.

Дата публікації 30.03.2026.

Бібліографічний опис для цитування:

Лазарук А.Ф. «Conscius sum, ergo sum?»: феноменальні прояви самовизначення людини у свідомісному контексті. *Психологія і суспільство*. 2026. № 1. С. 94-129. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.094>

ФУРМАН Оксана Євстахіївна,
ЛИПКА Арсен Олегович

ПРОЛЕГОМЕНИ ДО ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНОГО РОЗУМІННЯ Я І Я-КОНЦЕПЦІЇ ЛЮДИНИ

Oksana FURMAN, Arsen LYPKA
**PROLEGOMENA TO THE PHILOSOPHICAL-PSYCHOLOGICAL UNDERSTANDING
OF THE SELF AND THE SELF-CONCEPT OF THE HUMAN BEING**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.130>

УДК 159.923.2:124

Актуальність проблеми дослідження. Філософсько-психологічний ракурс пізнання людського Я та Я-концепції в історії світової наукової думки виявляється у різних теоретичних моделях людини. Так, залежно від спрямованості, конструювання Я-концепції особистості здебільшого здійснюється в дослідницькому контексті вирішення проблем співвідношення людського Я і Світу, суб'єкта та об'єкта, свідомості та буття, саморозвитку та поглиблення самопізнання [5; 6], а також у загальному річищі еволюції образу людини і розкриття в ньому її потенційних здібностей. Своєрідне розуміння Я-концепції на філософсько-психологічному рівні осмислення знайшло відображення у:

а) розвитковому функціонуванні соціальних відносин та культури, яке спричиняє усвідомлення цінності особистості, тому філософський інтерес зміщується у сферу її суб'єктивного самопоглиблення і самотворення;

б) історичній еволюції філософсько-психологічної думки, яка значною мірою узалежнена від вирішення проблеми свідомості та самосвідомості особистості, її Я-концепції як осереддя свідомого буття;

в) інтелектуальному осягненні цінності людського Я, що зумовило розквіт антропоцентричних філософських теорій і створення психологічних концепцій свідомості та самосвідомості особи.

Підвищена увага до осягнення й опрацювання власне проблематики Я пояснюється тим, що для філософії «людина – мікрокосмос, тому в ній розкривається універсум, а вдача Я є водночас і планида цього універсуму» (М.О. Бердяєв, 1991, с. 87). Ось чому з особливою силою лунає заклик до самосвідомості у Ф.М. Достоєвського: «Не поза тобою правда, а в тобі самому; знайди себе у собі, підкори себе, опануй собою, – і побачиш правду. Не в речах ця правда, не поза тобою і не за морем десь, а насамперед у твоїй власній праці над собою» (1974, т. 26, с. 139).

У науковій літературі безперервно наявний інтерес філософів, психологів соціологів і педагогів до пізнання природи Я та Я-концепції. Упродовж століть дослідники гуманітарних наук переконані, що «джерела і результати самоуявлень та настановлень особи про себе, або про Я-концепцію, потребують уваги, оскільки завдяки їй розумінню можна цілісніше збагнути “вершинний образ людини в людині” (А.В. Фурман), а тому ґрунтовніше пізнати її “континенти” і “материк” індивідуального світу Я» [7, с. 46].

Відомо, що з допомогою новонародженої *крихітної самосвідомості* утворюється найпростіша картина себе, яка з роками конструється, збагачується у своїй центральній композиції – Я-концепції. Остання активно розвивається у сімейному та шкільному докрузжі,

раціоналізується й досконаліться у ділових та виробничих відносинах, а також посилюється (употужнюється) чи, навпаки, регресує у щоденних стосунках з іншими протягом життя.

Отже, становлення людини як особистості ґрунтується навколо розв'язкового розгортання й утвердження її *позитивної Я-концепції*. Адже остання визначає не лише аспекти прийнятного самоствавлення, самопідтримки, власної самоповаги, а й ефективну продуктивність діяльності, здатність до гуманної соціальної взаємодії з іншими, суспільну позицію та соціальні ролі, впливає на доленосні вибори людини протягом її життя.

Мета статті: обґрунтування із філософсько-психологічних позицій історичних джерел і концептуальних засновків пізнання проблематики Я і Я-концепції особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження

У вітчизняній філософії склалися свої самобутні традиції розгляду Я-концептуального, самопізнання, самовдосконалення та саморозвитку особистості. Чітка традиція персоналізму яскраво проявляється у філософській рефлексії Я у роботах Б.Г. Ананьєва, К.О. Абульханової, М.М. Бахтіна, В.С. Біблера, Л.П. Буєвої, Е.В. Ільєнкова, М.К. Мамардашвілі, С.Л. Рубінштейна, А.А. Фурмана та ін.

У зарубіжній філософії методологічні засади сучасних підходів до дослідження Я багато в чому спираються на висновки І. Канта про визнання в кожній людині мети в собі та недопущення її перетворення на засіб для інших, про рефлексивну природу психології, про складну картину людського Я, себто про Я об'єктивне та суб'єктивне, чуттєве та інтелектуальне, зорієнтоване на зовнішній світ і на себе; про інваріанти методу інтроспекції, про залежність механізмів саморегуляції поведінки та психічної діяльності від аперцепції [1]. Ідеї І. Канта знайшли подальший розвиток у поглядах наступників. У роботах І. Фіхте самість – це саморух думки, а Я – основна передумова активності. «Етика» Л. Фейєрбаха спрямована на пізнання самості, на сприйняття себе, на пізнання інших через Я. О. Конт дає визначення психічного Я, спираючись на механізм взаємодії і паритетного спілкування.

У засновках екзистенційних концепцій (Ф. Брентано, Е. Гусерль, С. К'єркегор, М. Гай-

дегер та ін.) постала гуманістична психологія, що дала сучасній науці та психотерапевтичній практиці поняття «Я-концепція». Філософсько-психологічні уявлення про останню в релігійному екзистенціалізмі полягають у: 1) фундаментальному факті людської екзистенції – живих стосунках у системі «людина – людина» та зв'язку між Я і Ти, Я – Воно; 2) пріоритеті Я-тілесного, де ґрупується весь досвід особистості, та критеріїв самісної оцінки свого життя; 3) застосуванні методу розуміння переживання «про кожний душевний феномен, кожне вболівання, яке виявляється ...у самоописах» (К. Ясперс, 1996, т. 2, с. 109-112).

Основні методологічні принципи дослідження способів існування Я-свідомості, К. Ясперс подає, виходячи з того, що у психології не можуть бути створені одноаспектні панівні теорії Я і тому потрібний аналіз окремої особистості, її поведінки, дій, учинків. Мислитель визнає високий рівень розвитку Я-духовного у творчих натур, яким властиві «індивідуально самостійні біографії», тоді як для «безособових інших» в автобіографіях характерний схематизм.

У філософсько-психологічних роботах вчених атеїстичного екзистенціалізму (А. Камю, М. Мерло-Понті, Х. Ортега-і-Гассет, Ж.-П. Сартр та ін.) зазначається, що соціально-психологічний зміст Я особистості осенсовує «абсурдний світ», внаслідок чого людина змушена проєктувати себе, викарбовувати своє Я-моральне. У вченні М. Мерло-Понті актуалізується два види методологічних проблем: перша стосується взаємин між Я-духовним і Я-тілесним, друга – між об'єктивним і феноменальним тілом людини. Тим більше, що Я-тілесне – це місце зустрічі суб'єкта та світу. Образ тіла розкриває феноменальне тіло, що одухотворює світ, утворюючи з ним струнку систему, «кореляційну єдність».

Теоретична побудова концепції Я, згідно з Х. Ортега-і-Гассетом, здійснюється на фундаменті двоїстого розуміння самого Я через центральне поняття «життя». З одного боку, Я – це «не матерія і не дух. Це щось, що передує всім теоретичним відповідям, це просто той, хто повинен прожити певне життя» (1947, с.400), а з іншого – Я є «все побачене зсередики самого себе. Я – це не людина на протилежність речі; Я – не «ця» людина на противагу людині «ти», або людині «він». Я – це лише образ мого Я» (1989, с. 147). За філософською Ж.-П. Сартра Я перебуває у свідомості,

це «озеро небуття», «певне ніщо», занурене в локальну та тимчасову відкритість. У результаті уяви відбувається відрив свідомості від світу та очищення від рефлексивної конструкції Я з її ознаками-якостями.

Таким чином, в екзистенційних підходах відкидається раціональне пізнання самісної дійсності Я і проявляється тенденція проти невинного панування усталених філософсько-психологічних теорій. Персоналістські концепції (М.О. Бердяєв, Е. Муньє, П. Фрес та ін.) засновані на розумінні Я як на творінні любові, особистості як творчого акту, на винятковій значущості позитивних міжособистісних стосунків, де велика роль відводиться несвідомому забезпеченню зв'язку між Я і не-Я. Крім цього, теоретично осмислюється розвитково синергійний зв'язок «Я» і «Ми». До прикладу, Г. Мадіньє (1995, с. 20-23) виділяє два способи самопізнання. Людина «може передусім прагнути описати себе як річ серед речей і виявити механізми, які діють у ній; у цьому разі вона вивчає себе як мініатюрну машину, що виробляє пристрасті та ідеї і їхню гру, котру їй цікаво було б зрозуміти». Але, коли вона хоче пізнати себе, то вимушена йти іншим шляхом; тому «мовиться вже не про те, щоб розглядати себе ззовні, а про те, щоб зрозуміти себе зсередини, осягнути, що таке Я як суб'єкт, що таке саме це Я, котре говорить «Я» і як Воно має діяти». Визначаючи комунікацію вихідним чинником існування Я, цей мислитель (1993, с. 40-43) формує суть персоналізму – побудова «особистісного суспільства» за чотирьох умов «треба»: а) вийти за межі самого себе, б) зрозуміти інше Я, в) брати відповідальність за долю, біль, радість, завдання іншого, г) бути вірним своїй справі. У зв'язку з цим він підкреслює, що «Я існують тільки тією мірою, якою існують для іншого...».

У центрі уваги прагматичної концепції (В. Джеймс, Дж. Дьюї та ін.) перебуває проблематика вивчення уявлень індивіда про себе. В. Джеймс один з перших здійснює порівняльний аналіз самосвідомості і понятійної сфери Я. Він висловив також цікаву думку про те, що самість (self) перебуває і звужується в діаметрі разом із полем соціальної активності особи. На переконання дослідника, «первинно відчуття Я розвивається із понятійним привласненням дихотомії «своє – чуже»: зрозуміло, коли людина говорить «Я» і коли називає «моя», то тут важко провести чітку межу. Ми ставимося до певних речей, котрі належать

нам, майже так само, як ставимося до самих себе» (В. Джеймс, 2000).

Для феноменологічного напряму у вивченні Я-концепції питання про межі Я-свідомості остаточно не прояснене, хоча й наголошується на особливій значущості методів інтуїтивного розуміння реальної Я-концепції особистості. Феномен «Ми» (окрім персоналістської концепції) сприймається як негативний для процесу становлення Я-концепції. Натомість зіставлення структур мови та механізмів дії несвідомого у дослідженні Я-концепції як точки перетину мовленнєвих практик особистості здійснюється у структуралізмі (Р. Барт, Ж. Лакан, М. Фуко та ін.), постструктуралізмі (Ж. Делез, Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар та ін.), постмодернізмі (Ж. Батай, М. Бланшо) і мовознавстві (Дж. Гінзбург, М. Мосс, К. Меррей, Х. Пілот, Б. Слугоський та ін.) на засадах використання «семіотичних ресурсів» дискурсивного самопояснення континуумів переходу від особистості до її уявлень про себе та уявних проєктів свого Я, «біографічних сюжетів» «оповідної структури» Я-концепції та співвідношення символічного, реального та уявного у практикуванні діалогу «Я – Інший».

За філософемою Ж. Лакана, Я ніколи не може бути визначено у зв'язку з тим, що: поперше, воно завжди у пошуках самого себе і здатне бути репрезентовано через Іншого, по-друге, воно не спроможне «повністю увійти до свідомості» Іншого. У структурі психіки панує символічне Я (сфера соціальних і культурних уявлень, привласнюваних несвідомо) над реальним Я та уявним Я (комплекс ілюзорних уявлень, які особа створює для свого психічного захисту). Подібну думку висловлює Р. Барт (1972, с. 159-162), який підкреслює, що мовна практика особистості змінює як дійсність Я-образу, так і психосамісний зміст власної Я-концепції. Коли суб'єкт використовує знак «Я», то тим самим він посилається на себе, стверджуючи, що тут має місце акт, який завжди відбувається заново, навіть якщо він повторюється, адже сенс його завжди інший. Часто-густо домінування Я-символічного перетворює Я-реальне особистості в маріонетку Іншого, роблячи його заручником через поіменування, мову та письмо.

Водночас свій варіант обґрунтування теорії Я пропонують Дж. Гінзбург і Б. Слугоський (1989, с. 49-52), яку вони розробляють як модель «культурно санкціонованих способів розповідання про себе та інших на певних ета-

пах життя», розуміючи її як «раціоналізований опис саморозповіді». Сформульоване ними поняття «соціального контитуїтету» є важливим для вивчення джерел становлення Я-концепції, тому що остання мислиться як «соціально сконструйована» і лінгвістично закріплена текстова конструкція у вигляді автобіографії. Ще далі шляхом «злітературування» Я та окремих основ Я-концепції пішов К. Меррей (1989, с. 176-205), котрий визначає її «оповідальні структури» на життєвому шляху особистості як «комедію», а саме як перемогу молодості над старістю і смертю.

Вищеназвані підходи доповнює Х. Пілот (1986, с. 128-179), який розглядає процес розвитку Я через здатність особистості до самовизначення: по-перше, коли та проектує своє майбутнє, то стає однією з досконалих особистостей, якою може бути, і тільки внаслідок цього набуває реальної ідентичності; по-друге, у результаті кожного акту персонального визначення та освоєння кращого майбутнього вона «генерує той чи інший факт з деякого можливого, але ще не дійсного становища речей» (1986, с. 127-144). Отож майбутню історію життя кожна особистість обирає із шерегу можливих, а потім намагається здійснити цей вибір у повсякденні [Там само].

Сучасні мовні теорії Я (Р. Гіббс, С. Глаксберг та ін.) спрямовані в контексті свідомісної та мовної («означувальної») картин світу особи, що дає змогу висновувати про «мовне бачення нею самої себе». Тут домінують дві гіпотези: 1) «концептуально метафорична» (Р. Гіббс), де образна мотивація ідіом ґрунтується на абстрактних способах інтерпретації одних сутностей у термінах інших; 2) «інтерференції» (С. Глаксберг), згідно з якою ідіоми викликають у свідомості образи, що базуються на прямих значеннях компонентів відповідних ідіоматичних виразів. Ці образи не залежать ні від метафізичних моделей, ані від актуального значення ідіоми.

Отже, сприйняття Я-свідомості [2] як тексту, структурованого за законами мови та її організація як художньої розповіді з усіма неминучими наслідками тих канонів літературної творчості, за якими конструюється світ художнього вимислу, передбачає набуття нею тих же характеристик літературної образності та вигаданості, що й будь-який витвір мистецтва, який може бути пов'язаний з дійсністю лише дуже опосередковано. Яскравим підтвердженням цього є колосально потужні мов-

но-мовленнєві ресурси українськості, розширення і збагачення якої, за концепцією А.В. Фурмана, має сьогодні здійснюватися всім народом і кожним громадянином одночасно у чотирьох вимірах буттєвості титульної нації, а саме як ідентифікатор українськості, кордон нації, влада-панування українців на своїй священній землі і як найпотужніша зброя у мовній війні [3, с. 14-23; 4].

Неомарксистський погляд (Г. Маркузе, Ю. Габермас та ін.) на проблематику Я базується навколо вирішення наступних методологічних проблем: 1) соціально-економічної природи творчого Я у відновленні трудової діяльності; 2) руйнівного Я, розпаду структури Я-концепції та подолання втрати самого себе; 3) концептуалізації авторитарного Я. Особлива увага приділяється довготерміновому процесу перетворень у суспільстві через розвиткове функціонування Я-концепції конкретної особи та аналізу глибинних мотивів її поведінки.

Соціологічні дослідження Я-концепції почали проводитися на початку ХХ століття під час аналізу різних видів соціальної взаємодії. Вагомий вплив на становлення теоретичної системи Я-концепції тут мали роботи Дж.Г. Міда, який вважав, що утворення Я-концепції – це той зовні спричинений процес, що відбувається «усередині» особистості. Крім того, підвищений інтерес до її неповторного внутрішнього світу, багатопроblemного життєвого шляху є однією з головних особливостей різних теоретичних підходів розуміннєвої соціології (М. Вебер, Ф. Знанецький), що передбачає вивчення концепції Я через осягнення особистих проблем іншої людини. Витоки цієї дослідницької орієнтації наявні у творах В. Дільтея, де розуміння життєвої сфери Я-концепції здійснюється методами співпереживання та інтуїтивного осмислення.

Окремо зауважимо, що поєднання філософії прагматизму та соціологічної інтерпретації теоретико-експериментальної конструкції Я-концепції відбулося в символічному інтеракціонізмі (І. Гоффман, Г. Зіммель, Ч.Г. Кулі, М. Кун, Дж.Г. Мід, У.А. Томас та ін.). У цьому підході теорія та практика вивчення Я-концепції спираються на три методологічні настановлення: 1) люди зважають на довкружжя залежно від значень, якими вони наділяють елементи свого оточення, 2) ці значення – продукти різноманітних соціальних взаємодій і 3) спроможні до розвитку і змін у результаті власного сприйняття в межах такої інтеракції.

У засновках вказаних настановлень перебуває аналіз Дж.Г. Мідом самості як підсумку структурних змін ставлення особи до світу в процесі навчання, спілкування, соціального впливу та поведінки груп.

Ч.Г. Кулі одним із перших визнав виняткове значення суб'єктивно інтерпретованого зворотного зв'язку, одержуваного особистістю від інших як головного джерела знання про своє Я. При цьому ідея людини про себе, її самосвідомість охоплює такі ключові елементи уявлень про: а) те, яким я здаюся іншій особі; б) оцінку, яку інший дає мені. Відтак, за цією теоретичною моделлю, первинними фактами суспільства є уявлення, які люди мають одне про одного, а Я-концепція – це сума психічних реакцій особи на думки навколишніх. Вочевидь поняття «дзеркального Я» тут поширюється на усе мереживо суспільних відносин.

У теорії символічного інтеракціонізму проблема Я-концепції розв'язується у процесах взаємодії та під час виконання особою різноманітних ролей (І. Гоффман, Т. Шибутані та ін.). Структура Я-концепції тут становить «мережу ролевих позицій». У «драматургійному» підході Гоффмана ролі-експектації розглядаються як п'єси, а процес становлення Я-концепції описується в театральних термінах. При цьому вважається, що «керівництво уявлень» про себе здійснюється постійно, ніби людина була одночасно продюсером, котрий наснажує себе на роль, актором, який її виконує, і режисером, котрий стежить за виконанням. У цьому контексті Шибутані підкреслює таке: по-перше, Я-концепція кожної людини унікальна, «бо кожен наділений різними фізичними властивостями та має особливий минулий досвід»; по-друге, виправдано виокремлення п'яти основних критеріїв (ступінь інтеграції, рівень усвідомлення, стабільність, самооцінка, повнота згоди щодо даної персоніфікації), за якими розрізняються Я-концепції людей; по-третє, потрібно враховувати взаємовідношення між Я-концепцією та соціальним статусом особи, яке «виявляється у чутливості окремих персоналій до символів статусу» (за Т. Шибутані).

У рамках символічного інтеракціонізму особливо цінними є такі положення: 1) важлива роль Я-концепції та її проявів у поведінці людини під час взаємодії особи у групі; 2) мають місце різні характеристики структури Я-концепції та механізми її корекції в умовах свободи або залежності від групи; 3) основний

механізм становлення Я-концепції полягає у привласненні людиною тих оцінок, які їй дають інші у процесі взаємодії та виконання ролей; 4) утворення Я-концепції характеризується двоїстістю, тобто шляхом частково об'єктного змісту і часткою суб'єктного [14]; 5) осередком предметного вивчення соціальної психології і є становлення Я-концепції.

Феноменологічна гілка соціології (П. Бергер і Т. Лукман та ін.) інтенцією дослідницьку свідомість на внутрішній мотивації зумовленості Я-концепції у творенні життєвого світу й у самісній концептуалізації способів плетання уявлень особистості про соціальну дійсність і про саму себе. Тут Я – це рефлексивна інстанція, що відображає настановлення, прийняті стосовно особи зі сторони навколишніх. Таким чином, структура Я-концепції обґрунтовується через терміни соціальних типізацій, що циркулюють у даному суспільстві. Водночас тут акцентується увага на біографічних особливостях розвитку Я-концепції, що утворює окремішню методологічну орієнтацію.

Відповідно до концепції Я. Щепанського уявлення особистості про себе оформляється з Я-органічного (тіло, організм, зовнішній вигляд), Я-психічного і Я-внутрішнього. При цьому здебільшого для громадян – це уявлення про себе адаптованого до наявного в даному доквіллі «еталону, образу особистості».

На основі здійсненого рефлексивного аналізу філософсько-наукових досліджень є підстави констатувати таке:

1) до ключових теоретичних проблем цього широкого інтелектуального дискурсу належать питання природи, сутнісної характеристики всеможливих оприявнень Я, причин втрати самості, розпаду структури Я-концепції та подолання «втрати себе»; обґрунтування методів пізнання достеменною Я-концепції, співвідношення людського Я і світу, Я та Ми у процесі становлення Я-концепції, а також екзистенційні проблеми проявів концептуального Я;

2) у методологічному плані безперечний інтерес становлять екзистенційні концепції вітчизняної психології та феноменологічний напрямок зарубіжної філософії;

3) у вітчизняній філософсько-психологічній думці склалися свої самобутні антропоцентричні традиції вивчення Я-концепції, самопізнання, саморозвитку та самовдосконалення;

4) для зарубіжної філософсько-психологічної думки характерний потяг до раціоналізму, схильність продукувати знання про Я-концеп-

цію на абстрактно-логічних зв'язках.

У вітчизняному філософсько-психологічному дискурсі кінця XIX – початку XX століття склалося три напрями у вивченні Я та Я-концепції особистості.

В експериментальному напрямку (В.М. Бехтерев, С.С. Корсаков, М.М. Ланге, І.М. Сеченов, І.А. Сікорський) проблему усвідомлення особистістю себе розглядали в неподільній єдності суб'єкта та об'єкта, вважаючи, що усвідомлення людиною свого найближчого довкілля та самого себе здійснюються одночасно, себто вона водночас існує як «Я» і як «не-Я». До прикладу, І.А. Сікорський здійснив блискучий аналіз феноменології свідомості та самосвідомості особистості, змісту складних душевних станів, що дотичні до пізнання себе та світу, а також особистого досвіду як співіснування свідомого, напівсвідомого і несвідомого. На думку дослідника, у свідомості відбувається розмежування того, що діється поза і всередині нас і немов би віддалення та протиставлення «всього» нашому свідомому джерелу. Це виявляє два рівні сприйняття, що входять до сфери свідомості – від зовнішнього світу і від самого себе. Даний напрямок підвів учених до розуміння: а) структури особистості, у якій одним із системотвірних компонентів поставала самосвідомість; б) процесу пізнання себе як об'єкта та суб'єкта діяльності, що окреслювало структурні елементи самосвідомості; б) відмінності між соціально-психологічним і психофізіологічним аспектами самосвідомості.

Релігійно-психологічний напрямок, наслідуючи традиції філософської думки, побудову теорії Я зосереджував в ідеалістично-релігійному ключі. Методологічні засади цього напрямку розробляли С.С. Гогоцький, М.О. Лоський, С.Л. Франк, П.Д. Юркевич та ін. Сутнісно вони зводяться до таких канонічних положень:

– до визнання переваги життєвого факту над мисленням, коли пізнання здійснюється через переживання, бо саме «життя є ... реальний зв'язок між «Я» і буттям, тоді як «мислення» – лише ідеальний зв'язок з-поміж них» (М.О. Лоський, 1991, с. 29);

– до аксіомного настановлення, що реальне душевне життя людини реалізується у її конкретному Я;

– до прийняття за керівне положення методологами, що формою та стадією розвитку свідомості є душа як єдність об'єктивної та суб'єктивної сторін душевного життя особи;

– до самотутнього розуміння еволюції суб'єктивного світу особистості, що розглядається від найнижчого стану (де немає ні суб'єкта, ні об'єкта, немає розрізнення між Я і не-Я, а є лише чиста потенція) через виокремлення змістів предметної свідомості як утворення, котре протистоїть світу, і далі сходження особистості до вищого стану усвідомлення, де існує протистояння суб'єкта та об'єкта, Я і не-Я, а Я усвідомлює себе «лише персональним випромінюванням абсолютної єдності життя і духу, котрий підноситься і над протилежністю між суб'єктом і об'єктом, і над полярністю між різними суб'єктами» (С.Л. Франк, 1917, с. 128-130);

– до обґрунтування самоспостереження як основного методу вивчення Я-концепції, під яким розуміється «іманентне з'ясування самоусвідомленого внутрішнього життя суб'єкта у його родовій сутності» (С.Л. Франк, 1917, с. 29).

Таким чином, розвиток теоретичних уявлень про Я і Я-концепцію у вітчизняній філософсько-психологічній думці кінця XIX – початку XX століття характеризувався: по-перше, задіянням широкого кола наукових дисциплін, що взаємодіють із психологією, відкриваючи шлях до більш комплексного розгляду феноменології Я і Я-концепції; по-друге, через різноплановість і методологічну несумісність розглянутих вище напрямків виникали труднощі у зіставленні накопичуваних емпіричних даних дослідження Я особистості; по-третє, спроби розв'язання проблеми Я-концепції ґрунтувалися на єдності психологічних теорії, експерименту та практики.

Продовжуючи традиції вітчизняної психології, М.Я. Басов, В.М. Бехтерев, О.Ф. Лазурський, В.М. Мясичев та С.Л. Франк розробили для вивчення Я і Я-концепції фундаментальні ідеї теорії людських відносин. Причому вони значно раніше інтелектуалів зарубіжжя ввели в обіг поняття «відношення» для пояснення Я-концепції та опису її психосоціальних характеристик. Окрім того, здійснили солідне обґрунтування психологічної природи відносин, що уможливило сьогодні вивчати самісну архітектоніку та феноменологічні організованості Я-концепції людини в контексті реальних життєвих стосунків, соціальних ситуацій її розвитку та діяльності, за якими перебувають достеменні потреби, мотиви, бажання, пов'язані з усією складною функціональною структурою індивідуального Я.

Розмаїття вітчизняних і зарубіжних наукових шкіл і теорій особистості, яким вирізняється ХХ століття, з одного боку, сприяє широкому використанню ключових ідей, концептів і моделей виявлення сутнісної характеристики Я-концепції як центральної ланки самосвідомості, з іншого – неймовірно утруднює з'ясування обсягу, змісту і змістових конотацій поняття «Я-концепція», здолання синергійної відкритості/невизначеності плетива структурних компонентів і розвиткових функціоналів тієї психодуховної, власне самоусвідомлювальної, дійсності, яка охоплюється цим поняттям. Це вповні підтверджують синтетичний творчий шлях та епістемологічні здобутки відомих вітчизняних наукових шкіл – С.Л. Рубінштейна, Л.С. Виготського, Б.Г. Ананьєва, Г.С. Костюка, Д. М. Узнадзе, В.А. Роменця, а в останні три десятиліття – А.В. Фурмана, до якої маємо гідність належати (див. [5; 6]).

Окремо зазначимо, що наукові праці акад. І.С. Кона відкрили вітчизняним дослідникам основні досягнення зарубіжних психологічних шкіл в осягненні як проблематики, так і самісної дійсності Я-концепції людини. При цьому в проблемному полі пошуку він виділяє три взаємопов'язані аспекти – ідентичність, суб'єктність та образ Я. Водночас вважає, що «ідентичність психіки та поведінки індивіда неможлива без якогось єдиного регулятивного початку, який, зі свого боку, вимагає адекватного розуміння самосвідомості та *Его* як упорядкованого механізму передбачення психічної діяльності, а також поінформованості про себе» (1978, 1984). На його думку, образ Я немов добудовує ідентичність, суб'єктність особистості й одночасно коригує її поведінку та діяльність.

Акмеологічний напрямок, будучи збагачений аксіопсихологічними тематизмами (Б.Г. Ананьєв, І.А. Гуляс, З.С. Карпенко, В.А. Пономаренко, Є.Б. Старовойтенко, А.В. Фурман та ін.), охоплює різноманіття підходів до вивчення умов, чинників та особливостей розвитку-становлення Я-концепції в онтогенезі особистості й, зокрема, у здійсненні нею різних видів професійної діяльності; має місце тенденція до збагачення діяльнісного підходу в психології суб'єктивною, особистісною і мислевчинковою парадигматикою у психологічному обґрунтуванні професій і професіограм; вакуальноюється пошук критеріїв розмежування стадій, ступенів і формоутво-

рень розвитку Я-концепції особи, досягнення нею як суб'єктом суспільного повсякдення вершин життєреалізування; системно опрацьовується тематика наукового прогнозування професійних траєкторій становлення Я-концепції, де виняткову вагомість мають взаємозв'язки між її компонентами, складниками та феноменалами у лоні розвиткового перебігу тієї чи іншої діяльності; аналізуються прогресивні та регресивні, конструктивні та деструктивні, розбалансовувальні та згармонізовувальні лінії професійного поліпшення процесу внутрішнього становлення Я-концепції у структурі різних діяльностей (дослідницької, управлінської, освітньої, мистецької тощо); висвітлюється мереживо психологічних параметрів багатоопосередкованої дії «інноваційно-психологічного клімату організації (психосоціального впливу, полімотивації, спілкування)» [11, с. 26, 27; 13] на оптимальне стимулювання розвиткового потенціалу особистості.

Зауважимо, що сьогодні досить розробленими є аспекти:

- пізнання інших як основного джерела даних про свою Я-концепцію (простежується зв'язок між самопізнанням і віддзеркаленням інших, де сформувалася система понять про самосвідомість, самооцінку, соціальне порівняння тощо);
- потребово-мотиваційної зумовленості Я-концепції особистості;
- свідомості, самосвідомості, самовизначення та самоствавлення тощо.

Розглянемо різні теоретичні підходи до проблематики вивчення Я та Я-концепції особистості у впливових напрямках зарубіжної психологічної науки. В інтроспективній гілці (Ф. Брентано, В. Вунд, Е. Тітченер) утвердився метод самоспостереження, який згодом був запозичений гуманістичною психологією для розробки психологічної теорії Я-концепції. У бігевіористському ключі на думку Б.Ф. Скіннера, поведінка людини є лише ланцюгом реакцій на зміну навколишніх умов, себто репертуаром соціальних ролей, набором масок, поза якими немає ніякого особистісного Я. Отож тут заперечується індивідуальна свідомість, нівелюється значущість підсвідомості й особливо свідомості задля збереження персонального Я. По суті ігнорується єство Я-концепції, а діяльність свідомості зводиться до зовнішніх проявів та пристосувальних реакцій людини.

Психодинамічний напрямок визначає становлення Я через подолання внутрішньо-

особистісного конфлікту між свідомістю і не-свідомим, особистістю і суспільством. Психо-аналітично зорієнтовані дослідники виходять із положення про те, що існує тісний зв'язок між змінними Я та особливостями меж образу тіла. Вони будують уявлення про тіло як своєрідне сховище Я, носій певних символічних значень зовнішності. Тісний взаємозв'язок між тілесним досвідом, потягами та Я-ідеалом показав З. Фройд, підкреслюючи найважливішу роль тіла як психологічного об'єкта у розвитку Его-структур.

У дослідженнях образу тіла з'являється поняття «тілесне Я», приділяється особлива увага особливостям тілесної самоідентичності і проводиться велика кількість експериментів. Усе це послужило до створення методологічної основи розуміння Я-психології (Р. Ловенштейн, А. Фрейд та ін.) та її психосоматичної теорії (Г. Кохут, М. Малер, М. Хофер, М. Шур).

У надрах цього підходу народжуються поняття «реальне Я» (К. Хорні), «Я-конструкт» (К.Г. Юнг), «Его-ідентичність» (Е.Г. Еріксон), «механізм психологічного захисту» (А. Фрейд, З. Фройд), «творче Я» (А. Адлер), «система репродуктивних відносин» (Е. Фромм). Проблема узгодження реального змісту свідомості та Я у психоаналізі (З. Фройд), індивідуальної психології (А. Адлер), аналітичної психології (К.Г. Юнг), психосоціальної теорії (Е.Е. Еріксон), Я-психології (Г. Кохут) вирішується шляхом інтеграції індивідуальних біологічних факторів із чинниками соціокультурного оточення. Водночас для К.Г. Юнга «справжня особистість» починається лише тоді, коли Я, ототожнюване з різними персоніфікаціями, скидає із себе всі маски і «переплавляється» у самість.

Утім, у Я-психології вивчаються переважно внутрішньопсихічні переживання особи, які підтримуються й розвиваються у процесі взаємодії Я з іншими людьми. Відкриття Я-психології полягає в наступному: для появи Я потрібна присутність інших людей, які сприяють отриманню досвіду, що викликає появу і збереження Я особи внаслідок глибоко вкоріненого відгуку Я-об'єкта.

У той же час Я-психологія звертає прискіпливу увагу на потребу особи зберігати і підтримувати структуру пережитого досвіду шляхом використання своїх Я-об'єктів. Тут розрізняються Я-об'єкти, що переживаються як частина Я, функція яких полягає у збереженні та розвитку структури Я, і «справжні»

Я-об'єкти, які переживаються «як незалежні від Я, як самостійні центри ініціативи». Г. Кохут підкреслював, що Я-об'єктні хвилювання не належать до зв'язків Я та об'єкта, а мають внутрішньоособистісний характер. Якщо відносини між Я та його Я-об'єктами адекватні, це сприяє збереженню і розвитку структурної цілісності Я.

У цьому аналітичному розрізі здійснено спроби застосувати теоретичні моделі Я-психології в управлінні промисловістю та діловою політикою, в досягненні успішності керівництва та лідерства. Врешті-решт Я-психологія пропонує поглиблене розуміння процесу становлення Я-концепції та надає багаті емпіричні свідчення для обґрунтування перебігу самоактуалізації.

Дослідники Я-психології у своїх роботах, з одного боку, відкидають думку З. Фрейда про природу людини і підкреслюють, що «система координат психоаналізу не повинна бути піднята до статусу об'єктивних даних» (Ю. Столяров, 1987, с. 5-7), а з другого – основні поняття теорії Я-психології не перевіряли експериментально. У зв'язку з цим К. Роджерс пише: «Це цікава базова теорія. Вона ніколи не буде спростована та не буде ні підтверджена, ані валідизована» (1986, с. 138).

Безумовний науковий інтерес являє собою когнітивний напрямок у вирішенні проблеми Я та Я-концепції. Представники цього напрямку (Д. Бем, Е. Джонс, Л. Кольберг, Р.Л. Солсо та ін.) звертаються до вивчення: феноменів самосприйняття та механізмів регуляції поведінки особистості, що є компонентами структури Я-концепції особистості; розвитку моральної свідомості в єдності з когнітивним розвитком Я-концепції; образу тіла як складної комплексної єдності сприйняття, оцінок, установок, уявлень, пов'язаних із зовнішністю та з функціями тіла тощо. При цьому результати експериментів інтерпретуються в поняттях «цінність Я», «свобода вибору Я», «задоволеність Я», «ідеальні цілі, поставлені Я», визнаючи унікальну область сприйняття, об'єктом якої постає сам суб'єкт, що пізнає себе.

Відтак для когнітивного напрямку у вивченні Я-концепції характерно те, що у особи «образ Іншого» формується раніше, ніж «образ Я»; зміна свідомості особистості та розвиток її системи знань про себе пов'язані з когнітивними змінами, що формуються під впливом соціальних взаємовідносин; генеза моральних суджень особистості є результатом порушення

когнітивної рівноваги та прийняття ролі, причому розвиток пізнавальних здібностей – один із процесів, що задає становлення першого компонента Я-концепції. Дослідники цього напрямку зводять зміну змісту Я-концепції в основному до інтелектуальних змін, а активність особистості обмежують когнітивною сферою. У циклі аналізу когнітивних змін Я-концепції дослідники мало враховують спільну діяльність.

Представники гуманістичної психології (Е. Келлі, А. Комбс, А. Маслоу, Р. Мей, Г. Олпорт, К.Р. Роджерс, Є. Глива, В. Франкл та ін.) основоположним у вивченні психології Я-концепції вважають процес сприйняття, а також явища свідомості, свідомого досвіду, пошуку людиною сенсу існування та цінностей буття, сутність природи людських потреб і унікального Я, мотивацію самоактуалізації і самоствердження. Поняття «Я-концепція» («self-concept») народилося в психотерапевтичній практиці. Ключ до розгадки поняття «Я-концепція» дали роботи К.Р. Роджерса та Г. Олпорта, а також їхній клінічний досвід. Дане поняття має достатній рівень надійності, що зробило його придатним для психотерапевтичної практики, де наводиться великий емпіричний матеріал і даються умови позитивної зміни Я-концепції особистості.

Для трансперсональної психології (Дж. Ліллі, С. Гроф, К. Вілберг та ін.) в дослідженні Я-концепції центральним є питання змінених станів свідомості. У парадигмі цього напрямку втрачається актуалізація «Self». Всі дослідження присвячені виходу людини за межі себе, свого Я через фільтри трансперсонального переживання враховують її задіяння у систему глобальних взаємодій. У мереживі знань цього напрямку багато невідомого та невимовного, що вимагає під час аналізу Я-концепції з нетрадиційних позицій звертатися до форм особливого духовного досвіду, де не всі явища, що відбуваються в цьому процесі з особистістю, вивчені в сучасній науці належним чином.

У психосинтезі (Р. Ассаджолі, М. Браун, Т. Йоманс та ін.) особистісне Я (Self) вважається інтегративним центром особистості. Сутнісно процес психосинтезу спрямований на розвиток ідентифікації людини з Я. У будь-якому разі трансособистісне Я виконує керівну функцію щодо природного та соціального оточення. У зв'язку з цим, до прикладу, Р. Ассаджолі запропонував зрозуміти процес зростання та еволюції особистості як синтез, по-

ширення Я на всі рівні несвідомого (нижчий, середній і вищий). Основна роль особистісного Я полягає у поступі психологічних інтенцій до самореалізації.

Водночас відома науковому товариству структура Я-концепції, що започаткована в контексті інтеракціоністичного підходу в 1980 роках англійським дослідником Р. Бернсом. Він виокремлює *глобальну Я-концепцію* як систему установок, у котрій вирізняє такі складові: 1) когнітивну (Я-образ), 2) емоційно-оцінкову (Я-ставлення), 3) конативну (Я-поведінка) та відповідні їм модальності самоустановок: реальне Я, ідеальне Я, дзеркальне Я. Водночас українській психологічній думці доступна структура «*позитивно-гармонійної Я-концепції*» (за О.Є. Фурман, 2001-2005 роки), яка взаємодоповнюється чотирма компонентами, що обґрунтована в контексті вітакультурного підходу [5; 7-10]. Іншими словами, це «складна динамічна сукупність уявлень та установок людини про себе у вимірах образів її суб'єктивної реальності й у взаємспричиненні таких компонентів, як ментально-когнітивний (Я-образ суб'єкта), емоційно-оцінковий (Я-ставлення особистості), вчинково-креативний (Я-вчинок індивідуальності) і спонтанно-духовний (Я-духовне універсуму)» [9; 10, с. 141, 144; 11, с. 35, 36, 256-257; 12; 13]. Водночас самотворення позитивно-гармонійної Я-концепції (за О.Є. Фурман) забезпечується поєднанням таких основоположних модальностей самоустановок: Я-інформаційно-знанняве, Я-свідоме, Я-нормативно-рефлексивне, Я-підсвідоме, Я-ціннісно-рефлексивне, Я-надсвідоме, Я-духовне та ін. [10; 12, с. 160].

Підводячи підсумок різних напрямів, концепцій, наукових шкіл, поглядів, ідей, що стосуються Я та Я-концепції зауважимо, що науковий аналіз не претендує на повноту викладу цієї тематики дослідження. Однак, він демонструє різноманіття підходів до вивчення Я-концепції і теоретико-прикладні процеси її тлумачення.

ВИСНОВКИ

1. Проаналізувавши проблематику Я та Я-концепції у системних дослідницьких напрямках психології, виявлено, що закономірності наукового вивчення даного конструкту-феномену залежать від логічно вивіреного співвідношення методологічного, теоретичного та

емпіричного рівнів досліджень.

2. Я-концепція людини – важлива інтегральна характеристика у динаміці її онтологічного розвитку як особистості, тоді як становлення концептуального Я спричинене більше зсередини, аніж ззовні.

3. Відомо, що осіб із вповні *досконалою Я-концепцією* немає, але при цьому кожна окрема «людина є одночасно тим, що вона є, і тим, чим вона прагне бути» (А. Маслоу).

4. У різних напрямках та наукових школах спостерігаються явні суперечності у питаннях: змісту та обсягу поняття «Я-концепція»; співвідношення концепцій Я та Ми; природи, функцій і механізмів побудови, розвитку та реалізації особистістю наявних ресурсів власної Я-концепції.

5. Незважаючи на окреслені вище суперечності в аналізованих теоретичних уявленнях і моделях Я-концепції, у пропонуваніх пролегоменах виявлено примітну тенденцію до їх взаємного доповнення і міждисциплінарності здобутого про неї психологічного знання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кант І. Критика чистого розуму: пер. з нім. та прим. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
2. Фурман А.В. Метатеоретична мозаїка життя свідомості. *Психологія і суспільство*. 2018. №3-4. С. 13-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.03.013>
3. Фурман А.В. Мовно-мовленнєві ресурси розширення і збагачення українськості. *Психологія і суспільство*. 2024. №2. С. 14-23. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.014>
4. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: наук. вид. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 132 с.
5. Фурман А.В., Фурман О.Є., Шандрук С.К., Гірняк А.Н. та ін. Вітакультурна методологія: антологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
6. Фурман А.В., Фурман О.Є., Шандрук С.К., Фурман А.А. та ін. Методологія і психологія гуманітарного пізнання. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
7. Фурман (Гуменюк) О. Особливості ситуативного та вікового розвитку Я-концепції. *Психологія і суспільство*. 2005. №4. С. 46-62.
8. Фурман (Гуменюк) О.Є. Проблематика Я у психоаналітичній теорії Зигмунда Фрейда : лекція. Тернопіль : Економічна думка, 2003. 34 с.
9. Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологія Я-концепції: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 186 с.
10. Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологія Я-концепції: навч. посіб. Тернопіль : Економічна думка, 2004. 310 с.
11. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 340 с.
12. Фурман О.Є. Джерела та засади осягнення позитивно-гармонійної Я-концепції як структурно-

функціональної цілісності. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 142-168. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.142>

13. Фурман О.Є. Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього навчального закладу: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07. Одеса, 2015. 467 с.

14. Lypka M. Peculiarities of the mutually caused development of personality self-consciousness and Self-concept. *Психологія і суспільство* 2018. №3-4. С. 154-162. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.03.154>

REFERENCES

1. Kant, I. (2001). *Krytyka chystoho rozumu* [Critique of pure reason]. (Trans. from german). Kyiv [in Ukrainian].
2. Furman, A.V. (2018). *Metateoretychna mozaika zhyttia svidomosti* [Metatheoretical mosaic of the life of consciousness]. *Psykhohihiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 13-50 [in Ukrainian].
3. Furman A.V. (2024). *Movno-movlennievi resursy rozshyrennia i zbahachennia ukrainskosti* [Language and speech resources for expanding and enriching Ukrainianness]. *Psykhohihiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 14-23. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.014> [in Ukrainian].
4. Furman, A.V. (2002). *Psykhokultura ukrainskoi mentalnosti* [Psychoculture of the Ukrainian mentality]. Ternopil: *Ekonomichna dumka* [in Ukrainian].
5. Furman, A.V., Furman, O.Ye., Shandruk, S.K., Hirniak, A.N. (2019) *Vitakulturna metodolohiia: antolohiia: kolektyvna monohrafiia: do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A.V. Furmana* [Vitacultural methodology: anthology: collective monograph: to the 25th anniversary of the scientific school of Professor A.V. Furman]. Ternopil: TNEU. 980 p. [in Ukrainian].
6. Furman, A.V., Furman, O.Ye., Shandruk, S.K., Furman, A.A. (2019) *Metodolohiia i psykhohihiia humanitarnoho piznannia: kolektyvna monohrafiia: do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A.V. Furmana* [Methodology and psychology of humanitarian cognition: collective monograph: to the 25th anniversary of the scientific school of professor A.V. Furman]. Ternopil: TNEU. 998 p. [in Ukrainian].
7. Furman (Humeniuk), O. (2005). *Osoblyvosti sytuatyvnoho ta vikovoho rozvytku Ya-kontseptsii* [The feature situational and age development Self-concept]. *Psykhohihiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 46-62 [in Ukrainian].
8. Furman (Humeniuk), O. (2003). *Problematyka Ya u psykhoanalychnii teorii Zygmunda Froida: lektsiia* [I'am problematic in psychoanalytic theory Sigmuna Freud: lecture]. Ternopil: *Ekonomichna dumka* [in Ukrainian].
9. Furman (Humeniuk), O. (2002). *Psukhologiiia Ya-kontseptsii: monohrafiia* [Psychology Self-concept: monograph]. Ternopil: *Ekonomichna dumka* [in Ukrainian].
10. Furman (Humeniuk), O. (2004). *Psykhohihiia Ya-kontseptsii: navch. pos.* [Psychology Self-concept: education village]. Ternopil: *Ekonomichna dumka* [in Ukrainian].
11. Furman (Humeniuk), O.Ye. (2008). *Teoriia i metodolohiia innovatsiino-psykhohichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu* [Theory and methodology of innovation-psychological climate of the general educational institution]. Yalta-Ternopil: *Pidruchnyky i posibnyky* [in Ukrainian].
12. Furman, O.Ye. (2023). *Dzherela ta zasody osyahnennya pozytyvno-harmoniynoyi Ya-kontseptsii yak strukturno-funktsional'noyi tsilisnosti* [Sourees and hasics of comprehending a pozitive-harmonious Self-concept as a

structure-functional integrity]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 142-168. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.142> [in Ukrainian].

13. Furman, O.Ye. (2015). *Psykhohohichni parametry innovatsiino-psykhohohichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu* [Psychological parameters of the innovation-psychological climate of a secondary school]. Odesa [in Ukrainian].

14. Lypka, M. (2018). *Osoblyvosti vzayemosprychynenoho rozvytku samosvidomosti i Ya-kontseptsii osobystosti* [Peculiarities of the mutually caused development of personality self-consciousness and Self-concept]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 154-162. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.03.154> [in English].

АНОТАЦІЯ

ФУРМАН Оксана Євстахіївна, ЛИПКА Арсен Олександрович.

Пролегомени до філософсько-психологічного розуміння Я і Я-концепції людини.

У статті обґрунтовується ідея, що конструювання Я-концепції особистості здебільшого здійснюється в дослідницькому контексті вирішення проблем співвідношення людського Я і Світу, суб'єкта та об'єкта, свідомості і буття, саморозвитку та поглиблення самопізнання, а також у загальному річизі еволюції образу людини і розкриття в ньому її потенційних здібностей. Водночас описується, що становлення людини як особистості ґрунтується навколо розвиткового розгортання й утвердження її *позитивної Я-концепції*. Доведено, що остання визначає не лише аспекти прийнятного самоставлення, самопідтримки, власної самоповаги, а й ефективну продуктивність діяльності, здатність до гуманної соціальної взаємодії з іншими, суспільну позицію та соціальні ролі, впливає на доленосні вибори людини протягом її життя. Окрім того, тут досліджуються самобутні традиції розгляду Я-концептуального, самопізнання, самовдосконалення та саморозвитку особистості у контексті вітчизняної та зарубіжної філософії, у засновках екзистенційних концепцій, філософсько-психологічних підходах атеїстичного екзистенціалізму, психодинамічному і феноменологічному напрямках психології, у спілці лінгвістики і літературознавства, соціологічних розвідках інтеракціоністичного вектору, розмаїтті шкіл психологічного спрямування. Аргументується, що закономірності наукового вивчення даного конструкту-феномену залежать від логічно вивіреного співвідношення методологічного, теоретичного та емпіричного рівнів досліджень, де Я-концепції людини належить важлива інтегральна роль-характеристика у динаміці її онтологічного розвитку як особистості. Відтак становлення концептуального Я спричинене більше зсередини внутрішнього світу особи, аніж ззовні, соціально. Опріч цього, доводиться, що джерела і результати уявлень та установок людини про себе, або про сутнісний горизонт Я-концепції, заслуговують серйозної уваги, оскільки завдяки їй розумінню є можливість цілісніше збагнути «вершинний образ людини в людині».

Ключові слова: *буття, світ, самосвідомість, свідомість, Я, Я-концепція, Ми-концепція, установка, самість,*

глобальна Я-концепція, позитивно-гармонійна Я-концепція, теорія Я, людина, суб'єкт, особистість, індивідуальність, універсум.

ABSTRACT

Oksana FURMAN, Arsen LYPKA.

Prolegomena to the Philosophical-Psychological Understanding of the Self and the Self-Concept of the Human Being.

The article substantiates the idea that the construction of an individual's self-concept is carried out primarily within the research context of resolving problems concerning the relationship between the human Self and the World, subject and object, consciousness and being, self-development and the deepening of self-knowledge, as well as within the broader current of the evolution of the image of the human being and the disclosure of their potential capacities within it. At the same time, it is described that the formation of a person as an individual is grounded in the developmental unfolding and affirmation of their positive self-concept. It is demonstrated that the latter determines not only aspects of acceptable self-attitude, self-support, and self-respect, but also the effective productivity of activity, the capacity for humane social interaction with others, one's social position and social roles, and exerts influence on the fateful choices a person makes throughout their life. In addition, the distinctive traditions of examining the self-conceptual, self-knowledge, self-improvement, and self-development of the individual are explored in the context of domestic and foreign philosophy, the foundations of existential conceptions, the philosophical-psychological approaches of atheistic existentialism, the psychodynamic and phenomenological directions of psychology, the alliance of linguistics and literary studies, sociological investigations of the interactionist vector, and the diversity of schools of psychological orientation. It is analyzed that the regularities of the scientific study of this construct-phenomenon depend on the logically verified correlation of the methodological, theoretical, and empirical levels of research, and that the self-concept of the human being holds an important integral role-characteristic in the dynamics of their ontological development as a person. Accordingly, the formation of the conceptual Self is driven more from within the inner world of the individual than from without, socially. Furthermore, it is argued that the sources and outcomes of a person's representations and attitudes toward themselves – or toward the essential horizon of the self-concept – deserve serious attention, since through an understanding of it there is the possibility of comprehending more wholly the «supreme image of the human being within the human being.»

Keywords: *being, world, self-awareness, consciousness, Self, self-concept, We-concept, attitude, selfhood, global self-concept, positive-harmonious self-concept, theory of the Self, human being, subject, personality, individuality, universe.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Руслана КАЛАМАЖ,
д. психол. н., проф. Наталія ШЕВЧЕНКО.**

Надійшла до редакції 30.01.2026.

Підписано до друку 19.02.2026.

Дата публікації 30.03.2026.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман О.Є., Липка А.О. Пролегомени до філософсько-психологічного розуміння Я і Я-концепції людини. *Психологія і суспільство*. 2026. № 1. С. 130-140.

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.130>

ВАТАН Юлія Павлівна

ПСИХОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ МЕТАКОГНІТИВНОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Yuliia VATAN
THE PSYCHOLOGICAL CONCEPT OF METACOGNITIVE ACTIVITY
OF THE PERSONALITY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.141>

УДК 129.923

Постановка проблеми. Питаннями усвідомлення людиною власного шляху до розуміння-розпізнання принципів, механізмів і форм світоустрою присвячено чимало досліджень у різних сферах науки та практики, але їх проблемне коло сутнісно і багатогранно розкривається саме у доробках соціономічного гатунку. Так, активна розбудова особою зносин зі світом у дійстві осмисленого долучення до його змістовного пізнання і подальшого роз'яснення-тлумачення є авангардним завданням сучасної психології.

Доцільність наукових пошуків у цій царині зумовлена: 1) надмірністю задіяння людини в перенасичений інфопростір, де вона може втратити контроль над ситуацією (під дією зовнішнього тиску), що провокує її невротизацію (психічну нестабільність чи втому, когнітивне перевантаження); 2) контекстами індивідуального, професійного і суспільного вимірів людського самоздійснення, відкритістю її до осмислення нових ідеалів і настанов, досвідом взаємин із загалом, обстоюванням уособлених суджень і переконань, що ускладнює процес збалансування пізнавальної активності та дієвих способів поведінки-вчинення; 3) усвідомленням обмеженості пізнання через недосконалу природу самої людини. У доробках психологічного гатунку є чимало здобутків, які систематизують й обґрунтовують предметне коло теоретичних засновків і методологічних принципів організації *когнітивної діяльності* особистості.

Сучасні підходи до вивчення передумов пізнавальної активності в розпізнанні і тлумаченні світу суб'єктом життєдіяльності часто лишають поза увагою персоніфіковану спрямованість свідомості, інтелектуальні здібності, стиль і своєрідність мислєдіяльності окремого дослідника. Свідомісне регулювання-творення часопростору власного життєутвердження, організоване метакогнітивним рівнем, не може бути зведене до простого операційного діяння. Воно здійснюється особистістю із притаманними їй цінностями, прагненнями, інтенціями й життєвими домаганнями та постає формою її саморозпросторення. Тож дослідження *метакогніції* повинні бути засновані на методологічній оптиці цілісного психологічного пошукування, що спроможна інтерпретувати пізнавальну активність особи як процес завершеного вчинкового циклу (від передбачення результату і вибору конкретних дій-операцій до рефлексивного переосмислення набутого досвіду) у вимірах саморегуляції і самоздійснення людини.

Мета статті: здійснення рефлексивного аналізу метакогнітивної активності особистості з позицій циклічно-вчинкового підходу.

Завдання дослідження: реконструювати теоретичні уявлення про метапізнання як пізнавальну діяльність вищого порядку, що забезпечує системне структурування інтелектуального досвіду особистості; обґрунтувати доцільність застосування циклічно-вчинкового підходу для осмислення метакогніції; аналі-

тично окреслити на його методологічних засадах сутнісний зміст метакогнітивної активності, виявити її атрибутивні характеристики та функціонально-сміслові компоненти-вимири; концептуалізувати метакогнітивну активність у просторі вчинкової організації психічного життя людини.

Теоретичну основу та її методологічне обґрунтування чинного пошукування становлять напрацювання зарубіжних та українських дослідників психологічної науки, а саме Ш. Бюлера, В.І. Вернадського, А. Келлера, Е. Леруа, Т. Парсонса, В.А. Роменця, А.В. Фурмана та ін. Вагомий внесок у постанні наукової методології як план-карти дослідження різноманітних психологічних феноменів і явищ здійснили Г.О. Балл, Г. Башляр, Т. Кун, І. Лакатош, П.А. М'ясоїд, К. Поппер, П. Фоєрабанд, А.В. Фурман та інші достойники соціономічного амплуа. Проблемне коло питань сутнісного пізнання світоустрою вивчалось науковцями у синергійному поєднанні людини з буттєвим простором її самозреалізування (М.Й. Боришевський, Ж.П. Вірна, В.О. Моляко, Г.С. Костюк, І.Д. Пасічник, Л.М. Проколієнко, О.М. Ткаченко). Розуміння особою довколишньої дійсності організується у систему супідрядності зовнішніх впливів, суспільного загалу і внутрішніх умов-чинників постання особистості (В.П. Казміренко, В.О. Сабадуха, М.М. Слюсаревський, О.Б. Старовойтенко, В.О. Татенко).

Сутнісне і розпросторене пояснення *методології новітніх психологічних досліджень* розкривається у працях А.В. Фурмана та його наукової школи, зокрема у пошукуваннях Я.М. Бугерко, А.Н. Гіряка, А.А. Фурмана, О.Є. Фурман, О.М. Хайруліна, О.Я. Шаюк та ін. (див. [7; 11; 12; 17-19]). Ці напрацювання дають змогу аргументовано і зважено розглянути багаторівневість психологічних нашарувань у руслі всеохватного пізнання людиною світу як цілісного онтофеноменального універсуму. Здобутки зазначеної наукової школи окреслює новий психософійно-методологічний підхід в осмисленні та холистичному розумінні генези психологічного знання і поступу до пізнання як віхового атрибуту мислєдїяльності фахівця соціогуманітаристики. Саме на основі методології парадигмальних досліджень А.В. Фурмана [13] здійснена спроба унааявити в сучасній психології дефініцію *метакогнітивної активності особистості* як вищого рівня саморозвиткового, рефлексивно зваженого осягнення людиною дійсності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Процеси розпізнання, розуміння, подальшого витлумачення і прикладного освоєння дійсності становлять єдність теоретичного і практичного у формовиявах індивідуально-досвідного й соціокультурного осягнення людиною світу, а також свого місця-ролі у ньому. Оволодіння суб'єктом пізнання системою персоніфікованих (уособлених) знань відображають його принципову позицію стосовно основних засад і механізмів віддзеркалення довколишньої реальності, безпосереднього практикування у її розбудові й усистемлення відповідних рефлексій у площині особистісної мислєдїяльності як метакогнітивної активності складного структурно-функціонального наповнення. Через рефлексивну позицію в осягненні, тлумаченні й подальших розуміннєвих репрезентаціях онтологічної картини світу, суб'єкт-пошукувач оприявнює у власній свідомості (трансцендентні стосовно неї самої) психічні реалії як образи-уявлення, створені людським засвітом.

У роботах К. Поппера унааявлена концепція «об'єктивного» знання, що уміщує три світи чи універсуми: 1) фізичних або матеріальних об'єктів чи станів; 2) розумових дій або свідомости; 3) рефлексивного мислення (аналітичного, наукового, метафоричного, творчого). Останній вимір постає результатом взаємодії та взаємодоповнєнь перших двох світів, проте функціонує автономно (незалежно, об'єктивно). Цей універсум у дослідника слушно аналогізувати (отожнити) зі «світом ідей» Платона чи «об'єктивним духом» Г.В.Ф. Гегеля, де самі знання є безсуб'єктивними [9].

І. Кант вважав, що віховою ознакою істинності є не об'єкт, а суб'єкт зі специфічною організацією його свідомости. Філософ відзначав, що об'єктивного пізнання практично не існує, адже воно поступається суб'єктивному розумінню світу через апріоризми [6]. Тож організація пізнання через суб'єктність передбачає поширення уваги дослідника не лише на об'єкти зовнішнього світу, а й на власний засвіт, на фокусування людини на своїх інтелектуальних здібностях, віхових особистісних характеристиках, вольових рисах-якостях, соціальних настановах і кон'юнктурних вимогах реальності. Суб'єктність спричиняє когнітивну активність й утримує творчі здатності особистості, орієнтуючи свідомість на внутрішній потенціал самоініціювання і саморозвитку [4].

Поступ думки суб'єкта пізнання до сутностей та узмістовлень світоустрою з рефлексивних позицій оприявнюється в метакогнітивній активності, що передбачає осмислене ставлення до способів і можливостей досягнення дійсності. Префікс *мета-* позначає перетворення, видозміну, переміщення, надбудову, трансцендентність і вживається для позначення вищого рівня абстрагування – поступу до «чистого» (об'єктивного, істинного) знання [6]. Метапізнання виявляється у процесах само-рефлексії, що відображають ускладнення організації психіки людини та засвідчують формування категорійних структур індивідуальної свідомості. Тут самоусвідомлення постає самобутнім простором життєутвердження особи, означає рамкові умови сприймання, розуміння і пояснення нею об'єктивної дійсності, відображення й інтерпретація котрої співвідноситься з поглядами, переконаннями, врешті-решт з персональною онтологічною картиною світу.

Процес творення узагальненого образу предметної реальності, що викристалізовується у формі знань, уявлень, суджень та оцінок, скеровується метакогніціями, які дозволяють різнобічно й повномасштабно унааявити у свідомості дослідника об'єкт його пізнавального інтересу. Метапізнання реалізується саме у множинному впорядкуванні наскрізних особливостей предметів і явищ дійсності у вигляді холистичної картини світорозуміння. Динаміка його розгортання пов'язана з безупинною роботою людської думки, що в інтегральній канонічності є формовиявом мислєдіяльності як інструменту повномірного осмислення довколишньої реальності.

Наукове осмислення *феномену метапізнання* бере свій початок лише з ХХ століття, в добу зародження новітніх соціогуманітарних напрямків та шкіл, що сутнісно фіксують трансформацію уявлень про психічну реальність. Одним із таких розвідкових спрямувань стала *когнітивна психологія*, що сформувалася, з одного боку, під впливом широкого розповсюдження кібернетичних ідей та інформаційних теорій, з іншого під тиском природних відреагувань на бігевіористські тенденції нівелювання психічного та суб'єктивного в інтерпретації поведінки людини. Її предметом є витлумачення процесу пізнання через інформаційні моделі як сукупності процесів сприймання, обробки і зберігання інформації. Саме в межах цього напрямку з'являються

перші згадки про явища, які належать до метакогнітивних. Так, при дослідженні пам'яті [22], було оприявлено простір бачення людиною світоустрою і свого місця в ньому, що конкретизується у певних впізнаваних словоформах. Зазначені розуміннєві тенденції стали засновком метакогнітивних явищ (суджень або відчуттів), які постають надбудовою над елементарною пізнавальною активністю як вияву одиничного акту сприйняття людиною об'єктів дійсності. Тому американський дослідник психології розвитку Дж. Флейвелл (J. Flavell) вводить у науково-психологічний обіг поняття «*метапізнання*» (1976 р.) для позначення сукупності знань (рефлексій) людини про власні когнітивні потенціали. Зокрема, він при вивченні процесів запам'ятовування в осіб різних вікових категорій (дошкільники та молодші школярі) помічає, що старші діти можуть формувати деякі судження стосовно обсягу власної пам'яті, а також здатні визначати, коли кількість повторень матеріалу є достатньою для безпомилкового його відтворення. Цей науковець висновує, що феномен пам'яті містить у собі, окрім процесів розпізнавання, репрезентації, збереження, видобуття і свідомого використання матеріалу, також і знання й усвідомлення людиною цих процесів, їх сутнісного розуміння та подальшої персоніфікованої рефлексії. Останнє було назване ним *метапам'яттю*, під якою автором розуміється здатність людини визначати ступінь складності запам'ятовування певної інформації, встановлення рамкових умов та обсягу пригадування матеріалу [24].

Тлумачення метапізнання Дж. Флейвеллом передбачає рефлексивну (об'єктивовану) оцінку особою своєї когнітивної сфери, причому з урахуванням множинності пізнавальних самовіддзеркалень привласнених знань і, як наслідку, їх системного багатофункціонального оптимального використання. Ця можливість (доцільне застосування) забезпечується не лише рефлексивними здібностями, а й регулятивними механізмами, що в поєднанні з першими становлять зміст *когнітивного моніторингу* (табл.).

Подальша концептуалізація зазначеного феномену здійснювалася у працях інших представників когнітивної психології, де він поступово утверджується як самостійний предмет теоретичного й емпіричного аналізу. Виразним утіленням засад даного наукового поступу стала *концепція метапізнання* Т. Нельсона (T. Nelson).

Таблиця

Структура когнітивного моніторингу за Дж. Флейвелом

№ п/п	Назва компонента	Зміст
1	Знання	Сукупність уявлень людини про себе як про суб'єкта пізнання, що охоплює усвідомлення особливостей власної когнітивної сфери, розуміння цілей пізнавальної діяльності та обізнаність щодо стратегій, за допомогою яких їх можна досягти
2	Переживання	Відчуття й емоційно забарвлені думки, що виникають у процесі моніторингу пізнавальної діяльності та є маркерами її успішності або неуспішності
3	Цілі (завдання)	Передбачувані результати пізнавальної діяльності та антиципація її продуктивності
4	Дії (стратегії)	Когнітивні операції або поведінкові акти, що спрямовуються на досягнення (оптимальне зреалізування) поставлених цілей

son) та Л. Наренса (L. Narens) – одна з найбільш знаних теоретичних моделей, розроблених у руслі соціогуманітаристики. Пізнавальна діяльність, згідно з поглядами названих науковців, розгортається на двох взаємопов'язаних щаблях: 1) об'єктний рівень становлять безпосереднє сприймання та значеннєве опрацювання феноменальної даності світу; 2) метарівень – моделювання самого процесу пізнання, своєрідне віддзеркалення людиною перебігу власної когнітивної активності. Взаємодія зазначених рівнів забезпечується безперервним обміном осенсованих (набувають персональної значущості) особою змістовлень, що уможлиблює реалізацію основних *метакогнітивних функцій* – моніторингу і контролю. Другий виявляється в цілеспрямованому коригуванні плинну пізнавальної активності на об'єктному рівні й охоплює ініціювання дії, підтримання її розпросторення (зокрема й за мінливих обставин), а також своєчасне припинення. Сам по собі він не забезпечує рефлексивного бачення цієї активності, що зумовлює необхідність моніторингу (споглядання-аналізу) – процесу, завдяки якому на метарівні конституюється стратегія пізнання. Моніторинг може набувати ретроспективної або перспективної спрямованості. У першому випадку йдеться про оцінювання результативності вже здійснених інтелекту-

альних зусиль, у другому – про передбачення складності майбутнього пізнавального завдання, прогнозування його результатів та переживання впевненості у власному знанні [28]. Отже, концепція метапізнання Т. Нельсона і Л. Наренса, розробка якої була зумовлена гострою потребою об'єднати розрізнені емпіричні напрацювання, набула статусу однієї з базових у когнітивній психології, а її засадничі положення й надалі слугують методологічним підґрунтям дослідження метакогнітивних процесів.

Сучасні психологічні пошуки у сфері метапізнання дедалі виразніше центруються довкола проблеми *метакогнітивного моніторингу* як особливої форми рефлексивного супроводу пізнавальної активності особистості. Представники когнітивного напрямку розглядають споглядання персоніфікованих пізнавальних актів як цілісну систему, завдяки якій суб'єкт набуває здатності відстежувати перебіг і результативність власної інтелектуальної діяльності, утримуючи її в полі усвідомленої присутності [1; 2; 26; 27].

Таке рефлексивне звернення свідомості на саму себе знаходить свій вияв у метакогнітивних судженнях або відчуттях – своєрідних феноменах досвіду, що супроводжують мисленнєві процеси та оприявнюють їхню внутрішню динаміку. Попри активний дослідницький інтерес, їхня природа й дотепер залиша-

ється відкритою для теоретичного осмислення, унаслідок чого в науковому дискурсі співіснує кілька пояснювальних підходів щодо джерел їх постання. У когнітивістській традиції вкорінені уявлення про те, що *метакогнітивні судження* виникають або з часткового доступу до контенту пам'яті, або з опори на евристичні способи орієнтації у пізнавальній ситуації. У першому випадку припускається, що людина здатна, принаймні фрагментарно, актуалізувати потрібний матеріал, і саме цей «слід» породжує переживання впізнаваності. Досить висока точність подібних переживань опосередковано підтверджує наявність прихованого доступу до глибоких пластів пам'яті, оскільки навіть не спромігшись одразу відтворити матеріал, людина нерідко робить це згодом. Прихильники евристичного пояснення наголошують, що оцінювання перебігу пізнавальних процесів часто спирається не на безпосереднє відтворення змісту, а на інтерпретацію неявних ознак сприйнятого. Усвідомлюючи такі сигнали, суб'єкт не лише фіксує власну інтелектуальну активність, а й виходить за межі безпосередньо заданого, здійснюючи своєрідну розбудову свідомісно уявленого. Предметом такої евристичної орієнтації можуть слугувати відчуття впізнавання проблеми, суб'єктивне сприйняття завдання як легкого чи складного, очікування швидкого успіху, або ж уявлення про попередній досвід здолання подібних ситуацій [27].

Означені підходи не варто розглядати як несумісні, оскільки вони висвітлюють різні способи формування метакогнітивних оцінок. Саме таку інтегративну оптику пропонують А. Коріат (A. Koriat) і Р. Леві-Садот (R. Levi-Sadot), розмежовуючи судження, що ґрунтуються на знаннях, і ті, що постають із досвіду. Перші передбачають свідому аналітичну роботу та відображають здатність суб'єкта концептуалізувати власну когнітивну діяльність крізь призму усталених уявлень про особливості своєї пізнавальної сфери. Другі, хоча й залишаються у полі свідомості, народжуються з функціонування неявних механізмів та опираються на інтуїтивно-евристичні способи орієнтації у процесі мислення [26].

Отже, дослідженням метапізнання в когнітивній психології властиві такі риси як локальність проблематики, аспектний характер та емпіризм. Однак варто зазначити, що наукові надбання, отримані в цьому напрямі, перетворюються на предмет осмислення й у

представників інших галузей. Перспективу вивчення актів метапізнання пов'язують із його потенціалом виконувати роль своєрідного мосту між когнітивною психологією та освітньою практикою. Перші кроки у формуванні такого зв'язку вже простежуються, оскільки моделі, що розробляються в межах психології розвитку та педагогічної психології, багато в чому базуються на ідеях когнітивного підходу.

Так, у працях Д. Гакера (D. Hacker), представника педагогічної психології, набула подальшого розвитку модель Т. Нельсона і Л. Наренса, яку він деталізував для можливості застосування щодо специфічної діяльності – читання та розуміння тексту (герменевтичний підхід). Учений описав взаємодію між об'єктивним або когнітивним шаблоном (розуміння внутрішньої основи написаного за допомогою встановлення чітких критеріїв, використання стратегій роботи з матеріалом і його зв'язку з предметним знанням) та метакогнітивним рівнем (формування моделі розуміння тексту, уявлення про цілі читання, шляхи зв'язку нового знання з отриманим раніше). Внутрішній моніторинг розуміння тексту полягає у встановленні відповідності цього процесу обраним критеріям, віднаходженні помилок, контроль-аналіз сприйнятого матеріалу, своєю чергою, – у виправленні огріхів чи неточностей шляхом застосування конкретних стратегій [25].

Особливостям когнітивного моніторингу саме в навчальній діяльності присвячені наукові пошукування З. Тобіаса (S. Tobias) та Г. Еверсона (H. Everson). Науковці вбачають у ньому першорядну умову-спричинення всіх інших метакогнітивних процесів, що уможливає відмежування відомого від невідомого та здійснення ефективного контролю вибору стратегій для досягнення наскрізної мети пізнання. В авторській ієрархічній моделі підкреслюється взаємозалежність компонентів метапізнання: оцінювання навчання, вибір стратегій та планування, які підпорядковані процесу моніторингу [29].

Метакогнітивні процеси як елементи системи, в котрій рефлексивна свідомість постає регулятором навчальної діяльності, розглядаються загалом як запорука високих академічних досягнень. Ефективність управління стратегіями, що використовуються в роботі з навчальним матеріалом, досягається через об'єднання пізнавальних, мотиваційних, емоційних та особистісних компонентів метакогнітивної системи. В онтогенезі дитина спер-

шу оволодіває окремими траєкторіями пізнавального спрямування, поступово розвиває здатність стратегіального вибору; після цього формуються принципи-механізми проведення моніторингу наступником власної когнітивної сфери. Так виникають виконавчі процеси, що на початковому етапі покликані ініціювати стратегування, а згодом – здійснювати рефлексивний контроль і корекцію пізнавальної активності [21]. Важливо, що вдосконалення метакогніцій сприяє підвищенню результативності освітньої діяльності, а розуміння їх ролі в цьому стає спонукальним чинником у подальшому. Емоційне оцінювання результатів, що виникає як задоволення від успішного пізнання, постає в ролі зворотного зв'язку, підкріплюючи майбутню діяльність та довільну самоорганізацію.

Відтак головна мета наукових пошукувань стосовно метапізнання в педагогічній психології полягає у спробах поєднати когнітивні структури й рефлексивну регуляцію у просторі практичної освітньої реалізації. Специфічною рисою таких розвідок є те, що вони спрямовуються на вивчення як психічних механізмів керування пізнавальною активністю, так і практичних навичок, що стосуються контролю власне дій та поведінки під час привласнення навчального матеріалу. Найповніше це бачення у виразнюється в проблематиці *саморегульованого навчання* – особливого способу організації пізнавальної діяльності, в якому суб'єкт постає не тільки виконавцем певних дій, а й їх свідомим проектувальником та інтерпретатором. Метакогнітивні явища при цьому в одних теоретичних моделях розглядаються як компонент регуляції навчання, в інших – постають смисловим центром і засадничою умовою самокерування загалом.

Саморегульоване навчання є чотирьохетапним процесом, що передбачає визначення завдання, цілепокладання і стратегічне планування, реалізацію обраних тактик та подальшу метакогнітивну адаптацію, тобто перегляд мотиваційних настанов, переконань і способів дій відповідно до пережитого досвіду. На кожному з цих етапів здійснюється моніторинг перебігу освітньої діяльності, завдяки якому уможливується співвіднесення фактичного руху-поступу пізнання з наперед заданими або імпліцитно прийнятими критеріями. Метакогнітивний вимір виявляється не зовнішнім доповненням до навчання, а його внутрішньою організаційною основою [31].

У межах метакогнітивно-афективного підходу саморегуляція розгортається у двох взаємопов'язаних площинах – особистісній та ситуативно-завданнєвій. Макрорівень (особистісний) визначається індивідуальними характеристиками пізнання, мотивації, Я-концепції, емоцій, волі, метакогнітивних знань та навичок учня, які характеризують загалом його ставлення до навчальних завдань та можливості самокерування. Вони впливають на те, яким чином здійснюватиметься когнітивна обробка та які зусилля докладатимуться для досягнення поставленої мети. Мікрорівень постає простором безпосереднього розгортання регулятивних актів, де у фокусі уваги опиняється виконання конкретного завдання, а метакогнітивний моніторинг реалізує функцію систематичного відстеження цього процесу. Емоційні реакції та подальша мотивація тоді залежать від того, який зворотний зв'язок отримується – успішно виконується завдання чи ні [23].

Метапізнання є механізмом, що забезпечує планування, спостереження, контроль і рефлексивне переосмислення не лише пізнавальних дій, а й умов їх здійснення, та ще й разом із мотиваційно-емоційним та поведінковим складниками. Згадані процеси утворюють своєрідний цикл, що містить фазу підготовки, виконання та рефлексії. Під час роботи над завданням реалізуються також моніторинг і контроль, що постають інструментами забезпечення цілісності діяльності та спрямування її до конкретного результату. Подальша рефлексія, хоча тільки за умови оцінювання виконаних дій як ефективних, призводить до підвищення вмотивованості щодо застосування метакогнітивних стратегій, що надалі впливає на підготовчу фазу й загалом стає сприятливим чинником-рушієм формування у людини прагнення вдосконалювати власну метакогнітивну сферу [32].

Педагогіко-психологічні інтерпретації метапізнання демонструють його концептуальну багатовимірність: воно водночас постає і як умова саморегуляції, і як її інструмент, і як простір рефлексивного ставлення суб'єкта до власної пізнавальної активності. Розширення дослідницьких горизонтів і поступове нагромадження різномірних наукових розвідок зумовили ситуацію, за якої метапізнання дедалі частіше осмислюється не як окремий психічний феномен, а як «парасолькова» категорія, що поєднує різномірні за природою явища – від рефлексивних актів свідомості до стратегій

саморегуляції когнітивної сфери. У цьому розширеному смисловому полі воно постає особливою формою організації вітального досвіду, в якому суб'єкт здатен спрямовувати пізнання на себе самого. Якщо змістити дослідницьку оптику від опису структур і механізмів метапізнання до аналізу їхнього динамічного виміру (метакогнітивної активності як способу присутності свідомості у власних пізнавальних діях-операціях), то його доцільно розглядати не тільки як концепт, що узагальнює множинні прояви самореферентного мислення, а й як підґрунтя для осмислення активної регуляторної позиції самого суб'єкта у процесі конституювання персоніфікованого знання.

Сутнісне осягнення метакогнітивної активності передбачає насамперед розмежування (хоча й умовне) площин пізнання та метапізнання. Труднощі в їх розрізненні полягають у тому, що вони доповнюють одне одного, взаємовпливають та реалізуються за допомогою споріднених механізмів. Те, що зазвичай окреслюється як метакогнітивне, зокрема планування чи оцінювання перебігу пізнавальної діяльності, здійснюється засобами самого мислення, відтак регулятивне й операційне тут виявляються взаємодетермінаційними. У цьому сенсі метапізнання, спрямовуючи та впорядковуючи когнітивні процеси, водночас належить до їхньої структурної організації. Водночас рамкові умови їх розвою виявляються у функціональних модальностях. Якщо пізнання зорієнтоване на освоєння дослідного контенту, то метапізнання постає як когнітивна діяльність вищого порядку, себто як рефлексивне звернення думки на елементи власного досвіду, способи розмірковування та результативність мислеактивності. Когнітивні стратегії у даному разі забезпечують розв'язання завдань і набуття знання, тоді як метакогнітивні здійснюють їх моніторинг, координацію та корекцію. Водночас метапізнання не існує поза пізнанням, воно пронизує вищі вияви осмисленої інтелектуальної діяльності, організуючись самосвідомісним впорядкуванням. Метакогнітивна активність відтак постає особливою формою вітальної самоорганізації суб'єкта-дослідника на шляху до осягнення себе і світу [20; 30].

З огляду на вищевикладене, при витлумаченні метакогнітивної активності стає очевидною потреба виходу за межі суто когнітивістських пояснювальних принципів, ос-

кільки йдеться вже не стільки про функціонування психічних механізмів, скільки про спосіб присутності людини у власному пізнанні. Звична для зарубіжної традиції дослідницька оптика, у якій головна увага приділяється інформаційній обробці та регулятивним процедурам, попри свою евристичність, не фокусується на питаннях першоджерела цієї активності – самого суб'єкта, який її здійснює. Унаслідок цього метакогнітивне нерідко постає як безособова функція психічної організації, тоді як його екзистенційний вимір залишається недостатньо розглянутим.

Зазначеної редукації можна уникнути через звернення до циклічно-вчинкового підходу (А.В. Фурман і його наукова школа), змістивши фокус уваги з процесу на його носія – особистість, для якої пізнання є не просто операційною діяльністю, а формою саморозгортання і життєреалізування [7; 11; 19]. В авторському баченні, сформованому на основі напрацювань А.В. Фурмана у вивченні мислєдіяльності як вищого рівня категорійного мислення (див. [12; 14; 17]), метакогніції являють собою сутнісне осягнення світоустрою і водночас рефлексивне позиціонування дослідника в його опрацюванні законів буття. Цей поступ унаявлено складною системою підходів, моделей і засобів цілісного осмислення дійсності. Тож метакогнітивна активність особистості розглядається з точки зору об'єктивних засад взаємодії людини й упредметненого світу в конкретно-ситуаційному просторі самоздійснення [12; 16]. Тоді вона може бути осмислена як один із найвищих проявів людської активності, джерелом якої є сама особа, її відповідальний вибір та рефлексивне самоперевершення. Регуляція пізнавальних процесів постає передусім як функція особистості, що організовує її власний інтелектуальний досвід у циклічних взаємодіях із об'єктом та за конкретних умов діяльності, узгоджуючи його з прийнятими смисловими орієнтирами.

У вимірі вчинковості метакогнітивна активність набуває ознак події внутрішнього життя – акту, в якому поєднуються усвідомлення, оцінювання і готовність змінити спосіб дії. Вона засвідчує спроможність людини ставати причиною власної пізнавальної динаміки, перетворюючи мислення на простір відповідального самоздійснення. Її тлумачення як ускладненого пізнавального процесу вже недостатньо, оскільки в такому ракурсі вона є, скоріше, внутрішнім ландшафтом орієнтації людини у влас-

1 – інформаційно-орієнтаційний: безпосереднє перебування людини у часопросторі власного соціокультурного зrealізування

2 – емоційно-мотиваційний: прийняття власної почуттєвої сфери, система спонук і стимулів, чітко визначені життєві пріоритети та домагання

4 – рефлексивно-оцінковий: організація системи думок, міркувань, суджень, що визначають аналітичну позицію щодо пізнавального людиною

3 – конативно-вольовий: ініціювання, змістовне наповнення і коригування пізнавальної активності, що виявляється в діях, поведінці, діяльності, вчинках особи

Рис.
Структура метакогнітивної активності особистості

ному ось-бутті. Метакогнітивна активність як особлива форма осягнення онтофеноменальної дійсності реалізується головню через рефлексивну позицію в пізнанні, яка має своєрідне відображення – здатність свідомості самовідтворювати привласнені ознаки-атрибути, що в безперервному потоці віддзеркалень формує її якісно нову сутність – *самосвідомість*. Це змістовно більш розпросторе поняття, ніж свідомість, воно визначає горизонти суб'єктивного осмислення буття та формує самоспоглядальну позицію особи щодо власного місця-ролі у світі.

З огляду на це, метакогнітивна активність постає формовивом мислєдїяльності як складної системи оперування предметами і явищами дійсності, причому з проєкцією на рефлексивно-оцінкове ставлення до неї, препозиції (первинного позиціювання) пошукувача відносно до актуалізованої (суб'єктивно значущої) реальності (психічної у тому числі). Вона відформатовується (через фільтри-опції) внутрішнім засвітом особистості, що визначає вектор її екзистенціювання через: 1) самоставлення – інтегральну складову образу Я, рефлексивну оцінку себе як особистості; 2) саморегуляцію як активізацію ресурсних можливостей людини, що виявляється у практикуванні і вчиненні, виборі конкретного способу життя; 3) самопізнання – аналітико-синтетичну мислєдїяльність як високоінтелектуального процесу розуміння-тлумачення своєї індивідуальної непересічності; 4) самотворення як поступ до самоздійснення особою через актуалізацію власного психодуховного потенціалу.

У будь-якому разі метакогніції постають надскладною системою опцій сприймання, свідомісних налаштувань, персоніфікованих властивостей мислєдїяльності та рефлексивних позицій стосовно занурення (задїяння, долучення) у реалії повсякдення. Із позицій циклічно-вчинкового підходу А.В. Фурмана метакогнітивну активність доречно унааявити в чотирьох компонентах-вимірах метакогнітивної активності: 1) орієнтаційно-інформаційному; 2) емоційно-мотиваційному; 3) конативно-вольовому; 4) рефлексивно-оцінковому (рис.).

Метакогнітивна активність – це вкорінене у спосіб перебування суб'єкта в соціокультурному просторі, де пізнання не відокремлюється від життя, а життя – від його циклічного аналізу-осмислення. Саме тут оприявнюється вміст орієнтаційно-інформаційного компонента такої активності, який не зводиться до акумуляції відомостей чи оперування знаннями, а виявляється як здатність бути присутнім у просторі смислів, розрізняти значуще й другорядне, впізнавати знайоме у новому та відкривати нове в уже пережитому.

Орієнтаційно-інформаційний складник слушно розглянути як своєрідну смислову матрицю, що спрямовує та впорядковує пізнавальні акти особи. Перебуваючи у соціокультурному просторі, людина не просто володіє знаннями, вона співвідносить їх із власним досвідом, ціннісними орієнтирами, екзистенційними очікуваннями. Предметне коло пошукування (інфорпростір) перетворюється на середовище співбуття, у якому актуалізується інтенція до розуміння світу і місця

людини в ньому. Особистість уміло й доцільно використовує когнітивні можливості та вибудовує власну траєкторію пізнавального руху-поступу.

Орієнтування людини у часопросторі свого соціокультурного зреалізування саме по собі не гарантує розгортання її метакогнітивної активності. Має бути спонукання, що надає пізнавальному процесу особистісної значущості та динаміки. Емоційно-мотиваційний компонент метакогнітивної активності стає тим важелем, що уможлиблює персоніфікований сенс пізнання, з'являється відчуття того, що воно відповідає потребі саморозкриття, а не просто є зовнішнім обов'язком. Цей складник умістовлюється сукупністю мотивів, потреб, інтересів, які здебільшого ініціюють метакогнітивну активність людини, впливають на її тривалість та стійкість. До них, з одного боку, належать мотиваційні чинники, що стосуються пізнавальної діяльності загалом, сприяють її усвідомленому здійсненню; до прикладу, прагнення до пізнання нового, бажання задовольнити власні інтереси, жага досліджувати навколишній світ, з іншого, – такі, що спонукають саме до регулятивних дій у пізнанні, тобто до свідомого застосування засобів реалізації когнітивної здатності, відстеження протікання інтелектуальної діяльності, виправлення її помилок та ін.

Одним із основних чинників, що спонукають особу до метакогнітивної активності є усвідомлення (осмислення) нею персональної значущості власної вчинкової саморегуляції стосовно пізнання буттєвої організації дійсності. Зазначені тенденції метапроєктування у життєздійсненні людини виникають на підґрунті аперцепції (позитивного досвіду вітакультурної взаємодії з довколишньою реальністю) та використання розумінневого потенціалу як наскрізної риси-якості особистості на шляху до сутнісного осягнення світу.

Емоційні переживання, які супроводжують метакогнітивну активність, виконують функцію показника її ефективності. Відчуття задоволеності, ясності, внутрішнього спокою або, навпаки, тривоги й напруження сигналізують про ступінь узгодженості чи неузгодженості пізнавального процесу з особистими цілями й очікуваннями.

На засадах буттєствердного зорієнтування та спонукання метакогнітивна активність розгортається в конативно-вольовому вимірі, що забезпечує її практичну реалізацію. Кона-

тивність у напрацюваннях психологічної науки переважно розуміється як особистісна опція, спрямована на виконання особою певної системи дій (активності) та з урахуванням суб'єктивного бачення ситуації. Її функціональне призначення реалізується у готовності людини поводити себе відповідно до схвалюваних суспільством форм взаємодії із загалом, передбачає активне відтворення нею інтеріоризованих і в подальшому ретрансльованих цінностей, соціальних наративів, культурних настанов. Конація базується на усталеній системі аналітико-синтетичного мислення, що слугує реалізації стратегічної мети життєдіяльності особистості – самоздійснення через діяння і вольові вчинки [10].

Конативно-вольовий компонент метакогнітивної активності є конкретною формою пізнавального вчинку, у якому людина бере на себе відповідальність за спосіб власного мислення з подальшим утвердженням у часопросторі її власного життєпотoku як суб'єкта-дослідника. Він поєднує спрямованість і дію, намір і здійснення, набуваючи рис осмисленого руху-поступу. Технічно цей складник слушно визначити як сукупність процесів, що забезпечують здійснення особою свідомого керування нею своєю пізнавальною активністю у різних ковітальних обставинах.

Постановка мети як перша ланка у системі регуляції пізнавальної діяльності залежить не лише від характеристик об'єкта, але й від аналізу людиною власних знань, віднаходження у них прогалин, що потребують заповнення. За наявності відповідної мотивації цілепокладання ініціює такі процеси, як планування процесу пізнання та контроль за його протіканням. Проєктування передбачає визначення оптимальної форми вирішення поставленого завдання, вибір засобів для цього, встановлення послідовності розумових дій, потрібних для досягнення мети, а самоконтроль полягає в забезпеченні ефективності цих процесів шляхом внесення змін у випадках, коли результати не відповідають очікуванням. Пізнавальні дії, однак, не є технічними операціями у вузькому значенні. Вони пронизані сенсом і спрямовані на підтримання внутрішньої узгодженості пізнавального процесу на особистому рівні його здійснення.

Суб'єкт пізнання реалізує себе у взаєминах з довколишньою дійсністю, що викристалізується у різних видах діяльності та вчиненні, вибудовує траєкторії свого життєздійснення,

керуючись уособленим розумінням належного і бажаного. У цьому когнітивному дійстві йому допомагає доволі об'єктивна оцінка своїх надбань і досягнень – *рефлексія* як самоосмислення людини у вирі прагнень до пізнання себе і світу, власних світоглядних орієнтирів і буттєвого призначення [8]. Тому вона виконує психоінструментальну функцію в осягненні особою дійсності, а її у змістовленні дозволяє їй долучитись до системи повномірних взаємодій зі світом, даним уже не безпосередньо, а в суто інтелектуальних формах [3]. Об'єктивоване (неупереджене) ставлення особистості до своєї діяльності є умовою-чинником всебічного її усвідомлення, критичного оцінювання і конструктивного вдосконалення. Рефлексивна позиція стосовно розпізнання-тлумачення нею світу ґрунтується на сутнісному розумінні персоніфікованих (привласнених) вражень, думок, переконань, віддзеркаленні своєї інтелектуальної сфери і мисленнєвої активності, самозвітуванні в оцінці перебігу внутрішніх психічних актів і форм взаємодії з довкіллям.

Рефлексивно-оцінковий компонент метакогнітивної активності людини поєднує процеси спостереження за власною когнітивною діяльністю й акти надання раціональних та емоційних оцінок її перебігу-розвитку. Тут пізнання змістовно збігається зі спогляданням, що постає формою внутрішнього діалогу, в якому особа співвідносить виконувані дії з образною траєкторією власного життєвого шляху.

З позицій циклічно-вчинкового підходу А.В. Фурмана [15] оцінювання тут не зводиться до судження про ефективність чи правильність, воно набуває екзистенційного характеру стосовно взаємовідповідності пізнавальних дій, цінностей і життєвих орієнтирів особи. Через самоспоглядання суб'єкт усвідомлює, яким чином спосіб мислення формує його індивідуальність, яким є внесок пізнавальної активності у загальну конфігурацію його особистісного життєздійснення.

На фундаменті відрефлексованого досвіду особистість звертається до переосмислення власних орієнтацій, мотивів і способів дій, що водночас завершує цикл метакогнітивної активності-діяння й уможливує його оновлене розпросторення. Вона при цьому постає як самоспричинювальна цілісність, у якій пізнання перестає бути лише функцією інтелекту а перетворюється на спосіб буттєво-екзистенційної присутності людини у світі (див. працю М. Гайдеггера [5]).

ВИСНОВКИ

1. Розквіт проблематики *метапізнання* припадає на період становлення когнітивної психології, у межах якої було закладено теоретичні координати його наукового осмислення. У сучасних тлумаченнях цього поняття зберігається наступність уявлень про його двокомпонентну організацію – метакогнітивні знання і регуляцію пізнавальної активності. Прикладного значення ідеї метакогнітивізму набули у практиці освіти, де метапізнання досліджується як важлива передумова ефективної навчальної діяльності та як один із компонентів (іноді центральний) саморегульованого навчання. Поступове розширення змістового поля цієї дефініції спричинило набуття нею статусу *узагальнювального конструкту*, що поєднує різномірні явища, які трактуються переважно в операційно-технічному вимірі.

2. Метапізнання не зводиться до простої суми стратегій, процедур і знань, оскільки його розгортання передбачає постановку цілей пізнавальної активності, вибір способів мислєдіяльності та їх узгодження з індивідуальним досвідом людини. Ініціатором і носієм цих процесів є *особистість*, яка на засновках власної ієрархії цінностей, інтенцій і життєвих прагнень визначає характер організації пізнання. Постає необхідність ввести її у простір тлумачення метапізнавальних явищ. Таку оптику уможливають *методологічні засади циклічно-вчинкового підходу*, що дають підстави осмислювати метапізнання як момент вчинкової організації психічного життя, у якій регуляція постає способом відповідального самоздійснення людини.

3. Із позицій циклічно-вчинкового підходу метакогнітивна активність становить надскладну систему свідомісних налаштувань, способів сприймання, персоніфікованих характеристик мислєдіяльності та рефлексивних позицій особистості щодо власного задіяння в буттєві реалії повсякдення. Її конфігурація визначається внутрішнім світом людини, який задає вектор її екзистенціювання через самоставлення як інтегральний вимір образу Я, саморегуляцію як актуалізацію ресурсних можливостей у виборі способу життя, самопізнання як аналітико-синтетичну мислєдіяльність у розумінні власної сутності та самотворення як поступ до самоздійснення шляхом розкриття психодуховного потенціалу.

4. Якщо регуляцію пізнання розглядати

через оптику вчинення, то розгортання метакогнітивної активності постає у чотирьох взаємопов'язаних компонентах-вимірах. Орієнтаційно-інформаційний забезпечує смислове структурування ситуації пізнання та окреслення можливих способів дії; емоційно-мотиваційний визначає персональну значущість пізнавальних завдань і підтримує готовність до їх здійснення; конативно-вольовий унаочнює здатність особистості до вибору, прийняття рішень і наполегливого втілення намічених стратегій; рефлексивно-оцінковий уможливорює переосмислення здобутого досвіду, корекцію пізнавальних настанов і введення результатів у подальший цикл мислєдїальності. У своїй єдності ці виміри репрезентують метакогнітивну активність як динамічний механізм смислотворення і саморозвитку особистості у безперервності вчинкового циклу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Августюк М.М. Точність метакогнітивного моніторингу у розрізі складності/легкості завдань. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Психологія*. 2021. Вип. 4. С. 76-81.
2. Балашов Е.М. Метакогнітивний моніторинг і метакогнітивні стратегії в навчальній діяльності студентів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»*. 2018. № 6. С. 44-48.
3. Бутерко Я. Категоріальний аналіз рефлексії як явища, процесу, стану, властивості. *Психологія і суспільство*. 2008. № 1. С. 93-105.
4. Ватан Ю.П. Психологічні особливості актуалізації метакогнітивного потенціалу особистості: дис. ... д-ра філософії: 053 Психологія. Одеса, 2023. 234 с.
5. Гайдеггер М. Лист про гуманізм. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 51-74. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.051>
6. Кант І. Рефлексії до критики чистого розуму; пер. з нім. та прим. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
7. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.
8. Фурман А.А. Методологічна оптика постнекласичного психологічного пізнання. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія «Психологія»*. 2017. Вип. 56. С. 257-268.
9. Фурман А.А. Паралакс психологічного пізнання в особистісному форматі світосприйняття. *VI Міжнародні Чельтнівські психолого-педагогічні читання*. 2017. С. 188-197.
10. Фурман А.А. Понятійно-смисловий рівень організації психологічного пізнання. *Вітакультурний млин: методологічний альманах*. 2018. Модуль 20. С. 46-61.
11. Фурман А.А., Фурман А.В. Вчинкова буттєвість особистості: від концепту до метатеорії. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 5-26. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.005>
12. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.
13. Фурман А.В. Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології: монографія. Київ: Інститут соц. і політ. психології НАПН України; Тернопіль: ТНЕУ, 2013. 100 с.
14. Фурман А.В. Модульно-розвивальна організація мислєдїальності – схема професійного методологування. *Психологія і суспільство*. 2005. № 4. С. 40-69.
15. Фурман А.В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. № 3. С. 72-85.
16. Фурман А.В. Світ методології. *Психологія і суспільство*. 2015. № 2. С. 47-60.
17. Фурман А.В. (упоряд., відп. ред., перекл.). Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т.1. 314 с. Т. 2. 344 с. Т. 3. 400 с. 2021. Т. 4. 400 с. Т. 5. (додатковий). 605 с.
18. Фурман А.В., Фурман О.Є., Шандрук С.К. та ін. Вітакультурна методологія: антологія: колективна монографія: до 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
19. Фурман А.В., Фурман О.Є., Шандрук С.К., Фурман А.А. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: до 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
20. Azevedo R. Reflections on the field of metacognition: issues, challenges, and opportunities. *Metacognition and Learning*. 2020. № 15. P. 91-98.
21. Borkowski J.G., Chan L.K.S., Muthukrishna N. A process-oriented model of metacognition: links between motivation and executive functioning. In G.Schraw & J.C. Impara (Eds.), *Issues in the Measurement of Metacognition*. Lincoln, NE: Buros Institute of Mental Measurements, 2000. P. 1-41.
22. Brown R., McNeill D. The «tip of the tongue» phenomenon. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*. 1966. № 5. P. 325-337.
23. Efklides A. Gifted students and self-regulated learning: The MARS model and its implications for SRL. *High ability studies*. 2019. Vol. 30. P. 72-102.
24. Flavell J.H. Cognitive Monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist*. 1979. № 34(10). P 906-911.
25. Hacker D.J. Metacognition: definitions and empirical foundations. In D.J. Hacker, J. Dunlosky, & A.C. Graesser (Eds.), *Metacognition in educational theory and practice*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1998. P. 1-23.
26. Koriat A., Levi-Sadot R. Conscious and unconscious metacognition: a rejoinder. *Consciousness and Cognition*. 2000. №9. P. 193-202.
27. Metcalfe J. Metacognitive judgments and control of study. *Current Directions of Psychological Science*. 2009. № 18 (3). P. 159-163.
28. Nelson T.O., Narens L. Metamemory: A theoretical framework and some new findings. *The psychology of learning and Motivation*. 1990. Vol. 26. P. 125-173.
29. Tobias S., Everson H. Assessing metacognitive knowledge monitoring. In G. Schraw & J.C. Impara (Eds.), *Issues in the Measurement of Metacognition*. Lincoln, NE: Buros Institute of Mental Measurements, 2000. P. 147-222.
30. Weinert F.E. Metacognition and motivation as determinants of effective learning and understanding. In F.E. Weinert, & R.H. Kluwe (Eds.), *Metacognition, Motivation, and Understanding*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1987. P. 1-16.

31. Winne P.H., Hadwin A.F. Studying as self-regulated engagement in learning. In D. Hacker, J. Dunlosky & A. Graesser (Eds.), *Metacognition in Educational Theory and Practice*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1998. P. 277-304.

32. Zimmerman B.J. Attaining self-regulation: a social cognitive perspective. In M. Boekaerts, P.R. Pintrich & M. Zeidner (Eds.), *Handbook of Self-Regulation*. San Diego, CA: Academic Press, 2000. P. 13-40.

REFERENCES

1. Avhustiuk, M.M. (2021). Ochnist metakohnityvnoho monitorynhu u rozrizi skladnosti/lehkosti zavdan [Accuracy of metacognitive monitoring in terms of task difficulty/ease]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya : Psykholohiia* "Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Psychology", 4, 76-81 [in Ukrainian].

2. Balashov, E.M. (2018). Metakohnityvnyi monitorynh i metakohnityvni stratehii v navchalnii diialnosti studentiv [Metacognitive monitoring and metacognitive strategies in students' learning activities]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriya «Psykholohiia»* "Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Series "Psychology", 6, 44-48 [in Ukrainian].

3. Buherko, Ya. (2008). Katehorialnyi analiz refleksii yak yavyscha, protsesu, stanu, vlastyvoli [Categorical analysis of reflection as a phenomenon, process, state, property]. *Psykholohiia i suspilstvo* "Psychology and Society", 1, 93-105 [in Ukrainian].

4. Vatan, Yu. P. (2023). Psykholohichni osoblyvosti aktualizatsii metakohnityvnoho potentsialu osobystosti [Psychological features of the actualization of the metacognitive potential of the individual] (PhD dissertation). Odesa: South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky [in Ukrainian].

5. Heidegger, M. (2013). Lust pro humanism [Letter on «humanism»]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 51-74 [in Ukrainian].

6. Kant, I. (2004). Refleksii do krytyky chystoho rozumu [Reflections on the Critique of Pure Reason]. Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].

7. Furman, A.A. (2017). Psykholohiia smyslozhytteivoho rozvytku osobystosti: monohrafiia [Psychology of Meaningful Development of the Personality: Monograph]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

8. Furman, A.A. (2017). Metodolohichna optyka postneklasychnoho psykholohichnoho piznannia [Methodological optics of post-nonclassical psychological cognition]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H. S. Skovorody. Seriya «Psykholohiia»* "Bulletin of the Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda. Series "Psychology", 56, 257-268 [in Ukrainian].

9. Furman, A.A. (2017). Paralaks psykholohichnoho piznannia v osobystisnomu formati svitospriyniattia [Parallax of psychological cognition in the personal format of world perception]. *VI Mizhnarodni Chelpanivski psykholohopedahohichni chytannia* "VI International Chelpaniv Psychological and Pedagogical Readings", 188-197 [in Ukrainian].

10. Furman, A.A. (2018). Poniatiino-smyslovyyi riven orhanizatsii psykholohichnoho piznannia [Conceptual and

semantic level of organization of psychological cognition]. *Vitakulturnyi mlyn: metodolohichniy almanakh* "Vitacultural mill: methodological almanac", 20, 46-61.

11. Furman, A.A., Furman, A.V. (2018). Vchynkova buttyevist' osobystosti: vid kontseptu do metateoriyu [Action everyday life of personality: from conception to meta-theory]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1-2, 5-26. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.005> [in Ukrainian].

12. Furman, A.V. (2016). Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannia [The idea and content of professional methodology]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

13. Furman, A.V. (2013). Metodolohiia paradyhmalnykh doslidzen u sotsialnii psykholohii [Methodology of paradigmatic research in social psychology]. Kyiv; Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

14. Furman, A.V. (2005). Modulno-rozvyvalna orhanizatsiia myslediialnosti – schema profesuunoho metodolohuvannia [Modular and developmental organization of thinking – a scheme of professional methodology]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 40-69 [in Ukrainian].

15. Furman, A.V. (2013). Paradyhma yak predmet metodolohichnoi refleksii [Paradigm as a subject of methodological reflection]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 72-85 [in Ukrainian].

16. Furman, A.V. (2015). Svit metodolohii [The world of methodology]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 47-60 [in Ukrainian].

17. Furman, A.V. (uporiad., vidp. red., perekl.). (2015). Systema suchasnykh metodolohii: khrestomatiiia u 4-kh tomakh [System of modern methodologies: a textbook in 4 volumes]. Ternopil: TNEU, 1, 2, 3, 4, 5 (dodatkovyi) [in Ukrainian].

18. Furman, A.V., Furman, O.Ye., Shandruk, S.K. (2019). Vitakulturna metodolohiia: antolohiia: kolektyvna monohrafiia: do 25-richchia naukovoii shkoly profesora A.V. Furmana [Viticulturna methodology: anthology: collective monograph: to the 25th anniversary of the scientific school of professor A.V. Furman]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

19. Furman, A.V., Furman, O.Ye., Shandruk, S.K., Furman, A.A. (2019). Metodolohiia i psykholohiia humanitarnoho piznannia: do 25-richchia naukovoii shkoly profesora A.V. Furmana: kolektyvna monohrafiia [Methodology and psychology of humanitarian cognition: to the 25th anniversary of the scientific school of Professor A.V. Furman's]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

20. Azevedo, R. (2020). Reflections on the field of metacognition: issues, challenges, and opportunities. *Metacognition and Learning*, 15, 91-98 [in English].

21. Borkowski, J.G., Chan, L.K.S. & Muthukrishna, N. (2000). A process-oriented model of metacognition: links between motivation and executive functioning. In G.Schraw & J.C. Impara (Eds.), *Issues in the Measurement of Metacognition*. Lincoln, NE: Buros Institute of Mental Measurements, 1-41 [in English].

22. Brown, R. & McNeill, D. (1966). The "tip of the tongue" phenomenon. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 5, 325-337 [in English].

23. Efklides, A. (2019). Gifted students and self-regulated learning: The MARS model and its implications for SRL. *High ability studies*, 30, 72-102 [in English].

24. Flavell, J.H. (1979). Cognitive Monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist*,

34(10), 906-911 [in English].

25. Hacker, D.J. (1998). Metacognition: definitions and empirical foundations. In D.J. Hacker, J. Dunlosky, & A.C. Graesser (Eds.), *Metacognition in educational theory and practice*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates [in English].

26. Koriat, A. & Levi-Sadot, R. (2000). Conscious and unconscious metacognition: a rejoinder. *Consciousness and Cognition*, 9, 193-202 [in English].

27. Metcalfe J. (2009). Metacognitive judgments and control of study. *Current Directions of Psychological Science*, 18(3). 159-163 [in English].

28. Nelson, T.O. & Narens, L. (1990). Metamemory: A theoretical framework and some new findings. *The psychology of learning and Motivation*, 26, 125-173 [in English].

29. Tobias, S. & Everson, H. (2000). Assessing metacognitive knowledge monitoring. In G. Schraw & J.C. Impara (Eds.), *Issues in the Measurement of Metacognition*. Lincoln, NE: Buros Institute of Mental Measurements, 147-222 [in English].

30. Weinert, F.E. (1987). Metacognition and motivation as determinants of effective learning and understanding. In F.E. Weinert, & R.H. Kluwe (Eds.), *Metacognition, Motivation, and Understanding*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum [in English].

31. Winne, P.H. & Hadwin, A.F. (1998). Studying as self-regulated engagement in learning. In D. Hacker, J. Dunlosky & A. Graesser (Eds.), *Metacognition in Educational Theory and Practice*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 277-304 [in English].

32. Zimmerman, B.J. (2000). Attaining self-regulation: a social cognitive perspective. In M. Boekaerts, P.R. Pintrich & M. Zeidner (Eds.), *Handbook of Self-Regulation*. San Diego, CA: Academic Press, 13-40 [in English].

АНОТАЦІЯ

ВАТАН Юлія Павлівна.

Психологічна концепція метакогнітивної активності особистості.

Статтю присвячено рефлексивному аналізу метакогнітивної активності з позицій циклічно-вчинкового підходу А.В. Фурмана. З'ясовано, що метапізнання в сучасному баченні є узагальнювальним конструктом, під яким об'єднується низка явищ, які стосуються регулювання людиною власної пізнавальної активності. Ці феномени належать до специфічного класу проявів людської психіки, головною відмінною рисою яких є їхня спрямованість не на об'єктивну (зовнішню) реальність, а на суб'єктивну (внутрішню) дійсність. Можливість інтегрування зазначених психічних явищ убачається в *метакогнітивній активності* як динамічному вияві метапізнання загалом. На основі теоретичного аналізу предметного кола вивчення даного феномену визначено, що для новітніх досліджень (так само, як і для ранніх розвідок) метакогнітивної характерна локальність, емпіризм і головною операційно-технічною ракурсом, із позицій якого вони унаслідуються у формі надбудови над пізнавальною активністю, що змістовно утворюється сукупністю стратегій моніторингу й контролю. Це свідчить, що поза межами залишається суб'єкт регулятивних дій – *особистість*. Обґрунтовано доцільність застосування у вивченні метакогнітивної активності дослідницької оптики, що поєднує процесний і персональний виміри та розкриває її як складне цілісне

психічне утворення. Такою оптикою стають методологічні засади вищезазначеного циклічно-вчинкового підходу. Його використання дає змогу осмислити регуляцію пізнавальних процесів насамперед як функцію особистості, яка організовує власний інтелектуальний досвід у циклічних взаємодіях із об'єктом пошукового інтересу та умовами діяльності, узгоджуючи його з прийнятими смисловими орієнтирами. Із позицій вказаного підходу у вивченні мислєдіяльності та мислєвчинення як вищих щаблів поняттєво-категорійного мислення сформоване авторське бачення метакогнітивної активності. Її витлумачено як здійснюване з рефлексивних позицій суб'єкта-дослідника оприявлення у його свідомості власних психічних реалій та цілеспрямоване регулювання процесів осягнення, тлумачення й подальших розумінєвих репрезентацій онтологічної картини світу. Окреслено компоненти-виміри метакогнітивної активності: 1) інформаційно-орієнтаційний – безпосереднє перебування людини у часопросторі власного соціокультурного зrealізування; 2) емоційно-мотиваційний – прийняття нею самісної почуттєвої сфери, система спонук і стимулів, чітко визначені життєві пріоритети та домагання; 3) конативно-вольовий – ініціювання, змістовне наповнення і коригування пізнавальної активності, що виявляється в діях, поведінці, діяльності, вчинках особистості; 4) рефлексивно-оцінковий – організація синергії її думок, міркувань, суджень, що визначають аналітичну позицію стосовно пізнаного. Висновується, що на змістовленнях відрефлексованого досвіду особистість повертається до переосмислення власних орієнтацій, мотивів і способів дій, у такий спосіб замикаючи цикл метакогнітивної активності та водночас ініціюючи його новий етап. У цій динаміці вона постає як саморозвиткова цілісність, де пізнання перестає бути лише функцією інтелекту й набуває значення способу людського ось-буття у світі.

Ключові слова: когнітивна психологія, вчинок, когнітивні процеси, метакогнітивна активність, метапізнання, особистість, пізнавальна діяльність, навчання, індивідуальний досвід, регулювання, рефлексія, соціокультурний простір, циклічно-вчинковий підхід, цикл вчинення, життєздійснення.

ABSTRACT

Yuliia VATAN.

The Psychological Concept of Metacognitive Activity of the Personality.

The article is devoted to a reflective analysis of metacognitive activity from the standpoint of A. Furman's act-cyclical approach. It has been established that metacognition in the modern view is a generalizing construct that unites a number of phenomena related to the regulation of a person's own cognitive activity. These phenomena belong to a specific class of manifestations of the human psyche, the main distinguishing feature of which is their focus not on objective (external) reality, but on subjective (internal) reality. The possibility of integrating these mental phenomena is seen in metacognitive activity as a dynamic manifestation of metacognition in general. Based on a theoretical analysis of the subject area of study of this phenomenon, it has been determined that for the latest research (as well as for earlier studies), metacognition is characterized by locality, empiricism, and mainly an operational-technical perspective, from which it is presented in the form of a super-

structure over cognitive activity, which is essentially formed by a set of monitoring and control strategies. This indicates that the subject of regulatory actions – the personality – remains outside the scope. The expediency of applying a research perspective that combines processual and personal dimensions and reveals metacognitive activity as a complex, holistic mental formation has been substantiated. The methodological foundations of the said act-cyclical approach become such a perspective. Its use makes it possible to understand the regulation of cognitive processes primarily as a function of the individual, who organizes their own intellectual experience in cyclical interactions with the object of search interest and the conditions of activity, coordinating it with accepted semantic guidelines. From the perspective of the said approach, in the study of thought-activity and thought-action as the highest levels of conceptual-categorical thinking, the author's vision of metacognitive activity has been formed. It is interpreted as the manifestation of one's own mental realities in the consciousness of the subject-researcher from a reflective position and the purposeful regulation of the processes of comprehension, interpretation, and further understanding-based representations of the ontological picture of the world. The components of metacognitive activity are outlined: 1) informational-orientational – a person's immediate presence in the time-space of their own sociocultural realization; 2) emotional-motivational – acceptance of one's own emotional sphere, a system of incentives and stimuli, clearly defined life priorities and aspi-

rations; 3) conative-volitional – initiation, substantive content-filling, and correction of cognitive activity, manifested in the actions, behavior, activities, and deeds of a person; 4) reflective-evaluative – organization of the synergy of thoughts, reasoning, and judgments that determine the analytical position regarding what a person has learned. It is concluded that, on the basis of the substantive content of reflected experience, the individual returns to rethinking their own orientations, motives, and methods of action, thus closing the cycle of metacognitive activity and at the same time initiating its new stage. In this dynamic, the personality appears as a self-developing wholeness, where cognition ceases to be merely a function of the intellect and acquires the meaning of a way of human here-being in the world.

Keywords: *cognitive psychology, act, cognitive processes, metacognitive activity, metacognition, personality, cognitive activity, learning, individual experience, regulation, reflection, sociocultural space, act-cyclical approach, cycle of action, life-realization.*

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Віктор МОСКАЛЕЦЬ,
д. психол. н., проф. Наталія ШЕВЧЕНКО.

Надійшла до редакції 06.02.2026.
Підписана до друку 17.02.2026.
Дата публікації 30.03.2026.

Бібліографічний опис для цитування:

Ватан Ю.П. Психологічна концепція метакогнітивної активності особистості.
Психологія і суспільство. 2026. № 1. С. 141-154.
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.141>

НАДВИНИЧНА Тетяна Лонгінівна,
БАБ'ЯР Олександра Володимирівна

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ГЕДОНІСТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Tetiana NADVYNYCHNA, Oleksandra BABYAR
THE PSYCHOLOGICAL CONTENT OF THE HEDONISTIC ORIENTATION
OF THE PERSONALITY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.155>

УДК 159.92 : 371.2

Актуальність проблемного поля теми. Гедоністична спрямованість особистості є складним психологічним утворенням, яке має власний зміст і структуру та визначає особливості її переживання задоволення, формування життєвих очікувань і способів поведінкової регуляції. Психічне наповнення цієї спрямованості нестабільне, тому що зазнає змін під впливом соціокультурного контексту, домінантних цінностей та моделей успіху, що транслиуються у сучасному суспільстві. В умовах зростання невизначеності, прискорення життєвого темпу та орієнтації на швидкі результати спостерігається тенденція до зміщення акцентів гедоністичного змісту в бік розуміння задоволення як провідного, а інколи й єдиного, регулятора поведінки особи за відсутності глибокого ціннісно-сислового підґрунтя соціальної активності. Така редукція гедоністичної спрямованості супроводжується зниженням здатності особистості витримувати психічне напруження, приймати обмеження та інтегрувати досвід фрустрації у цілісну картину життя. Внаслідок цього підвищується ризик хронічного незадоволення повсякденням, емоційного виснаження та розвоєм депресивних станів.

У зв'язку з цим актуальності набуває питання корегування психологічного змісту гедоністичної спрямованості особистості, причому не шляхом її заперечення, а через зміслове

переосмислення та узгодження із її довгостроковими життєвими цілями, цінностями і відповідальністю за власний вибір. Формування здатності поєднувати переживання задоволення з прийняттям неминучих труднощів і відтермінування бажаного слушно розглядається психологами як важлива умова підвищення толерантності до фрустрації, зниження вразливості до депресивних проявів та забезпечення психологічного благополуччя особистості (див. [3; 4; 11; 12; 13]).

Мета дослідження: здійснення філософсько-психологічного аналізу гедоністичної спрямованості особистості як багатовимірного феномену, що формується на перетині мотиваційно-ціннісних, біопсихосоціальних та рефлексивно-регулятивних чинників.

У межах цього пошукування передбачається теоретичне осмислення психологічного змісту гедоністичних настанов з урахуванням впливу генетично зумовлених передумов, сімейного довкілля та ширшого соціального контексту, а також з'ясування ролі рефлексії, усвідомленості й саморегуляції у їх трансформації та модифікації. Особлива увага приділяється аналізу конструктивних і деструктивних наслідків гедоністичної спрямованості в умовах глибинних соціокультурних трансформацій, що дозволяє окреслити психологічну структуру та внутрішню логіку становлення гедоністично інтенційної особистості.

Об'єктом вивчення є гедоністично спрямована особистість та її психологічні особливості перебігу в контексті сучасних соціокультурних трансформацій.

Предмет дослідження становлять складові формування психологічного змісту та феноменологічні прояви гедоністичної спрямованості особистості в умовах, що супроводжуються зміною ціннісних орієнтацій, прискоренням темпів життєвого потоку повсякдення та зростанням значущості миттєвих форм задоволення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Пізнання психологічного змісту *гедоністичної спрямованості особистості* потребує звернення до філософських і наукових витоків осмислення прагнення до *задоволення* як до одного з базових регуляторів людської поведінки. Історично поняття гедонізму формувалося в межах філософського дискурсу про благо, щастя та сенс життя, що зумовило його подальшу інтеграцію у психологічні концепції мотивації, емоційної регуляції, ціннісних орієнтацій і почуттєвих станів.

У межах античної традиції гедонізм розглядався як відповідь на питання про *вищу мету* людського існування. Представники Киренської школи, зокрема Аристип, визначали задоволення як найвище благо, підкреслюючи значення безпосередніх чуттєвих переживань, домінування ситуативних і переважно тілесних насолод та ігнорування довготривалих смислових і ціннісних орієнтирів (див. *Вікіпедія*).

Більш диференційованого характеру гедоністична проблематика набула у філософії Епікура, який пов'язував задоволення не з інтенсивністю насолоди, а зі станом душевного спокою та відсутності страждання [2]. Такий підхід заклав підґрунтя для розуміння задоволення як тривалого психологічного стану, а не лише як миттєвої емоційної реакції.

Паралельно з гедоністичною традицією в античній філософії формується *евдемоністичний підхід* [10], у межах якого щастя розглядається як результат осмисленої та добродійної життєдіяльності. Згідно з поглядами Аристотеля, евдемонія досягається через реалізацію потенціалу особистості та гармонійне поєднання розуму, етичних чеснот і діяльності. У цьому контексті задоволення не заперечується, але втрачає статус самоцілі, набуваючи допо-

міжної ролі стосовно вищих життєвих смислів [1]. Дана опозиція між аристиповським і евдемоністично-епікурейським поглядами на гедонізм згодом стає ключовою для психологічних дискусій про *природу благополуччя*.

У психології ХХ століття відбувається переосмислення гедоністичної проблематики в межах наукових підходів, орієнтованих на емпіричне дослідження поведінки і перебігу внутрішніх психічних процесів. У психоаналізі прагнення до задоволення набуває статусу *фундаментального принципу психічного функціонування*. Так, згідно з концепцією З. Фрейда, принцип задоволення визначає первинні імпульси особистості, тоді як розвиток психіки передбачає поступовий перехід до принципу реальності, що регулює можливість і способи реалізації гедоністичних прагнень [7]. У такий спосіб задоволення постає не лише як мета, а й як об'єкт внутрішнього конфлікту та саморегуляції.

У межах бігевіористичного та небігевіористичного підходів, як відомо, гедоністичні тенденції інтерпретуються через механізми підкріплення та навчіння. Задоволення розглядається як позитивне підкріплення, що формує й закріплює поведінкові патерни особи. Хоча такий підхід обмежує аналіз внутрішніх переживань, усе ж він поглиблює розуміння ролі задоволення у формуванні мотиваційної сфери та стійких моделей поведінки.

Подальший розвиток психологічної думки, зокрема в дискурсах гуманістичної та екзистенційної психології, сприяв інтеграції гедоністичних й евдемоністичних уявлень [14]. Представники гуманістичного напряму закономірно розглядали прагнення до задоволення у зв'язку з процесами самореалізації, автентичності та особистісного зростання. У рідчій сучасній людинознавчій психології розмежується гедоністичний компонент благополуччя, пов'язаний із переживанням позитивних емоцій і задоволеності життям, та евдемоністичний, що охоплює смислову наповненість, автономію та розвиток [5]. Це розмежування дозволило відійти від спрощеного трактування гедонізму.

Отже, філософсько-психологічні передумови осмислення гедоністичної спрямованості людини свідчать про еволюцію уявлень від етичної категорії задоволення до багатовимірного психологічного феномену. Вказана еволюція створила теоретичний фундамент для розгляду гедоністичної спрямованості як складного

утворення, психологічний зміст якого визначається не лише прагненням до задоволення, а й способом його інтеграції у систему цінностей особистості.

Дослідження останніх років показали, що психологічні першоджерела гедоністичної спрямованості особистості значною мірою спричинюються сукупністю індивідуально-суб'єктних властивостей психіки та типологічних характеристик, які формують базові способи емоційного реагування, особливості сприйняття та обробки інформації, мотиваційні пріоритети і специфіку прийняття рішень. До таких характеристик належать темпераментальні і характерологічні властивості, рівень чутливості особи до підкріплення, її емоційна реактивність і базова спрямованість нервової системи на уникнення болю або на пошук задоволення.

Вроджені особливості психіки передусім зумовлюють те, яким чином суб'єкт переживає задоволення та якої інтенсивності стимуляції потребує для досягнення персонального відчуття благополуччя. Психіка у даному контексті є своєрідним фільтром, що визначає стимули розпізнавання як привабливі, самобутні, або як загрозливі чи недостатні для досягнення задоволення. Особи з підвищеною емоційною реактивністю та високою потребою в новизні, як правило, схильні до активного пошуку зорієнтованих на задоволення переживань, що може надавати гедоністичній спрямованості імпульсивного, ситуативного або зовнішньо детермінованого характеру. Натомість особи з більшою емоційною стабільністю та нижчою сенсорної чутливістю частіше інтегрують гедоністичні мотиви у ширший формат життєвих цілей і цінностей, що зумовлює їх відносну стійкість та усвідомленість. Типологічні відмінності у мотиваційних системах, зокрема у співвідношенні орієнтації на досягнення задоволення і на уникнення дискомфорту, також є важливими у формуванні психологічного змісту гедоністичних налаштувань особистості.

У даному аналітичному вимірі гедоністична спрямованість часто амбівалентна: з одного боку, виконує адаптивну функцію, тобто сприяє емоційній саморегуляції та підтриманню психологічної рівноваги, з іншого – потенційно дезадаптивну, себто за умов домінування короткочасних приємних переживань над довгостроковими смисложиттєвими орієнтаціями. Індивідуальні властивості психіки

і типологічні особливості самі собою не визначають гедоністичну спрямованість однозначно, проте створюють психологічні передумови для її змістового наповнення, інтенсивності та уможливлення способів реалізації. Їх вплив опосередковується соціальним досвідом, системою цінностей і рівнем особистісної зрілості, які формуються завдяки низці факторів (*див. далі*) і які, на нашу думку, є засадничими у формуванні психологічного змісту гедоністичної спрямованості в структурі особистості. Впливу сім'ї та соціального оточення на зазначений зміст тут належить визначальна роль.

У форматі окресленого вагомим складником у формуванні гедоністичних настановлень та їх психологічних узмістовлень є процес соціалізації особистості (родина, школа, довкілля). Саме в родинному контексті закладаються первинні уявлення про допустимі способи отримання задоволення, ставлення до потреб, межі між бажаним і соціально прийнятним, а також моделі емоційного реагування на фрустрацію та культурні обмеження. Сімейна атмосфера, передусім стиль виховання, емоційний клімат і характер міжособистісних стосунків, суттєво впливає на те, чи сприймається задоволення як цінність, винагорода, засіб компенсації, або ж як форма уникнення психологічного напруження. У сім'ях із надмірною орієнтацією на задоволення потреб без формування навичок відтермінування бажаного гедоністична спрямованість юні часто набуває інфантильного чи егоцентричного характеру. Водночас у родинному довіллі із жорсткими обмеженнями, емоційною холодністю чи знеціненням потреб можливе формування компенсаторної гедоністичної інтенційності, спрямованої на інтенсивний пошук приємних переживань поза сімейною системою.

Очевидно, що важливу роль у формуванні психологічної суті гедоністичних налаштувань відіграють референтні групи, культурні норми, соціальні очікування та домінуючі у суспільстві уявлення про успіх, щастя і задоволення, де гедоністичні установки підкріплюються соціальними наративами, які останнім часом змістили акцент на емоційний комфорт та задоволення як провідний регулятор поведінки юнаків і дівчат, що врешті-решт сприяє посиленню зовнішньо нав'язаних форм їх гедоністичної спрямованості.

Відтак сім'я та соціальне оточення – це визначальні чинники формування ціннісно-смислової складової психологічного змісту

гедоністичної спрямованості особистості. Саме вони спричиняють, яким змістом наповнюється її орієнтація на задоволення та яку роль вона відіграє у регуляції її життєдіяльності. Закономірно, що така спрямованість є багаторівневе, динамічне, мотиваційно-ціннісне утворення, яке також охоплює когнітивний, емоційний, поведінковий і рефлексивний компоненти. Іншими словами, це – структурно-функційне ціле психічного світу людини, яке визначає способи її взаємодії із соціальним довкіллям і внутрішнім засвітом, спрямовує її життєві стратегії та корегує прийняття нею рішень. Характер інтеграції гедоністичних налаштувань у систему персональних цінностей, зумовлюється головним чином когнітивними особливостями, які задіють саморефлексію, рівень усвідомленості, здатність особистості до відповідальної саморегуляції та спрямовують її емоційний, інтелектуальний, дійовий і післядійовий аспекти життєвого процесу.

Так, когнітивний аспект гедоністичної спрямованості містить уявлення та переконання щодо значущості задоволення, його допустимих способів досягнення та співвідношення із іншими життєвими цілями, тоді як емоційний рівень характеризує чутливість до позитивних переживань, прагнення до емоційного комфорту та уникнення психологічного дискомфорту. За умов зрілого гедоністичного спрямування названі аспекти зазвичай перебувають у відносній узгодженості: когнітивні оцінки враховують межі, відтермінування та наслідки задоволення, а емоційні переживання набувають більш стабільного і помірному характеру в своєму ситуаційному перебігу.

Дійовий аспект гедоністичної спрямованості, посилюючись вакуальненням мотиваційних важелів і конкретизуючись у реальній поведінці, формується на перетині когнітивного та емоційного – за узгодженості цих сторін, коли вчинення особи набуває відносної стабільності та передбачуваності. При цьому їх зрівноваження уможливує коливання між імпульсивними діями, униканням, надмірним пошуком задоволення тощо. Інакше кажучи, при узгодженості емоційного та когнітивного аспектів гедоністична спрямованість набуває позитивного поведінкового забарвлення, тоді як при їхній неузгодженості – негативного. У першому випадку прагнення до задоволення постає ресурсом психологічного відновлення, стимулює мотивацію, підвищує життєву активність і підтримує гармонійний розвиток особистості,

в другому – воно здебільшого домінує над іншими важливими цінностями та життєвими смислами, провокуючи непередбачувану поведінку, уникнення відповідальності, або травмивні внутрішні суперечності.

Існування цієї подвійності ще раз унеобхіднює наявність саморефлексії, високого рівня усвідомленості та саморегуляції при інтеграції гедоністичних мотивів у систему світобачення особистості. Ці три аспекти когнітивного змісту особистості можуть забезпечити свідомий контроль над реалізацією цих мотивів та мінімізувати ризики деструктивного впливу. Врешті-решт усвідомлена інтеграція прагнення до задоволення в широку життєву стратегію визначає психологічну зрілість особистості та її здатність до відповідальної поведінки.

Зауважимо, що у сучасному соціокультурному просторі простежується трансформація гедоністичної парадигми, за якої домінуючою стає не поміркована, евдемоністично забарвлена, версія гедонізму Епікура, а радикалізований її варіант, близький до поглядів Аристипа Киренського. В контексті сучасної масової культури та медіапростору аристипівський гедонізм підтримується і нормалізується через соціальні мережі, технології «успіху», демонстративне споживання та ідеалізацію швидких емоційних і тілесних винагород. Відомі публічні особистості та інфлюенсери часто транслюють образ життя, зорієнтований на постійне отримання нових стимулів, що формує уявлення про задоволення як самоціль, а не як похідну від гармонійної життєвої стратегії. За переважання такої життєвої парадигми в особистості спостерігається зростання внутрішнього напруження, фрустрації або, більше того, емоційного виснаження, оскільки постійне прагнення до негайного задоволення потреб не забезпечує стійкого відчуття психологічного благополуччя. У разі неможливості досягнення бажаних гедоністичних цілей або втрати доступу до джерел насолоди, особистість ризикує опинитися у зоні екзистенційного вакууму, що проявляється апатією, нудьгою, відчуттям безглуздості та внутрішньої спустошеності [6].

В будь-якому разі дослідження останніх років свідчать, що орієнтація виключно на миттєве задоволення може призводити до поверхневості життєвих цілей, зниження здатності до відтермінування винагороди і до фрагментарності ковітальних смислів. До

1 – біопсихогенетичні:

індивідуально-психологічні, що містять темперамент, емоційну чутливість, когнітивні особливості та інші особистісні риси; тут мотиваційні пріоритети та потреби визначають вагування індивідуальних схильностей до переживання задоволення, відображаючи внутрішню дію біопсихічного механізму, що регулює прагнення до позитивних емоцій

4 – ковітально-рефлексивні: самоусвідомленні особою життєві події, успіхи та невдачі, які впливають на формування стратегій отримання задоволення, вибір пріоритетів особистісного розвитку та вагуваних ресурсів емоційної і рефлексивної саморегуляції

2 – соціокультурні: охоплюють сімейні умови виховання, близьке соціальне оточення та референтні групи, які через різні способи взаємодії формують настановлення особистості щодо пріоритетності задоволення у процесі життя

3 – особистісно-сміслові: охоплюють домінуючі у суспільстві цінності, культурні уявлення про щастя, успіх та емоційний комфорт, а також персонально осмислені та прийняті соціальні норми, формуючи зовнішні орієнтири та очікування особистості

Рис. 1.

Базові психологічні чинники формування гедоністичної спрямованості особистості

прикладу, молоді люди, які надмірно фокусуються на емоційних вигодах соціальних мереж, частіше демонструють високий рівень імпульсивності, знижену толерантність до фрустрації та труднощі у плануванні довгострокових життєвих стратегій. Особливої значущості ця проблема набуває у періоди соціальної нестабільності, економічних криз та емоційного перенавантаження, характерних для сучасного світу. За таких умов прагнення до задоволення виконує здебільшого компенсаторну функцію, допомагаючи відновлювати психічну рівновагу, проте, за відсутності усвідомленої та відповідальної саморегуляції, воно здатне трансформуватися у форму психологічного уникнення, що підсилює внутрішню амбівалентність і знижує здатність особи до розсудливого прийняття рішень. Усвідомленість, саморефлексія та відповідальна саморегуляція вчинкових дій –

це своєрідні «модератори» гедоністичної спрямованості особистості.

З огляду на ці фактори, саме усвідомленість і здатність до відповідальної саморегуляції є ключовими чинниками, що разом з саморефлексією визначають ефективність і конструктивність реалізації гедоністичної спрямованості особистості. Водночас, спираючись на принципи, закономірності та нормативи вчинкового (В. А. Роменець) і циклічно-вчинкового (А. В. Фурман [8; 9]) підходів, нами створена мислесхема кватерного аналітичного порядку, що містить біопсихогенетичні, соціокультурні, особистісно-сміслові та ковітально-рефлексивні базові чинники формування досліджуваної спрямованості (рис. 1).

У драматичному повсякденні українських реалій зосередження дітей і молоді на миттєвому задоволенні, прагнення до приємних

переживань, може, звісно, діяти як позитивний ресурс або, навпаки, як джерело внутрішніх суперечностей і життєвих труднощів. Тому саме саморефлексія та усвідомленість забезпечує здатність особистості розрізняти свої мотиви, оцінювати наслідки задоволення для власного розвитку, приймати рішення відповідно до психовітальних цілей і цінностей [15], тоді як спроможність до відповідальної саморегуляції дає їй внутрішню опору та авторство власного життя.

Присутність усвідомленості та відповідальної саморегуляції у психологічному змісті особистості визначають те, наскільки ефективно гедоністичні імпульси будуть вбудовані у її мотиваційно-ціннісну систему. У тандемі з високим рівнем саморефлексії ці два чинники здатні поєднувати прагнення до задоволення із довгостроковими життєвими стратегіями, уникати непродуманих рішень і розвивати внутрішню психологічну стійкість. Скажімо, людина, котра усвідомлює важливість відпочинку та емоційного комфорту, може використовувати приємні переживання як спосіб відновлення ресурсів для реалізації професійних чи соціальних цілей, не піддаючись короткостроковим імпульсам. Водночас відсутність цих двох компонентів та здатності до саморефлексії підвищує ризик деструктивної реалізації гедоністичних прагнень. Переважання миттєвого задоволення над життєвими смислами здатне призвести до звуження ціннісно-сислової сфери, де мотиви набувають поверхневого характеру і втрачають смислотворчу функцію, що, своєю чергою, призведе до смислової порожнечі, коли задоволення втрачає здатність приносити стійке відчуття наповненості життя, а поведінка визначається ситуативним учиненням, яке може мати непередбачувані наслідки.

Отже, саморефлексія, відповідальна саморегуляція та усвідомленість є не лише механізмами контролю за гедоністичними поштовхами, а й ключовими чинниками адаптивності та особистісної зрілості. На психологічному рівні всі зазначені компоненти діють, так би мовити, як «модератори» амбівалентності гедоністичної спрямованості. Вони сигналізують, чи прагнення до задоволення буде позитивним аспектом для саморозвитку, стимулом до активності та підвищення життєвої задоволеності, чи перетвориться на фактор ризику, що ускладнює внутрішню когнітивно-емоційну гармонію. У наш час, коли гедоніс-

тичні стимули є надзвичайно численними та доступними, а прагнення до емоційного комфорту та задоволення набуває статусу провідної життєвої цілі, усвідомленість і саморегуляція допоможуть особистості інтегрувати прагнення до задоволення у систему життєвих цілей належним чином, узмістовлюючи її психологічну стійкість і гармонійний розвиток.

Таким чином, саморефлексія та відповідальна саморегуляція функціонують як головні механізми чи «сприятливі умови» трансформації психологічного змісту гедоністичної спрямованості у ресурс особистісного розвитку, й тому визначають конструктивний або деструктивний характер ущасливлених налаштувань особистості у сучасному соціокультурному контексті, перетворюючи цей зміст у режим інтенційної повноти, стабільності та життєвостердності. Також у цьому контексті особливої ваги набуває принцип, згідно з яким досягнення стійкішої та глибшої насолоди можливе у ситуаціях свідомого самообмеження, відтермінування бажаного та узгодження гедоністичних прагнень із ціннісно-сисловими орієнтирами: Во істину справедливо мовиться: «Для отримання більшої насолоди потрібно себе обмежувати» (Епікур).

Насамкінець подамо авторську модель подвійного структурно-логічного деталювання багатопараметричного психологічного змісту формування та модифікації гедоністичної спрямованості особистості (рис. 2). Вона створена за архітектонікою вчинкового канону В. А. Роменця, охоплюючи ситуацію, мотивацію, дію, післядію, та уконкретнена за принципами, закономірностями і похідними нормативами циклічно-вчинкового підходу А. В. Фурмана (передусім гносеологічні основоположення учинковості, циклічності, метасистемності, синергійності) [8; 9]. У результативності пошукування отримано чотири аспекти / компоненти психологічного узмістовлення гедоністичного спрямування особи, кожний із яких містить по два складники: 1.1 – соціально-культурний, 1.2 – особистісно-досвідний, 2.1 – потребомотиваційний, 2.2 – цілепокладально-індивідуальний, 3.1 – емоційно-регуляційний, 3.2 – самісно-діяльнісний, 4.1 – ціннісно-сисловий, 4.2 – системно-рефлексивний. Очевидно, що висвітлення змістовної мозаїки цих складових потребує окремого предметного дослідження. Наразі висловимо сподівання, що в найближчій перспективі це пізнавальне завдання буде вирішено.

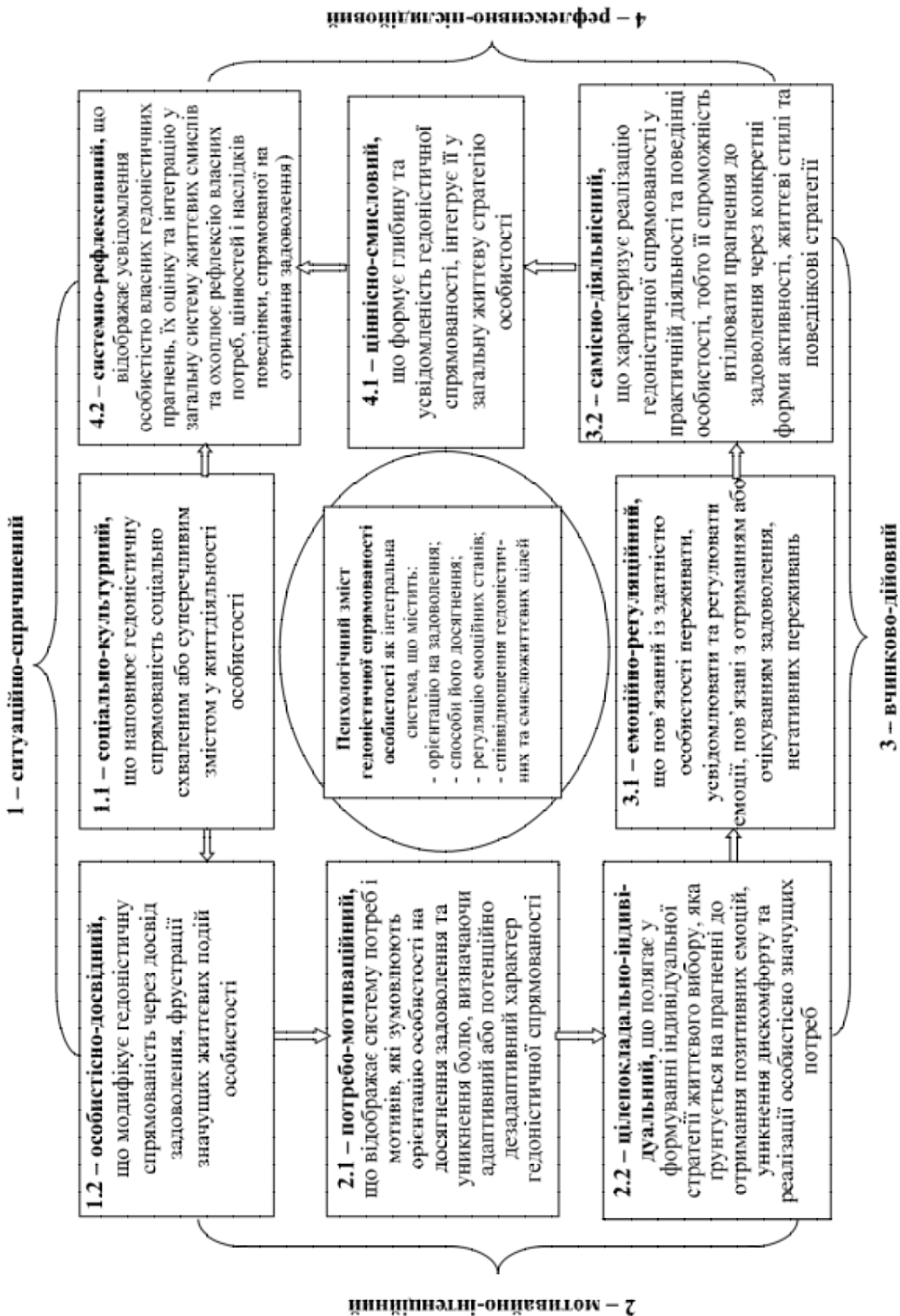

Рис. 2.

Психологічний зміст формування та модифікації гедоністичної спрямованості особистості

ВИСНОВКИ

1. Проведений філософсько-психологічний аналіз засвідчив, що гедоністична спрямованість особистості є складним і багатовимірним психологічним феноменом, який формується на перетині біопсихічних передумов, соціокультурних впливів та індивідуально-рефлексивних механізмів саморегуляції. Вона не зводиться лише до прагнення людини до задоволення, а постає як структурно організована система мотиваційно-ціннісних, когнітивних, емоційних і поведінкових компонентів, що визначають спосіб переживання задоволення, його смислову інтерпретацію та інтеграцію у життєву стратегію особистості.

2. З'ясовано, що історична еволюція уявлень про гедонізм – від античних етичних концепцій до сучасних психологічних теорій мотивації, емоційної регуляції та благополуччя – створила теоретичне підґрунтя для розуміння гедоністичної спрямованості як феномену, що має амбівалентний потенціал. З одного боку, орієнтація на задоволення виконує адаптивну функцію, сприяючи підтриманню психологічної рівноваги, емоційної регуляції та життєвої активності особистості, з іншого, – за умов домінування короточасних емоційних винагород над довгостроковими смисложиттєвими орієнтирами, вона може набувати дезадаптивного характеру, породжуючи фрагментарність життєвих цілей, зниження толерантності до фрустрації та послаблення здатності до відповідального життєвого вибору.

3. Доведено, що психологічний зміст гедоністичної спрямованості формується під впливом комплексу чинників, серед яких важливе місце належить індивідуально-типологічним властивостям психіки, особливостям сімейної соціалізації та ширшому соціокультурному контексту. Вроджені характеристики нервової системи, рівень емоційної реактивності та чутливості до підкріплення визначають інтенсивність прагнення до задоволення і способи його переживання, тоді як родинне середовище та соціальні наративи задають ціннісні орієнтири і моделі його досягнення. Саме взаємодія цих факторів зумовлює змістове наповнення гедоністичних настанов, їх інтеграцію у систему особистісних цінностей та життєвих смислів.

4. Встановлено, що ключову роль у конструктивній трансформації гедоністичної спрямованості відіграють рефлексивно-регулятивні

механізми особистості – саморефлексія, усвідомленість і відповідальна саморегуляція. Вони виконують функцію своєрідних «модераторів» гедоністичних імпульсів, забезпечуючи їх узгодження з довгостроковими життєвими цілями, морально-ціннісними орієнтирами та соціально прийнятними формами поведінки. Саме завдяки цим механізмам прагнення до задоволення може бути інтегроване у ширший контекст особистісного розвитку, перетворюючись із ситуативного емоційного стимулу на ресурс самореалізації та психологічної стійкості людини.

5. Особливої уваги потребує зафіксована у сучасному соціокультурному просторі тенденція до трансформації гедоністичної парадигми, за якої поміркована, евдемоністично зорієнтована, модель задоволення поступається місцем її радикалізованим формам, підкріпленим медіакультурою швидких емоційних винагород і демонстративного споживання. Така трансформація зумовлює зростання внутрішніх суперечностей у системі життєвих орієнтацій особистості, посилює її залежність від зовнішніх стимулів і водночас знижує здатність до переживання стійкого психологічного благополуччя.

6. Гедоністична спрямованість особистості є динамічним структурно-функціональним утворенням, психологічний зміст якого визначається способом інтеграції прагнення до задоволення у мотиваційно-ціннісну систему людини. Її адаптивний потенціал розкривається за умов усвідомленого поєднання гедоністичних мотивів із довгостроковими життєвими цілями, здатності до відтермінування бажаного та прийняття неминучих обмежень і труднощів. Саме така інтеграція забезпечує перехід від ситуативного пошуку насолоди до зрілого переживання життєвої повноти, у якій задоволення виступає не самоціллю, а складником цілісного процесу особистісного становлення.

7. У дослідницькому підсумку конструктивне застосування принципу вчинковості В. А. Роменця і канонів циклічно-вчинкового підходу А. В. Фурмана дало змогу створити модель восьмикомпонентного психозмістовного наповнення процесів та модифікацій гуманістичної спрямованості особистості, що інваріантні логічній структурі вчинку (ситуація, мотивація, дія, післядія) і поіменовані нами, як ситуаційно-спричинений, мотиваційно-інтенційний, учинково-дійовий і рефлексивно-післядійовий змісти названого спрямування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аристотель. Нікомахова етика /пер. з грецьк. Київ: VERBA, 2025. 352 с.
2. Епікур. Листи. Основні думки. Фрагменти /пер. з грецьк. Київ: Априорі, 2025. 192 с.
3. Каргіна Н. В. Гедоністичне та евідемоністичне розуміння психологічного благополуччя: переваги й недоліки. *Теорія та практика сучасної психології*. 2019. № 4. Т. 1. С. 27-31.
4. Онфре М. Сила життя. Гедоністичний маніфест / пер. з фр. А. Репа. Київ : Ніка-Центр, 2016. 256 с.
5. Трач Р. Людинознавча психологія: зб. ст. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2019. 188 с.
6. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків : Книжковий клуб «Сімейного дозвілля», 2020. 160 с.
7. Фройд З. Вступ до психоаналізу / пер. з нім. Тернопіль: Богдан, 2021. 416 с.
8. Фурман А. В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.
9. Фурман А. В., Фурман О. Є., Шандрук С. К. та ін. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А. В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
10. Хамітов Н. (ред.). Філософський словник. Людина та світ. Київ: КНТ, 2021. 576 с.
11. Юнг К. Г. Психологічні типи. Київ: Центр навчальної літератури, 2024. 512 с.
12. Kahneman D. Objective happiness. *Well-being: The Foundations of Hedonic Psychology* / ed. by E. Diener, N. Schwarz, D. Kahneman. New York : Russell Sage Foundation, 1999. P. 3-34.
13. Ryan R. M., Deci E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*. 2000. Vol. 55, № 1. P. 68-78.
14. Ryan R. M., Deci E. L. The darker and brighter sides of human existence: Basic psychological needs as a unifying concept. *Psychological Inquiry*. 2000. Vol. 11. P. 318-337.
15. Seligman M. E. P. *Flourish: A New Understanding of Happiness and Well-Being – and How to Achieve Them*. London : John Murray, 2011. 368 p.
16. Williams M., Penman D. Усвідомленість. Як знайти гармонію в нашому шаленому світі. Київ: Моноліт-Bizz, 2021. 368 с.

REFERENCES

1. Aristotle (2025). *Nicomachean Ethics*. Kyiv: VERBA [in Ukrainian].
2. Epikur (2025). *Lysty. Osnovni dumky. Frahmenty* [Letters. Principal Doctrines. Fragments]. Kyiv: Apriori [in Ukrainian].
3. Kargina, N. V. (2019). Hedonistychne ta evdemonistychne rozuminnia psykholohichnoho blahopoluchchia: perevahy u nedoliky [Hedonic and eudaimonic understanding of psychological well-being: advantages and disadvantages]. *Teoriia ta praktyka suchasnoi psykholohii – Theory and Practice of Modern Psychology*, 4 (1), 27-31 [in Ukrainian].
4. Onfray, M. (2016). *Syla zhyttia. Hedonistychnyi manifest* [The Force of Life. Hedonistic Manifesto]. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
5. Trach, R. (2019). *Liudynoznavcha psykholohiia* [Human Studies Psychology]. Kyiv: Universytetske vydavnytstvo PULSARY [in Ukrainian].
6. Frankl, V. (2020). *Liudyna v poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholoh u kontstabori* [Man's Search for Meaning].

Kharkiv: Knyzhkovyi klub "Simeinoho dozvillia" [in Ukrainian].

7. Freud, S. (2021). *Vstup do psykhoanalizu* [Introduction to Psychoanalysis]. Ternopil: Bohdan [in Ukrainian].
8. Furman, A. V. (2016). *Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannia* [The Idea and Content of Professional Methodologization]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
9. Furman A. V., Furman O. Ye., Shandruk S. K., Furman A. A. (2019). *Metodolohiia i psykholohiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A. V. Furmana: kolektyvna monohrafiia*. [Methodology and psychology of humanitarian cognition. To the 25th anniversary of Professor A. V. Furman's Scientific School: Collective monograph]. Ternopil: TNEU. [in Ukrainian].
10. Khamitov, N. (Ed.). (2021). *Filosofskyi slovnyk. Liudyna ta svit* [Philosophical Dictionary. Human and World]. Kyiv: KNT [in Ukrainian].
11. Jung, C. G. (2024). *Psykholohichni typy* [Psychological Types]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury [in Ukrainian].
12. Kahneman, D. (1999). Objective happiness. In E. Diener, N. Schwarz & D. Kahneman (Eds.), *Well-being: The Foundations of Hedonic Psychology* (p. 3-34). New York: Russell Sage Foundation [in English].
13. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, 55(1), 68-78 [in English].
14. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). The darker and brighter sides of human existence: Basic psychological needs as a unifying concept. *Psychological Inquiry*, 11, 318-337 [in English].
15. Seligman, M. E. P. (2011). *Flourish: A New Understanding of Happiness and Well-Being – and How to Achieve Them*. London: John Murray [in English].
16. Williams, M., & Penman, D. (2021). *Usvidomlenist. Yak znaity harmoniiu v nashomu shalenomu sviti* [Mindfulness: Finding Peace in a Frantic World]. Kyiv: Monolit-Bizz [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

НАДВИНИЧНА Тетяна Лонгінівна, БАБ'ЯР Олександр Володимирівна.

Психологічний зміст гедоністичної спрямованості особистості.

У статті здійснено філософсько-психологічний аналіз гедоністичної спрямованості особистості як складного мотиваційно-ціннісного утворення, що визначає особливості переживання задоволення, регуляції поведінки та формування життєвих орієнтацій людини. Актуальність дослідження зумовлена трансформацією змісту гедоністичних настанов у сучасному соціокультурному просторі, де під впливом масової культури, медіасередовища та прискорення темпів життєдіяльності спостерігається тенденція до редукції задоволення як провідного регулятора поведінки, що може спричинювати звуження смислово-ціннісної сфери особистості та зростання її вразливості до емоційного виснаження, фрустрації та депресивних станів. Метою статті є теоретичне осмислення психологічного змісту гедоністичної спрямованості особистості як багатовимірного феномену, що формується на перетині біопсихічних, мотиваційно-ціннісних, соціокультурних та рефлексивно-регулятивних чинників. У межах дослідження проаналізовано еволюцію уявлень про гедонізм у філософській та психологічній традиціях – від античних концепцій задоволення як вищого блага до сучасних наукових підходів, у яких гедоністична проблематика інтегрується з теоріями мотивації, емоційної регуляції та

психологічного благополуччя. Показано, що історична опозиція між гедоністичним та евдемоністичним розумінням щастя стала концептуальним підґрунтям сучасних психологічних інтерпретацій задоволення як складника життєвої реалізації особистості. Доведено, що психологічний зміст вказаної спрямованості формується під впливом комплексу чинників, серед яких вагому роль відіграють індивідуально-типологічні властивості психіки, особливості емоційної реактивності, чутливість до підкріплення, а також умови соціалізації – сімейне виховання, соціальне оточення і культурні наративи, які задають моделі переживання задоволення та допустимі способи його досягнення. Аргументовано, що гедоністична спрямованість має амбівалентний характер: з одного боку, вона може виконувати адаптивну функцію, підтримуючи емоційну рівновагу, життєву активність і психологічне благополуччя особистості, а з іншого, – головню при домінуванні короткочасних емоційних винагород над довготривалими смисложиттєвими орієнтаціями, набувати потенційно дезадаптивних форм. Обґрунтовано, що інтеграція гедоністичних мотивів у систему особистісних цінностей відбувається за участю когнітивних і рефлексивно-регулятивних механізмів, серед яких провідне місце посідають саморефлексія, усвідомленість та відповідальна саморегуляція. Саме ці психологічні чинники виконують функцію своєрідних модераторів гедоністичних імпульсів, забезпечуючи їх узгодження з довгостроковими життєвими цілями, смислами та соціально прийнятними формами поведінки. Виявлено, що усвідомлена інтеграція прагнення до задоволення у широку життєву стратегію сприяє формуванню психологічної зрілості, підвищенню толерантності до фрустрації та розвитку в особистості здатності до відповідального життєвого вибору. Висновок: психологічний зміст формування та модифікації гедоністичної спрямованості особистості, будучи методологічно обґрунтованим із позицій циклічно-вчинкового підходу (В. А. Роменець, А. В. Фурман), охоплює чотири аспекти / компоненти – ситуаційно-спричинений, мотиваційно-інтенційний, учинково-дійовий і рефлексивно-післядійовий, кожен з яких щонайменше має подвійне узмістовлення.

Ключові слова: особистість, гедоністична спрямованість, психологічні особливості, задоволення, психічний феномен, мотиваційно-ціннісна сфера, психологічне благополуччя, ціннісні орієнтації, психологічні чинники, саморефлексія, усвідомленість, саморегуляція, соціалізація, вчинок.

ABSTRACT

Tetiana NADVYNICHNA, Oleksandra BABYAR.

The Psychological Content of the Hedonistic Orientation of the Personality.

The article conducts a philosophical-psychological analysis of the hedonistic orientation of the personality as a complex motivational-value formation that determines the features of experiencing pleasure, regulating behavior, and forming a person's life orientations. The relevance of the study is due to the transformation of the content of hedonistic attitudes in the modern sociocultural space, where, under the influence of mass culture, the media environment, and the acceleration of the pace of life, there is a tendency to reduce pleasure to the leading regulator of behavior, which can cause a narrowing of the semantic-value sphere of the personality and an increase in its

vulnerability to emotional exhaustion, frustration, and depressive states. The aim of the article is to provide a theoretical understanding of the psychological content of the hedonistic orientation of the personality as a multidimensional phenomenon, which is formed at the intersection of biopsychic, motivational-value, sociocultural, and reflexive-regulatory factors. The study analyzes the evolution of ideas about hedonism in philosophical and psychological traditions – from ancient concepts of pleasure as the highest good to modern scientific approaches, in which hedonistic problematics are integrated with theories of motivation, emotional regulation, and psychological well-being. It is shown that the historical opposition between the hedonistic and eudaimonistic understanding of happiness has become the conceptual basis of modern psychological interpretations of pleasure as a component of the life realization of the personality. It is proven that the psychological content of this orientation is formed under the influence of a complex of factors, among which a significant role is played by individual-typological properties of the psyche, features of emotional reactivity, sensitivity to reinforcement, as well as conditions of socialization – family upbringing, social environment, and cultural narratives, which set models of experiencing pleasure and permissible ways of achieving it. It is argued that the hedonistic orientation has an ambivalent character: on the one hand, it can perform an adaptive function, supporting emotional balance, life activity, and psychological well-being of the individual, and on the other – mainly when short-term emotional rewards dominate over long-term meaningful life orientations – it can acquire potentially maladaptive forms. It is substantiated that the integration of hedonistic motives into the system of personal values occurs with the participation of cognitive and reflexive-regulatory mechanisms, among which self-reflection, awareness, and responsible self-regulation occupy a leading place. It is these psychological factors that perform the function of peculiar moderators of hedonistic impulses, ensuring their coordination with long-term life goals, meanings, and socially acceptable forms of behavior. It is shown that the conscious integration of the desire for pleasure into a broad life strategy contributes to the formation of psychological maturity, increased tolerance to frustration, and the development of the ability to make responsible life choices in the individual. It is concluded that the psychological content of the formation and modification of the hedonistic orientation of the personality, being methodologically substantiated from the standpoint of the act-cyclical approach (V. Romenets, A. Furman), includes the situationally-caused, motivational-intentional, act-action, and reflexive-post-action components, each of which has at least a twofold substantive content.

Keywords: *personality, hedonistic orientation, psychological characteristics, pleasure, mental phenomenon, motivational-value sphere, psychological well-being, value orientations, psychological factors, self-reflection, awareness, self-regulation, socialization, act.*

Рецензенти:

**д. психол. н, проф. Зіновія КАРПЕНКО,
д. психол. н, проф. Анатолій А. ФУРМАН.**

Надійшла до редакції 25.02.2026.

Підписана до друку 10.03.2026.

Дата публікації 30.03.2026.

Бібліографічний опис для цитування:

Надвичина Т.Л., Баб'яра О.В. Психологічний зміст гедоністичної спрямованості особистості. Психологія і суспільство. 2026. № 1. С. 155-164. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.155>

МАРТИНЮК Ірина Анатоліївна

ГОТОВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ДО САМООСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ПСИХІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Iryna MARTYNIUK

THE PERSONALITY'S READINESS FOR SELF-EDUCATIONAL ACTIVITY AS A PSYCHIC PHENOMENON

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.165>

УДК 129.923.2

Постановка наукової проблеми. Життя сучасної людини сповнене великою кількістю непередбачуваних обставин, що викликають кризи, важкі стреси, які вимагають адаптації, переосмислення цінностей і при цьому збереження здатності до прийняття оптимальних рішень. Така ситуація зумовлює нові вимоги до системи освіти. Її завдання – не просто підготувати людину до життя, а підготувати до повноцінного функціонування в умовах невизначеності.

Сьогодні невизначеність як психологічна характеристика буття людини в суспільстві зумовлена війнами, що руйнівним чином позначаються на її почутті безпеки й перспективи особистісного зrealізування, зростаючою цифровізацією, що потребує поповнення багажу знань про спричинені нею потреби й вимоги, міграційними рухами, які підривають відчуття стабільності, роботизацією виробничих сфер, що викликають страх позбавлення можливості працювати й заробляти на прожиття.

У будь-якому разі необхідність підготовки людини до функціонування в умовах невизначеності зумовлює переорієнтацію парадигми вищої освіти – із академічної на особистісно зорієнтовану, вітакультурну, що сповідує ідею полірозвивальної освіти впродовж життя, застосовує компетентнісний і циклічно-вчинковий підходи та є націєнцентрованою [11, с. 6-235]. Вочевидь це потребує високого рівня

психологічної компетентності науково-педагогічних працівників у зrealізуванні принципів, закономірностей і механізмів навчальної діяльності здобувача як суб'єкта, з опорою на які має здійснюватись освітній процес, відбуватися запровадження різних новацій, зберігатися розумний баланс між традиційними та новітніми методами, засобами і технологіями навчання.

Важливим психологічним утворенням особистості, формування якого має забезпечуватись новою парадигмою вищої освіти та визначати здатність людини до повноцінного функціонування в умовах невизначеності, є, на наш погляд, *готовність до самоосвітньої діяльності*.

Мета (цілі і завдання) дослідження: обґрунтування психологічного змісту готовності особистості до самоосвітньої діяльності, що становить підґрунтя і є рушієм навчання й розвитку особистості як в умовах ЗВО, так і поза його просторово-часовими межами, а також описати її показники.

Суть авторської концепції. Готовність особистості до самоосвітньої діяльності є комплексним утворенням, котре вмщує характеристики декількох сфер психіки – емоційно-когнітивної, мотиваційної, поведінково-вольової та комунікативно-рефлексивної, що концептуально відповідають логіко-канонічній структурі вчинку за теорією В.А. Роменця [10]. Як психічний феномен така готовність відображає суб'єктивну картину світу особистості, у якій

поєднані усвідомлення значущості освіченості, бажання і спроможності її набувати. Крім того, їй притаманна оперативність зовнішнього вираження під час зустрічі з необхідністю та/чи можливістю нового пізнання, де проявами є самостійний пошук потрібної інформації, її опрацювання, опанування і рефлексія.

Водночас готовність до самоосвітньої діяльності має різні ступені розвитку в молоді. Із зростанням вольового бажання самовдосконалення знижується стресове навантаження на особистість за умов надобності самостійного вирішення навчальних завдань, оптимізується співвідношення витрачених внутрішніх і часових ресурсів та досягнутого результату самоосвіти, зростає ймовірність досягнення юною особою високої самоефективності впродовж її життєвого шляху. Майданчиком формування, прояву й удосконалення вказаної готовності постає пізнавальна активність і зреалізовувана здатність до навчання. Із їх ускладненням відбувається тренування різних складових-компонентів готовності до самоосвіти, тому в певні моменти вона стає силою, котра спонукає перебіг процесів пізнання та розвитку особистості самої себе. У будь-якому разі існує нагальна потреба цілеспрямованого посилення у здобувачів ЗВО готовності до самоосвітньої діяльності. Це, своєю чергою, вимагає з'ясування питань, пов'язаних із сутнісними вимірами функціонування та розвитку даного утворення для розробки методів його діагностування, тренування, психокорекції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З'ясування сутності готовності до самоосвітньої діяльності впливає насамперед із розуміння змісту, обсягу та значення поняття «самоосвіта». Словникові його визначення здебільшого позначають здобуття знань особою самостійним навчанням поза навчальним закладом, без сторонньої допомоги» або як набування освіченості у процесі самостійної роботи людиною без проходження систематичного курсу навчання, що сприяє поглибленню, розширенню і більш міцному привласненню знань, умінь, навичок, компетентностей.

Водночас у дослідженнях українських науковців знаходимо більш розширене розуміння змісту цього поняття. Зокрема, А.Б. Гришук [4] розглядає самоосвіту як цілеспрямовану систематичну пізнавальну діяльність, яка зорієнтована на збільшення можливостей особистості у професійному кар'єрному розвитку

та самовдосконаленні. За змістом автор виокремлює такі види самоосвіти: загальнорозвивальна, загальнопрофесійна, профільна, посадова. Натомість О.В. Бурлука [2], здійснюючи філософське осмислення самоосвіти, зауважує, що остання має автономно персоналістичний характер як самостійний психокультурний феномен, який стає інструментом самореалізації, самоактуалізації, самовдосконалення особистості.

До того ж часто самоосвіта постає як інформаційно забезпечувальна діяльність, що здійснюється через набуття, накопичення, впорядкування, систематизації й відновлення знань з метою задоволення пізнавальних потреб особи шляхом опанування різноманітними видами діяльності. Доводиться, що сутнісно процес самоосвіти охоплює технології роботи з різноманітними текстами, зосереджується у прийомах, методиках, засобах одержання, опрацювання, систематизації, відновлення і використання інформації, раціональних знань. При цьому названі процеси зовні спричиненні соціально-економічними чинниками, характером праці, а з іншого боку – творчим та інтелектуальним потенціалом особистості, її інтересами і бажаннями (професійно-трудовами, соціально-статусними, психодуховними).

Якщо в кінці ХХ століття основним засобом самоосвіти вважалось самостійне вивчення літератури, то вже на початку ХХІ вчені звертають уваги на зумовленість моделі самоосвіти конкретно-історичним типом культури, передусім етнонаціональної. Тому сьогодні самоосвіта набуває нових ознак – здійснюється завдяки комп'ютерним технологіям і телекомунікаціям, стає все більш багатобічною, вітакультурною і людиновимірною.

У працях сучасних зарубіжних дослідників підкреслюється важливість будь-якого виду самоосвіти (за употребленням її сприйняттям людиною) задля вирішення численних викликів повсякденного життя. Зокрема, Дж. Каргул (J. Kargul [21]) обґрунтовує гіпотезу про існування двох типів практиків самоосвіти. До першого належать люди, які займаються самоосвітою, щоб наслідувати певну модель, так звані «зовнішньо керовані» особи, а інший – із тих, котрі прагнуть самовдосконалюватися (в усіх аспектах своєї особистості), щоб ефективно виконувати завдання, що ставить перед ними життя («внутрішньо керовані»). Водночас С. Валваде і В. Зидзюнайте (S. Valvade, V. Zydziunaite [28]) визначають самоосвіту як активний процес, у якому людина, котра роз-

вивається, є суб'єктом, а не об'єктом подій. Така людина, плануючи, організовуючи, керуючи та контролюючи процес свого особистісного розвитку, бере на себе відповідальність за напрямок, цілі, шляхи та кінцевий результат самоосвіти, а це здебільшого здоровий спосіб життя, що вміщує фізичну, психічну, соціальну, екзистенційну та духовну самоосвіту.

Близькими до сутнісного змістовлення самоосвіти є такі поняття, що набувають усе більшої популярності у глобальному психолого-педагогічному дискурсі: «самостійне навчання», «самокероване навчання» (self-directed learning) та «автономне навчання». Так, А. Данк, Дж. Дж. Крафт (A. Dunk, J.J. Craft [18]) розглядають самостійне навчання як таке, що збагачує організований освітній процес, підкреслюючи важливість стратегій, які здобувачі використовують для керування власним учінням. У дослідженні М. Сінгарай, А. Кармакар, С. Мухерджі (M. Sinharay, A. Karthakkar, S. Mukherjee [27]) саморегульоване навчання – це така форма освітньої роботи у ЗВО, що скеровується та заохочується фасилітаторами. Водночас Дж. Абдельмунаїм, Б. Кумачі, М. Ларуз (J. Abdelmounaim, B. Koumach, M. Larouz [14]) розглядають автономне навчання як таке, у якому студенти беруть на себе повну відповідальність за свою освіченість, приймають рішення про те, що і як вони вивчають, і часто самостійно шукають інтелектуальні та особистісні ресурси. У цьому разі інтенсифікується розвиток критичного мислення, самомотивації та формування навичкою навчання протягом усього особистого життя, оскільки за цих умов актуалізується здатність навчатися самостійно та адаптуватися до нових буденних викликів.

Готовність до самоосвіти в українській та зарубіжній психолого-педагогічній науці розглядається здебільшого у прикладних дослідженнях, у контексті яких є напрацювання щодо розуміння її сутності та умов розвитку. До прикладу, О.А. Бубін, Є.А. Дурманенко, С.О. Боярчук [1] готовність до самоосвіти вважають особистісно набутиим новоутворенням майбутнього фахівця, у засновках якого перебуває його потреба в професійному самовдосконаленні та у прагненні самостійно отримувати нові соціально значущі знання і набувати відповідні вміння, навички, компетентності. Процес формування готовності особи до самоосвіти є складним і багатоетапним, важливими умовами реалізації якого постають пошуково-

дослідницька творча зорієнтованість освітньої діяльності та безперервна й паритетна суб'єкт-суб'єктна взаємодія викладача і студентів. Окрім того, впровадження у життя цього процесу активізує здатність особистості навчатися та здобувати нову інформацію самостійно без постійної допомоги й стимулів ззовні, де головну роль відіграють такі психологічні чинники, як зацікавленість, полімотивованість, відкритість до цікавих ідей і спроможність аналізувати й застосовувати їх у повсякденні [13]. Також слушно зауважується, що висвітлювана готовність становить допоміжну сферу самореалізації особистості, яка перебуває на рівні із соціальною взаємодією, суспільною активністю, захопленнями тощо [5], адже утворена із її вмілості, дієвості, усвідомленості, обізнаності, єдності морально-вольових, пізнавальних та мотиваційних складників.

Готовність до самоосвіти вивчається українськими науковцями також як один із компонентів *самоосвітньої компетентності*. Зокрема, О.М. Волуйко [3] структуру останньої в майбутніх офіцерів поліції характеризує як цілісний інтегративний конструкт, що містить мотиваційний, когнітивний, рефлексивний та операційний компоненти. При цьому мотиваційний складник системно спонукає майбутніх фахівців до професійної діяльності, когнітивний – передбачає оволодіння знаннями щодо самоосвіти та їх готовність до безперервної самоосвіти в подальшому житті, операційний – оприявнює ступінь оволодіння вміннями та навичками стосовно організації і керування перебігом самоосвіти, фактологію застосування результатів самоосвітньої діяльності у ситуаціях, подібних до професійного повсякдення, рефлексивний – містить процеси оцінювання і самооцінювання дієвості курсантів на всіх етапах самоосвітнього процесу. Отож тут готовність до самоосвіти постає одним із когнітивних компонентів самоосвітньої компетентності.

Близьким до поняття «готовність до самоосвітньої діяльності» є поняття «готовність до професійного саморозвитку», аналіз змістовного наповнення якого відображає взаємозв'язок позначуваних ними утворень. Так, у дослідженні В. Фрицюк [12] останній термін трактується як здатність майбутнього педагога здійснювати цілеспрямовану рефлексивну активність, пов'язану з проектуванням і реалізацією якісних змін власної особистості, й реалізувати на практиці власний суб'єктний досвід у царині соціального самовизначення

та самореалізації на підґрунті усвідомленої саморегуляції своєї освітньо-професійної діяльності.

У працях зарубіжних дослідників знаходимо виклад сутності й особливостей психологічного утворення, близького до готовності особи до самоосвітньої діяльності, а саме її здатності до самостійного навчання. До прикладу, М. Фішер, Дж. Кінг, Ж. Тейг (M. Fisher, J. King, G. Tague [19]) вважають, що самостійний учень – це суб'єкт учіння, який бере на себе контроль і приймає свободу вивчати те, що він вважає важливим для себе. Ступінь контролю над власним процесом навчання, який він готовий взяти на себе, залежатиме від його ставлення, здібностей і плетива характеристик особистості. Примітно, що готовність до самостійного навчання існує континуально і певною мірою присутня в усіх людей.

І все ж високий рівень готовності до самостійного навчання в окремій конкретній ситуації ще не гарантує таку саму готовність особистості в новому, незнайомому контексті [19]. Це не означає, що деякі навички та характеристики тут не можна буде перенести в іншу ситуацію. Однак, щоб людина могла самостійно орієнтуватися у певній предметній сфері, вона повинна володіти певною системою відповідних знань. Наприклад, людина з високим ступенем самостійності у вивченні математики часто не має такої спроможності в опануванні англійською мовою. Тому висновуємо, що вимірювання готовності до самостійного вивчання окремого академічного курсу здобувачем потрібно проводити у форматі мережива його наявних діяльних здібностей. Окрім того, очевидно, що готовність особи до самостійного навчання як психічне утворення є глибоко індивідуалізованим: студенти, які мають низьку готовність за потреби її діяльного підтвердження демонструють високий рівень тривожності, тоді як ті з них, що мають високу готовність, проблемно сприймаючи керівництво з боку наставника, також виявляють високу тривожність. Водночас констатується, що студенти, які віддають перевагу високій структурованості проекту самостійної праці, показують низькі бали за готовністю до самостійного навчання, і навпаки, ті, хто має низький потенціал самостійності в учінні, віддають перевагу чітко структурованим навчальним заняттям – обговоренням, демонстраціям, лекціям під керівництвом викладача, а не самостійним проектам, тематичним дослідженням та приватним консультаціям.

Розуміння сутнісного змісту поняття «готовність до самоосвітньої діяльності» важливе для визначення його показників, за зовнішніми проявами яких можна здійснювати діагностику, аналізувати особливості розвитку й висновувати про доцільність пошуку й застосування спеціальних заходів, методів, прийомів її удосконалення. У цьому розпізнавальному вимірі українські дослідники (Р.Я. Яремко, О.С. Вавринів, О.В. Стельмах [13]) послуговуються методиками, що діагностують готовність особистості до саморозвитку, зокрема, методику В. Павлова, яка виявляє таку готовність, однак не зачіпає складових власне готовності до самоосвітньої діяльності. Натомість зарубіжні науковці послуговуються методиками для дослідження самокерованого навчання [15; 27; 26], а саме для опитування представників медичної сфери, де використано методику М. Фішер, Дж. Кінг, Ж. Тейг (M. Fisher, J. King, G. Tague [19]) для апробації процедури готовності особи до самостійного навчання [25], або для широкого застосування Шкали орієнтації на самонавчання (SDL) [17; 23; 24 та ін.].

Зважаючи на близькість психологічного змісту здатності особистості до самокерованого навчання до висвітлюваного нами феномену, проаналізуємо, що є її маркерами в методиках, призначених для її діагностування. Найбільш популярною тут видається методика М. Фішер, Дж. Кінг, Ж. Тейг (M. Fisher, J. King, G. Tague [19]), що уявлена трьома основними групами факторів: «самоврядування», «бажання до навчання» та «самоконтроль» і низькою показників. Так, фактор «самоврядування» деталізують уміння керувати своїм часом, бути самодисциплінованим та організованим, наявність управлінських навичок, здатність віднаходити час для свого навчання, планувати, розставляти пріоритети, надавати перевагу самостійному плануванню свого учіння, бути впевненим у своїй спроможності шукати жадану інформацію. «Бажання до навчання» уконкретнюється в намаганні опанувати новим знанням, задоволення від вивчення нового, наявність потреби в навчанні, здатність критично оцінювати свої ідеї й надавати перевагу збору фактів перед прийняттям рішення, переживати насолоду від оцінювання власної роботи, відкритість до оригінальних ідей, допитливість, спроможність попросити про допомогу у випадку неможливості здолати проблему самостійно, спостереження за пе-

ребігом професійної практики, потреба контролювати те, що вивчається. «Самоконтроль» постає у формі надання переваги самостійному встановленню контролю, відчуття задоволення від самостійного прийняття рішення, усвідомлення власної відповідальності за особисті рішення, свідомо підконтрольність свого життя, наявність високих персональних стандартів, надання переваги самостійному встановленню навчальних цілей, оцінювання власної успішності, логічність, сумлінність, здатність до зосередженості на проблемі, рефлексування власних обмежень, спроможність самостійно віднаходити інформацію, висока віра у свої здібності, надання переваги самостійному встановленню критеріїв для оцінки своєї успішності.

С. Аккілагунта, С.С. Кар, П. Кц, С. Лакшмінараянан (S. Akkilagunta, S.S. Kar, P. Kc, S. Lakshminarayanan [16]) емпіричним шляхом обґрунтовують надійність вище описаної методики – Шкали готовності до самостійного учіння Фішера (SDLRS) для вимірювання саморегульованого навчання (SDL) та пропонують її скорочену версію з 29 пунктів.

Інша методика дослідження цього класу – Шкала SDLI (індекс чутливості до навичок навчання протягом усього життя), розроблена С.-Ф. Чень, Ч.-Ф. Куо, К.-Ц. Лін, Дж. Лі-Се (S.-F. Cheng, Ch.-F. Kuo, K.-Cg. Lin, J. Lee-Hsieh [17]). Вона передбачає діагностування показників цього психоутворення, згрупованих за чотирма напрямками: мотивація до навчання, планування і впровадження, самомоніторинг та міжособистісне спілкування. Автори зазначають, що ця методика є дійсним та надійним інструментом для визначення здібностей студентів медичних програм до навчання протягом усього життя. Водночас зауважимо, що існує наданалітична версія всього існуючого інструментарію із вимірювання здатності людини до самостійного навчання (див. [17]), що охоплює такі компоненти: ефективне навчання, мотивація до навчання, активне учіння, самостійне навчання, творчий потенціал навчання, самокерування, бажання навчатися, самоконтроль, оцінювання та міжособистісні навички. Крім того, застосування Шкали орієнтації на самонавчання (SDL) [20] дає у розпорядження психолога валідний інструмент з п'ятьма вимірами діагностичних ознак: усвідомлення, стратегія навчання, освітня діяльність, оцінювання успішності навчання та міжособистісні навички контактування [24].

К.А. Правесті, Е.Ф. Муфідаг (С.А. Pravesti, E.F. Mufidah [25]), розробляючи методику готовності до самостійного навчання, виокремлюють такі її показники: ініціатива (нові ідеї, власне бажання), наполегливість (докладені зусилля, виконані заходи), незалежність (прийняття рішень, сміливість навчатися). Про показник «нові ідеї» свідчать здатність шукати відповіді на складні питання, усвідомлення навичок, дій і цілей як складових освітньої роботи, спроможність розвитку власної ідеї до регулятивного досягнення успіху. Показник «власне бажання» містить надія навчатися протягом свого життя, потреба часу для розуміння матеріалу на лекціях, сподівання отримати інформацію від викладача про виконання завдання. Показник «докладені зусилля» диференціюється на пошук способу дізнатися про навчальний матеріал, ентузіазм під час непростого опанування освітнім змістом, витрата часу на вивчення лекційних матеріалів. Показник «виконані заходи» деталізується в знанні матеріалу, який є бажання опанувати, позитивному ставленню до вивчення освітнього змісту на лекціях, шкодування про недостатність часу для належного осмислення лекційного матеріалу. Показник «прийняття рішень» унаслідок труднощів у самостійному опрацюванні матеріалу, здатність віднайти потрібну інформацію, спроможність самостійно вивчити освітній зміст. Про показник «сміливість навчатися» – вибір навчання нового та набуття досвіду, усвідомлення своєї відповідальності за розуміння матеріалу на лекціях, розуміння позитивних та негативних прикладів матеріалу, представленого на лекції.

Окремі дослідники [14; 22] аргументують наявність таких груп показників готовності особи до самокерованого навчання: ініціативність та самостійність у навчанні, самосприйняття як ефективного учня, відкритість до можливостей освітньої підготовки, любов до навчання, прийняття власного учіння, або ж зосереджуються на тому, як студенти сприймають труднощі та переваги автономного навчання порівняно з традиційним під керівництвом викладача.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми

Отже, констатуємо відсутність у сучасній психолого-педагогічній науці єдиного цілісного розуміння сутності психологічної готовності

особистості до самоосвітньої діяльності, без її ототожнення із саморозвитком та самостійною навчальною роботою. Вочевидь це утруднює розуміння маркерів такої готовності та створює перешкоди для добору валідного інструментарію її виявлення, без чого будь-які методи, заходи з її розвитку втрачають свою обґрунтованість. Окрім того, потребує уточнення питання співвідношення спільного та відмінного у готовності до самоосвітньої праці представників різних спеціальностей.

Виклад основного матеріалу дослідження й отриманих наукових результатів

Готовність особистості до самоосвітньої діяльності, на наш погляд, – це стійке психічне утворення, що інтегрує персональні риси-якості, здібності, мотивацію, знання, вміння, навички, необхідні для здійснення цієї діяльності, виявляється як її налаштованість до самоосвіти, яка забезпечує ефективність останньої. Щонайперше мовиться про якісно новий стан самої особистості, оновленої знаннями, вміннями, навичками, характерологічними властивостями, поглядами та переконаннями.

Передумовою формування готовності особистості до самоосвітньої діяльності вважаємо взаємодію внутрішніх характеристик особистості (спровокована певною невідповідністю потреба у самоосвіті, усвідомлення значущості самоосвіти, стійкий пізнавальний інтерес, здібності до певної діяльності, розвинутість пізнавальних психічних процесів, вольові риси-якості, базові знання у певній сфері взаємозалежних теорії і практики, психічний образ фахового інформаційного поля, пізнавальні та організаційні вміння, навички самостійної навчальної роботи) та зовнішніх впливів (необхідність зайняти своє місце у суспільстві, іти в ногу із часом, стійкий інтерес що уможливорює акти вчинення, хобі), що проявляється через різні форми самоосвіти (читання, слухання, спостереження, експериментування) [6].

Структура готовності особистості до самоосвітньої діяльності утворена такими чотирма компонентами, що конкретизують логіко-канонічну архітектоніку вчинку (В.А. Роменець, П.А. М'ясоїд, А.В. Фурман та ін. [10; 11]):

1) *ситуаційно-особистісний* пов'язаний із психологічними характеристиками особистості як суб'єкта конкретної діяльності, передбачає наявність позитивного ставлення до професії,

розуміння її вимог та своїх реальних здібностей, усвідомлення значення власного самовдосконалення у діяльності, пізнавального інтересу, почуття обов'язку та відповідальності, вміння ставити перед собою мету та докладати зусиль для її досягнення, планувати свою щоденну життєдіяльність як наступність соціальних ситуацій розвитку;

2) *мотиваційно-когнітивний* спричинює здійснення освітньої діяльності загалом, актуалізує перебіг пізнавальних процесів особистості, її інтелектуальний потенціал, стимулює усвідомлення важливості навчальної праці як наряду самореалізації, формування умінь працювати з джерелами інформації, збагачення загальноосвітніх і спеціальних знань та інтенціює її до застосовування здобутого знання на практиці;

3) *вчинково-дійовий* – це шерек актів здійснення власне самоосвітньої діяльності, що передбачає розуміння людиною значущості самоосвіти, вміння проникати у сутність проблеми (професійного завдання), аналізувати можливі способи її здолання, ставити цілі та їх досягати, обирати джерела пізнання, задіювати навички і компетенції у зреалізуванні власної самостійної пізнавальної активності, планувати свою самоосвітню діяльність;

4) *рефлексивно-післядійовий* – полягає у свідомому втіленні у життя особистістю *власної самоосвітньої програми* як самісно прийнятої системи уявлень, принципів, поглядів, методів і засобів, що уможливорює її безперервний психокультурний розвиток, соціальне і духовне самовдосконалення та постає засадничим інтегральним чинником її життєвого шляху як непересічної індивідуальності, котра віднайшла у повсякденні сенс своєї буденної екзистенції.

Критеріями готовності особистості до здійснення самоосвітньої діяльності аргументовано вважаємо усвідомлення значущості самоосвіти, стійкість інтересу до певної сфери знання, самостійність у пошуку відповідей на актуальні питання, ініціативність в оволодінні знаннями, вміннями, компетентностями, наполегливість у подоланні перешкод на шляху опанування новим досвідом, емоційне задоволення від здійснення самостійної навчальної активності, результативність самоосвітніх актів учинення, що є передумовою подальшого розвитку і збагачення самоосвітньої діяльності) (див. [6]).

Проявами готовності особистості до самоосвітньої діяльності слугують: а) розуміння соціального та особистого значення самоосвіти,

б) позитивна оцінка своїх спроможностей на цьому шляху, в) стійкий пізнавальний інтерес у певній сфері духовного знання та систематичні заняття з його задоволення, г) вміння самостійно ставити перед собою самоосвітні завдання та шукати адекватні способи їх вирішення, д) прояв ініціативи у пошуку потрібної інформації, у її опрацюванні та дієвому використанні, е) опанування відповідних умінь та навичок та їх доречно практичне застосування, є) докладання вольових зусиль у процесі самоосвіти, передусім пошук можливостей усунути перешкоди чи віднайти інші можливості досягнути поставлену мету, ж) позитивний емоційний фон під час особистого уреальнення самоосвітньої діяльності, з) емоційне піднесення у результаті пізнання нового, в оновленні своїх знань, умінь, навичок, смислів і т. ін.

Залежно від особливостей перебігу самоосвітнього процесу особистості слушно виокремити рівні її готовності до здійснення такої діяльності. При цьому кожен з рівнів спричинений різною мірою вираженості кожного із компонентів-складників згаданого психічного утворення [7] як універсального чинника здійснення різних видів самоосвітньої, щодо різного її змістовного наповнення.

Проведений нами аналіз методів діагностики готовності особистості до самоосвітньої діяльності [7] став підґрунтям для висновку про важливість застосування методів письмового інтерв'ю та аналізу продуктів вчинкового діяння для констатації наявності вказаної діяльності та її характеристик. Ці методи покликані допомогти з'ясувати наявність чи відсутність внутрішніх мотивів самовдосконалення, застосовуваних засобів пошуку і привласнення соціального досвіду, ступінь суб'єктної самостійності та ініціативності у самореалізуванні, міру стійкості пізнавального інтересу, посильність мети і вагомість для окремої людини самоосвітньої праці. Тут також доцільним є використання методу психологічного експерименту, за якого для вирішення запропонованої ситуації обстежуваному треба змодельовати власну професійну самоосвітню діяльність. При цьому для розробки такої моделі важливо задавати методологічно обґрунтовані параметри, що слугуватимуть показниками аналізованої готовності конкретної особистості. На підґрунті таких висновків нами був розроблений відповідний діагностичний інструментарій (див. детально [8-9]).

Висновки і перспективи подальших розвідок

1. Готовність особистості до самоосвітньої діяльності є системотвірним психічним феноменом, що поєднує різноманітні характеристики її як суб'єкта учіння та спілкування, зокрема у взаємодоповненні потребо-мотиваційної, емоційно-почуттєвої, інтелектуальної, психосоціальної та діяльно-вольової сфер. Розвиток цієї готовності, стимулюючись зовнішньо й актуалізуючись внутрішньо, супроводжується вдосконаленням її окремих характеристик і показників, маркери яких проявляються у реально здійснюваній самоосвітній діяльності, передусім у її усвідомленості, вчинковому моделюванні, критичній та конструктивній рефлексії.

2. Особистісно налаштована спроможність до самоосвітньої діяльності сприяє якісному переходу задатків у здібності, здатність людини до опанування різноманітних знань і вмінь, норм і цінностей, причому як у контексті того фаху, який вона здобуває чи вже здобула, так і в іншій царині знань чи способах практикування. Загалом потенційно добре розвинута готовність до постійного вияву самоосвітніх зусиль сприяє підвищенню якості навчання здобувача у ЗВО, конкурентоспроможності його на ринку праці, досягненню життєвих цілей, які він ставить перед собою.

3. Мислєдіяльнісне зреалізування чотири-складової логіко-канонічної композиції в ч и н к у (В.А. Роменець і філософсько-психологічна школа) дало змогу, *по-перше*, спочатку авторськи поіменувати динамічну структуру психічної готовності особистості до самоосвітньої діяльності термінами «ситуаційно-особистісний, мотиваційно-когнітивний, учинково-дійовий, рефлексивно-післядійовий» компоненти зазначеної готовності, *по-друге*, здійснити сутнісне психосоціальне узмістовлення кожного компонента, *по-третє*, обґрунтувати критерії, формовияви та психодіагностичні ознаки-показники розвиненої готовності людини до діяльності самісного спрямування.

Перспективою подальших досліджень готовності особистості до самоосвітньої діяльності як полірозвиткового психічного феномену є її детальний опис на підґрунті даних комплексного емпіричного дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бубін О.А., Дурманенко Є.А., Боярчук С.О. Особливості формування готовності майбутніх вихователів до самоосвітньої діяльності. *Академічні студії*. 2023. №2. С. 58-67.
2. Бурлука О.В. Самоосвіта особистості як соціокультурне явище: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Харк. держ. акад. культури. Харків, 2005. 16 с.
3. Волуйко О.М. Самоосвітня компетентність як психологічний чинник готовності до іноваційної діяльності курсантів-правоохоронців. *Габітус*. 2023. Вип. 46. С. 123-128.
4. Грищук А.Б. Самоосвіта як спосіб підвищення професійного рівня державних службовців в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. №3. С. 111-118.
5. Заверуха О.Я. Готовність до самоосвіти у структурі самореалізації молоді особистості. *Науковий вісник ХДУ. Серія Психологічні науки*. 2021. С. 148-154.
6. Мартинюк І.А. Сутність готовності особистості до самоосвітньої діяльності. *Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць*. 2016. Вип. 34. Кам'янець-Подільський: Аксіома. С. 327-353.
7. Мартинюк І.А. Методи діагностики готовності особистості до самоосвітньої діяльності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Психологія»*. 2016. Вип. 1(6)/2(7). Київ: Київський університет. С. 96-99.
8. Мартинюк І.А. Методика дослідження готовності студентської молоді до самоосвітньої діяльності. *Психологічний часопис*. 2020. Том 6, №9. С. 58-67.
9. Мартинюк І.А. Методика дослідження компонентів готовності студентської молоді до самоосвітньої діяльності. *Психологічний часопис*. 2020. Том 6, №10. С. 130-139.
10. Психологія вчинку: шляхами творчості В.А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. Київ: Либідь, 2012. 296 с.
11. Фурман А.В., Фурман О.С., Шандрук С.К., Фурман А.А. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія: до 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
12. Фрицок В. Готовність до саморозвитку як професійно-особистісна якість майбутніх педагогів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2024. Вип. 79. С. 34-39.
13. Яремко Р.Я., Вавринів О.С., Стельмах О.В. Дослідження готовності до самоосвіти як чинника професійної самореалізації фахівців із пожежної безпеки. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія психологічна)*. 2022. №1. С. 49-55.
14. Abdelmounaim J., Koumachi B., Larouz M. Students' Readiness and Perceptions of Autonomus Learning: A Case Study of UMI Students. *International Journal of Multidisciplinary Research*. 2024. Volume 6, Issue 6. 1-9.
15. Adhikari D., Ghimire A., Adhikari B. Readiness for Self-Directed Learning among Nursing Student. *Galore International Journal of Health Sciences and Research*. 2025. Volume 10, Issue 4. 138-145.
16. Akkilagunta S., Kar S.S., Kc P., Lakshminarayanan S. Assessment of reliability and adaptation of fisher's 52-item self-directed learning readiness scale among medical students in Southern India. *International Journal of Advanced Medical and Health Research*. 2019. 6(1). С. 7-11.
17. Cheng S.-F., Kuo Ch.-F., Lin K.-Cg., Lee-Hsieh J. Development and preliminary testing of a self-rating instrument to measure self-directed learning ability of nursing students. *International Journal of Nursing Studies*. 2010. Volume 47, Issue 9. 1152-1158.
18. Dunk A., Craft J. Beyond Self-Directed Learning: The Role of Self-Regulated Learning in Nursing Education. *J Nurs. Educ.* 2025. May, 64(5). 287-293.
19. Fisher M., King J., Tague G. Development of a self-directed learning readiness scale for nursing education. *Nurse Education Today*. 2001. 21. 516-525.
20. Guglielmino L.M. Development of the Self-Directed Learning Readiness Scale [dissertation] Athens, USA: University of Georgia, 1978.
21. Kargul J. Powojenny oględ samokształcenia w Polsce. *Rocznik Andragogiczny*. 2023. № 30. 139-152.
22. Lim Y.S., Willey J.M. Evaluation and refinement of Self-Directed Learning Readiness Scale for medical students. *Korean J Med Educ*. 2024. 36(2). 175-188.
23. Nosair E., Omar M., AlWawi G. Evaluation of Self-Directed Learning Readiness Among Medical Students in Sharjah, the United Arab Emirates. *Cureus*. 2024. 16(9). e70096.
24. Pavle S.S., Pavle S.B. Assessing self-directed learning readiness among Indian medical graduates: Implications for educators and policymakers. *J Educ. Health Promot.* 2025. 14:499. 1-9.
25. Pravesti C.A., Mufidah E.F. Pengembangan Skala Kesiapan Belajar Mandiri (Self-Directed Learning Readiness /SDLR). *Counselia: Journal Bimbingan dan Konseling*. 2024. Volume 14(1). 1-10.
26. Sashi S., Acharya S., Nai S. Readiness towards Self-Directed Learning among Bachelor Level Nursing Students in a Campus, Banke District. *Celebes Nursing Journal*. 2024. 1(2). 85-91.
27. Sinharay M., Karmakar A., Mukherjee S. Self-Directed Learning Sessions in Nederal Students: Small yet Crucial Steps to a Long Journey of Lifelong Learner. *Mymensing Med J*. 2025. Oct. 34(4). 1234-1244.
28. Valvade S., Zydziunaite V. Conceptualisation of Self-Education for Healthy Life Style: From Satisfaction of Psychological Needs to Implementation of Life Objectives. *Applied Research in Health and Social Sciences Interface and Interaction*. 2018. 15(1). 20-27.

REFERENCES

1. Bubin, O.A., Durmanenko, Ye.A., Boiarchuk S.O. (2023). Osoblyvosti formuvannia hotovnosti maibutnikh vykhovateliv do samoosvitnoi diialnosti [Features of preparing future educators for self-education activities]. *Akademichni studii*. №2. S. 58-67 [in Ukrainian].
2. Burluka, O.V. (2005). Samoosvita osobystosti yak sotsiokulturne yavyshe [Self-education of the individual as a sociocultural phenomenon]. Avtoref. dys. ... kand. filoz. nauk. Khark. derzh. akad. kultury. Kharkiv. 16 s. [in Ukrainian].
3. Voluiko, O.M. (2023). Samoosvitnia kompetentnist yak psykholohichni chynnyk hotovnosti do inovatsiinoi diialnosti kursantiv-pravookhorontsiv [Self-education competence as a psychological factor in the readiness of law enforcement cadets for innovative activity]. *Habitus*. Vyp. 46. S. 123-128 [in Ukrainian].
4. Hryshchuk, A.B. (2020). Samoosvita yak sposib

pidvyshchennia profesiinoho rivnia derzhavnykh sluzhbovtstv v Ukraini [Self-education as a way to improve the professional level of civil servants in Ukraine]. *Porivnialno-analitychne pravo*. №3. S. 111-118 [in Ukrainian].

5. Zaverukha, O.Ya. (2021). Hotovnist do samoosvity u strukturi samorealizatsii molodoi osobystosti [Readiness for self-education in the structure of self-realisation of a young personality]. *Naukovyi visnyk KhDU. Seriya Psykholohichni nauky*. S. 148-154 [in Ukrainian].

6. Martyniuk, I.A. (2016). Sutnist hotovnosti osobystosti do samoosvitnoi diialnosti [The essence of an individual's readiness for self-education activities]. *Problemy suchasnoi psykholohii: Zb. nauk. prats. Vyp. 34. Kamianets-Podilskyi: Aksioma*. S. 327-353 [in Ukrainian].

7. Martyniuk, I.A. (2016). Metody diahnostryky hotovnosti osobystosti do samoosvitnoi diialnosti [Methods for diagnosing an individual's readiness for self-education activities]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya «Psykhologhiia»*. Vyp. 1(6)/2(7). Kyiv: Kyivskyi universytet. S. 96-99 [in Ukrainian].

8. Martyniuk, I.A. (2020). Metodyka doslidzhennia komponentiv hotovnosti studentskoi molodi do samoosvitnoi diialnosti. *Psykhologichnyi chasopys*. Tom 6, №9. S. 58-67 [in Ukrainian].

9. Martyniuk, I.A. (2020). Metodyka doslidzhennia komponentiv hotovnosti studentskoi molodi do samoosvitnoi diialnosti. *Psykhologichnyi chasopys*. Tom 6, №10. S. 130-139 [in Ukrainian].

10. Myasoid, P.A. & Furman, A.V. (Eds.). (2012). *Psykhologhiia vchynku: Shliakhamy tvorchosti V.A. Romentsia [Psychology act: the way of creativity, of Roments V.A.]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

11. Furman, A.V. & Furman, O.Ye. & Shandruk, S.K., Furman A.A. (2019). Metodolohiya i psykholohiya humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A.V. Furmana [Methodology and psychology of humanitarian cognition. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's scientific school]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

12. Frytsiuk, V. (2024). Hotovnist do samorozvytku yak profesiino-osobystisna yakist maibutnikh pedahohiv [Readiness for self-development as a professional and personal quality of future teachers]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Vyp. 79. S. 34-39 [in Ukrainian].

13. Yaremko, R.Ya., Vavryniv, O.S., Stelmakh, O.V. (2022). Doslidzhennia hotovnosti do samoosvity yak chynnyka profesiinoi samorealizatsii fakhivtsiv iz pozheznoi bezpeky [Research on readiness for self-education as a factor in the professional self-realisation of fire safety specialists]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav (seriia psykholohichna)*. №1. S. 49-55 [in Ukrainian].

14. Abdelmounaim, J., Koumachi, B., Larouz, M. (2024). Students' Readiness and Perceptions of Autonomus Learning: A Case Study of UMI Students. *International Journal of Multidisciplinary Research*. Volume 6, Issue 6. 1-9 [in English].

15. Adhikari, D., Ghimire, A., Adhikari, B. (2025). Readiness for Self-Directed Learning among Nursing Student. *Galore International Journal of Health Sciences and Research*. Volume 10, Issue 4. 138-145 [in English].

16. Akkilagunta, S., Kar, S.S., Kc, P., Lakshminarayanan, S. (2019). Assessment of reliability and adaptation of fisher's 52-

item self-directed learning readiness scale among medical students in Southern India. *International Journal of Advanced Medical and Health Research*. 6(1). C. 7-11 [in English].

17. Cheng, S.-F., Kuo, Ch.-F., Lin, K.-Cg., Lee-Hsieh, J. (2010). Development and preliminary testing of a self-rating instrument to measure self-directed learning ability of nursing students. *International Journal of Nursing Studies*. Volume 47, Issue 9. 1152-1158 [in English].

18. Dunk, A., Craft, J. (2025). Beyond Self-Directed Learning: The Role of Self-Regulated Learning in Nursing Education. *J Nurs. Educ.* May, 64(5). 287-293 [in English].

19. Fisher, M., King, J., Tague G. (2001). Development of a self-directed learning readiness scale for nursing education. *Nurse Education Today*. 21. 516-525 [in English].

20. Guglielmino, L.M. (1978). Development of the Self-Directed Learning Readiness Scale [dissertation] Athens, USA: University of Georgia [in English].

21. Kargul, J. (2023). Powojenny oglNed samoksztaicenia w Polsce. *Rocznik Andragogiczny*. № 30. 139-152 [in English].

22. Lim, Y.S., Willey, J.M. (2024). Evaluation and refinement of Self-Directed Learning Readiness Scale for medical students. *Korean J Med Educ*. 36(2). 175-188 [in English].

23. Nosair, E., Omar, M., AlWawi, G. (2024). Evaluation of Self-Directed Learning Readiness Among Medical Students in Sharjah, the United Arab Emirates. *Cureus*. 16(9). e70096 [in English].

24. Pavle, S.S., Pavle, S.B. (2025). Assessing self-directed learning readiness among Indian medical graduates: Implications for educators and policymakers. *J Educ. Health Promot*. 14:499. 1-9 [in English].

25. Pravesti, C.A., Mufidah, E.F. (2024). Pengembangan Skala Kesiapan Belajar Mandiri (Self-Directed Learning Readiness / SDLR). *Counselia: Journal Bimbingan dan Konseling*. Volume 14(1). 1-10 [in English].

26. Sashi, S., Acharya, S., Nai S. (2024). Readiness towards Self-Directed Learning among Bachelor Level Nursing Students in a Campus, Banke District. *Celebes Nursing Journal*. 1(2). 85-91 [in English].

27. Sinharay, M., Karmakar, A., Mukherjee, S. (2025.) Self-Directed Learning Sessions in Nederal Students: Small yet Crucial Steps to a Long Journey of Lifelong Learner. *Mymensing Med J*. Oct. 34(4). 1234-1244 [in English].

28. Valvade, S., Zydziunaite, V. (2018). Conceptualisation of Self-Education for Healthy Life Style: From Satisfaction of Psychological Needs to Implementation of Life Objectives. *Applied Research in Health and Social Sciences Interface and Interaction*. 15(1). 20-27 [in English].

АНОТАЦІЯ

МАРТИНЮК Ірина Анатоліївна.

Готовність особистості до самоосвітньої діяльності як психічний феномен.

У статті обґрунтовуються психологічні зміст та структура готовності особистості до самоосвітньої діяльності, описуються її атрибутивні ознаки, рівні організації, формовияви та діагностичні показники. Зазначається, що така готовність є підґрунтям та рушієм успішного учіння й розвитку здобувача як в умовах ЗВО, так і поза його просторовими й часовими межами. Водночас аналізована готовність розглядається як одна з передумов здатності людини до повноцінного функціонування в умовах не-

визначеності, наголошується на важливості її формування у системі вищої освіти. У результаті конструктивної рефлексії праць українських та зарубіжних вчених із досліджуваної проблематики констатована відсутність довершеного цілісного розуміння сутності психологічної готовності особистості до самоосвітньої діяльності поза форматом її ототожнення із саморозвитком та самостійною навчальною роботою. Зауважується, що наявність цього факту утруднює осягнення її маркерів та створює перешкоди для добору валідного інструментарію її виявлення, без чого будь-які методи, заходи з її розвитку втрачають свою аргументованість. Доведено, що сутнісний горизонт готовності особи до самоосвітньої діяльності становить інтегральне психічне утворення, яке усталено поєднує особистісні риси-якості, здібності, мотивацію, знання, уміння, навички, необхідні для здійснення цієї діяльності, виявляється як налаштованість до самоосвіти і забезпечує ефективність процесу учіння, у результаті чого виникає якісно новий стан особистісної зрілості світоглядного і самореалізаційного характеру. Вперше, спираючись на методологію логіко-канонічної конструкції вчинку (за теорією В.А. Роменця), поіменовано, контурно окреслено суть та здійснено психосоціальне умістовлення чотирьох компонентів розв'язкової готовності особистості до безперервного самоосвітнього зростання, а саме ситуаційно-особистісного, мотиваційно-когнітивного, учинково-дійового і рефлексивно-післядійового. Крім того, в дослідженні висвітлено критерії, формовияви та психодіагностичні ознаки-показники розв'язкової готовності людини до діяльності самісного спрямування.

Ключові слова: самоосвіта, особистість, самоосвітня діяльність, психологічна готовність, готовність до самоосвітньої діяльності, студентська молодь, компоненти готовності, учіння, самокероване навчання, самостійне навчання, автономне навчання.

ABSTRACT

Iryna MARTYNIUK.

The Personality's Readiness for Self-Educational Activity as a Psychic Phenomenon.

The psychological content and structure of the personality's readiness for self-educational activity are substantiated, and its attributive features, levels of organization, forms of manifestation, and diagnostic indicators are described. It is noted that such readiness is the foundation and driving force of successful

learning and development of the student both within institutions of higher education and beyond their spatial and temporal boundaries. At the same time, the analyzed readiness is considered one of the prerequisites for a person's ability to function fully in conditions of uncertainty, and the importance of its formation in the system of higher education is emphasized. As a result of constructive reflection on the works of Ukrainian and foreign scholars on the issue under study, the absence of a complete, holistic understanding of the essence of the psychological readiness of the personality for self-educational activity – outside the format of its identification with self-development and independent study work – is established. It is noted that the existence of this fact hinders the understanding of its markers and creates obstacles to the selection of valid tools for its identification, without which any methods and measures for its development lose their validity. It is demonstrated that the essential horizon of a person's readiness for self-educational activity constitutes an integral psychic formation that stably combines personal traits-qualities, abilities, motivation, knowledge, skills, and habits necessary for carrying out this activity, manifests itself as a disposition toward self-education, and ensures the effectiveness of the learning process, resulting in a qualitatively new state of personal maturity of a worldview and self-realization character. For the first time, drawing on the methodological reasoning of the logical-canonical construction of the act (according to V. Romenet's theory), four components of the developmental readiness of the personality for continuous self-educational growth are named, their essence is outlined, and their psychosocial substantive content is elaborated: the situational-personal, motivational-cognitive, act-action, and reflexive-post-action components. In addition, the study highlights the criteria, forms of manifestation, and psychodiagnostic features and indicators of a person's developed readiness for self-directed activity.

Keywords: self-education, personality, self-educational activity, psychological readiness, readiness for self-educational activity, student youth, components of readiness, learning, self-directed learning, independent learning, autonomous learning.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Андрій ГІРНЯК,
д. психол. н., проф. Анатолій А. ФУРМАН.**

Надійшла до редакції 25.02.2026.

Підписано до друку 06.03.2026.

Дата публікації 30.03.2026.

Бібліографічний опис для цитування:

Мартинюк І.А. Готовність особистості до самоосвітньої діяльності як психічний феномен.

Психологія і суспільство. 2026. № 1. С. 165-174. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.165>

СЕНИК Алла Михайлівна

ТРАНСМІКСАЦІЯ ТЕХНОЛОГІЙ У ПСИХОСОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ: ОНТОЛОГІЧНІ ІМПЕРАТИВИ ТА ГНОСЕОЛОГІЧНІ ВИМІРИ

Alla SENYK

TRANSMIXATION OF TECHNOLOGIES IN PSYCHOSOCIAL WORK: ONTOLOGICAL IMPERATIVES AND EPISTEMOLOGICAL DIMENSIONS

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.175>

УДК 159.98 : 364

ВСТУП

Постановка суспільної проблеми. Нині вітчизняне суспільство характеризується високим рівнем соціальної динаміки, що породжує безліч складних та багатофакторних проблем, які вимагають адекватних та ефективних інтервенцій з боку інститутів соціальної і психологічної роботи. Як професійна діяльність соціальна робота постійно еволюціонує, прагнучи розробити та застосувати інструменти, що дозволяють вирішувати ці проблеми. У цьому контексті технології названої роботи відіграють ключову роль, постаючи упорядкованими формами знань і дій, котрі спрямовані на досягнення конкретних психосоціальних змін. Однак, незважаючи на значний методологічний прогрес у науковому осмисленні та практичній зреалізації цих технологій, постає низка концептуальних труднощів. Однією із найбільш актуальних та недостатньо вивчених проблем є *феномен трансміксації технологій* – явище, за якого елементи однієї технології постійно присутні та взаємно проникають у структуру іншої, що традиційно вважалася автономною. Це створює не лише методологічні виклики для класифікації та диференціації, а й істотно впливає на ефективність підготовки фахівців і на якість надання соціальних послуг.

Нечітке розуміння цього феномену може призвести до редукціоністського сприйняття складної психосоціальної реальності та обмежити потенціал соціальної роботи як холістичної практики.

Метою дослідження є аналіз феномену трансміксації технологій у психосоціальній роботі, його концептуалізація на гносеологічному та онтологічному рівнях, а також обґрунтування його значення для теорії та практики вітчизняної соціальної діяльності.

Для досягнення поставленої мети сформульовано такі **завдання**: а) розмежувати поняття «трансміксація» від «міксування» (змішування) технологій, визначивши його сутнісні характеристики; б) дослідити гносеологічні виміри трансміксації як виклику для редукціоністських підходів у пізнанні психосоціальних процесів; в) проаналізувати ключові функціональні технології соціальної роботи та виявити онтологічні імперативи, що зумовлюють їхнє взаємопроникнення; г) визначити концептуальні виклики, що пов'язані з розмежуванням власне технологій психосоціальної роботи та організаційно-правових форм соціального захисту; д) обґрунтувати значення феномену трансміксації для формування інтегрованих теоретичних моделей, оптимізації освітніх програм та підвищення ефективності практичних інтервенцій у соціальній роботі; е) провести пілотне

емпіричне дослідження у рамках вказаного предметного поля.

Авторська концепція полягає у тому, що трансмікація технологій у психосоціальній роботі є не просто методологічною проблемою класифікації, а *фундаментальним онтологічним імперативом*, що відображає іманентну складність, динамізм та багатовимірність людської взаємодії та соціальної реальності. На противагу редукціоністським підходам, які прагнуть до чіткої диференціації та ізоляції окремих технологій, пропонується розглядати трансмікацію як діалектичну єдність інтегрованості та диференційованості, де кожна технологія, не втрачаючи своєї унікальності, поєднує суттєві фрагменти інших, формуючи цілісне, синергічне поле професійної вчинкової дії. Це означає, що психосоціальна робота сутнісно є холістичною та інтегративною практикою, де людиновимірні технології взаємно проникають одна в одну, оскільки об'єкт їхнього впливу – людина у її соціальному контексті ось-буття – становить нелінійну та багатофакторну, саморозвиткову і полісинергічну систему. Розуміння трансмікації як об'єктивно зумовленого явища дозволить перейти від спроб штучного розмежування до розробки більш гнучких, адаптивних та інтегрованих моделей професійної діяльності у сфері соціально-психологічної роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання технологій у психосоціальній роботі є предметом активних наукових дискусій. Учені приділяють значну увагу класифікації та систематизації різних методів і технік, підкреслюючи їхню важливість для стандартизації та підвищення ефективності професійної діяльності (див. [1-5; 8-9; 11]). Однак, попри визнання взаємозв'язку між різними методами, більшість обмежується або описом окремих технологій, або розглядом їх як складових, що можуть бути скомбіновані. Теоретичний аналіз феномену трансмікації як іманентного взаємопроникнення та постійної присутності компонентів однієї технології всередині іншої, що виходить за межі простого поєднання, у вітчизняній соціальній науці поки не проводився.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Існують кілька ключових непрояснених аспектів загальної проблеми, які безпосередньо стосуються досліджуваного феномену. Зокрема, є потреба в глибинному концептуальному розмежуванні трансмікації від простої інтеграції чи змішування. Більшість

оприлюднених досліджень фокусуються на інтеграції методів, тоді як трансмікація передбачає більш узasadнене взаємопроникнення, що закономірно вимагає розробки нового гносеологічного інструментарію. На часі постало чітке визначення онтологічних імперативів, що зумовлюють трансмікацію. Необхідно виявити, чому саме психосоціальна робота (див. [6-7]), на відміну від інших сфер, більш схильна до такого роду взаємопроникнення технологій. Нагальною постає також розробка теоретичних моделей, що адекватно відображають трансмікований характер технологій. Адже існуючі моделі часто є лінійними та сегментованими, що не відображає реальної динаміки професійної діяльності соціального працівника як психолога-практика.

Виклад основного матеріалу дослідження

Трансмікація як гносеологічна проблема: діалектика цілісності та диференціації у сфері психосоціальної роботи

У сучасному світі, який чітко вирізняється всезростаючою складністю та взаємозалежністю систем, кожен із нас все частіше зіштовхується із явищами, які неможливо пояснити з допомогою традиційних лінійних моделей. Одним із таких феноменів є **трансмікація** як глибинний процес взаємопроникнення та іманентної присутності компонентів та елементів однієї системи чи технології всередині іншої. Трансмікація є свідченням нової, інтегративної парадигми взаємодії, що вимагає переосмислення усталених підходів до аналізу та розуміння соціальної дійсності. Традиційне осмислення технологій у наукових дисциплінах, особливо у прикладних сферах суспільного повсякдення, часто зводиться до суто аналітичного редукціонізму, себто до підходу, що передбачає розкладання складних явищ на простіші, автономні складники задля їх детального вивчення. Такий підхід був надзвичайно продуктивним у багатьох сферах, але сьогодні він виявляється недостатнім, коли мовиться про людиновимірні системи, де взаємозв'язки є настільки тісними, а компоненти настільки вмонтовані один в одного, що їхнє відокремлення призводить до втрати сутності. Саме тут оприявнюється трансмікація: вона

демонструє, що існують ситуації, коли «ціле більше за суму своїх частин» не лише у сенсі синергійного ефекту, а й у розрізі нерозривності самих частин. Це, власне, й призвело до спроб чіткого розмежування та класифікації окремих технологій (діагностичних, консультативних, профілактичних та ін.) як дискретних сутностей людської ось-буттєвості.

Окреслена атомарна перспектива недостатня для адекватного відображення реалій професійної практики суспільного спрямування. Натомість, слушно констатувати існування феномену трансміксації – явища, котре виходить за межі простого міксування або інтеграції. Міксування (синергійне змішування) передбачає екстернальне поєднання кількох автономних компонентів. Це нагадує додавання інгредієнтів, що співіснують, можуть взаємодіяти, але зберігають свою ідентичність. На противагу цьому, трансміксація – це глибинне, іманентне та взаємопроникне екзистенціювання складових однієї технології всередині іншої. Це той процес, коли межі між технологіями стають не просто розмитими, а пористими, дозволяючи узасадненню однієї проникати і трансформувати діяльнісний зміст іншої, збагачуючи її контекст. Є змога спостерігати це як діалектичну єдність протилежностей, де кожна окрема технологія, зберігаючи свою номінальну ідентичність та своє специфічне спрямування, водночас інкорпорує суттєві фрагменти інших, при цьому створюючи якісно нову, синергійну цілісність.

Як слушно зазначає А.В. Фурман, «Монопредметність притаманна класичній раціональності, яка вивчає прості, спостережувані, мисленнево та експериментально досліджувані, об'єкти з природничо-механістичних позицій, коли будь-які події витлумачуються як наперед визначені законами класичної фізики або класичної механіки; при цьому природа уявляється простою машиною, частини якої підпорядковані жорсткому спричиненню, а синтез природничого знання здійснюється на засадах редукції, тобто на зведенні різноманітних процесів і явищ до механічних. Закономірно, що предмет пошуку в цьому разі ізолюваний, самодостатньо одиничний, формується ресурсами людської розсудливості, котра виявляє каузальні (причинно-наслідкові) залежності, задіює наявні наукові знання в окремий дослідницький процес та збагачує механістичну картину світу через процедуру заміщення реального ідеальним та об'єктивує виявлені залежності у семіотичній і знаковій

формах» [10, с. 59-60]. Тому гносеологічно трансміксація постає фундаментальним викликом для редукціоністських епістемологій у соціогуманітарній науці. Якщо прагнути до абсолютної диференціації та ізоляції окремих психосоціальних технологій, можна втратити розуміння їхньої цілісності та системного характеру в умовах реального практикування.

Особистість, як суб'єктний об'єкт соціальної роботи, є не просто сукупністю функцій чи проблем, а унікальним, багатосферним, полідинамічним і самоорганізаційним феноменом. Взаємодія з такою надскладною саморозвитковою системою вимагає відповідної гнучкості та інтегративності використовуваного інструментарію. Тому пізнання технологій психосоціальної роботи потребує холістичної оптики, яка здатна осягнути їхню взаємозумовленість та синергійний ефект, виходячи за межі суто лінійних причинно-наслідкових зв'язків. Це вимагає від дослідника і практика не лише здатності до аналітичного розчленування, але й синтетичного бачення, а також спроможності до інтегративного осмислення взаємно переплечених феноменів. У цьому контексті канонічна технологія психосоціальної роботи може бути переосмислена не як статичний інструмент, а як онтологічний конструкт, що охоплює не тільки систему знань про послідовні дії, а й їхню імплікативну, взаємозалежну природу. Це не просто сукупність окремих процедур, а цілісний наратив професійної взаємодії, що розгортається від моменту ідентифікації проблеми до створення умов для активного та повноцінного особистісного функціонування клієнта. Ця діалектика інтегрованості та диференційованості, де кожна частина відображає ціле, є джерелом феномену трансміксації, який вимагає нового підходу до її вивчення.

Трансміксаційні функціонали психосоціальної технології: онтологічні імперативи взаємопроникнення та їхні прояви

Доцільно більш детально розглянути ключові функціонали технології психосоціальної роботи, що виділяються відповідно до їхніх макрофункцій у практичній діяльності. Саме у їх сутнісному наповненні знаходимо онтологічні імперативи, що зумовлюють феномен трансміксації (*рис.*). У цьому аналітичному контексті *функціонал* – це здебільшого сукупність можливостей і дій, обов'язків чи функцій, які виконує професіонал.

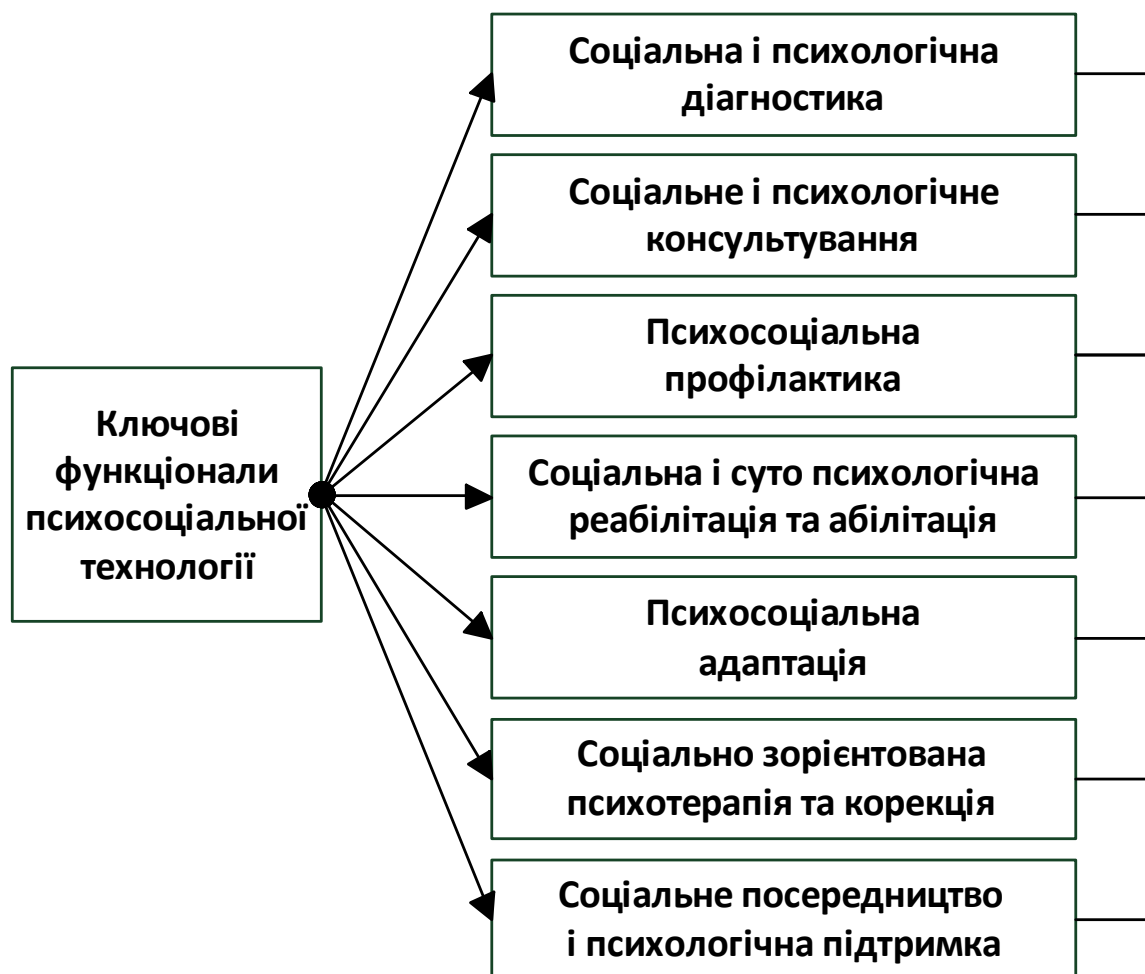

Рис.

Трансміксаційні функціонали довершеної технології психосоціальної роботи

Соціальна і психологічна дисциплінарні гілки діагностики не становлять одноразовий, дискретний акт, який завершується після фіксації певного стану життєвої проблеми людини. Це перманентний когнітивний процес, що безперервно інтегрований у кожен етап соціальної інтервенції. Її онтологічний імператив полягає в обов'язковості постійного моніторингу та переоцінки психосоціального стану клієнта. Соціальна реальність не статична, адже обставини життя особи змінюються, її емоційний, фізичний та психічний стани коливаються, а соціальні зв'язки модифікуються. Відповідно, і проблеми, й ресурси клієнта перебувають у постійному русі-поступі. На практиці це означає, що соціальний працівник (соціальний педагог чи психолог), навіть під час проведення консультації, реабілітаційних заходів чи терапевтичних сесій, безперервно здійснює діагностування. Він зчитує невербальні сигнали, аналізує динаміку пове-

дінки, фіксує нові обставини, які виникають у повсякденні клієнта. Це не завжди оформлюється документально; радше мовиться про той професійний функціонал, що постає із самого ось-буття фахівця, який вживається у проблемне поле клієнта, всебічно аналізуючи мінливий контекст його буденності. Ця постійна діагностична робота соціального працівника як психолога є фундаментом для гнучкої адаптації методів впливу та своєчасного відреагування на будь-які внутрішні чи зовнішні зміни у життєвому процесі клієнта. Без такої безперервної діагностичної присутності будь-яка психосоціальна технологія втрачала б свою ефективність, оскільки базувалися б на застарілих або неповних даних.

Соціальне і суто психологічне консультування традиційно визначається як процес передачі релевантної інформації клієнту задля зниження соціальної і психічної вразливості. Вочевидь його трансміксація виходить далеко

за межі суто інформаційного обміну. Це головню розпізнавальна практика, що створює простір для рефлексії, самоусвідомлення та активної участі клієнта у вирішенні власних проблем. Трансміксація консультування виявляється у тому, що фактично будь-яка комунікація у психосоціальній роботі, щонайперше та, що формально відноситься до діагностики чи посередництва, містить функційні елементи консультування. Наприклад, коли соціальний працівник пояснює клієнту його права під час збору документів (діагностика / посередництво), він сутнісно здійснює юридичне консультування. Більше того, сама по собі емпатійна, підтримувальна взаємодія з клієнтом, що становить осереддя соціальної роботи, має значний терапевтичний та психологічний ефект, навіть якщо це виходить за межі первинної мети консультації. Приміром усвідомлення та адекватне реагування консультантом на когнітивний та емоційний стан батьків, які виховують дитину з інвалідністю, може забезпечити адекватну – своєчасну і дієву – психологічну підтримку. Цей терапевтичний вплив не декларується як основний, проте є надзвичайно важливим для формування довіри, мобілізації внутрішніх ресурсів сім'ї й забезпечення ефективності подальших реабілітаційних чи абілітаційних заходів. Тому психосоціальне консультування – це не ізольований блок передачі інформації, а динамічне діяння, що переплітається із психологічною підтримкою, елементами корекції і психотерапії.

Психологічно коректна психосоціальна профілактика є однією з найбільш яскравих ілюстрацій трансміксації, оскільки вона рідко існує як окрема, ізольована дія, акт чи захід. Натомість, це трансміксаційний компонент, що пронизує сутнісну та смислову наповненість майже всіх інших функціоналів аналізованої тут технології. Її онтологічний імператив полягає у превентивній орієнтації психосоціальної роботи загалом, у її телеологічній спрямованості на запобігання виникненню нових проблем чи загострення вже існуючих у свідомості клієнта. Будь-яка ефективна інтервенція у виконанні такої роботи має профілактичний компонент. До прикладу, коли соціальний працівник допомагає людині адаптуватися до нових життєвих умов, він не тільки вирішує поточне завдання, а й запобігає можливому подальшому соціальному неблагополуччю (первинна профілактика). Коли проводиться

рання діагностика ризиків, водночас узмістовлює вторинну профілактику. Навіть у процесі реабілітації, де основна увага приділяється відновленню, елементи профілактики рецидивів чи розвитку вторинних ускладнень є критично важливими. Отож профілактика – це смислоємний процес та інтегрований принцип, що вмонтований у кожен етап і кожен технологію, тим самим надаючи їм довготермінової перспективи і цілісності.

Психосоціальна реабілітація (відновлення особистістю втраченого психофізичного потенціалу) та абілітація (формування нових здібностей) становлять найбільш показові приклади феномену трансміксації. Їхня сутність як метатехнологічних конструкцій полягає у здатності інтегрувати в себе функціонали майже всіх інших технологій. Онтологічний імператив реабілітації / абілітації – це комплексне відновлення та розвиток людського потенціалу (фізичного, психологічного, інтелектуального, комунікативного, соціального, правового), що за своєю природою вимагає багаторівневого та багатоаспектного впливу на особистість, котра потребує підтримки.

Зреалізування реабілітаційних та абілітаційних програм неможливе без наявності таких складових:

- 1) постійної діагностики фізичного та психодуховного стану, моніторингу прогресу та оцінки ефективності втручань;
- 2) консультативних заходів, що надають інформацію, підтримку та мотивацію для досягнення цілей реабілітації;
- 3) тренінгів з терапевтичним або корекційним ефектом, що спрямовані на зміну дезадаптивних патернів поведінки чи формування нових навичок;
- 4) адаптації клієнта до нових або змінених життєвих умов, включаючи психосоціальну адаптацію осіб з інвалідністю до зовнішнього довкілля;
- 5) компонентів соціального посередництва, скажімо, при налагодженні міжвідомчої або міжорганізаційної взаємодії для вирішення питань клієнта (отримання технічних засобів, працевлаштування, освітні можливості тощо);
- 6) соціального обслуговування, яке створює базові умови для підтримки життєдіяльності та дозволяє зосередитися на процесі особистісного відновлення.

Таким чином, реабілітація та абілітація являють собою динамічні, інтегровані, складно-

структуровані процеси, що демонструють те, як множинні параметри інших технологій взаємопроникають, створюючи єдину, хо-лістичну систему психосоціальної допомоги особистості. Їхня складність не дозволяє відокремити один компонент від іншого без втрати ефективності всього мегапроцесу.

Соціально-психологічна адаптація відображає діалектику взаємодії особи та її зовнішнього середовища, спрямовану на досягнення більш-менш збалансованого співіснування. Вона інтегрує в себе значну кількість методів соціально-медичної, побутової, психологічної, педагогічної та правової роботи. Трансміксація в лоні адаптивної поведінки людини проявляється як у широті задіяних інструментів, так і в її двоякій спрямованості. Зокрема, активна адаптація передбачає зміни у внутрішньому світі самої людини (розвиток нових навичок, зміна конативних патернів та ін.), що вимагає зреалізування елементів чи завдань корекції і терапії. Пасивна ж адаптація фокусується на змінах у довкіллі для його пристосування до потреб, інтересів і можливостей конкретної особистості. Тут значну роль відіграє терапевтичний ефект зовнішнього оточення, коли правильно організований простір, доступні послуги і благодатне соціальне довкілля сприяють психологічному комфорту та стабільності. Цей оздоровчий вплив не вповні становить терапію, але постає її трансміксованою ланкою через опосередкований вплив на психічний стан клієнта.

Соціально зорієнтована психотерапія та корекція передбачають вузькопрофесійний, цілеспрямований вплив на поведінку та ментальні патерни нужденної особи. Ці технології транскордонні до застосування конкретизованих медичних та психологічних методик, таких як сугестивна терапія (техніка нав'ювання), терапія довкіллям, арт-терапія тощо. Їхня трансміксація виявляється в тому, що вони є невід'ємною частиною інших психосоціальних технологій. Приміром елементи терапії та корекції можуть бути інтегровані у процес соціальної або суто особистісної адаптації чи у реабілітаційні та абілітаційні заходи. Навіть у соціальному консультуванні, яке первинно спрямоване головню на передачу інформації, може виникати терапевтичний вплив, особливо коли консультант здатний глибоко розуміти та адекватно реагувати на когнітивний та емоційний стани клієнта. Це важливо не тільки для досягнення терапевтичного ефекту, а й для

подальшої ефективної зреалізації інших людино-центрованих технологій.

Соціальне посередництво у ситуаціях психологічної підтримки клієнта втілює імператив налагодження зв'язків у складній сув'язі його соціальних зв'язків. Так, соціальний працівник, представляючи інтереси клієнта, виконує функції арбітра та медіатора, що спрямовані на пом'якшення проблемної взаємодії із зовнішніми суб'єктами. Трансміксація посередництва виявляється у його постійній присутності в інших технологіях. Зокрема, під час соціальної діагностики збір документів для оцінки потреби часто вимагає взаємодії із різними інституціями (медичними, освітніми, юридичними), що є чітким проявом посередництва. У рамкових межах реабілітації посередництво критично важливе при здійсненні міжвідомчої чи міжорганізаційної взаємодії для вирішення питань працевлаштування, освіти, просвіти чи доступу конкретного клієнта до ресурсів. Відтак посередництво – це необхідний компонент, який пронизує реалізацію багатьох людиновимірних технологій, тим самим забезпечуючи їх зв'язність, цілісність та ефективність.

Отже, феномен трансміксації є природним, об'єктивно зумовленим та універсальним явищем, яке виходить за межі випадкового змішування. Він свідчить про системний та хо-лістичний характер повноцінної психосоціальної роботи. Кожний технологічний функціонал, попри свою специфіку, становить спектр великого, взаємопов'язаного механізму, де його деталі-складники постійно взаємно проникають, збагачуючи та трансформуючи один одного. Це пояснюється тим, що об'єкт психосоціальної роботи – людина та її соціальне довкілля – є нелінійною, динамічною та багатофакторною системою, яка вимагає інтегрованого, а не фрагментованого підходу. Тож неможливо вирішити одну проблему, не зачепивши інші, і неможливо застосувати одну людинознавчу технологію без опори на компоненти інших.

Розмежування психосоціальних технологій та організаційно-правових форм: методологічний виклик і шлях до подолання

Сув'язь аналізованих технологій як феномен трансміксації загострює іншу, не менш важливу методологічну проблему – недостатне

розмежування між власне технологіями психосоціальної роботи та організаційно-правовими формами соціального захисту населення. У науковому дискурсі та законодавстві спостерігається термінологічна плутанина, коли інституційні рамки і механізми (до прикладу, соціальне обслуговування, опіка, соціальне страхування, соціальна допомога, соціальна підтримка) помилково ідентифікуються як самодостатні технології. Ця категорійна плутанина породжує низку суттєвих проблем. По-перше, владарює концептуальна інфляція та розмивання дефініцій. Коли організаційно-правова форма, яка є широкою інституційною рамкою, сприймається як технологія, то це призводить до втягування в неї функціоналів інших технологій. Скажімо, якщо соціальне обслуговування вважається технологією, тоді всі дії, які здійснюються у його межах (діагностика, консультування, адаптування тощо), стають невід'ємною частиною цієї технології обслуговування. Це, з одного боку, ілюструє трансміксацію, але з іншого – створює методологічний хаос, оскільки унеможливорює чітке визначення сутності та доцільних меж окремих технологій. У цьому випадку метарівень розгляду зміщується з операційним виконанням. По-друге, відбувається ускладнення експертної оцінки та моніторингу. Нечітке розмежування унеможливорює розробку об'єктивних критеріїв ефективності, оскільки незрозуміло, що саме оцінюється: ефективність організаційної форми чи конкретної технології, застосованої у її межах. У підсумку це гальмує розвиток науково обґрунтованої соціальної політики.

Для подолання цієї концептуальної проблеми наголосимо на важливості чіткого та ієрархічного розмежування змісту і форми психосоціальної роботи. Загалом існують великі інституційні рамки, що створюються державою для забезпечення певних соціальних благ (наприклад, соціальні обслуговування, страхування, допомога). Вони вочевидь є доквіллєвим простором, у якому здійснюється психосоціальна робота. Власне технології соціальної роботи становлять сукупність методів, прийомів і засновків психологічного впливу. Це конкретні інструменти, алгоритми та послідовності дій (діагностика, адаптація, корекція, профілактика), що реалізуються фахівцями у рамкових межах зазначених організаційно-правових форм. Вони утворюють зміст профдіяльності соціального працівника. Винятком, що потребує окремого осмислення, є реабілі-

тація. Хоча вона може мати ознаки організаційної форми (до прикладу, реабілітація осіб з інвалідністю у спеціалізованих центрах), усе ж її сутність як комплексної технології, що спрямована на відновлення функцій та потенціалу особи, що виходять за межі вузької інституційної приналежності, урелевантне її як збірну технологію психосоціальної роботи. Реабілітація застосовується до широкого кола клієнтів (передусім неповнолітніх у складних життєвих обставинах, учасників бойових дій) та охоплює різноманітні методи й етапи, що є характерним саме для людиновимірної технології [10].

У будь-якому разі трансміксація є об'єктивним явищем у конгломераті функціоналів психосоціальної технології, хоча її не слід посилювати шляхом нерозрізнення категорійних визначень. Чітке розмежування функцій і дій дозволить розвивати більш точний категорійний апарат, що є засадничою умовою для подальшого наукового прогресу та ефективного управління суб'єктивними системами у соціогуманітарній сфері.

Результати емпіричного дослідження та їх психосоціальний аналіз

Щоб перевірити сформоване концептуальне бачення нами проведено пілотне емпіричне дослідження, що дало змогу глибше осмислити заявлені припущення, використовуючи дані, отримані безпосередньо із досвіду психосоціального практикування. Цей етап був вкрай важливим для нашого дослідження, оскільки дозволив зібрати первинні дані. Отримана інформація, що відобразила реальний досвід та думки суб'єктів аналізування, надавши висновкам емпіричного підґрунтя. Врешті-решт емпіричне пошукування стало тим кроком, який забезпечив його надійність, об'єктивність та прикладну значущість. Це дозволило перейти від абстрактних припущень до конкретних, підтверджених висновків, що значно посилило аргументацію та цінність здійснюваного. Дослідження було проведене на технічній базі навчально-наукового центру соціально-психологічної підтримки та резильєнтності Західноукраїнського національного університету в жовтні 2024 року (вибірка складала 18 осіб: 12 фахівців і 6 клієнтів). Назва емпіричної розвідки була сформульована нами так: «Осмислення трансміксації технологій у психосоціальній роботі: феноменологічний аналіз»

досвіду українських практиків та їхніх клієнтів».

1. *Вступ та обґрунтування.* Сучасна соціальна робота все більше інтегрує різноманітні технології – від цифрових платформ та мобільних додатків до аналітичних інструментів і віртуальної реальності. Цей процес, який названо «трансміксацією», не лише змінює інструментарій, а й потенційно трансформує саму сутність психосоціальної роботи (онтологічні імперативи) та способи, якими соціальні працівники пізнають внутрішній світ клієнта та формують професійне знання (гносеологічні виміри). Незважаючи на зростаюче використання людиновимірних технологій, бракує глибинного розуміння того, як ці зміни сприймаються та переживаються безпосередньо учасниками процесу – соціальними працівниками та їхніми клієнтами. Це дослідження має на меті заповнити цю прогалину, надавши багатий, контекстуалізований опис *lived experience* (життєвого досвіду) у контексті трансміксації технологій.

2. *Мета дослідження:* вивчити та інтерпретувати суб'єктивний досвід соціальних працівників та їхніх клієнтів щодо інтеграції та взаємодії різних технологій у процесі надання та отримання соціальних послуг, головним чином зацентрувавшись на виявленні онтологічних змін у сфері психосоціальної роботи та гносеологічних трансформацій у процесах пізнання та формування відповідного мережива знань.

3. *Дослідницькі запитання:*

1. Як соціальні працівники описують свій досвід трансміксації (змішування, інтеграції) цифрових, комунікаційних та аналітичних технологій у повсякденній практиці психосоціальної роботи?

2. Які онтологічні імперативи (тобто зміни у сутності, цілях, цінностях, ролях та взаємодії) соціальної роботи вони спостерігають та переживають унаслідок цієї трансміксації?

3. Яким чином трансміксація технологій впливає на гносеологічні виміри психосоціальної роботи, зокрема на процеси збору, інтерпретації та використання інформації, формування професійного знання, оцінки потреб клієнтів і прийняття рішень?

4. Із якими етичними дилемами та викликами стикаються соціальні працівники в контексті використання трансміксаційних технологій і як вони їх осмислюють та намагаються вирішити?

5. Як клієнти соціальних служб сприймають інтеграцію технологій у процесі отримання допомоги і чи змінюється їхнє розуміння психосоціальної роботи та власної ролі у цьому процесі?

4. *Методологія дослідження:*

1) дизайн пошукування: якісний, інтерпретативний феноменологічний аналіз (ІРА);

2) учасники дослідження (вибірка): працівники соціальної сфери: 12 соціальних працівників і соціальних педагогів з різних сфер, які активно використовують й інтегрують технології; 6 клієнтів, які отримували соціальні послуги із залученням технологій;

3) збір даних: глибинні напівструктуровані інтерв'ю та польові нотатки;

4) аналіз даних: феноменологічний аналіз (за методикою ІРА): читання, початкове кодування, формування тем, встановлення зв'язків, розробка майстер-тем, написання нарративу;

5) валідність та надійність: забезпечується через кредитність (тріангуляція, перевірка учасниками), переносимість (детальний опис), залежність (аудиторський слід) та підтвердженість (рефлексивний щоденник).

5. *Етичні аспекти:* забезпечення інформованої згоди, конфіденційності та анонімності, захист прав вразливих груп і рефлексивність дослідника були засадничими принципами.

6. *Результати дослідження.* Аналіз глибинних інтерв'ю з соціальними працівниками та їхніми клієнтами виявив кілька взаємопов'язаних тем, що проливають світло на онтологічні та гносеологічні аспекти трансміксації технологій у психосоціальній роботі.

Майстер-тема 1. Технологія як амбівалентний розширювач можливостей та джерело відчуження.

1.1. Розширення доступу та оперативність: учасники відзначають значне зростання оперативності та доступності послуг завдяки цифровим інструментам.

Соціальний працівник (Ірина, 42 роки, робота з ВПО): «Раніше, щоб з'ясувати статус родини, треба було обдзвонити кілька інстанцій, стояти в чергах. Зараз більшість інформації є в базі, а з клієнтом можна швидко зв'язатись через месенджер. Це економить час, який можна використати для реальної допомоги.»

Клієнт (Олена, 35 років, мати дитини з інвалідністю): «Дуже зручно, що не треба їхати в центр кожен раз. Консультацію отримую по відео, документи скидаю через Дію. Це рятує, коли дитина постійно хворіє.»

1.2. Виклик для емоційного зв'язку та «людського дотику»: поряд з перевагами, виникає занепокоєння щодо втрати особистого контакту.

Соціальний працівник (Сергій, 55 років, робота з людьми похилого віку): «Можна, звісно, провести онлайн-консультацію, але як я зрозумію, що у бабусі світло в очах згасло? Через екран цього не побачиш, а це найважливіше. Ми втрачаємо той “людський дотик”, на якому ґрунтується наша професія.»

Клієнт (Петро, 63 роки, отримує допомогу на дому): «З планшетом це все швидко. Але я сумую за розмовою, за тим, як соціальний працівник присяде поряд, розпитає про життя. Все стало формальним.»

Майстер-тема 2. Онтологічні трансформації: перевизначення ролі та ідентичності.

2.1. Соціальний працівник як «цифровий навігатор»: його роль еволюціонує від класичного «помагайка» до «гіда» у складному цифровому світі.

Соціальний працівник (Галина, 38 років, робота з громадою): «Моя робота нині – це не тільки знайти ресурс, а й навчити людину, як його отримати онлайн, як заповнити форму, як захиститись від кібершахраїв. Я стала більше айтішником, ніж просто соціальним працівником.»

2.2. Розмивання меж між роботою та особистим життям: постійна доступність через месенджери та платформи призводить до стирання меж.

Соціальний працівник (Андрій, 36 років, робота з молоддю): «Клієнти пишуть о десятій вечора, у вихідні. Ти мусиш відповідати, бо це ж їхня криза. Це виснажує. Раніше ти йшов з офісу – і вже вдома. Зараз твій офіс завжди з тобою.»

2.3. Зміна динаміки влади у взаємодії: доступність інформації і технологій змінює динаміку у стосунках.

Соціальний працівник (Оксана, 48 років, сімейний консультант): «Клієнти тепер приходять уже досить обізнані, вони гуглять, читають форуми. Іноді навіть більше знають про деякі програми, аніж я сама. Це добре, але вимагає від нас постійного оновлення знань і зміни підходу.»

Майстер-тема 3. Гносеологічні виміри: нові способи пізнання та прийняття рішень.

3.1. Дані як джерело нового знання про клієнта: аналітичні системи та електронні реєстри надають величезні обсяги інформації, які раніше були недоступні.

Соціальний працівник (Маркіян, 40 років, управлінець): «Раніше ми мали уявлення про потребу клієнта із його слів і наших записів. Зараз система показує динаміку, хто звертався, до кого, коли саме. Це дає більш об'єктивну картину й краще розуміння проблематики.»

3.2. Виклик «інтуїтивному» знанню: надмір даних та опора на алгоритми можуть пригнічувати розвиток та використання професійної інтуїції.

Соціальний працівник (Марія, 49 років, практик): «Я все життя працювала натхненно, на відчуттях, на розмові, на тому, що бачу. А тепер мені кажуть, що система показала те-то, а алгоритм рекомендує це і це. Я боюся, що ми перестанемо бачити людину за цифрами.»

3.3. Важливість цифрової грамотності для пізнання: здатність ефективно працювати з технологіями стає ключовою для повноцінного розуміння ситуації клієнта.

Соціальний працівник (Броніслава, 22 роки, молодий спеціаліст): «Якщо ти не вмієш користуватися базою даних, ти просто не отримаєш повну картину. Це як читати лише половину книги. Твоє знання буде неповним.»

Майстер-тема 4. Етичні дилеми у цифрову епоху.

4.1. Конфіденційність та безпека даних: учасники висловлюють глибоке занепокоєння щодо захисту особистих даних клієнтів у цифровому просторі.

Соціальний працівник (Ірина, 42 роки): «Коли ти надсилаєш документи через захищені канали – це одне. А коли клієнт сам тобі їх фотографує і скидає в особистий месенджер – це певний ризик. Але вони так роблять, бо їм так зручно. Де межа?»

4.2. «Цифровий розрив» та справедливість доступу: не всі клієнти мають рівний доступ до технологій, або вміють чи не вміють ними користуватися, що створює нерівність у отриманні допомоги.

Соціальний працівник (Зеновій, 45 років): «Є клієнти, які просто не мають смартфонів, або ж не вміють ними повновагомо користуватись. Або ж немає Інтернету. Ми не можемо змусити їх користуватися технологіями, але тоді вони втрачають доступ до швидких сервісів. Як бути справедливим?»

4.3. Баланс між ефективністю та гуманністю: дилема між бажанням бути максимально ефективним за допомогою технологій та необхідністю зберегти гуманістичний підхід.

Соціальний педагог (Мар'яна, 38 років):

«Технології – це швидкість, це охоплення. Але чи ми не ризикуємо втратити щось більш важливе – емпатію, довіру, можливість просто бути поряд, коли це потрібно?»

7. Висновки та обговорення результатів.

Результати дослідження підтвердили те, що трансміксація технологій у психосоціальній роботі не є простим додаванням нових інструментів, а глибоко впливає на онтологічні та гносеологічні засади професії. Соціальні працівники та їхні клієнти переживають цю трансформацію як з можливостями, так і з викликами. Онтологічно роль соціального працівника розширюється до своєрідного «цифрового навігатора», що прибирає межі між робочим та особистим простором та змінює динаміку влади. Людський чинник залишається критично важливим, хоча його зреалізація вимагає нових підходів у новопосталому цифровому довіллі. Гносеологічно людиновимірні технології надають нові джерела знань та аналітичні можливості, але водночас ставлять питання про важливість інтуїтивного знання і про цифрову грамотність як про передумову для повноцінного пізнання. Етичні дилеми, що головню пов'язані із конфіденційністю, безпекою даних та всезагальною цифровізацією, стають осереддям повсякденної практики. Це означило нагальність і необхідність подальшої розробки комплексних стратегій для підготовки та перепідготовки соціальних працівників (соціальних педагогів, психологів), які б не лише розвивали їхні цифрові навички, а й сприяли етичному осмисленню трансформаційних процесів, аби технології слугували цілям психосоціальної справедливості та благополуччя громадян України.

Висновки і перспективи подальших розвідок

1. Трансміксація технологій у психосоціальній роботі постає як довершена онтологічна взаємодія, що характеризується діалектичним взаємопроникненням та постійною іманентною присутністю сутнісних компонентів однієї технології в іншій. Цей феномен спричинений поліонтологічною природою об'єкта такої роботи – людської особистості, що існує як складна, багатовимірна, психодуховна організованість, яка занурена у взаємопов'язані ментальні, соціокультурні, правові, біографічні та екзистенційні виміри. Відтак трансміксація – це фундаментальний онтологічний імператив

психосоціальної роботи, що укорінений у самій сутності цієї професійної діяльності, яка передбачає цілісне реагування на багатогранну реальність людських страждань, потреб, домагань, спроможностей.

2. Трансміксація людиновимірних технологій кидає виклик адекватності редукціоністських парадигм аналізу в соціальній сфері. Ці парадигми, намагаючись ізолювати та вивчати окремі технології (до прикладу, лише консультування, або тільки реабілітацію) як незалежні сутності, ігнорують процесний та цілісний характер психосоціальної взаємодії. Тому трансміксація унеобхіднює холистичний, інтегративний та системодіяльний підходи до розуміння як змісту, так і форм професійної справи соціального працівника. Вона спонукає до глибокого перегляду епістемологічних засад та методологічних стратегій у підготовці фахівців соціальної сфери, вимагаючи від них здатності до синтезу знань і різних способів практикування.

3. Детальний аналіз засадничих функціоналів технологій психосоціальної роботи виявляє їхню онтологічну взаємозалежність. Жодна із цих технологій не функціонує у повній автономності; натомість, кожна трансміксується в інші, тим самим конститууючи синергетичну та динамічну системність, коли компоненти різних технологій не просто співіснують, а активно взаємодоповнюють та обопільно зумовлюють один одного. Зокрема, процес діагностики завжди іманентно містить компоненти консультування, а повноцінна реабілітація є немислимою без органічної інтеграції процесів адаптації. Це створює теоретичні та практичні передумови для моделювання нелінійних, розвиткових систем професійного втручання, які здатні адекватно відповідати на багатовимірні та мінливі виклики сучасності.

4. Однією із методологічних проблем, що виявляються у світлі концепції трансміксації, є термінологічна непрозорість, що виникає при змішуванні власне технологій психосоціальної роботи (як інструментальних процедур) та організаційно-правових форм соціального захисту (як інституційних структур). Ця взаємозамінність понять у теоретичному та практико-зорієнтованому дискурсах призводить до концептуальної інфляції та девальвації наукової точності. Обґрунтовано важливість кристалізації понятійного апарату, що передбачає чітке розмежування між інструментальними, процедурними, правовими та управлінськими скла-

довими психосоціальної роботи. Досягнення такої методологічної чіткості є фундаментальною умовою для подальшого розвитку теорії та підвищення ефективності конкретних соціальних практик.

5. Розуміння трансміксації як фундаментального, структуротвірного атрибуту психосоціальної роботи окреслює чітку перспективу формування більш гнучких, достоту адаптивних та істинно клієнтоцентричних моделей соціальних інтервенцій. Це дозволяє особі більш адекватно відреагувати на складні життєві ситуації, кризові обставини та динамічні мультикультурні реальності. В освітньому контексті застосування трансміксайного підходу істотно поліпшить навчальні програми підготовки соціальних працівників у ЗВО, адже передбачає не лише інтеграцію міждисциплінарних знань, а й активне упровадження симуляційного моделювання, розвиток рефлексивної практики та посилення ціннісно зорієнтованого навчання, що корелює із цілісною та істинним складним змістовленням фахової діяльності соціального працівника.

6. Перспективами подальших розвідок означимо розробку методичного інструментарію для емпіричного вимірювання та аналізу феномену трансміксації в конкретних кейсах соціальної роботи; дослідження впливу трансміксації на професійні компетенції соціальних працівників і на розробку відповідних рекомендацій для освітніх стандартів; формування теоретичної моделі інтегрованої психосоціальної роботи, яка б адекватно відображала та використовувала потенціал трансміксації; поглиблення аналітичного дискурсу трансміксації в міждисциплінарному контексті, зокрема на перетині соціальної роботи із психологією, медициною та юриспруденцією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2009. 208 с.
2. Богатирьова І. В. Технології соціальної роботи : навчальний посібник. Київ: Видавничий дім «Слово», 2013. 248 с.
3. Капська А. Й. Соціальна робота: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2005. 328 с.
4. Кияниця З. П., Петрович Ж. В. Соціальна робота із вразливими сім'ями та дітьми : посіб. у 2-х ч.; Ч. I. Сучасні орієнтири та ключові технології. Київ: Обнова Компані, 2017. 256 с.
5. Семігіна Т. В. Сучасні теорії соціальної роботи : антологія. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2021. 160 с.

6. Сенік А.М. Арт-методи у психосоціальній реабілітації: ресурси і можливості. *Психологія і суспільство*. 2024. №1. С. 203-208. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.203>

7. Сенік А.М., Москаль Ю.В. Особливості інтерпретації та імплементації поняття «резильєнтність» у психологічній і педагогічній науках. *Психологія і суспільство*. 2025. №2. С. 158-167. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.02.158>

8. Технології соціальної роботи і соціальної допомоги в умовах трансформаційного періоду: навчально-методичний посібник / за заг. ред. А. О. Полянничко, А. В. Кирилук. Суми: ФОП Цьома, 2020. 336 с.

9. Тюття Л. Т., Іванова І. Б. Соціальна робота : методика викладання : навч.-метод. посіб. Київ: Університет «Україна», 2011. 340 с.

10. Фурман А. В. Методологічні оптики типів наукової раціональності: атрибути, параметри, підходи. *Психологія і суспільство*. 2025. № 1. С. 24-79. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.024>

11. Фурман, А. В., Підгурська М. В. Історія соціальної роботи : підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2018. 160 с.

REFERENCES

1. Bezpalko, O. V. (2009). *Sotsialna pedahohika: skhemy, tablytsi, komentari* [Social Pedagogy: Schemes, Tables, Comments]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury [in Ukrainian].
2. Bohatyr'yova, I. V. (2013). *Tekhnolohii sotsialnoi roboty* [Technologies of Social Work]. Kyiv: Vydavnychiy dim "Slovo" [in Ukrainian].
3. Kapska, A. Y. (2009). *Sotsialna robota* [Social Work]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
4. Kyianytsia, Z. P., & Petrochko, Zh. V. (2017). *Sotsialna robota z vrazlyvymy sim'iamy ta ditmy: Ch. I. Suchasni oriientyry ta klyuchovi tekhnolohii* [Social Work with Vulnerable Families and Children: Pt. I. Modern Guidelines and Key Technologies]. Kyiv: OBNOVA KOMPANI [in Ukrainian].
5. Semyhina, T. V. (2021). *Suchasni teorii sotsialnoi roboty: antolohiia* [Modern Theories of Social Work: An Anthology]. Kyiv: Akademiia pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu [in Ukrainian].
6. Senyk A.M. (2024). *Art-metody u psyhosotsialniy reabilitatsiyi: resursy imozhlyvosti* [Art-methods in psychosocial rehabilitation: resources and opportunities]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 203-208 [in Ukrainian].
7. Senyk A.M., Moskal Yu.V. (2025). *Osoblyvosti interpretatsiyi ta implementatsiyi poniattya "resylyentnist"* u psyholohichniy I pedahohichniy naukah [Peculiarities of the interpretation and implementation of the concept of "resilience" in psychological and pedagogical sciences]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 158-167 [in Ukrainian].
8. Polianycho, A. O., & Kyryliuk, A. V. (Eds.). (2020). *Tekhnolohii sotsialnoi roboty i sotsialnoi dopomohy v umovakh transformatsiynoho periodu: navchalno-metodychnyi posibnyk* [Technologies of Social Work and Social Assistance in the Conditions of the Transformational Period: Educational and Methodological Manual]. Sumy: FOP Tsioma [in Ukrainian].
9. Tyuptia, L. T., & Ivanova, I. B. (2011). *Sotsialna robota: metodyka vykladannia* [Social Work: Teaching Methodology]. Kyiv: Universytet Ukraina [in Ukrainian].

10. Furman, A.V. (2025). Metodolohichni optyky typiv naukovoї ratsional'nosti: atrybuty, parametry, pidkhody [Methodological optics of types of scientific rationality: attributes, parameters, approaches]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 24-79 [in Ukrainian].

11. Furman, A. V., & Pidgurska, M. V. (2018). Istoriya sotsialnoyi roboty [History of social work]. Kyiv: VC Akademiya [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

СЕНИК Алла Михайлівна.

Трансміксація технологій у психосоціальной роботі: гносеологічні виміри та онтологічні імперативи.

У статті досліджується феномен трансміксації технологій у сфері соціальной роботи, що визначається як глибинне, іманентне та взаємопроникне співбуття компонентів однієї технології всередині іншої. На відміну від простого змішування методів, трансміксація розглядається як об'єктивно зумовлене явище, що відображає комплексність і динамізм психосоціальной реальності людського усупільненого життя. Проаналізовано гносеологічні виміри цього феномену й, зокрема, підкреслено важливість відмови від редукціоністського підходу на користь холистичного та інтегративного бачення світу ковітального повсякдення. Детально розглянуто ключові функціонали психосоціальной технології (соціальна діагностика, консультування, профілактика, реабілітація/абілітація, адаптація, терапія / корекція, посередництво) і продемонстровано, як кожна з них трансміксується в інші, утворюючи синергійну мегасистему. Доведено, що соціальна діагностика є перманентним когнітивним процесом, профілактика трансверсальним складником, а реабілітація метатехнологією, що інтегрує інші підходи. Висновується, що трансміксація є не перешкодою, а онтологічним імперативом, що вимагає подальшого глибокого вивчення для розвитку інтегрованих теоретичних моделей, оптимізації освітніх програм і підвищення ефективності практичних інтервенцій. Визнання трансміксації дозволить соціальному працівнику як компетентному психологу повноцінно реагувати на багатофакторні потреби та інтереси клієнтів. Перспективи подальших розвідок містять розробку методичного інструментарію для вимірювання трансміксації, виявлення її впливу на професійні компетенції та створення теоретичних моделей інтегрованої психосоціальной роботи.

Ключові слова: соціальна робота, психосоціальна технологія, клієнт, психіка, трансміксація, функціонали технології, психосоціальна робота, особистість, гносеологія, онтологія, інтеграція, класифікація, соціальний захист, міждисциплінарність.

ABSTRACT

Alla SENYK.

Transmixation of Technologies in Psychosocial Work: Ontological Imperatives and Epistemological Dimensions.

The article examines the phenomenon of technology transmixation in the field of social work, defined as a deep, immanent, and mutually interpenetrating co-existence of the components of one technology within another. Unlike the simple mixing of methods, transmixation is viewed as an objectively conditioned phenomenon that reflects the complexity and dynamism of the psychosocial reality of human socialized life. The epistemological dimensions of this phenomenon are analyzed, with particular emphasis on the importance of abandoning a reductionist approach in favor of a holistic and integrative vision of the world of covital everyday life. The key functionalities of psychosocial technology (social diagnosis, counseling, prevention, rehabilitation/habilitation, adaptation, therapy/correction, and mediation) are examined in detail, and it is demonstrated how each of them transmixes into the others, forming a synergistic megasystem. It is proven that social diagnosis constitutes a permanent cognitive process, prevention a transversal component, and rehabilitation a meta-technology that integrates other approaches. It is concluded that transmixation is not an obstacle but an ontological imperative that requires further in-depth study to advance integrated theoretical models, optimize educational programs, and enhance the effectiveness of practical interventions. Recognition of transmixation enables the social worker, as a competent psychologist, to respond comprehensively to the multifactorial needs and interests of clients. Prospects for further research include the development of methodological tools for measuring transmixation, identifying its impact on professional competencies, and creating theoretical models of integrated psychosocial work.

Keywords: social work, psychosocial technology, client, psyche, transmixation, technology functionalities, psychosocial work, personality, epistemology, ontology, integration, classification, social protection, interdisciplinarity.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Віталій ПАНЮК,
д. психол. н., проф. Сергій ШАНДРУК.**

Надійшла до редакції 02.11.2024.

Підписана до друку 30.12.2025.

Дата публікації 30.03.2026.

Бібліографічний опис для цитування:

Сеник А.М. Трансміксація технологій у психосоціальной роботі: гносеологічні виміри та онтологічні імперативи. *Психологія і суспільство*. 2026. № 1. С. 175-186. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.175>

МОСКАЛЕЦЬ Віктор Петрович

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ АНАЛІЗ ЗНЕВІРИ, АПАТІЇ, АБУЛІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОМБАТАНТА

Viktor MOSKALETS
AN EXISTENTIAL ANALYSIS OF DESPONDENCY, APATHY,
AND ABULIA IN THE UKRAINIAN COMBATANT

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.187>

УДК 159.97/98

Актуальність дослідження. Збереження, відновлення та зміцнення ментального (душевного, психічного) здоров'я наших комбатантів, воїнів-захисників – одна з найбільш актуальних проблем України як політичної нації і держави. Необхідною умовою і потужним фактором належного вирішення цієї проблеми є коректні й продуктивні наукові дослідження її. Вивчення наслідків і чинників травмування психіки українських учасників війни з росією та ефективності логотерапевтичного (сутнісно екзистенційно-аналітичного) підходу до них, яке ми проводимо [3; 5; 9; 10; 11], показує результати, на наш погляд, варті і подальших досліджень, і практичного застосування. В цьому полягає актуальність матеріалу, представленого в даному повідомленні.

Мета повідомлення. Сподіваємось, що публікація аналітичного висвітлення таких результатів сприятиме ефективності подальших досліджень пріоритетно актуальної проблеми української психології – надання належної психологічної допомоги нашим воїнам, захисникам добра й людяності від того абсолютного зла, яке втілює й несе рашизм.

Виклад основного матеріалу

Основний прояв деструктивних наслідків травмування психіки комбатантів, учасників бойових дій – *посттравматичний стресовий розлад* (ПТСР).

Термін «травматичне захворювання» ввели Й. Брейер і З. Фройд. Відтак З. Фройд утворив низку назв, семантично споріднених з цим терміном: «травмуюча подія»; «травмуючий фактор»; «травматичний невроз»; «травмування психіки»; «психічна травма». Згодом останню почали вкорочувати – «психотравма». Ключовий фактор патогенезу травматичного захворювання З. Фройд вбачав у фіксації хворого на подіях, які травмували його психіку, що виявляється у його нездатності упоратись з надто інтенсивними для нього, гнітючими й нав'язливими, негативно забарвленими емоційними переживаннями, пов'язаними з цими подіями. Фундатор психоаналізу пише: «Трапляється, що подія, яка травмує психіку, стрясає всі основи попереднього життя людей і шокує їх настільки, що вони втрачають інтерес до свого теперішнього та майбутнього життя і в душі постійно залишаються в минулому. Однак ці нещасні не обов'язково мають стати нервовохворими. <...> Всілякий невроз несе у собі таку фіксацію, але не всі фіксації на події, що травмувала психіку, призводять до неврозу <...> Прикладом афективної фіксації на чомусь минулому є туга (сум, печаль), яка спричиняє цілковите відсторонення від теперішнього і майбутнього. Але навіть для неспеціаліста туга виразно відрізняється від неврозу. Воднораз є неврози, які можна назвати патологічною формою туги.» Істотний симптом патологічної

туги – втрата здатності насолоджуватись і працездатності [17].

Вочевидь, що втрата інтересу до теперішнього і майбутнього, цілковите відсторонення від теперішнього та майбутнього і втрата здатності насолоджуватись та працездатності – споріднені феномени. Наш досвід надання психологічної допомоги українським комбатантам показує, що такі втрати й відсторонення так чи інакше проявляються внаслідок травмивних впливів на їх психіку злочинної війни, розв'язаної росмородором в Україні.

Діагностичний та статистичний довідник (DSM), який у США називають «біблією» психіатрії, класифікує визнані й визначені психічні хвороби та розлади і регулярно оновлюється. В 1980 році у DSM з'явився посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), визнаний сучасним захворюванням і класифікований як розлад стресу і тривоги. ПТСР виявляється у низці симптомів після подій, які травмують психіку. Основний патогенний чинник таких подій – реальна загроза власному життю суб'єкта або життю інших людей, що може спричинити такі симптоми майже в кожній людині. DSM оновили у 2013 році. ПТСР перенесли у DSM-5 під назвою «Розлади, пов'язані з травмами та стресами».

Воднораз ПТСР виявлено у слонів, ведмедів, вовків, гусей, папуг, собак, котів, китів, дельфінів та інших тварин. Доктор Гей Бредшоу, психолог, який вивчає психотравми у тварин, пише: «Часто кажуть, що ПТСР у людей є природною реакцією на ненормальні умови. Так само і в тварин. Симптоми, що переслідують людей, які пережили насильство, також переслідують слонів, що пережили геноцид, шимпанзе, котрих використовували у тих болючих і руйнівних для здоров'я медичних експериментах, в яких законодавчо заборонено використовувати людей, та папуг, відірваних від їхніх сімей і замкнених у клітках, які зазнали знущань. Іншими словами, травма не знає видових меж. Жодна душа не є винятком, незалежно від того, що вона має – пір'я, плавники, шерсть чи просто шкіру.» [15, с. 150-151].

Згідно з визначенням у Психологічній енциклопедії (автор-упорядник О.М. Степанов): «Травма психічна – це шкода, завдана психічному здоров'ю людини інтенсивною дією несприятливих факторів навколишнього середовища чи стресовими впливами інших людей. Глибина травми психічної залежить від особистої значущості травмувальної події, емоційної стійкості та психологічної захищеності людини.

За характером дії психотравмувальні впливи класифікують на три види: 1) за інтенсивністю впливу – масовані (катастрофічні), раптові й гострі, які пригнічують адаптаційні можливості людини; 2) за соціально значущими наслідками – вузько спрямовані і багатопланові дії, внаслідок чого змінюється її соціальна позиція (повага людей, винагороди, можливість самоствердження, соціальний престиж); 3) за особистими наслідками – біологічні та особистісно руйнівні, які зумовлюють виникнення неврозів і психосоматичних захворювань.» [13].

Зважаючи на це визначення, злочини рашистських нелюдів в Україні за інтенсивністю травмивного впливу на психіку належать до масованих (катастрофічних), тому що вони руйнують фундаментальні засади людського, солідарного життя громадян, які є основними умовами та чинниками психічного здоров'я – безпеки існування, справедливості і свободи (за Е. Фроммом). Невинних людей масово вбивають, калічать, грабують, гвалтують, руйнують їхні домівки, села й міста. Іншими словами, злочинна війна росмородору проти України катастрофічно травмує психіку жорстоким насильницьким відчуженням від людяності, що є глумливим нищенням засад солідарного існування людини серед людей, тобто масштабною катастрофою гуманізму.

Е. Фромм довів, що однією з найбільш важливих реакцій на жорстоке руйнівне насильство, якому суб'єкт не може ефективно протидіяти, є його глибоке розчарування, коли він відчувається жорстоко обманути щодо людських засад людського життя, а відтак може почати ненавидіти його. «Якщо ні на що і ні на кого не можна покластись, якщо віра людини в добро і справедливість виявляється лиш глупою ілюзією, якщо править Диявол, а не Бог, тоді життя варте ненависти, а біль наступних розчарувань стає дедалі нестерпнішою. В такій ситуації хочеться довести, що життя зле, люди злі і ти сам злий. Розчарування у вірі й любові до життя робить людину циніком і руйнівником. Власне йдеться про руйнівний вплив відчаю – розчарування щодо життя призводить до ненависті до життя. <...> В моїй клінічній практиці, – розповідає Е. Фромм, – я часто зустрічав такі глибокі переживання втрати віри; вони утворюють характерний лейтмотив у житті людини.» Він назвав цей лейтмотив «компенсаторним насильством». Мовляв, суб'єкт, який зазнав жорстокого безкарного насильства, може компенсувати це порушення

руйнуванням, нищенням, убивствами, що приносить йому садистську насолоду: руйнуючи, знищуючи життя він зловтішно мстить життю за те, що воно жакливо скривдило його [18].

Спроекуємо цей концепт на жорстоке руйнівне насильство, яке рашисти чинять в Україні. Люди, котрі зазнають його психотравму-ааеіі і аі аі еааа, ці аа аа, і і мають на кого покластись – на українських комбатантів, наших героїв-захисників, які ефективно проти-діють йому, боронять добро, людяність від скаженого зла, нищать його, та ще й як! Це живить надію, що воно буде знищене. Надія підтримує віру в добро, в те, що життя може, має бути і буде людяним, отже, вартим любові, а не ненависти. Воднораз, як показує і наш досвід, є й ті, зокрема й серед воїнів-захисників, що втратили віру в добро, інтерес та волю до теперішнього і майбутнього життя (їх охопила апатія та абулія), здатність насолоджуватись повсякденням та продуктивно працювати.

Відомий американський дослідник та організатор надання психологічної допомоги американським ветеранам війн Едвард Тік довів, що ПТСР воїнів – це сучасна назва синдрому, описаного в Біблії, відомого у Стародавніх Греції, Римі, Китаї, віддавна – у Франції, Німеччині, Іспанії, багатьом індіанським спільнотам Америки та ін. [15, с. 151-158; 245-267]. Так, під час Громадянської війни у США розлади психіки учасників бойових дій називали «серце солдата» «синдром да Коста». Джейкоб Мендес да Коста ретельно вивчив ці розлади, назвав їх «дратівливе серце» і задокументував характерні прояви їх: сильне занепокоєння, тяжка втома, серцебиття, біль у грудях, пітливість, причому все це без жодних фізичних причин. Часто зустрічалась виснажлива втрата волі (абулія), яку назвали «синдром зусилля». В подальшому у тих ветеранів різних війн, які зазнали ПТСР, зазвичай також проявлялись ці симптоми. Вони скаржились і скаржаться: «Я замерз»; «Я застряг», «Я просто не можу рухатись» тощо. Е. Тік дійшов висновку, що «воля, мотивація, натхнення та здатність до ініціативи – це звичайні жертви психотравми ветеранів війни» [15, с. 153-154].

На сьогоднішній день дослідники констатують, що ПТСР – найбільш помітний і поширений психічний розлад в учасників бойових дій. Основні симптоми цього розладу: 1) неконтрольовані, нав'язливі переживання стресогенної ситуації (спогади, нічні кошмари), які постійно повторюються, попри зу-

силля суб'єкта уникнути їх; 2) апатичний стан (байдужість до всього, не пов'язаного з психічною травмою); 3) надмірна полохливість і тривожність [12, с. 443; 20]. Інші, також доволі часті, симптоми: безсоння, спалахи гніву, підвищена пильність, емоційна віддаленість, періодичні заціпеніння, недовіра, проблеми з інтимною близькістю, всеохватний сум, підвищена чутливість (вразливість), нездатність пристосуватись до звичайного життя, сконцентрувати увагу. Самодисципліна, пошук роботи, оплата рахунків, налагоджування стосунків стають важкою роботою [15, с. 148, 216-217].

В контексті цього повідомлення немає ні потреби, ані можливості більш докладно описувати відомі симптоми бойового ПТСР. Змістовні описи цих симптомів, зокрема й важких, гнітючих, виснажливих переживань ветеранів США, їх деструктивної поведінки читач знайде у солідних публікаціях американських дослідників, перекладених українською мовою (див.: [12; 15]), змістовний узагальнений опис таких симптомів та основ їх психокорекції і психотерапії [14], а також наш досвід вивчення цієї проблематики з позицій екзистенційного аналізу (логотерапії) та іпнотерапії (див.: [3; 5; 9-11]).

Принципово важливим для дискурсу цієї статті є фундаментальний висновок генерала Д. Ейзенгавера, командувача військами США, які звільняли Європу від нацистів, здійснений у 1944 році в розпалі бойових дій: «Солдати здатні не знати втоми і виживати в екстремальних умовах майже безкінечно, якщо вони розуміють, що виконують чесну справу, їхнє командування про них дбає, а їхні досягнення помічають і цінують» [12, с. 417].

Вочевидь у цьому висновку йдеться про той високий *смысл* війни для солдатів, який засновується на високій духовній цінності їх ратних звитяг і пріоритетно високій цінності їх самих для спільноти, за яку вони воюють чи воювали. Спираючись на основоположний концепт вчення В.Е. Франкла (екзистенційного аналізу, логотерапії), що високий, гідний *смысл* життя – необхідна умова і потужний чинник функціонування і ментального здоров'я особистості [16], вбачаємо у наведеному узагальненні Д. Ейзенгавера необхідну умову та основний засіб збереження, відновлення та зміцнення ментального (психічного, душевного) здоров'я воїнів, учасників бойових дій.

Окремо зауважимо, що ми підтримуємо методологему проф. А.А. Фурмана, згідно з якою «сутнісному розмежуванню підлягають по-

няття *сенсу життя і смислу буття*. Перше утримує чуттєве, досвідне сприйняття людиною реальності, котре через оптику окремишого світобачення особистості визначає пріоритетні засновки її життєактивності, надаючи вагомості чи значущості ситуаціям і явищам дійсності. Друге узмістовлюється у стратегічних шляхах персоніфікованого екзистенціювання, що виявляється у долученні до універсального (божественного) начала, у творенні духовних ідей, віднаходженні власного самісного покликання, суспільної місії та буттєвого призначення...» [19, с. 17].

К.А. Пітерсон і М.Е. Дойл справедливо зазначають: «Основні війни передбачають масштабну мобілізацію та боротьбу з визначеним «злом» – дегуманізованим супротивником, з яким воюють краді з найкращих задля добра й миру. <...> Участь солдатів у вирішальних війнах створює менше конфліктів для військовослужбовців і їхніх родин. Суспільство з легкістю приймає солдатів, які боролися з дегуманізованим ворогом заради добра, і підтримка їх значно полегшує наслідки бойових дій. Відновлення через віднаходження *смислу* в бойових діях і людських жертвах, які не «були марними», досягається швидше.

Обмежені війни ведуться у зовсім іншому психологічному кліматі та вимагають незначної участі військових. Найчастіше причиною для таких війн стають національні інтереси, вони не обговорюються в суспільстві, бо викликають неоднозначне ставлення. <...> Тих, котрі повертались з корейської війни, зустрічали байдужістю; тих, які воювали у В'єтнамі, – ворожістю. <...> Випадки психічних розладів у В'єтнамі були пропорційні рейтингам схвалення самої воєнної операції. Тож можна стверджувати, що суспільне несхвалення війни є однією з найвагоміших причин психічної нестабільності військовиків. Усе нові й нові дослідження виокремлюють два основні чинники, які впливають на розмах посттравматичного стресу. Перший чинник – це інтенсивність первинної або ініціюючої травми. Другий чинник не такий очевидний, але надзвичайно вагомий – це рівень соціальної підтримки військовослужбовця, який переживає травму. Якщо суспільство визнає неминучість насилля та вбивства під час війни, воно тим самим виправдовує поведінку військовика та запускає механізм оздоровлення і полегшує його психологічну травму. Натомість низька суспільна підтримка військовослужбовців і негативне висвітлення подій у ЗМІ сповільнюють їх пси-

хічне відновлення опісля демобілізації і тих, хто потім повертається на службу. Повернення солдатів до нормального життя та служби перетворюється на складне завдання, якщо від лідерів країни і пересічних жителів вони постійно чують про те, що війна була марною, несправедливою чи ґрунтувалась на брехні. Отож визнання необхідності бойових дій для країни в цілому і висвітлення стратегії боротьби лідерами держави є надзвичайно важливими. Для психічного відновлення потрібне не лише визнання, а й схвалення досягнень військовослужбовців.» [12, с. 418-419; 22]. Отож мовиться про надання цим досягненням найвищого екзистенційного змісту та значущості, а самим воїнам – пріоритетної цінності.

Правильність цієї позиції переконливо підтверджується тим фактом, що у в'єтнамських ветеранів В'єтконгу практично немає ПТСР... Е. Тік розповідає: «Щороку моя група ветеранів і цивільних їздить до дельти Меконгу, щоб поспілкуватись з ветеранами В'єтконгу. Ми зустрічаємося там з Нгуеном Там Хо на прізвисько Містер Тигр. Містеру Тигр – дев'яносто два. Він провів на війні 25 років свого життя й бився проти трьох поколінь загарбників: японців, французів й американців. <...> Хоча Містер Тигр провів у боях чверть століття, він здоровий, щасливий, привітний і спокійний. Чоловік живе на маленькому островному розсаднику в оточенні трьох поколінь своєї родини й насолоджується красою річкової дельти, над відновленням якої (після десятиліть шкоди, завданої бомбами й отрутою) працював сорок років.

Бен, повітряний стрілець на вертольоті під час війни у В'єтнамі «стріляв у все, що рухалось». Його вертоліт збили, а самого Бена поранили <...> Потім він вантажив бомби, які спустошували землю..., що по ній ми тепер ішли. Бен страждав від фізичних ускладнень внаслідок поранень, хвороб, зумовлених хімікатом «ейджент орандж», і частих кошмарів про падіння вертольоту й загибель товаришів по екіпажу. «Не розумію, – випалив Бен у затінку пальмових гілок на ганку Містера Тигра, – ти був на війні двадцять п'ять років, а спиш, наче дитина. Я був тут лише чотири місяці – і мучуся все життя. В чому різниця між нами?»

«Наскільки я розумію, – відповів Містер Тигр, – у В'єтнамі ветерани не мають посттравматичного стресового розладу й психологічних ран. Це тому, що ми ніколи не були загарбниками. Ми билися виключно для того,

щоб захистити свої сім'ї, домівки й країну. <...> Той, хто приходить у твою країну, намагається вбити твоїх дітей і захопити твою землю, – загарбник. Я лише борюся із загарбниками» [15, с. 113-114]. Тому війна Містера Тигра і всіх в'єтконгівців мала для них і для їх країни, спільноти високий смисл, вартий того, щоб пожертвувати своє життя й здоров'я, що стало основним саногенним фактором їх психічного здоров'я.

Е. Тік зазначає, що втрати та збитки були для в'єтнамців астрономічно вищими, ніж для американців. Так, втрати В'єтнаму – це майже 3 млн людей, з яких дві третини були цивільними, і понад 4 млн поранених; США – 58 тисяч загиблих військових і 300 тисяч поранених. Інфраструктура та довкілля В'єтнаму були дуже серйозно пошкоджені. Попри все це, у В'єтнамі майже немає невидимих ран війни, які спричиняють так багато страждань у США.

Доктор Нгуєн Сінь Фук, який воював і був важко поранений, психолог з багаторічним досвідом роботи в армійських психіатричних лікарнях, викладач в Університеті Ханоя констатував, що кількість випадків ПТСР серед ветеранів Народної армії В'єтнаму дуже мала, а з такими серйозними проявами цього розладу, які нерідко бувають у американських ветеранів, він взагалі не зустрічався. І пояснив це так само, як Містер Тигр [15, с. 191-192].

«Досвід в'єтнамців, – провадить далі Е. Тік, – змушує нас задуматися, як командири та суспільство можуть досягти найбільшої відданості, дисципліни й витривалості серед своїх військових. Китайський філософ, генерал Сунь-дзи <...> вчив, що командири надихають або розчаровують своїх солдатів залежно від того, наскільки вони проявляють «чесноти мудрості, щирості, добротності, мужності та суворості». Він радив: «Вважайте своїх солдатів своїми дітьми, і вони підуть за вами в найглибші долини. Ставтеся до них, як до улюблених синів, і вони залишаться з вами навіть до смерті. <...> Десятиліття після війни я їхав разом із Джеком, ветераном бойових дій у В'єтнамі, обговорюючи його думку про командування під час війни. Я запитав: «Що б ти сказав, якби зараз ми підвозили твого командира генерала Вестморленда?» Примарна усмішка з'явилась на обличчі Джека. Він повернувся до порожнього заднього сидіння. «Сер, – сказав би я, – це за моїх мертвих братів, в'єтнамців і за всі образи, яких ви нам завдали, – він вдав, що прицілюється в гене-

рала. – Тоді я натиснув би на курок без жалю.» <...>

Доктор Фук продовжує: «Із соціального боку, ми, солдати, завжди отримуємо любов від народу. Солдатів, які пережили війну та повернулися додому, хоч і втратили частини тіла, завжди зустрічають з розкритими обіймами. Уряд підтримує їх. Більшість ветеранів не вимагають багато, хоча суспільство і народ люблять їх і шанують. Ветерани вважають, що сам факт того, що вони пережили війну і повернулися додому, є вже неоціненною винагородою. У В'єтнамі було багато економічних труднощів після 1975 року, але підтримка з боку уряду та громади для ветеранів є великою – не в матеріальному плані, а в духовному.» [15, с. 194-196].

Е. Тік висвітлює результати інших коректних наукових досліджень психологічних наслідків тривалої, протягом років і десятиліть участі у дуже важких боях комбатантів В'єтконгу, зокрема й важко поранених, скалічених, отруєних хімікатом «ейджент орандж». Загальний висновок: «У деяких в'єтнамських ветеранів виявлено симптоми стресу, пов'язані з труднощами після війни та боротьбою з хворобами, зумовленими хімікатом «ейджент орандж», тощо. Доказів ПТСР, спричиненого бойовими діями, не виявлено. Доктор Ле Ван Хао з Національного інституту психології стверджує, що це зумовлено «низкою захисних чинників, починаючи від справедливої мети й закінчуючи сильним почуттям обов'язку та служінням країні».

Картина була б неповною без порівняння з колишніми вояками АРВН Республіки Південний В'єтнам, які воювали на боці США. У багатьох з них виявлено нав'язливі гіркі думки й спогади, важкі сни, глибокий смуток, горе, розчарування і т. ін. Але таких важких симптомів ПТСР, як в американських ветеранів, немає. Це пояснюють: 1) прощенням і прийняттям їх суспільством після перевиховання в таборах; 2) підтримкою сім'ї; 3) прийняттям карми (згідно з буддиським вченням) [15, с. 195-199].

Таким чином, наведені факти й висновки з коректних наукових досліджень переконливо доводять, що певні соціально-культурно-духовні та мотиваційні чинники істотно протидіють травмуванню психіки і ПТСР комбатантів. Є помітні відмінності в таких чинниках у в'єтнамській та українській визвольних війнах: а) національно-ментальні – традиційний устрій в'єтнамського суспільства, спільнот, громад,

сім'ї, які щиро підтримують і реально допомагають своїм членам; б) потужний вплив буддизму, який вчить покійно і спокійно приймати свою карму – долю, визначену поведінням людини у її попередніх життях; в) вплив комуністичної ідеології та ін. Але вирішально-визначальний фактор відносно наслідків травмування психіки воїнів – їх мотивація участі у війні – у в'єтнамських і українських комбатантів такий самий, однаковий – захист своїх сімей, домівок, нації, країни, держави від знавіснелих загарбників, хоча й має свої психоетнічні особливості, зважаючи щонайперше на відміну від соціальної психіки інших народів психокультуру української ментальності (див. детально [20]).

Наша війна – це боротьба зі справедливо дегуманізованим ворогом. Українські комбатанти – воїни-захисники добра, які зі зброєю в руках боронять не лише Україну, а й увесь світ від скаженого вселенського зла. Усі країни, зорієнтовані на гуманістичні духовні цінності, визнають це. Воднораз зрозуміло, що загальні наслідки бойових психотравм наших героїв-захисників, схожі на в'єтнамські, уможливаються тільки через безмежно вдячного ставлення до них українського суспільства, нашої політичної нації і держави як до пріоритетної цінності. Ми маємо послідовно, неухильно, докладаючи максимальних зусиль і використовуючи всі можливі засоби, реалізовувати таке ставлення – щиро, активно й щедро піклуватись про них, особливо про важко поранених, про сім'ї полеглих, належним чином забезпечувати їх життєві потреби. Це піклування мусить перманентно й ефективно здійснюватись на основі пріоритетних державних програм із залученням необхідних коштів, мас-медіа і закладів освіти всіх рівнів і видів. Таке ставлення має міцно утвердитись в українській національній свідомості (ментальності), в наших традиціях і мистецтві. Українські комбатанти – наша національна гордість, безцінний духовний скарб, гідні нащадки дивовижних бойових звичаїв запорозьких козаків.

Якщо ми не спроможемся утвердити таке ставлення до наших комбатантів, героїв-захисників, то це не лише відчутно травмуватиме їх психіку, а й унеможливить прогресивний розвиток української політичної нації і держави зі всіма негативними наслідками, які випливають з цього.

Адже у фундаменті прогресивних націй і створених ними держав лежать основоположні

засади людського, солідарного життя людей, які є засадничими умовами та чинниками психічного здоров'я – безпека існування, справедливість, свобода і т. ін. Неможливо покласти в наші національно-державницькі засновки ці засади, високі духовні цінності та ідеали без відповідного ставлення до тих, хто самовіддано захищав їх, не шкодуючи свого здоров'я і життя. Е. Тік слушно пропонує називати ПТСР воїнів посттравматичним *соціальним* розладом...

Для непохитного утвердження такого ставлення до наших комбатантів необхідно насамперед здолати сталу аномію – верховенство права в державі де-юре і відсутність його де-факто (за Е. Дюркгаймом), – найпотужніший чинник фрустрації та невротизації громадян України.

З усіх цих міркувань, зокрема, випливає, що у процесі психологічної допомоги всіх видів і форм тим нашим захисникам, які її потребують, належить насамперед щиро й переконливо наголошувати на високому, шляхетно-лицарському *смислі* їх відважного, жертвовного захисту добра від зла, правди від неправди. На наш погляд, це – запорука успішного вирішення та психопрофілактики їх психоментальних проблем. Ми переконались на власному скромному досвіді, що це працює. Спрацювало і у випадку, описаному нижче.

Колега скерував до мене одного зі своїх клієнтів, комбатанта, учасника бойових дій. Сподівався, що я зможу йому допомогти внаслідок деяких обставин, які немає потреби наводити тут. Це – молодий чоловік, розумний, освічений, схильний до екзистенційних роздумів (про сенс життя тощо). Розлучений, дітей не має. Протягом трьох років (загалом) брав активну участь у боях, нерідко кривавих, важко поранений. На війну пішов добровільно. Більше сказати про нього не можу, тому що через певні поважні причини він не хотів, щоб його впізнали, коли дозволив мені розповісти у науковому повідомленні про наше успішне спілкування, пов'язане з його ментальними проблемами, зумовленими війною. Справа була не в тому, що, як відомо, чимало з тих відважних бійців, справжніх чоловіків-захисників, особливо молодих, які потерпають від ПТСР, не хочуть, щоб на них «навішували ярлики психів», а відтак приховують свої психотравматичні проблеми, чинять опір діагностиці та лікуванню. Назвемо цього чоловіка *В*.

На першій зустрічі я подякував *В* за його довір'я до мене і попросив розповідати. Він

трохи помовчав, вагався, а потім сказав: «Я і хочу, і не хочу поговорити...».

– Раз ми зустрілись, то, напевне, все ж трохи більше хочете, ніж не хочете? – відповів я.

В похитав головою і розповів, що в нього нерідко виникає бажання тихенько заснути і не прокинутись, ніде, ніколи, ніким – просто перестати існувати. Насправді ніщо не гріє душу, не цікавить, не зачіпає, не захоплює. Сталий пригнічений настрій. Часом – ступор, заціпеніння. Спить, але щонаочі прокидається, перебуває якийсь час у стані гнітючої туги, знов засинає, після пробудження вранці почувається і стомленим, і неприємно збудженим водночас. Дуже не хочеться вставати з ліжка й рухатись. Важко змушувати себе робити це. (*Згадаймо патологічну тугу та втрату здатності насолоджуватись і працездатності загалом, за З. Фройдом.*)

– Хочете захотіти позбутись цього всього? – продовжив я.

Ставлячи це питання «в лоб», я виходив з екзистенційно-аналітичної позиції, що людина нездатна довільно, посередництвом раціонально-свідомого вибору та вольових зусиль, змусити себе любити чи ненавидіти когось/щось, чимось цікавитись, вірити в щось, на щось сподіватись-надіятись. Однак людина здатна розумово виражено виробити оцінку-ставлення до своїх бажань і небажань, емоційних станів тощо як до факторів власного впливу на свій стан і на свою долю, а відтак довільно, з допомогою вольових зусиль, спроможна реалізувати цю оцінку-ставлення у своєму поведженні й діяльності, щоб змінити на краще власне психоментальне здоров'я і життя.

В на питання не відповів, натомість сказав, що його стан почався разом з виразно усвідомленою зневірою відносно любові Бога до людей. Мовляв, що це за любов, якщо Він допускає стільки жахливого зла, яке часом вражає настільки, що відбирає мову і немов паралізує. В не міг пояснити це для себе. Священик і психолог, яким він розповів про свою зневіру, намагались, але... Мовляв, йому «не заходять» пояснення на кшталт тиради Воланда в останній сцені роману Булгакова «Майстер і Маргарита» про тіні, які падають від речей під впливом світла («зло – тінь добра»). Він розуміє, що поняття «добро» не могло утворитись та існувати без своєї діаметральної протилежності – «зло». Але є зло прикре, мерзенне, огидне, а є таке страшенне, що заморожує душу...

Далі він запитав: «А як вам світ Божий, в якому є велика країна відморозків-садистів, у

якому правлять і над яким глумляться різні путіни і трампи, в якому наживаються на крові й стражданнях порядних людей всілякі нелюди, політики-корупціонери? Навіщо Богу таке зло, жахливі, невимовні страждання невинних – це частина Божого плану?! Навіщо?! Яку радість чи користь це йому приносить? Може той, хто створив цей світ і править ним, садист? Невдовзі Великдень. Скажіть, навіщо Ісус мусив так тяжко страждати? Без цього люди не сприйняли б Його Вчення, чи як?»

Я відповів, що мені також дошкуляли такі питання, я знайшов для себе *основи* відповідей на них у працях В.Е. Франкла і запропонував В послухати уривки з цих праць, наведені в одному з написаних мною підручників для студентів-психологів. Він погодився. Я читав поволі й виразно: «Сучасна біологія показала, що всіляка жива істота замкнена у своєму оточенні і практично неспроможна вирватись за його межі. І хоча людина посідає виключне становище, хоча, здається, увесь світ є її оточенням, хто може довести, що за межами цього світу не існує якогось над-світу? Можливо, подібно до тварини, неспроможної вибратись зі своєї комірочки для того, щоб зрозуміти вищий щодо неї світ людини, сама людина неспроможна збагнути над-світ, хоча вона може наблизитись до нього, насамперед в релігії чи в якомусь інтуїтивному осяянні. Домашній тварині невідомі цілі, задля яких людина її приручила. То звідки ж людині знати, яка «кінцева» мета її життя, який над-смісл Все-світу? <...>

Як відомо, у тварини є лиш середовище, а людина «володіє світом» (Макс Шелер). Однак, світ людини співвідноситься до над-світу так само, як середовище існування тварини відноситься до світу людини. Це означає, що подібно до того, як тварина, перебуваючи у своєму середовищі, неспроможна зрозуміти людину та її світ, так і людина не може мати уявлення про над-світ. Візьмемо, до прикладу, мавпу, якій роблять болючі ін'єкції з метою одержати сиворотку. Чи може мавпа збагнути, чому їй доводиться страждати? Ні, вона не здатна зрозуміти, чим керується людина, коли завдає їй болю в процесі експериментів. Для неї неприступний і незбагнений світ людини, вона не може увійти у його вимір. То чи не слід нам припустити, що у ще вищому вимірі є незбагнений для людини світ, у якому набувають смислу – над-сміслу – її страждання? <...>

Що впливає з того, що Бог виступає як невидимий свідок і спостерігач? Актор, який

стоїть на сцені, так само не бачить тих, перед ким він грає – його осліплює світло софітів і рампи, а глядацька зала занурена в темноту. Однак актор знає, що там, у темній залі сидять глядачі, що він грає перед *кимось*. Так само людина виступає на сцені життя, осліплена повсякденністю, яка сяє на передньому плані, але все ж мудрістю свого серця щоразу вгадує присутність Величного, хоча й незримого Спостерігача, перед яким вона відповідає за здійснення її особистого конкретного смислу, що приносить їй цілюще духовне вдовolenня» [7, с. 334].

Як я і сподівався, В уважно вислухав. Не заперечував і не коментував. Тоді я запропонував йому самотужки прочитати невелику за обсягом книжку В.Е. Франкла та про основний зміст його вчення, висвітлений у моєму підручнику, а якщо «зайде», то ще й у тому ж підручнику – про основну проблему людини в екзистенціалізмі і психологію віри в Бога як істотної складової духовності особистості [16; 7, с. 135-154, 310-338].

Нижче стисло викладено сутнісний зміст цієї проблеми і цієї складової. Більш розлого – див.: [6, с. 473-493; 7, с. 135-154; 8, с. 34-59, 89-96].

Філософи-екзистенціалісти стоять на тому, що найбільш істотним, сутнісним переживанням людини є тривога, зумовлена усвідомленням неминучості смерті. Вкинута у світ (народжена) незалежно від її згоди людина, так само незалежно від її згоди, невідворотно буде викинута з нього – помре, притім, невідомо коли і як. Людина живе мріями, сподіваннями на майбутні блага, на завтрашнє щастя, хоче прискорити перебіг часу на шляху до них, допоки не збагне, що час неухильно наближає її до старості й смерті. Співвідносячи себе з часом, вона з жахаючим подивом усвідомлює, що посідає в ньому місце з чітко визначеними початком і кінцем, що остаточно й безапеляційно належить часу – своєму найлютішому і наймогутнішому ворогу, тому що він невблаганно скорочує її життя. Виразне усвідомлення цих фактів викликає питання: Чи має сенс людське життя, чи не абсурдне воно? Задля чого людина має напружуватись, мордуватись, страждати, якщо в усіх людей один фінал – смерть? Притому, рано чи пізно, загине все, що дороге, цінне, значуще: кохані, любимі і любиме, цілком вірогідно, що й природа, цивілізація, культура, сама планета Земля...

Особу, яка виразно збагнула ці факти, охоплює гнітючий емоційний стан, який екзистен-

ціалісти назвали «духовною нудотою». Основні складові цього стану – відраза і тривога, у якій виокремлюють тривогу долі й смерті і тривогу порожнечі та відсутності сенсу життя. Термін «доля» вказує на приреченість людини на смерть та на реальну загрозу втрат, руйнацій (хвороб, нещасних випадків, нищення ворогами тощо), а отже й на нікчемність людини.

Оскільки душевний тягар духовної нудоти є результатом виразного усвідомлення суб'єктом свого становища у світі, то позбутись цього тягара він може шляхом знищення однієї зі складових, поєднання яких це становище утворює, – або цей світ, або себе. Людина неспроможна знищити світ (якщо «винести за дужку» термоядерну війну і техногенну екологічну катастрофу). Залишається знищити себе...

В. Джемс назвав такі міркування «хворобою розвиненого інтелекту» і «розумовим суїцидом». Він вважав, що є лише одні ліки від цієї хвороби – *віра* в існування Вищого Розуму, який з позицій безмежної любові піклується про земний світ, людство, кожну людину, дає перспективу щасливого безсмертя душі кожного, що утворює надійну основу високого сенсу життя [21].

Майже всі філософи-екзистенціалісти також дійшли такого висновку. Мовляв, якби люди остаточно переконались, що Бога, який створив їх задля високої мети і любить їх, немає, а відтак у засновку їхнього світу немає нічого, крім кипіння диких сил і темних пристрастей, а поза світом – нічого, крім незбагненої темної безодні, їх життя стало б суцільним і нестерпним відчаєм.

А от А. Камю вважав такий порятунок від «розумового суїциду» принизливим для гонорового й критичного людського розуму і назвав його «Втечею від абсурду», осмислення становища людини на Землі «філософами-втікачами» – «патетичним фокусництвом», а спроби надати ірраціональній пустелі цього становища трансцендентної істинності – «приниженням мислення». Мовляв, могутність екзистенційного абсурду полягає у його здатності трошити душу людини духовною нудотою, де могутність людини – у її гордому протистоянні йому сам-на-сам. А захист від нього за допомогою віри в Бога не пояснює, а лишень вуалює його.

Шляхетний, ясний і сміливий критичний розум людини, який збагнув екзистенційний абсурд, не вдається до такого самозадурювання, а мужньо протистоїть йому, приймає виклик світу, в якому немає надії, а є лиш духовна нудота. В цьому – його могутність,

попри всю його обмеженість і слабкість. Воднораз А. Камю зауважував, що в такого розуму немає жодних вагомих підстав для заперечення існування трансцендентного (надприродного), Бога та Його турботи про людей, про земне буття, і припускав, що, можливо, Бог відкривається людям, якщо їхня совість утвердить у їхніх душах, взаєминах та суспільних стосунках доброзичливість, добропорядність, доброчинність, людяність, довершеним проявом яких стане святість.

Але, поки цього немає, суб'єкт з «абсурдним розумом» приймає пекло людського життя як єдину для нього можливість бути, як своє «єдине царство». Це загострює його відчуття, емоції, пристрасті, почуття, з'являється виразне й п'янке почування краси й поезії, форм і барв, палкий порив до всього того прекрасного, заради чого, на думку Ф. Ніцше, варто жити на землі, що приносить велику насолоду: до мужности, мистецтва, музики, танцю, розуму, духу, – усього креативного, витонченого, божевільного, божественного. А. Камю додав до цього ще й голос плоті, ніжність, творчість, благородство, шляхетність. Сповнюючи цим своє життя, суб'єкт з «абсурдним розумом» кидає гордий і мужній бунтівний виклик ірраціональному, байдужому та ворожому щодо нього світу. Мовляв, немає нічого більш величнього й прекрасного, ніж такий бунт людини проти непідвладних їй сил, які безжально й невідворотно руйнують і знищують її.

Цю позицію А. Камю художньо-образно втілює у своїй інтерпретації «Міфу про Сізіфа»: «Боги винесли Сізіфу вирок нескінченно піднімати величезну каменюку на вершину гори, звідки вона одразу скочується вниз. У них були підстави вважати, що немає кари більш жахливої, ніж безнадійна праця без жодної користі. <...> Ми можемо уявити напружене тіло, яке з усіх сил пре здоровенну брилу схилом угору, спотворене судомою обличчя, притиснуту до каменя щоку, плече, що утримує покритий глиною тягар, ноги, які оступаються, брудні напружені руки. В результаті колосальних тривалих зусиль у просторі без неба, у часі без початку й кінця Сізіф досягає мети. Він дивиться, як за лічені миті камінь скочується до підніжжя гори, звідки його знову доведеться піднімати на вершину, і йде вниз. Сізіф цікавить мене протягом цієї паузи. Його виснажене обличчя ледь відрізняється від каменя. Важким, але рівним кроком, він сходить до нескінченних страждань. У цей час разом з диханням до нього повертається свідо-

мість, невідворотна, як його біда. І кожної миті цього шляху в лігво богів він вищий за свою долю. Він твердіший, ніж його камінь. <...> Ясність бачення, що мала б бути його мукою, перетворюється на його перемогу. Немає долі, яку б не здолало презирство. <...> Сізіф учить вищій вірності, котра відкидає богів і рухає каміння. Він, як і старий сліпий Едіп, вважає, що все добре. Цей всесвіт, позбавлений володаря, не здається йому ні безплідним, ні жалюгідним. Кожна крупичка каменя, кожний відблиск руди на опівнічній горі є для нього цілим світом. Самої лиш боротьби за вершину достатньо, щоб заповнити серце людини. Сізіфа слід уявляти собі щасливим.»

Одну з тих осіб, якій я надавав допомогу екзистенційно-аналітичного стибу, Сізіф, очікувано, зацікавив, «зачепив» і вона попросила мене витлумачити цю інтерпретацію міфу про нього [4]. Тоді я сказав їй та іншим, за потреби, кажу, що сам А. Камю починає з того, що «*вирок* нескінченно піднімати величезну каменюку на вершину гори, звідки вона одразу скочується вниз», *Сізіфу винесли боги*. За які злочини – це вже інше питання. А. Камю назвав декілька відомих версій, але ми їх не будемо розглядати, бо це для нас не має значення. Важливо, що з цього випливає, що жахлива праця цього суб'єкта – це не якась його героїчно-автентична самоактуалізація, не шляхетний бунт тощо, а банальне виконання вельми суворого покарання. Отож, напевне, що якби той покараний міг уникнути такої кари, залюбки уникнув би. Тоді яка ж це боротьба за вершину – кому й навіщо вона потрібна, та вершина, щоб за неї так суворо боротись? Вочевидь нікому, а найменше – самому тому борцю за неї. І він добре знає це, адже жодних *втішних* ілюзій на кшталт якоїсь місії щодо цього у нього немає. І далі, яку таку радість він має від її досягнення? Невже від «невідворотного як його біда» усвідомлення, що вже одразу треба йти вниз і знов перти на цю вершину ту каменюку? Відтак, у яку таку перемогу перетворюється його «ясність бачення», що мала б спричинити муку, а натомість ущасливило його? Як він може бути твердішим за ту каменюку (алегорія), яку пре, адже він пре її супроти своєї волі – *виконує вирок богів*, відбуває покарання? Все, що він робить, і він сам – цілковито у їх владі. Амінь.

Тому Сізіф сам не каже, що «цей всесвіт віднині позбавлений володаря» (хто і в який спосіб здійснив це позбавлення?), що «кожна

крупниця каменя, кожний відблиск руди на опівнічній горі є для нього цілим світом», що «самої лиш боротьби за вершину достатньо, щоб заповнити серце людини». То А. Камю приписує йому ці свої, скажімо делікатно, екзальтовано-пафосні вигуки, віддалені від психологічно притомної реальності. Напевне, що Сізіф з радістю вчинив би самогубство, якби міг...

Але, важливо, що А. Камю з позицій своєї інтерпретації «сізіфової праці» рішуче заперечив «філософське самогубство». Він саркастично кепкував з тих мудрагелів, котрі схвально теревенили щодо цього акту, зокрема зауважив: «Філософські теорії слід порівнювати з поведінкою суб'єктів, які їх проповідують. Серед тих «інтелектуалів», які відмовляли життю у сенсі, ніхто, крім літературного героя Кириллова, Перегріна з легенди і Жака Лек'є, котрий перевіряв гіпотезу, не перебував у такій згоді з власною логікою, щоб вкоротити собі життя. Жартуючи, часто посилаються на Шопенгауера, який прославляв самогубство за пишною трапезою» [2].

Справді, важко уявити, що мотивом реального самогубства може бути сама лиш духовна нудота. Адже, згідно з Е. Шнейдеманом, вирішально-визначальним чинником акту самогубства є нестерпний душевний біль, «мегабіль». А згідно з А. Беком, – стан відчаю безнадійності суб'єкта. В низці коректних досліджень було виявлено, «...що швидше самодостатньо безнадійність, а не депресія, є головною детермінантою спроб самогубства і його самого як учинкового явища» [1, с. 97].

Чи може сама лиш «духовна нудота» сягати рівня відчаю безнадійності та нестерпного душевного болю? Принаймні нам не вдалось знайти ні в науковій літературі, ані в реальному житті жодного такого випадку...

Стосовно вибору між «Втечею від абсурду» і «бунтом без віри й надії», то, на наш погляд, щирий, автентичний (сам-в собі-для себе) вибір такого бунту уможливується за наявності в «бунтівника» своєрідних мазохістських властивостей. Адже суб'єкт черпає насагу до життєвих принад, боротьби, творчості в «духовній нудоті». Щоб її гнітючі переживання стали життєвою насагою (вітальною потугою), вони мають бути своєрідною «пекельною» насолодою, що й демонструють наведені міркування А. Камю. Це виглядає як специфічний мазохізм. Напевне, що таких «мазохістів» небагато...

Крім «Втечі від абсурду», «бунту без віри й надії» та «самогубства від нудоти», є світо-

глядна позиція, яку можна назвати гедоністичною (*грец. hēdonē – вдоволення, насолода*). Основний психологічний зміст цієї позиції виразно постає у стародавньо-грецькій життєвій мудрості: «Коли є я – смерти немає; коли є смерть – мене немає». Інакше кажучи, суб'єкт не переймається тим, що колись він не житиме, тому що тоді не знатиме, не буде усвідомлювати, що його вже немає, що він помер, як уві сні людина не знає, не усвідомлює, що вона спить. Через це він намагається уповні насолодитись тими принадами, які є в земному житті, всім тим, що його вабить, тішить, захоплює, і «не заморочується» тим, що колись усього цього в нього не буде, як і його самого; він знає, що тоді про це, як і про все інше, нічого ніколи не знатиме, а відтак нічим таким не перейматиметься.

Безсумнівно, що між такою позицією і «бунтом баз віри й надії» є істотна психологічна відмінність, попри те, що суб'єкти обох цих позицій прагнуть уповні втішатись принадами земного життя як свого «єдиного царства». «Гедоніст» втішається цими принадами спокійно, без напруження, а «бунтар» – напружено, «з надривом», тому що «взяв до голови» ключову екзистенційну проблему людини і вона ятрить його душу.

Наш досвід показує, що таких «гедоністів» небагато, а стосовно переконаних «бунтарів», то нам пощастило спілкуватись лише з одним, за фахом він – філософ, кандидат філософських наук... У процесі наших довірливих бесід з розумними й освіченими «гедоністами», жоден з них не сказав, що не хотів би щиро повірити в того Бога, котрий створив людину з якоюсь благою метою, яка надає її існуванню гідного, високого смислу, і т. ін., що для нього був би зайвим той «душевний затишок», який дарує така віра.

Щодо атеїстичної версії спонтанного утворення з неживої матерії живої природи і людської душі, як і самої матерії з «нічого» без жодного втручання якогось високоорганізованого розуму, то вона видається нам недолугою та примітивною, особливо у світлі досягнень сучасного природознавства. В цій версії Всесвіт постає як одновимірна безмежність, у якій існує лиш відома нам матерія та, ймовірно, істоти, за рівнем організації подібні на нас, тільки більш чи менш розвинені, так звані інопланетяни, котрі також утворились спонтанно, самі собою. А істотно складніших рівнів та форм організації, інших вимірів, недоступних для органів чуття та наукових за-

собів людини, не існує. Притім, що людський розум не здатен уявити, а не те що збагнути й пояснити ні цю одномірну безмежність – нескінченний простір і час, – ні утворення її самої й того, що є в ній, ні спонтанного творення складнішого з простішого; цьому радикально суперечить відкритий людським розумом всеохоплювальний закон ентропії – якраз спонтанний розпад складноорганізованого на простіше...

Коли ми почали розмову про основну екзистенційну проблему людини, *В* насамперед сказав, що він не атеїст, бо це справді примітивна й недолуга позиція, і нагадав, що він лише зневірився в тому, що Вищий Розум, якого ми називаємо Богом, любить нас, людей, і дбає про добро для нас, тому що допускає страшенне зло, попускає, а може й потурає йому.

Я висловив припущення, що сама лишень така зневіра, як і сама собою «духовна нудота», не може спонукати до реального суїциду, а ось у поєднанні зі станом глибокої апатії та абутії, мабуть, може... *В* зрозумів, на що я натякаю. Помовчав і сказав, що нерідко уявляє, як було б добре, якби наступної миті його остаточно не стало і зникла б огидна безпросвітна мряка в його душі. Але сам він не вкоротить собі життя, бо не відчувається аж так нестерпно, і стає якось моторошно, коли уявляє щось таке. А те, що прочитав про «тінь» і гріх самогубства в моїх статтях, які зацікавили його спочатку назвою, а потім і змістом, зміцнило це почування [4; 5]. Пожартував, що чинить повільне самогубство – палить чимало тютюну – серотонінчик «розганяє». Додав, що бувало хотілось напитись до нестями, і він напивався, але тривало, хронічно, запоями ніколи не страждає. А тепер не хочеться, тому що життя, наснаги, радості алкоголь йому не додає, натомість спричиняє фізичні мордування (похмілля, абстиненцію). Мовляв, не зіп'ється, і наркотики не вживатиме, бо таке йому «тупо не заходить».

Я запитав, чи все гаразд з секрецією серотоніну, раз він його «розганяє»? Чи перевіряли в госпіталі, в якому *Н* лікувався після важкого поранення, функціонування його нейромедіаторних систем (серотонінергійної, ГАМК-ергійної (гамма-аміномасляної кислоти) та моноамінергійної)? Нагадаємо, що дисфункція цих систем спричиняє депресивні розлади, зокрема й апатію та абутію. Сказав, що перевіряли, значущих порушень не виявили, але якісь антидепресанти давали. Мовляв, не дуже та «хімія» допомагала, а про шкоду, якої вона

може завдати, він знає. Отже, за особистими наслідками його психотравма – не біологічна, а особистісно руйнівна.

На підставі цих пояснень *В* я зробив висновки, що на несвідомому рівні (несвідомо) він цінує своє життя і тримається за нього, попри свідоме бажання, щоб наступної миті його остаточно не стало, щоб заснути й не прокинутись. Адже, згідно з теорією екзистенційного аналізу, ризик самогубства залежить не так від сили суїцидальних імпульсів людини, як від її реакції на ці імпульси; а ця реакція залежить від того, ставиться вона чи ні до свого життя як до цінності, яку необхідно берегти, попри те, що воно завдає їй болю [16].

Опісля я міг перейти до завершальної складової нашого екзистенційно-аналітичного спілкування: «Виглядає так, що Ви *не зневірились* у тих високих духовних цінностях, в тих ідеалах добра, справедливості, любови, за які воювали, ризикували життям, вбивали ворогів і були важко поранені. Ви вбивали мерзенних убивць, нищили наймерзенніше зло, нелюдів, які за гроші прийшли вбивати, катувати, гвалтувати, грабувати невинних людей, героїчно захищали від них життя, добро, справедливість. Інакше кажучи, Ви – *Воїн-захисник* Вселенського добра. Це – *найвища місія людини*. Спробую довести Вам, що, згідно з Біблією, *ця місія – від Бога...*»

Бог дав людині здатність автентичного, власного вільного вибору добра чи зла (сам-в собі-для себе). Водночас Він наполегливо закликає людей через своїх посланців, пророків, обирати добро. Можливо, що здатність вільно, автентично обирати добро чи зло наближає людину до вищих, духовних істот, відкриває в кожному з нас перспективу прилучитись до Вищого, Духовного світу. Адже вочевидь, що автентична, виплекана в боротьбі зі злом в собі й у світі доброзичливість, добропорядність, добродійність якісно вища, ніж дарована, безальтернативно запрограмована, Творцем...

Свобода вибору людини ґрунтується на індивідуальному різноманітті персоніфікованого досвіду (див. 21; 22). Вона виразно постає у відповіді, яку Бог дав Самуїлу, коли євреї захотіли мати царя: «А тепер послухай їхнього голосу, тільки конче остережеш їх, і розповіси їм право того царя, що буде царювати над ними» (1 Цар. 8: 6,9). І пояснив, якого важкого гноблення вони зазнають від царя, тому що царі в ті часи були жорстокими деспотами. Самуїл розповів євреям про східний деспотизм.

Але вони все ж хотіли мати царя (1 Цар. 8:10-21). Тоді Бог сказав: «Послухайся їхнього голосу і постав їм царя» (1 Цар. 8: 22).

Бог однозначно вболіває за перемогу добра в людських душах, діях та стосунках, наполегливо наворачтає нас на шлях добра, застерігає від усілякого зла, від пролиття невинної крові, таврує серце, що виношує злі плани, ноги, які поспішають на злочин (Приповісті [Притчі]: 1:8-33). «...Життя і смерть запропонував я тобі, благословення й прокляття. Вибери життя...» (Втор. 30:19). «Мій сину, як грішники будуть тебе намовляти, – то з ними не згоджуйся ти! (Пр. 1:10). Застерігає супроти насильства, лютої гніву безжальних і жорстоких (Буття 49: 5-7). Окреслює виразну відмінність між загарбницькими та визвольними війнами (Буття 14: 1-24). Цю відмінність я особливо підкреслив. І Сина Свого, Ісуса Христа, Господь послав до людей з метою пояснити нам сутність добра, довершеним проявом якого є л ю б о в, усі її види (агапе, філія, сторге, ерос), та зла, і скерувати нас на шлях добра.

Про психологію християнської моралі і любові та совісті, яка, можливо, є голосом Бога в душі людини, В самотужки прочитав в одному з моїх підручників для студентів-психологів і сказав, що воно йому «зайшло» [6, с. 322-324; 462-470; 7, с. 123-132; 320-322; 8, с. 110-122]. Врешті-решт ми зійшлись на тому, що любов в усіх її видах – це найвищий прояв добра – доброзичливості, добротності, добродійності, що любов – найбільш розумна, вірна й життєдайна основа людських взаємин, правильна відповідь на проблемні екзистенційні питання, що тільки любов створює гармонійне, сповнене доброзичливою насагою і радістю єднання між людьми, дає кожному з нас потужні вітальні сили, усуває шокуєчий страх смерті, що любити означає давати, піклуватись, нести відповідальність, поважати й знати, що піклування з любов'ю – найвищий прояв людяності (за Е. Фроммом) [18].

Першим надійним показником успішності екзистенційного аналізу (логотерапії) є автентична згода клієнта/пацієнта, що найвищий сенс життя гуманної, людяної людини – це утвердження добра посередництвом любові й турботи, піклування, жертвовного служіння. Наш скромний досвід надання психологічної допомоги на логотерапевтичних засадах показує, що енергетика розчулення відруху такої згоди стимулює в душі клієнта почуття своєї відповідальності й гідності та готовність боро-

тись за все цінне, дороге, любе для нього, що істотно полегшує й у такий спосіб мінімізує його невропатичний тягар [4; 5]. Такий катарсис відбувся з В. Невдовзі після завершення екзистенційного аналізу його ментальної проблеми він, попри важке поранення, повернувся до війська й успішно служить. Його катарсис так вразив мене, що я, із дозволу В і за умови анонімності, відважився висвітлити його в науковому повідомленні.

ВИСНОВКИ

1. Злочинна війна росморгору проти України травмує психіку жорстоким і глумливим нищенням фундаментальних засад людяного, солідарного життя громадян, які є засадничою умовою та провідним фактором психічного здоров'я, – безпеки існування, справедливості, свободи. Деструктивні реакції на нищівне насильство, якому його жертва не може ефективно протидіяти, такі: 1) глибока зневіра стосовно людяності, добра, що може спонукати її до «компенсаторного насильства» – руйнування, нищення, що приносить їй садистське вдоволення; 2) фрустрація, розпач, відчай, апатія, абулія.

2. В Україні цим реакціям протидіє реальна перспектива повернення до надійно захищеного солідарного життя на засадах гуманізму, людяності; українські комбатанти, наші герої-захисники ефективно боронять ці засади від скаженого вселенського зла, нищать його, та ще й як! Це живить надію, що воно буде знищене. Ця надія підтримує віру в добро, впевненість, що життя може й має бути і буде людяним. Але, як показує і наш досвід, є й ті, зокрема й серед комбатантів, які зневірилися, втратили інтерес та волю до життя, тому що їх охопила фрустрація, апатія, абулія.

3. Видатний генерал Д. Ейзенгавер дійшов фундаментального висновку: «Солдати здатні не знати втоми й виживати в екстремальних умовах майже безкінечно, якщо вони розуміють, що виконують чесну справу, їхнє командування про них дбає, а їхні досягнення помічають і цінують». Йдеться про той *смысл* війни для солдатів, який засновується на високій духовній цінності їх ратних звитяг та їх самих для суспільства, за яке вони воюють чи воювали. Факти й дослідження вчених США та інших країн показали, що такий сенс війни для воїнів – необхідна умова і найпотужніший чинник збереження, відновлення та зміцнення їх ментального (психічного) здоров'я. Для

українських комбатантів такий буттєвий смисл має війна супроти скаженої московії. Вони – воїни-захисники добра, людяності, справедливості, свободи.

4. Очевидно, що необхідною умовою і головним чинником успішного вирішення однієї з найбільш актуальних проблем України є збереження, відновлення і зміцнення ментального здоров'я наших воїнів-захисників, що узасаднене на безмежно вдячному, активному й щедрому піклування про них, передусім про важко поранених і про сім'ї полеглих. Це піклування потрібно ефективно забезпечувати пріоритетними державними програмами із задіянням необхідних коштів, мас-медіа, закладів освіти всіх рівнів і видів. Наші воїни-захисники – національна гордість, безцінний духовний скарб України. Таке ставлення має міцно утвердитися в нашій національній свідомості, традиціях, мистецтві. І невідмінна умова належного забезпечення такого ставлення – подолання аномії – відсутності в державі верховенства права де-факто.

5. З цих узагальнень випливає, що у процесі психологічної допомоги всіх видів і форм тим нашим воїнам-захисникам, які її потребують, необхідно щиро й переконливо наголошувати на високому, шляхетно-лицарському *смислі* їх відважного й жертвовного бойового служіння. Це – запорука її успішності, що засвідчує і наш досвід, зокрема випадок, висвітлений у цьому повідомленні.

6. *В* – молодий чоловік, розумний, освічений, схильний до екзистенційних роздумів, на війну пішов добровільно, протягом трьох років (загалом) брав активну участь у тяжких боях, важко поранений, потерпав від апатії та абулії. Основні симптоми: сталий пригнічений настрій; бажання не прокинутись ніде, ніколи й ніким, коли лягав спати; гнітюча туга, коли прокидався вночі; втома й неприємне збудження водночас, коли прокидався вранці; неприємні зусилля, щоб змусити себе вставати з ліжка, рухатись і робити будь-що. Але суїцидальних намірів практично не було, наркотичних речовин не вживав, алкоголем не надживав. Цей стан почався разом з виразно усвідомленою зневірою стосовно любові Бога до людей. Не міг збагнути, навіщо Богу жахливе людське зло, страждання невинних.

7. Складові-етапи *успішного* екзистенційного аналізу, проведеного з *В* такі: 1. Роздуми В.Е. Франкла про те, що, можливо, за межами світу людини існує Над-світ, у якому є гідна

відповідь на питання відносно *смислу* людського зла і страждань. 2. Екзистенціалізм про усвідомлення абсурдності людського життя, що призводить до гнітючого стану – «духовної нудоти». Очікувано, *В* дійшов висновку, що з усіх шляхів порятунку від цього стану для нього прийнятною є «втеча від абсурду» – віра в того самого Бога, який є любов, тобто у те, в чому він зневірився. 3. Ключові аргументи: *В* – *воїн-захисник добра. Це – найшляхетніша, найвища місія людини. Згідно з Біблією, ця місія – від Бога.* Бог дав людині *альтернативу* її власного вільного вибору добра чи зла, але сам Він вболіває за перемогу добра в людських душах, діях, стосунках, наполегливо навіртає нас на шлях добра, застерігає від всілякого зла, виразно окреслює відмінність між загарбницькими та визвольними війнами. Однак люди нездатні уповні збагнути «концепцію» свого існування, зокрема добра і зла. Очевидно, що автентична, виплекана в боротьбі зі злом у собі і в світі доброзичливість, добропорядність, добродійність якісно вища, ніж безальтернативна, запрограмована Творцем. Можливо, що здатність вільно, автентично (сам-в собі-для себе) обирати добро чи зло наближає людину до вищих, духовних істот, а вибір добра відкриває кожному з нас перспективу прилучитись до Вищого, Духовного Світу.

8. Першим надійним показником успішності екзистенційного аналізу є автентична згода клієнта/пацієнта в тому, що найвищий сенс життя гуманної людини – це утвердження добра посередництвом любові й турботи, піклування, жертвовного служіння. Наш досвід надання психологічної допомоги на екзистенційно-психологічних засадах показує, що енергетика *розчулення* відруху такої згоди стимулює в душі клієнта почування своєї відповідальності й гідності та готовність боротись за все цінне, дороге, любе для нього, що істотно полегшує, а відтак може нівелювати його невропатичний тягар. Такий катарсис відбувся з *В*. Невдовзі після завершення екзистенційного аналізу його психоментальної проблеми він, попри важке поранення, повернувся до війська й успішно служить.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бек А.Т. Когнітивна терапія депресії: теоретична рефлексія та особисті роздуми / пер. з англ. із дозволу автора – А.В. Фурман. *Психологія і суспільство*. 2019. №1. С. 90-99. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.090>

2. Камю А. Міф про Сізіфа. Бунтівна людина. Харків: Фоліо, 2022. 420 с.
3. Москалець В.П. Логотерапевтичний підхід до психотравм злочинної війни росії в Україні. *Український психологічний журнал*. 2022. №1(17), 2022. С. 64-83.
4. Москалець В.П. «Над-смісл» у логотерапії безнадійності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»*. 2024. Вип. 17. С. 72-80.
5. Москалець В.П. «Над-смісл» у логотерапії горя втрати і мук совісті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»*. 2023. Вип. 16. С. 73-83.
6. Москалець В.П. Загальна психологія: підручник для студ. спец. «Психологія», 2-ге вид., перероб., доп. Київ: Ліра-К, 2025. 544 с.
7. Москалець В.П. Психологія особистості: підручник, 4-те вид., перероб., доп. Київ: Ліра-К, 2026. 363 с.
8. Москалець В.П. Психологія релігії: підручник, 4-е вид., перероб., доп. Київ: Ліра-К, 2025. 192 с.
9. Москалець В.П., Синяк І.В. Віра в Бога, марновірство, обереги учасників бойових дій у Донбасі. *Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології: монографія / за ред. В.П. Садкового, О.В. Тімченка*. Харків: ФОП Мезіна В.В., 2017. С. 140-151.
10. Москалець В.П., Рощкевич О.І. Логотерапевтичний принцип підходу до психологічних проблем ветеранів війни з росією. *Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології: монографія. Том II / за ред. В.П. Садкового, О.В. Тімченка; НУЦЗУ*. Харків: ФОП Панов А.М., 2022. С. 90-108.
11. Москалець В.П., Хандогіна О.В. Вплив іпотерапії на емоційний стан українських комбатантів з ПТСР. *Психологія і суспільство*. 2025. №1. С. 182-195. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.182>
12. Охорона психічного здоров'я в умовах війни: у 2 т. Захисникам України від Американсько-української медичної фундації / пер. з англ. Т. Семігіна, І. Павленко, Є. Овсяннікова, О. Тесленко. Київ: Наш формат, 2017. Т. 1. 568 с. Т. 2. 547 с.
13. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О.М. Степанов. Київ: «Академвидав», 2006. 424 с.
14. Сулятицький І.В., Островська К.О., Осьодло В.І., Климишин О.І. та ін. Психолого-корекційний практикум травм війни: навч. пос. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019, 396 с.
15. Тік Е. Повернення воїна. Відновлення душі після війни / пер. з англ. О. Камишнікова, Я. Петік. Київ: Саміт-книга, 2023. 416 с.
16. Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / пер. з англ. О. Замойської. Харків: «Клуб сімейного дозвілля», 2023. 160 с.
17. Фройд З. Вступ до психоаналізу з новими викладками / пер. з нім. П. Тарашук. Київ: Основи, 1998. 714 с.
18. Фромм Е. Мистецтво любові / пер. з англ. В. Кучменко. Київ: «КСД», 2017. 192 с.
19. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.
20. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид. Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. 168 с.
21. James William. Varieties of Religious Experience. New York: NOVA, 2019. 300 p. (Репринтне видання, 1902).
22. Doyle M.E., Peterson K.A. Re-entry and reintegration: returning home after combat. *Psychiatric Quarterly*. 2005. P. 361-370.
- Psychologia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 90-99. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.090> [in Ukrainian].
2. Kamiu, A. (2022) *Mif pro Sizifa. Buntivna liudyna* [The myth of Sisyphus. The rebel]. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
3. Moskalets, V.P. (2022) Lohoterapevtychnyi pidkhdid do psykhotravam zlochyynnoi viiny rosii v Ukraini [Logotherapeutic approach to psychotrauma of the criminal war of Russia in Ukraine]. *Ukrainskyi psykhologichnyi zhurnal – Ukrainian psychological journal*, 1(17), 64-83 [in Ukrainian].
4. Moskalets, V.P. (2024) «Nad-smysl» u lohoterapii beznadiinosti [«Supra-meaning» in logotherapy of hopelessness]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Psykhologhiia» – Scientific notes of the National University «Ostroh Academy». Series «Psychology»*, 17, 72-80 [in Ukrainian].
5. Moskalets, V.P. (2023) «Nad-smysl» u lohoterapii horya vtraty i muk sovisti [«Supra-meaning» in logotherapy of grief, loss and pangs of conscience]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Psykhologhiia» – Scientific notes of the National University «Ostroh Academy». Series «Psychology»*, 16, 73-83 [in Ukrainian].
6. Moskalets, V.P. (2025) *Zahalna psykhologhiia: pidruchnyk* [General psychology: textbook]. Kyiv: Lira-K [in Ukrainian].
7. Moskalets, V.P. (2026) *Psykhologhiia osobystosti: pidruchnyk* [Personality psychology: textbook]. Kyiv: Lira-K [in Ukrainian].
8. Moskalets, V.P. (2025) *Psykhologhiia relihii: pidruchnyk* [Psychology of religion: textbook]. Kyiv: Lira-K [in Ukrainian].
9. Moskalets, V.P., Syniak, I.V. (2017) *Vira v Boha, marnovirstvo, oberehy uchasykiv boiovykh dii u Donbasi* [Faith in God, superstition, amulets of combatants in Donbas]. *Sadkovi, V.P., Timchenko, O.V. (red.) Aktualni doslidzhennia v suchasni vitchyzniani ekstreimalni ta kryzovii psykhologii: monohrafiia*. T. II [Current research in modern domestic extreme and crisis psychology: monograph]. Kharkiv: FOP Mezina V.V., 140-151 [in Ukrainian].
10. Moskalets, V.P., Roshkevych, O.I. (2022) Lohoterapevtychnyi pryntsyyp pidkhdodu do psykhologichnykh problem veterani viiny z rosieiu [Logotherapeutic principle of approach to psychological problems of war veterans with Russia]. *Sadkovi, V.P., Timchenko, O.V. (red.) Aktualni doslidzhennia v suchasni vitchyzniani ekstreimalni ta kryzovii psykhologii: monohrafiia*. T. II [Current research in modern domestic extreme and crisis psychology: monograph. Vol. II]. Kharkiv: FOP Panov A.M., 90-108 [in Ukrainian].
11. Moskalets, V.P., Khandohina, O.V. (2025) *Vplyv ipoterapii na emotsiinyi stan ukrainskykh kombataniv z PTSD* [The influence of hippotherapy on the emotional state of Ukrainian combatants with PTSD]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 182-195. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.182> [in Ukrainian].
12. Semihina, T. (per. z anhl.) (2017) *Okhorona psykhichnoho zdorovia v umovakh viiny: u 2 t.* [Mental health care in wartime: in 2 vols.]. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
13. Stepanov, O.M. (uporiad). *Psykhologichna entsyklopediia* (2006) [Psychological encyclopedia]. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].
14. Suliatytskyi, I.V. (2019) *Psykhologo-korektsiinyi praktykum travm viiny: navch. posib.* [Psychological correctional practicum of war trauma: textbook]. Lviv: LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
15. Tik, E. (2023) *Povernennia voina. Vidnovlennia dushi pislia viiny* [Warrior's return. Healing the soul after war]. Kyiv: Samit-knyha [in Ukrainian].
16. Frankl, V. (2023) *Liudyna u poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholog u kontstabori* [Man's search for meaning. Psychologist in a concentration camp]. Kharkiv: KSD [in Ukrainian].

REFERENCES

1. Bek, A.T. (2019) Kohnityvna terapiia depresii: teoretychna refleksiiia ta osobysti rozdumy [Cognitive therapy of depression: theoretical reflection and personal reflections].

17. Froid, Z. (1998) *Vstup do psykhoanalizu z novyту vykladkamy* [Introduction to psychoanalysis with new lectures]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

18. Fromm, E. (2017) *Mystetstvo liubovi* [The art of loving]. Kyiv: KSD [in Ukrainian].

19. Furman, A.A. (2017) *Psykhohohiia smyslozhyttievoho rozvytku osobystosti: monohrafiia* [Psychology of meaning-life development of personality: monograph]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

20. Furman, A.V. (2011) *Psykhokultura ukrainskoi mentalnosti: nauk. vyd.* [Psychoculture of Ukrainian mentality: scientific edition]. Ternopil: NDI MEVO [in Ukrainian].

21. James, W. (2019) *Varieties of religious experience*. New York: NOVA [in English].

22. Doyle, M.E., Peterson, K.A. (2005) Re-entry and reintegration: returning home after combat. *Psychiatric Quarterly*, 361-370 [in English].

АНОТАЦІЯ

МОСКАЛЕЦЬ Віктор Петрович.

Екзистенційний аналіз зневіри, апатії, абулії українського комбатанта.

Смисл війни для солдатів, що засновується на високій цінності їх ратних звитяг та їх самих для спільноти, за яку вони воюють чи воювали, – необхідна умова і потужний саногенний чинник їх ментального здоров'я. Для українських комбатантів такий смисл має війна з росмородом. Вони – воїни-захисники добра, людяності. Тому збереження, відновлення та зміцнення психічного здоров'я наших воїнів-захисників вимагає вдячного, активного і щедрого піклування про них, зокрема про важко поранених і про сім'ї полеглих, що мусить ефективно забезпечуватись пріоритетними державними програмами. Доведено, що у процесі психологічної допомоги тим нашим воїнам-захисникам, які її потребують, варто наголошувати на високому, шляхетно-лицарському *смислі* їх відважного й жертвовного бойового служіння. Це – запорука її успішності, що засвідчує і наш досвід, зокрема випадок, висвітлений у цьому повідомленні. Комбатант *B* протягом трьох років брав активну участь у боях, важко поранений, потерпав від апатії та абулії. Цей стан почався разом зі зневірою в те, що Бог є Любов. Обґрунтовано, що складовими *успішного* екзистенційного аналізу, проведеного з *B*, є: 1) роздуми В. Франкла про гідну відповідь на питання щодо смислу людського зла і страждань; 2) екзистенціалізм про «духовну нудоту» та порятунок від неї; 3) ключові аргументи: *B* – воїн-захисник добра; *це* – найшляхетніша, найвища місія людини, адже згідно з Біблією, ця місія – від Бога, котрий дав людині *альтернативу* її власного вільного вибору добра чи зла, до того ж сам Він вболіває за перемогу добра в людських душах та діях, наполегливо повертає нас на шлях добра. Аргументовано, що першим надійним показником успішності екзистенційного аналізу є автентична згода клієнта/пацієнта в тому, що найвищий сенс гуманної людини полягає в утвердженні добра посередництвом любові і турботи, жертвовного служіння. Енергетика *розчулення* відруку такої згоди стимулює в душі клієнта почування своєї відповідальності й гідності та готовність боротись за все цінне, дороге, любе для нього, що істотно полегшує, а відтак може нівелювати його невропатичний тягар. Саме такий катарсис відбувся з *B*.

Ключові слова: екзистенційний аналіз, смисл, життя, сенс, добро, зло, людяність, віра, надія, любов, воїн-захисник, найвища місія, Бог, апатія, абулія, зневіра,

ментальне (психічне) здоров'я, травмування психіки, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР).

ABSTRACT

Viktor MOSKALETS.

An Existential Analysis of Despondency, Apathy, and Abulia in the Ukrainian Combatant.

The sense of meaning that war holds for soldiers – grounded in the high value of their martial deeds and of themselves to the community for which they fight or have fought – is a necessary condition and a powerful salutogenic factor in their mental health. For Ukrainian combatants, such meaning is carried by the war against the «rosmordor.» They are warrior-defenders of good, of humanity. Therefore, the preservation, restoration, and strengthening of the mental health of our warrior-defenders demands grateful, active, and generous care for them – above all for the gravely wounded and for the families of the fallen – which must be effectively ensured through priority state programs. It is demonstrated that in the process of providing psychological assistance to those of our warrior-defenders who require it, emphasis must be placed on the high, nobly chivalric meaning of their courageous and self-sacrificial combat service. This is the key to its success, as our experience attests – including the case presented in this report. Combatant *B* took active part in combat for three years, was gravely wounded, and suffered from apathy and abulia. This condition began together with a loss of faith in the belief that God is Love. It is argued that the components of the successful existential analysis conducted with *B* are: 1) V. Frankl's reflections on a worthy response to the question of the meaning of human evil and suffering; 2) existentialism's account of «spiritual tedium» and deliverance from it; 3) the key arguments: *B* is a warrior-defender of good; this is the most noble and highest mission of a human being, for according to the Bible, this mission comes from God, who granted the human being the alternative of their own free choice between good and evil, and who moreover Himself yearns for the victory of good in human souls and actions, and persistently turns us toward the path of good. It is argued that the first reliable indicator of the success of existential analysis is the client's/patient's authentic inner agreement that the highest meaning of a humane person lies in the affirmation of good through love and care, through self-sacrificial service. The emotional energy of the tender impulse of such agreement stirs in the client's soul a sense of their own responsibility and dignity, and a readiness to fight for everything that is valuable, dear, and beloved to them – which substantially alleviates, and may ultimately neutralize, their neuropathic burden. It is precisely this kind of catharsis that took place with *B*.

Keywords: *existential analysis, meaning, life, sense, good, evil, humanity, faith, hope, love, warrior-defender, highest mission, God, apathy, abulia, despondency, mental (psychological) health, psychological trauma, post-traumatic stress disorder (PTSD).*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Сергій БОЛТІВЕЦЬ,
д. психол. н., проф. Віталій ПАНОК.**

Надійшла до редакції 19.01.2026.

Підписана до друку 03.02.2026.

Дата публікації 30.03.2026.

Бібліографічний опис для цитування:

Москалець В.П. Екзистенційний аналіз зневіри, апатії, абулії українського комбатанта.

Психологія і суспільство. 2026. № 1. С. 187-201. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.187>

НАШІ АВТОРИ

Сергій Болтівець – доктор психологічних наук, професор, керівник реабілітаційних програм Клініки активної терапії особливих станів, голова Українського товариства гіпнозу, заступник головного редактора і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Київ.

boltivetssergij@i.ua

ORCID: 0000-0003-4432-5272

ResearcherID: U-3069-2018

Ірина Фаріон (1964 – 2024) – українська мовознавиця, освітянка, політична та громадська діячка, мовна активістка, публіцистка та блогерка. Доктор філологічних наук, професор, народний депутат України VII скликання, голова підкомітету з питань вищої освіти Комітету ВРУ з питань науки та освіти, м. Львів.

Вадим Комісаров – кандидат педагогічних наук, директор Олександрівської гімназії, м. Запоріжжя.

vakom1960@gmail.com

Микола Лапонов (1948 – 2002) – кандидат філософських наук, доцент Запорізького національного університету, м. Запоріжжя.

Анатолій В. Фурман – доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, професор кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, голова ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, співголова обласного відділення Соціологічної асоціації України, член Національної спілки журналістів України, головний редактор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

a.furman@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Олег Хайрулін – доктор психологічних наук, доцент, доцент інституту стратегічних комунікацій Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, член редакційної колегії і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, генерал-майор запасу, м. Київ.

oleg_hairulin@ukr.net

ORCID: 0000-0001-7042-7948

Інеса Гуляс – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, член редакційної колегії і постійний автор журналу «Психологія і суспільство», м. Чернівці.

i.gulyas@chnu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-4960-4011

ResearcherID: D-9155-2016

Андрій Лазарук – доктор філософії із психології (PhD), викладач кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

a.lazaruk@wunu.edu.ua

ORCID: 0009-0005-3333-1476

Оксана Фурман – доктор психологічних наук, професор, старший науковий співробітник, професор кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, заступник головного редактора журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

o.furman@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-7082-9717

ResearcherID: G-4942-2017

Арсен Липка – доктор філософії із психології (PhD), викладач кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

a.lypka@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-1981-4675

Юлія Ватан – доктор філософії з психології, старший викладач кафедри психології та соціальної роботи Національного університету «Одеська політехніка», м. Одеса.

y.vatan@op.edu.ua

ORCID: 0000-0002-8157-7754

Тетяна Надвнична – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи, практичний психолог навчально-наукового центру соціально-психологічної підтримки та резильєнтності Західноукраїнського національного університету, постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

t.nadvynychna@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-7286-2150

Олександра Баб'яр – здобувач третього рівня вищої освіти (PhD) зі спеціальності 053 – Психологія Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

t.nadvynychna@wunu.edu.ua

Ірина Мартинюк – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ.

martirene@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1644-5381

Алла Сенік – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри психології та соціальної роботи, завідувачка загального відділу Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

a.senyk@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-6217-7464

Віктор Москалець – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, член редакційної колегії і постійний автор журналу «Психологія і суспільство», м. Івано-Франківськ.

vp.moskalets@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0724-2657

OUR AUTHORS

Serhii Boltivets – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of Rehabilitation Programs at the Clinic of Active Therapy of Special States, Chairman of the Ukrainian Society of Hypnosis, Deputy Editor-in-Chief and regular contributor to the journal «Psychology and Society», Kyiv.

boltivetssergij@i.ua

ORCID: 0000-0003-4432-5272

ResearcherID: U-3069-2018

Iryna Farion (1964 – 2024) – Ukrainian linguist, educator, political and public figure, language activist, publicist, and blogger. Doctor of Philological Sciences, Professor, People's Deputy of Ukraine of the 7th convocation, Chair of the Subcommittee on Higher Education of the Verkhovna Rada Committee on Science and Education, Lviv.

Vadym Komissarov – Candidate of Pedagogical Sciences, Director of the Oleksandrivska Gymnasium, Zaporizhzhia.

vakom1960@gmail.com

Anatolii Furman – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Academician of the Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine, Professor of the Department of Psychology and Social Work at the West Ukrainian National University, Head of the Civil Organization «Intellectual Headquarters of Civil Society,» Co-Chair of the Regional Branch of the Sociological Association of Ukraine, Member of the National Union of Journalists of Ukraine, Editor-in-Chief of the journal «Psychology and Society», Ternopil.

a.furman@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Oleg Khairulin – Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Institute of Strategic Communications of the National Defence University of Ukraine, member of the Editorial Board and regular contributor to the journal «Psychology and Society», Major-General (Reserve), Kyiv.

oleg_hairulin@ukr.net

Inesa Hulas – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Department of Psychology at Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, member of the Editorial Board and regular contributor to the journal «Psychology and Society», Chernivtsi.

i.gulyas@chnu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-4960-4011

ResearcherID: D-9155-2016

Andrii Lazaruk – PhD in Psychology, Lecturer at the Department of Psychology and Social Work of the West Ukrainian National University, Ternopil.

a.lazaruk@wunu.edu.ua

ORCID: 0009-0005-3333-1476

Oksana Furman – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Senior Research Fellow, Professor of the Department of Psychology and Social Work of the West Ukrainian National University, Deputy Editor-in-Chief of the journal «Psychology and Society», Ternopil.

o.furman@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-7082-9717

ResearcherID: G-4942-2017

Arsen Lypka – PhD in Psychology, Lecturer at the Department of Psychology and Social Work of the West Ukrainian National University, Ternopil.

a.lypka@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-1981-4675

Yuliia Vatan – PhD in Psychology, Senior Lecturer at the Department of Psychology and Social Work of the National University «Odessa Polytechnic», Odessa.

yatan.y.p@op.edu.ua

ORCID: 0000-0002-8157-7754

Tetiana Nadvynychna – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Psychology and Social Work, practical psychologist at the Educational and Scientific Center for Socio-Psychological Support and Resilience of the West Ukrainian National University, regular contributor to the journal «Psychology and Society», Ternopil.

t.nadvynychna@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-7286-2150

Oleksandra Babyar – PhD student in Psychology at the West Ukrainian National University, Ternopil.

t.nadvynychna@wunu.edu.ua

Iryna Martyniuk – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Psychology at the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv.

martirene@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1644-5381

Alla Senyk – Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer at the Department of Psychology and Social Work, Head of the General Department of the West Ukrainian National University, Ternopil.

a.senyk@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-6217-7464

Viktor Moskalets – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of General Psychology at Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, member of the Editorial Board and regular contributor to the journal «Psychology and Society,» Ivano-Frankivsk.

vp.moskalets@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0724-2657

Психологія і суспільство
(Psychology & society)
Ukrainian scientific magazine

Media identifier: R-30-04424

ISSN 2523-4099 (Online), 1810-2131 (Print),

Subscription index: 21985

Founder and publisher: **West Ukrainian National University**

EDITORIAL BOARD:

Editor:

Furman Anatolii V. (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University,
Professor of the Department of Psychology and Social Work)

Co-editors:

Boltivets Serhii (Professor, Doctor of Psychology, ATOS Clinic, curator of psychological and psychotherapeutic programs)

Furman Oksana (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University,
Professor of the Department of Psychology and Social Work)

Executive editor:

Moskal Yurii (West Ukrainian National University)

Hirnyak Andrii (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University,
Head of the Department of Psychology and Social Work)

Hulias Inesa (Professor, Doctor of Psychology, Chernivtsi National University named after Yurii Fedkovych,
Professor of the Department of Practical Psychology)

Kalamazh Ruslana (Professor, Doctor of Psychology, National University Ostroh Academy, Vice-Rector for Educational Work)
Karpenko Zinoviya (Professor, Doctor of Psychology, Lviv Polytechnic National University,
Professor of the Department of Theoretical and Applied Psychology)

Panok Vitalii (Professor, Doctor of Psychology, Ukrainian Scientific-Methodological Center
for Practical Psychology and Social Work of NAPN of Ukraine, Director)

Furman Anatolii A. (Professor, Doctor of Psychology, National University Odesa Polytechnic,
Director of the Institute of Humanities)

Oleg Khairulin (Associate Professor, Doctor of Psychology, The National Defence University of Ukraine
named after Ivan Cherniakhovskyi, Associate Professor of the Institute of Strategic Communications)

Shandruk Serhii (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University,
Professor of the Department of Psychology and Social Work)

Shevchenko Nataliia (Professor, Doctor of Psychology, Zaporozhzhia National University,
Professor of the Department of Psychology)

Avanesyan Grant (Professor, Doctor of Psychology, Yerevan State University, Head of the Department of Psychology,
Republic of Armenia)

Bulut Sefa (Professor, Doctor of Psychology, Ibn Haldun University,
Head of the Department of Counseling and Guidance Psychology)

Elwakeel Sayed Ahmad (Professor, Doctor of Psychology, Fayoum University, Professor of Clinical Psychology, Egypt)

EDITORIAL ADVICE:

Desyatnyuk Oksana (chairman), **Krysovaty Andrii** (vice chairman), **Kuznetsov Yurii** (vice chairman),
Movchan Volodymyr (chief editor), **Hrytsenko Pavlo**, **Danyiuk Ivan**, **Bakirov Vil'**, **Pasichnyk Ihor**,
Chebykin Oleksii, **Petro Myasoyid**, **Tetiana Shcherban**

Adress:

Lvivska Str., 5a, Ternopil, 46009, Ukraine

call: +38-097-442-75-95;

e-mail: a.furman@wunu.edu.ua;

<http://pis.wunu.edu.ua>

Online: DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01>